

El Llibre dels feits

Aproximació crítica

El *Llibre dels feits*. Aproximació crítica

COL·LECCIÓ ACTES, 10

© els autors

© ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA

Edita: Publicacions de l'ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA
Avinguda de la Constitució, 284. 46019 València
avl@gva.es - www.avl.gva.es

Disseny i maquetació: Espirelius

**Fotografia de la coberta (pintura mural
del castell d'Alcanyis):** Paco Alcantara

Impressió: Gràfiques Vimar

Les imatges de les portadelles corresponen a diversos
fragments del ms. C del *Llibre dels feits* (1380) conservat
a la Biblioteca de Catalunya (ms. 1734)

ISBN: 978-84-482-5776-7

Depòsit legal: V-2739-2012

El Llibre dels feits. Aproximació crítica

Presentació

ALBERT G. HAUF I VALLS

Una nova aproximació a l'obra del rei en Jaume 009

I. La transmissió textual

FRANCISCO M. GIMENO BLAY

Manuscrits medievals del 'Llibre dels feits': tradició manuscrita i materialitat 017

JORDI BRUGUERA

Prioritats textuals i filiació dialectal del 'Llibre dels fets' de Jaume I 037

ANTONI FERRANDO

Interés dels mss. C i D del 'Llibre dels feits' per a la fixació textual de la crònica jaumina 047

II. La llengua

EMILI CASANOVA

La variació lèxica del 'Llibre dels feits' en el context de l'època 085

JOSEP MARTINES

Aproximació als aragonesismes del 'Llibre dels fets' de Jaume I 101

JOAQUIM MARTÍ MESTRE

La situació del nombre en el 'Llibre dels fets' de Jaume I i en el seu context històric 119

JOAN RAFAEL RAMOS

Aspectes sintàctics del 'Llibre dels fets' en el context de la llengua medieval 141

MAX W. WHEELER

La morfologia verbal del 'Llibre dels feits' en el context de l'evolució de la llengua 155

III. Del text al context

JUAN FCO. MESA SANZ

Del 'Llibre dels fets' als 'Gesta Iacobi' de fra Pere Marsili. Història i propaganda 181

JOSEP ANTONI AGUILAR ÀVILA

'The Lion in Winter'. La figura de Jaume I: del 'Llibre dels feits' a la 'Crònica' de Ramon Muntaner 211

VICENT MARTINES

Els models ideals de la cavalleria i els motlles de la realitat. Jaume I i el 'Llibre dels fets' 239

XAVIER RENEDO PUIG

Jaume I es confessa (serra de Carrascoi, principis de gener del 1266) 255

FRANCISCO FRANCO SÁNCHEZ

Els musulmans i l'Islam vistos com a alteritat en el 'Llibre dels feits' 273

JOSÉ VICENTE CABEZUELO PLIEGO

Jaume I i la guerra de Múrcia en les cròniques i en la historiografia 285

Presentació

Huist es le començament d'lo pro
blech sobre el libre q' feu el Rey
sant Jacme p' la grana de deu Rey de
Castella de orallochs e de valencia
de nure de Barchna e Turqell e se
n de or utpesler d' tots les fets e
des graas q' nre seyr li feu en la
ua vida

Qnapit plogn

Emon senper sant Jacme q' fe sens obres
morta es. Aquesta paula uolch nostre

UNA NOVA APROXIMACIÓ A L'OBRA DEL REI EN JAUME

Albert G. Hauf i Valls*

[Acadèmia Valenciana de la Llengua - Universitat de València]

Ramon Muntaner, comentant des del seu refugi de Xirivella la vida de Jaume I el Conqueridor, escriu en el capítol 7 de la seua Crònica que «ja se'n són fets molts llibres de la sua vida e de les sues conquestes e de la sua bonea, e cavalleries, e assaigs e proeses...».

Si l'afirmació ja era vàlida en temps del cronista de Peralada, ho és molt més ara, després que el 2008, arreu dels territoris vinculats a l'antiga Corona d'Aragó les celebracions commemoratives del huité centenari del naixement del nostre rei centraren l'atenció en la figura del fundador dels regnes de Mallorca i de València. De Narbona a Alacant, de la ciutat de Mallorca a Saragossa, passant per Girona, Lleida, Poblet, Barcelona, Castelló, València i Gandia, hom va evocar les fites més importants de la vida i regnat d'aquell gran monarca.

No cal dir que una de les maneres més eficaces i autèntiques de recuperar el testimoni de la densa humanitat del nostre rei en Jaume és la de retrobar la seua veu baronívola, que, amb riques tonalitats que van de la vibració èpica al murmur efusiu de la confessió més personal i emotiva, encara ara batega, desafiant el pas dels segles, en les intenses pàgines del seu excepcional *Llibre dels feits*.

Això explica la rica collita de noves edicions, de diversa vàlua, intensitat i format, d'aquell text, únic en la literatura

medieval europea; l'aparició d'obres erudites de fa temps exhaurides, i d'alguns volums d'estudi destinats a fomentar la comprensió i la contextualització del bell llegat jaumí en el marc historicocultural del moment.

L'Acadèmia Valenciana de la Llengua va voler aprofitar la contingència d'aquella sentida commemoració per a revifar el vell caliu d'un record mític, sempre latent en l'entranya del nostre poble, anomenant Escriptor de l'Any el rei en Jaume.

I atenent que, segons la dita, «les paraules volen i allò escrit roman» —o, posats a ser pessimistes, almenys sol tindre una major consistència i ressò—, la nostra institució va optar per tractar de transcendir el caràcter sempre massa efímer de les celebracions puntuals: d'una banda, amb la publicació d'una bella edició i estudi del *Llibre dels feits* basada en el ms. C, conservat en la Biblioteca de Catalunya, i, d'altra banda, donant a llum el present volum d'estudis expressament encarregats a un grup selecte d'especialistes i centrat en alguns dels aspectes del *Llibre dels feits* encara menys tractats, o que darrerament s'han demostrat més polèmics.

El volum consta de tres grans apartats. Obri el primer, centrat en la transmissió textual de la Crònica de Jaume I, un estudi on el professor Francisco Gimeno, catedràtic d'Història Antiga i Medieval de la Universitat de València i reconegut deixeble de Petrucci, analitza la materialitat dels manuscrits

* President de la Comissió de l'Any Jaume I i coordinador del volum.

del *Llibre dels feits* en relació amb la nòmina d'altres manuscrits medievals del nostre àmbit lingüístic. Gimeno destaca l'especial interès de dos dels testimonis conservats: el procedent de Poblet (ms. H), ara conservat en la Biblioteca Universitària de Barcelona, prototip del denominat *llibre cortès de lectura*, i el ms. C, exponent del nou tipus del *llibre registre*, i també d'una nova mentalitat. L'exposició de Gimeno, estrictament basada en l'esmentat criteri de la materialitat, apunta a una clara superioritat de l'anomenat ms. H, o de Poblet.

Gimeno, força asseveratiu, defuig d'entrar en qualsevol tipus de polèmica. No així Jordi Bruguera, prestigiós lexicògraf, autor de la millor edició crítica existent del *Llibre dels feits*, i que malauradament ja no podrà llegir aquestes pàgines perquè ens ha deixat després d'una llarga vida dedicada a l'estudi de la nostra llengua, i de manera especial de la de l'obra jaumina. El seu treball sobre «Prioritats textuales i filiació dialectal del *Llibre dels fets* de Jaume I» prova fins a quin punt les publicacions del centenari han estimulat la discussió científica sobre determinades matèries, certament no mancades d'interès, i que ocupen, com veurem, no poques pàgines del present volum.

Un dels temes més engrescadors és fins a quin punt resulta possible de reconstruir la llengua, i la caracterització dialectal de la parla de Jaume I, a partir de la tradició manuscrita. Bruguera, que defensa en síntesi el rigor dels criteris ecdòtics de la seua opció editorial —criteris que al seu parer han de prevaldre sobre qualsevol causalitat externa o sobre el mer sentimentalisme patriòtic—, ix al pas ací, primer, a l'afirmació del professor Germà Colón segons la qual l'anomenat ms. C hauria brindat una millor base a l'edició crítica del *Llibre dels feits* que no el ms. H; i després, i sobretot, a la dels professors Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí, que no sols argumenten en la mateixa línia del filòleg castellonenc, sinó que, obrant en conseqüència, han publicat el text del *Llibre dels feits* basant-se en l'esmentat ms. C, que defensen que respon millor, no sols a una òptica valenciana, sinó a la lliçó més acostada a l'idiòlecte jaumí.

No és ací el lloc de resumir els pros i els contres aduïts d'una part i de l'altra, ni d'anticipar el ponderat argumentari que desplega, en la seua vasta exposició, el professor Ferrando, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de

València i reconegut historiador de la llengua. Allò evident és que tant Bruguera com Ferrando posen ací en evidència com és de rellevant un bon coneixement previ de la tradició manuscrita a l'hora d'abordar no solament la fixació d'un text, sinó aspectes sempre tan problemàtics com l'estudi de la llengua d'un autor medieval, i fins a quin punt la tria d'un o d'altre testimoni ecdòtic pot resultar lingüísticament i semànticament determinant.

En tot cas, com és lògic i era d'esperar, el plantejament diguem-ne preliminar d'aquesta *disputatio* acadèmica transcendix les fronteres del primer apartat del volum. Se'n fan ressò, d'una forma o altra, la majoria dels lingüistes que van rebre l'encàrrec d'estudiar amb un cert deteniment la llengua del *Llibre dels feits*, tema del segon gran apartat del llibre que presentem.

És, sense anar més lluny, el cas dels professors Casanova i Josep Martines, catedràtics de Filologia Catalana de les universitats de València i d'Alacant, respectivament. L'un i l'altre tracten el lèxic del *Llibre dels feits* a manera de *test case*. El primer, partint d'un estudi de conjunt del lèxic jaumí, destaca el caràcter necessàriament provisional de qualsevol recerca lèxica basada en fonts cronològicament tan distants. Considera, a més, molt dubtosa una adjudicació dialectal, i defensa que la llengua del *Llibre dels feits* reflectix la variabilitat lingüística típica d'un estadi evolutiu on els parlants manifesten encara una escassa consciència diferencial.

Josep Martines, en el seu estudi dels aragonesismes del *Llibre dels feits*, opera *a contrario*, i a partir d'un repertori tan limitat com ben triat, i d'una documentació contrastada de vastíssim abast, conclou que en un camp encara tan escassament acotat, el procediment més indicat és, potser, el de tractar de bastir —com fa ell— una espècie de *biografia* individual de cada mot.

En l'extensa monografia, també riquíssimament documentada, que el professor Joaquim Martí, de la Universitat de València, dedica al procés evolutiu de la formació del plural dels noms, adjectius i participis al llarg dels segles XII, XIII i XIV, amb especial referència al *Llibre dels feits*, s'expressa i evidencia la ja esmentada dificultat de fixar la llengua dels texts transmesos en diferents estadis diacrònics per còpies manuscrites posteriors a l'original, ja que aquestes sovint no

documenten altra cosa que la llengua dels copistes. Martí, atent a les circumstàncies de la *quaestio disputata*, a la qual ja ens hem referit més amunt, para esment a tots els manuscrits del *Llibre dels feits*, basant-se en les variants de l'edició crítica de Bruguera. Tanmateix, els percentatges diferencials que apunta entre el ms. de Poblet i els altres dos més importants (C i D), tot i ser indicis del llarg procés evolutiu de la terminació del plural -es en -os, semblen comprovar, des del punt de vista lingüístic, que el text de Poblet és el més antic dels conservats. Resulten en canvi del tot contundents les diferències detectades en els texts impresos en ple segle XVI, on la terminació del plural en -os esdevé predominant.

El mateix procediment contrastiu minuciosament aplicat a una sèrie de verbs en tres tipus de construccions sintàctiques del *Llibre dels feits* amb relació a altres obres coetànies i posteriors, permet al professor Rafael Ramos, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de València, arribar a la conclusió que en el *Llibre dels feits* hi conviuen trets conservadors característics del segle XIV amb d'altres d'innovadors, possiblement relacionables amb el caràcter oral de l'obra.

Tanca aquest segon apartat una molt completa monografia sobre la morfologia verbal del *Llibre dels feits*, deguda al professor Max W. Wheeler, catedràtic emèrit de Filologia Romànica de la universitat britànica de Sussex. Hi trobem demostrat, fil per randa, l'alt grau de variació morfològica que presenta el *Llibre dels feits*, variació que el romanista britànic tracta d'explicar amb relació a les dades conegudes d'altres obres del mateix període. Wheeler no deixa de considerar les variants del ms. C, que, com era de preveure, sol modernitzar la flexió verbal, si bé en alguns casos ja no tan previsibles i molt dignes d'atenció, brinda alguna solució més arcaica que no el ms. H, manuscrit, que, pel que toca a la morfologia verbal, només representaria, segons Wheeler, l'estadi de la llengua del moment en què fou copiat (1343).

Ambdós temes de la *transmissió* i de la *llengua* del *Llibre dels feits*, que, com hem vist, resulten del tot interconnectats, són completats per un tercer bloc d'estudis agrupats sota el títol «Del text al context», perquè, d'una forma o altra, centren l'atenció en aspectes basats en l'anàlisi textual o contextual historioliterària de la famosa obra jaumina.

Els dos primers treballs partixen d'una perspectiva comparativa. El de Juan Francisco Mesa, professor de Filologia Clàssica de la Universitat d'Alacant, confronta de manera eficaç i suficient l'estil, el contingut i la intencionalitat del *Llibre dels feits* amb la versió llatina que en va fer Marsili, obra que actua sovint a manera de mirall amplificador i no sempre fidel. Mesa prova la necessitat d'un acarament sistemàtic per a la suficient avaluació global d'ambdues obres. Segons ell, la traducció llatina del *Llibre dels feits* respondria a una visió d'estat: la glorificació oficial de Jaume I, plasmació modèlica del cavaller cristià, estava probablement destinada a obtenir el suport econòmic del papat a la croada d'Almeria que projectava Jaume II, i també a servir de mur de contenció a les tesis hegemòniques propagades per la historiografia castellana representada per l'obra clàssica de Jiménez de Rada.

Josep A. Aguilar, professor de la Universitat Catòlica de València, fa un altre exercici comparatiu interessant, acaçant ara l'estil i el missatge del *Llibre dels feits* amb els de la Crònica de Ramon Muntaner, pel que fa al tractament que hi rep el Conqueridor, a qui el cronista de Peralada considera la pedra angular de la fiabilitat de tota la dinastia aragonesa en qualsevol futura empresa de croada. Mentre que el *Llibre dels feits* presenta el rei com un model de guerrier experimentat i savi que alligona els seus fills sobre el tipus de «guerra guerrejada» practicada pels sarraïns, Muntaner el projecta com un vell en bona part ja dependent del guiatge i esperit emprenedor del seu fill Pere, protagonista de la conquesta murciana. Però Muntaner no s'està de glorificar la figura del rei en Jaume, i ho fa assimilant un motiu èpic: el de la victòria de l'heroi moribund, que, com demostra a bastament Aguilar, circulava arreu en la literatura medieval.

El professor Vicent Martines, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, al mateix temps que demostra la constant imbricació existent entre la literatura i la realitat que aquesta emmiralla i reflectix, perfila el retrat especular que el text ens brinda d'un rei en Jaume convertit en una modèlica encarnació del millor cavaller del món. Ho fa amb una puntual referència als passatges més reveladors de la Crònica, il·lustrats a través de fragments antològics del text original, confrontats amb els de les versions llatina, anglesa, castellana i catalana modernes.

L'assaig del Dr. Xavier Renedo, conegut medievalista de la Universitat de Girona, analitza des d'un enfocament alhora literari i teològic un tema puntual que és potser un dels que millor palesen el caràcter biogràfic i personal del llibre: el de la confessió del rei amb fra Arnau de Sagarra. Renedo, que a l'hora de matisar el perfil autorial té ben present la versió de Marsili, marca alhora el paral·lelisme i la diferència existent entre la cavalleria celestial de l'aventura o *Queste del Graal* (sense dames al costat!) i la cavalleria real d'un Jaume I «home de fembres» i no gens penedit del seu amor a dona Berenguera, que tenia plena consciència que anava a entrar en batalla per la conquesta de Múrcia en estat de pecat mortal, una situació que no podia deixar de recordar-li la tràgica experiència del seu progenitor a Muret...

Tanquen el volum dos treballs referits a aspectes historicosocials del *Llibre dels feits* deguts als professors Franco i Cabezuelo, catedràtics d'Història Medieval de la Universitat d'Alacant. El primer aborda el tema de l'alteritat, o manera com són presentats els musulmans en el *Llibre dels feits*, tant des d'una perspectiva religiosa com des del punt social i humà. El segon prova l'interés històric i documental del *Llibre dels feits* en relació amb la campanya murciana jaumina de recuperació d'un regne perdut a causa de la política coercitiva dels feudals castellans. Cabezuelo, després de presentar les diverses interpretacions que ha rebut aquesta campanya, l'explica com un procés de submissió i assimilació dels vençuts arran de la capitulació, que en el fons cerca d'establir un reequilibri i evitar la preponderància castellana.

Tot plegat, i tornant circularment al principi, són, potser, relativament nombrosos els llibres sorgits al recer del fervor commemoratiu, però voldria pensar i creure que aquesta *nova aproximació*, atesa tant la qualificada tria dels autors —als quals no em sé estar d'agrair que atengueren de manera tan amable la petició de col·laboració— com la rica varietat de temes i enfocaments que presenta, ultra oferir als lectors i estudiosos de l'obra jaumina un nucli important de materials referencials i d'arguments més o menys convincents, pugui encara brindar-los algun encoratjador subsidi addicional, i més d'un estímul, provocador d'una nova revisió o relectura, o d'una futura nova hipòtesi original.

I. La transmissió textual

Al terci dia la Comtessa fo
venyuda z dixem li les pa
raules denant en G. d' Aue
ra z que nos hauriem hauds abagls
de dins / E dix ella q tot co faria q
nos li manassem z q volenta duria
aquells paules sol q la guardassez
deles sagetes / E nos dixem li que
si fariem z seemp feem armar
be . l . caualls ab esnuts z ab pñts
uesnuts z que fossen ab ella z q la
cobrissen / **E**lla caualcant en sa
bestia deualla z acostas al mur
tant com hom gitaria vna pedra
poca z dix luxs vn p ella soteaguy
los d' balaguer / z ellg callaren z no
resposen la primera uegada z
dix los la Comtessa son aqui los
z homes de balaguer / z dix vn que
uolets oc ess z q uolets dir / E dix
vn caualler preguens la Comtessa
q la escoltets un poch q dona es
z no pot alt plar / E ella dix baros

MANUSCRITS MEDIEVALS DEL 'LLIBRE DELS FEITS': TRADICIÓ MANUSCRITA I MATERIALITAT*

Francisco M. Gimeno Blay
[Universitat de València. Estudi General]

La tradició manuscrita de la crònica del rei en Jaume, *Llibre dels feits*, es manifesta com el calidoscopi que ens permet avaluar les formes adoptades pels llibres emprats tot al llarg dels segles *xiv* i *xv* per tal de fer circular els diferents textos de la literatura catalana medieval. Aquesta tradició es presenta com la cruïlla on conflueixen tots els models de manuscrits utilitzats en les diverses tradicions textuais romàniques que comparteixen amb la catalana idèntica fortuna, i fins i tot les mateixes empremtes i seqüència cronològica (Petrucci 1983: 508-511). Així doncs, aquesta dissertació està destinada a analitzar, únicament i exclusiva, la materialitat dels llibres manuscrits medievals emprats en la tradició textual del *Llibre dels feits*. Hom intentarà esbrinar la relació que estableixen amb la resta de manuscrits contemporanis d'altres obres pertanyents a la literatura catalana. Tots aquests manuscrits proporcionen una imatge perfecta dels models vigents de la producció llibraria en ús a la Corona d'Aragó, com tot seguit s'analitzarà.

* Voldria agrair al professor Albert G. Hauf haver-me invitat a participar en el present volum d'estudis sobre el *Llibre dels feits* publicat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. Aquest treball s'insereix en l'àmbit de recerca del projecte titulat: «Edición crítica de textos medievales valencianos», finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació. Subdirecció General de Projectes i Investigació. Referència: HAR2009/12183 (Subprograma HIST).

Abans de començar a analitzar els manuscrits medievals de la crònica de Jaume I que ens han arribat voldria fer un aclariment de naturalesa metodològica. Per a referir-m'hi no faré servir les sigles que han utilitzat Ferran Soldevila (1983: 62-63), Stefano Asperti (1982) o Jordi Bruguera (1991: 1, 10-12), entre altres. Aquests manuscrits, tot al llarg dels segles, han assolit cadascun una fisonomia i una identitat que els individualitza del conjunt. Atés que els llibres medievals que transmeten el text jaumí en són pocs (cinc manuscrits íntegres més un de fragmentari), preferesc mencionar-los tot utilitzant uns altres mecanismes per a identificar-los, com ara el lloc d'origen (Poblet), el copista (Joan de Barbastre) o els espais on es conserven (Biblioteca Nacional de Madrid, Reial Biblioteca, Biblioteca d'El Escorial i Institut Municipal d'Història de Barcelona). Podríem utilitzar també altres consideracions relatives a les respectives procedències, les biblioteques de les quals han format part en algun moment de la seua història, com ara la del comte d'Aiamans a Mallorca en el cas del manuscrit copiat per Joan de Barbastre, o la del comte de Condomar, en el cas del de la Reial Biblioteca. En les pàgines següents, tractarem de tots aquests esdeveniments de la vida dels manuscrits.

Així doncs, els manuscrits examinats són:

– (1) el manuscrit copiat a Poblet l'any 1343 per Celestí Destorrents a instàncies de l'abat Ponç de Copons (Barcelona,

Biblioteca Universitària, ms. 1, Bénédictins du Bouveret 1965: 321, núm. 2549; Concheff 1984: 82, núm. 847; Gimeno Blay 1995: facs. 3; Massó Torrents 1906: 32-33; Miquel Rosell, 1958: 1, 1-3r; Millares Carlo 1983: 358, núm. 89);

– (2) el manuscrit que copia Joan de Barbastre a Barcelona l'any 1380, obeint les ordres de Pere el Cerimoniós (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1734, f. 173v; Bénédictins du Bouveret 1973: 73, núm. 8833; Concheff 1984: 82, núm. 848; Kirchner 1966: facs. 42; Gimeno Blay 1995: facs. 4; Gimeno Blay [en premsa]; Massó Torrents 1906: 29-30; Millares Carlo 1983: 343-399, núm. 121). Aquest manuscrit, a més a més, formà part de la biblioteca del comte d'Aiamans a Palma de Mallorca (Beer 1970: 395-396, núm. 361; Morel Fatio 1882: 490);

– (3) el manuscrit de la Biblioteca Nacional (Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 10121, Domínguez Bordona 1931: 75; *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional*, 2000: 347; Concheff 1984: 82, núm. 849; Massó Torrents 1906: 30-31; Rocamora 1862, núm. 80; Schiff 1970: 404), procedent de la del Duc d'Osuna;

– (4) el manuscrit de la Reial Biblioteca (Madrid, Palau, Reial Biblioteca, ms. II-475, Concheff 1984: 82, núm. 851; Gimeno Blay [en premsa], López-Vidriero [en premsa]; Massó Torrents 1888: 9-11; Massó Torrents 1906: 30), procedent de la del comte de Gondomar;

– (5) el manuscrit d'El Escorial (San Lorenzo de El Escorial, biblioteca del monestir, ms. Y.III.5, Concheff 1984: 82, núm. 850; Massó Torrents 1906: 31; Zarco Cuevas 1932: 85-90);

– (6) el fragment conservat a Barcelona, que he pogut estudiar gràcies a les reproduccions publicades, recentment, per Jesús Alturo (Barcelona, Institut Municipal d'Història, Alturo i Perucho 1998: 494 i següents).

El text de la crònica del rei en Jaume circulà tot al llarg dels dos darrers segles baixmedievals fent servir llibres manuscrits de dimensions variables, que oscil·len entre el format foli (278 x 198 mm) del manuscrit de Poblet i l'infoli (410 x 268 mm) del de la Reial Biblioteca. Entre l'un i l'altre se situen els altres quatre manuscrits, entre els quals hom descobreix estadis intermedis, com ara el de la Biblioteca de Catalunya (322 x 225 mm), copiat a la Cancelleria Reial l'any 1380, i el de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona (360

x 250 mm). Els anys finals del segle xv assistiren a una reducció important del format (316 x 241 mm) que el va aproximar al primer llibre registre, el copiat per Joan de Barbastre, primer, i acostant-lo també al testimoni més antic del *Llibre dels feits* (280 x 215 mm). Aquesta darrera transformació, forjada a les acaballes del període baixmedieval, sembla preludiar el format que s'utilitzarà per a fer la primera versió impresa amb l'edició de l'any 1557 (280 x 205 mm).

De tots els manuscrits suara esmentats, els més interessants (pel que fa a la història del llibre manuscrit) són el de Poblet i el copiat per Joan de Barbastre, atés que els altres imiten els models que representen ambdós, a excepció de l'escorialenc, com tindrem ocasió d'assenyalar al seu moment. Això no obstant, el nostre esguard no s'aturarà en els manuscrits d'època medieval que han sobreviscut i han arribat al present, ja que a la fi farem, també, una ullada a la *mise en page* (Muzerelle 1985: 109, núm. 331.01, i la traducció castellana a Ostos, Pardo, Rodríguez 1997: 107, núm. 331.01) de la primera edició de la *Crònica* impresa a València l'any 1557 per Jerònima Galés, vídua d'en Joan Mey (*Chronica* 1557; Gregori Roig 2007).¹

El text en català més antic conservat és el transmés per l'actual ms. 1 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, del qual tenim moltes informacions, tant de naturalesa codicològica i gràfica com de caire textual. En efecte, conserva un colofó en el qual hom troba informacions importantíssimes relatives tant al lloc de producció i còpia del llibre com al copista i a qui n'ordenà la còpia, és a dir, el seu promotor. El text del colofó és del tenor següent: «Aquest libre féu escriure l'onrat en Ponç de Copons, per la gràcia de Déu, abbat de l'honrat monestir de Sancta Maria de Poblet, en lo qual monestir jau lo molt alt senyor En Jaume, aqueyl que aquest libre parla, dels feyts que féu ni li endevengueren en la sua vida. E fo escrit en lo dit monestir de Poblet de la mà d'En Celestí Destorrents e fo acabat lo dia de sent Lambert, a xvii dies del mes de setembre en l'any de MCCCXLIII» (Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1, f. ccir, cf. Bénédictins du Bouveret 1965: núm. 2549; Gimeno Blay 2007: 336).

1. Pel que fa a les mesures dels papers emprats als primers temps de la cultura impresa, cf. Haebler 1995: 73-78.

Jaume I, *Llibre dels fets* (1343).
Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1, f. ccr

Es tracta d'un llibre, codicològicament i gràficament, qualificat per Petrucci de «cortese di lettura» (Petrucci 1983: 509). A diferència dels llibres universitaris i eclesiàstics, té un format no massa gran, 278 x 198 mm. Nogensmenys, comparteix amb aquests últims el tipus d'escriptura, la gòtica textual redona i l'ús del pergamí com a suport material, així com la decoració. No s'ha d'oblidar que la major o menor sump-tuositat que adopten els llibres, tot atenent llurs decoracions i relligadures, està en estreta relació amb la posició social del futur propietari, posseïdor del llibre, és a dir, aquell qui l'ha encomanat i l'ha concebut en la seua íntegra materialitat. En

Jaume I, *Llibre dels fets* (1343).
Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1, f. 27r

aquesta ocasió, a més de la miniatura del f. 27r en la qual s'ha representat un banquet acompanyat d'una orla que envolta tot el text, com s'esdevé igualment al f. 1r, hom troba en pàgines diferents orles laterals semblants acompanyant les capitulars decorades.²

Un testimoni documental ens proporciona notícies cabdals relatives a l'antígraf a partir del qual hom féu aquesta còpia. En efecte, l'11 de setembre de l'any 1343, Pere III

2. Per exemple en els ff. 20r (E); 120v (E); 122v (E); 133r (E); 149v (E); 159v (E); 166v (E); 176r (E); 182v (A); 189v (E); 194v (E), i 198r (E).

reclamava a l'abat de Poblet un manuscrit de la crònica del rei en Jaume I que el monarca li havia deixat en préstec per tal que el religiós n'encarregués una còpia. El resultat fou l'actual ms. 1 de la Biblioteca Universitària de Barcelona (Miquel Rosell 1958: 1-3; *Libre dels feyts*, 1972). L'abat, Ponç de Copons, trigà a tornar-li'l, i aquesta és la raó per la qual el rei, de Barcelona estant, li'l reclamava amb relativa urgència amb les paraules següents:

Petrus etc. venerabili et dilecto abbati monasterii Populeti, salutem et dileccionem. Miramur de vobis et merito quare librum pergamenium quem, ut nobis dixistis, ad opus vestri rescribi facere debeatis *et sumi ex quodam alio papireo libro nostro* facto, scilicet gestis dive recordacionis domini Jacobi regis Aragonum abavi nostri, nobis tamdiu mittere tardavistis; quare vos rogamus quod si eum rescribi fecistis, alio ipsum rescribi celeriter faciendo, ad nos librum pergamenium supradictum protinus per latorem presencium transmittatis.

Datum Barchinone .iiii. idus septembris anno Domini millesimo .cccxl. tercio (Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, reg. 1059, f. 52; Rubió i Lluch 1908: 128, núm. cxvii).

Pel que fa a la història del llibre manuscrit, resulta força interessant considerar el pas d'un manuscrit de paper a un altre en pergamí. En algunes tradicions textuais hom troba sovint que en els primers moments de la seua existència els llibres circularen utilitzant formats de llibres molt modestos, mentre que en fases successives es feren servir manuscrits molt més luxosos. A tall d'exemple, podríem assenyalar quatre manuscrits de la miscel·lània jurídica catalana «Constitucions i altres drets de Catalunya», concretament el ms. escorialenc Z.III.14 (El Escorial, biblioteca del monestir, ms. Z.III.14, Zarco Cuevas 1932: 99-102, fotografies VIII-X; Domínguez Bordona 1933, v. 2: 109), el de la Paeria de Lleida (Lleida, Arxiu de la Paeria de Lleida, ms. *Llibre de usatges i constitucions de Catalunya*; Usatges 1997), el de la Biblioteca Nacional de França (*Usatici et constitutiones Cataloniae*), escrit entre 1315 i 1325 (París, Biblioteca Nacional de França, ms. Latin 4670 A (ff. 67-240), *Manuscrits* 1983: 90-91, núm. 105), i el de la Biblioteca Apostòlica Vaticana (Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Ottob. Latino 3058, *Usatges* 1933: 32, núm. 34.). També podríem adduir, si més no, alguns dels manuscrits

Pere el Cerimoniós, *Ordinacions de la casa i cort* (a. 1344). València, Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 1501, f. 1r

de la llarga i extensa tradició textual de les *Ordinacions de la casa i cort del rei Pere el Cerimoniós* (Schena 1983: 38-67), concretament el manuscrit original, a. 1344 (València, Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, ms. 1501, *Ordinacions* 2009), el manuscrit Phillips (Palma de Mallorca, Biblioteca Bartolomé March, ms. Phillips 2633, Bohigas 1968; *Manuscrito de San Miguel* 1994; Schena 1983: 44-45) o els conservats a la Biblioteca Nacional de França, l'«Espagnol 8», escrit en 1461 (París, Biblioteca Nacional de França, ms. Esp. 8, Morel Fatio 1892: 14, núm. 51; Bohigas 1985: 117; *Manuscrits* 1983: 122-123, núm. 137; Schena: 51), i l'«Espagnol 99», copiat entre 1370 i 1380 (París, Biblioteca Nacional de França, ms. Esp. 99, Morel Fatio 1892: 14, núm. 52; Bohigas 1985:

Pere el Cerimoniós, *Ordinacions de la casa i cort* (1461).
París, Biblioteca Nacional, ms. Esp 8, f. 1r

Pere el Cerimoniós, *Ordinacions de la casa i cort* (1370-1380).
París, Biblioteca Nacional, ms. Esp 99, f. 1r

109-117; *Manuscripts* 1983: 95-96 núm. 109; Schena 1983: 45-46).

Així doncs, el manuscrit de Poblet constitueix un model que podríem dir que és un residu dels primers passos de l'escripturació del català, fruit de la intervenció dels eclesiàstics. Ara bé, aquest model de llibre continuà fent-se servir com a model de luxe tot al llarg del període baixmedieval, amb els textos escrits bé a línia tirada, bé a doble columna.

Altres manuscrits amb les mateixes característiques codicològiques corroboren la pervivència continuada d'aquest model de llibre, com ara:

– (1) el manuscrit amb el *Cançonier provençal* de la Biblioteca Marciana de Venècia, segons el colofó acabat de

copiar el 31 de maig de l'any 1268 («Aquest romanç és finit Dieus ne sia benesit. Anno Domini m^o cc^o lx^o viii^o, ii^o kalendas iunii. Si+gnum R. de Capelades qui hoc scripsit. Testes huius rei sunt cindipendium et pennam»). (Venècia, Biblioteca Marciana, ms. SM. Fr. xxxvi, f. 149, Alberni 2005: 162; Bénédictins du Bouveret 1978: 177, núm. 16221; Concheff 1984: 42, núm. 459; Gimeno Blay 2007: 335; Millares Carlo 1983: 351, núm. 43; Signorini 1995: 192, núm. 40);

– (2) el manuscrit amb la traducció catalana de la *Regla de sant Benet*, de la Biblioteca Universitària de Barcelona copiat amb posterioritat a l'any 1457 segons la nota que hom llegeix al f. 68 («Excusació com en la present Regla no es ordenada tota observança de vida perfecta: perfecció de

Cançoner provençal (1268).

Venècia, Biblioteca Marciana, ms. SM, Fr. xxxvi, f. 149

Regla de sant Benet (p. 1457).

Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1420, f. 7v

virtuts e de doctrina. Feta [a]questa translació per lo monge Arnaldo de Alfarràs, del monestir de Ripoll, any MCCCCLVII». (Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1420, Miquel Rosell 1961: 495-496, reproducció de f. 7v entre les pàgines 494 i 495; Concheff 1984: 132-133, núm. 1383. Aquest manuscrit no es troba en la llista confegida per Albareda 1929: 10 -15);

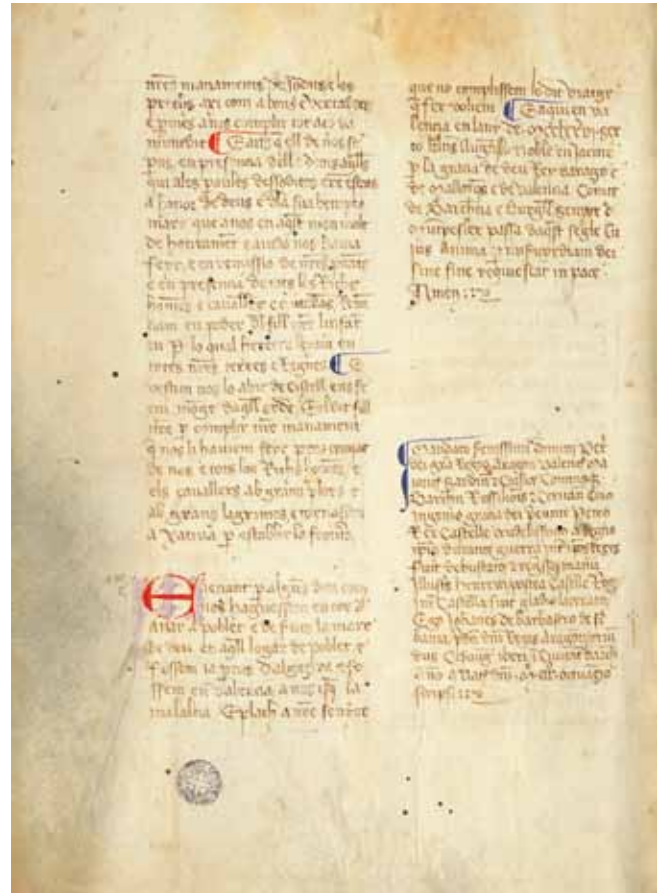
(3) el manuscrit amb el text de la *Crònica general de Pere III el Cerimoniós*, anomenada comunament com a *Crònica de Sant Joan de la Penya* (Salamanca, Biblioteca Universitària, ms. 2664, *Crònica* 1961; Gimeno Blay 2006: 210-211, i facsímils 7 i 8).

Ben contràriament, el ms. 1734 de la Biblioteca de Catalunya, datat l'any 1380, ens presenta un llibre el format

del qual resulta ben discordant d'aquella tradició manuscrita. A diferència de l'anterior, aquest manuscrit fou copiat a la Cancelleria Reial per Joan de Barbastre (Canellas-Trenchs 1988: 39; Rubió i Lluch 1908: 228, 231 i 232, docs. CCXXXVI, CCXXXVIII, CCXXXIX; Rubió i Lluch 1921: 273 i 295-296, docs. CCLXXX i CCCIV) seguint les ordres de Pere el Cerimoniós, com ens informa el colofó, on es pot llegir: «Mandato serenissimi domini Petri, Dei gratia, regis Aragonum, Valencie, Maioricarum, Sardinie et Corsice, comitisque Barchinone, Rossillionis et Ceritanie, cuius ingenio gratia Dei preeunte, Petrus rex Castelle crudelissimus a regno ipsius durante guerra inter ipsos reges fuit debustatus et regressus manu illustris Henrici postea Castelle regis intra Castellam fuit gladio laceratus. Ego Jo-

Crònica general de Pere III el Cerimoniós (Crònica de Sant Joan de la Penya). Salamanca, Biblioteca Universitària, ms. 2664, f. 6r

Jaume I, *Llibre dels fets* (1380).
Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1734, f. 173v

hannes de Barbastro, de scribania predicti domini regis Aragonum, oriundus Cesarauguste iberi in civitate Barchinone anno a nativitate Domini m^o ccc^o octuagesimo scripsi» (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1734, f. 173v; Concheff 1984: 82, núm. 848; Kirchner 1966: facs 42; Gimeno Blay 1995: facs. 4; Gimeno Blay 2007: 336; Massó Torrents 1906: 29-30).

Es tracta d'un llibre, codicològicament i gràficament, dels que Petrucci anomena «llibre registre» (Petrucci 1983: 509). Constitueix l'espai per excel·lència dels textos de les literatures romàniques. Finalment, els textos de la literatura catalana, com la resta de les literatures romàniques, disposen d'un model de llibre. Fins al moment en què aparegué aquest nou tipus de llibre (finals del segle XIII / inicis del XIV), els textos

en llengües romàniques se servien dels llibres de la tradició eclesiàstica. D'aquest període primerenc d'utilització del llibre registre en la literatura catalana podrien assenyalar-se els manuscrits següents:

- (1) el manuscrit amb el text del *Llibre de contemplació en Déu* de Ramon Llull, anterior a l'any 1298, conservat a la Biblioteca Nacional de França, on s'han conservat intervencions correctores guiades per l'autor (París, Biblioteca Nacional de França, ms. Latin 3348A, Dupuigrenet Desroussilles 1986: 75; Rubió i Balaguer 1935; Soler i Llopart 2005);
- (2) el manuscrit amb el *Poema de la passió* de la Biblioteca Nacional de França, copiat entre 1320 i 1325, procedent de la Biblioteca Colombina de Sevilla (París, Bibliote-

Ramon Llull, *Llibre de contemplació en Déu* (ca. 1298).
París, Biblioteca Nacional, ms. Latin 3348 A, f. 32r

ca Nacional de França, ms. Esp. 472, cf. *Manuscripts* 1983: 92, núm. 106 bis; Morel Fatio 1892: núm. 637). L'aparició d'aquest model del llibre generà una dicotomia pel que fa a la producció del llibre transmissor de textos de la cultura literària catalana. Els interessats disposaven, doncs, de dos tipus diferents: d'una banda, un de nou, el llibre registre que feia poc havia aparegut en escena; de l'altra, un tipus força conegut, el cortès de lectura; la presència d'aquest darrer s'explica, entre altres coses, perquè al començament del procés d'escripturació de les llengües romàniques, els qui fixaven per escrit el text eren persones eclesiàstiques i ben sovint la incorporació començava introduint textos romànics en espais llatins, com ens ho permet avaluar, entre altres, el ms. 1000 de la Biblio-

Poema de la passió (1320-1325).
París, Biblioteca Nacional, ms. Esp 472, f. 5v

teca de Catalunya, conegut com el *Leccionari d'Àger* (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1000, *Guia* 1959: 93; Massó 1932: 41; Romeu 1957: 5-10), on a la fi entre les guardes s'hi afegiren el *Plany de la Verge* i l'*Epístola farcida de sant Esteve*, un text que les successives còpies de la tradició integraran sense cap tipus de diferenciació gràfica, com s'esdevé al ms. 11 de la Biblioteca Capítular de València (València, Arxiu de la Catedral, ms. 11; Concheff 1984: 18, núm. 191; Olmos Canalda 1943: 86-88).

Ben contràriament, el llibre registre ens forneix informació molt valuosa a propòsit tant dels mateixos copistes com dels ambients dins dels quals hom els copiava. Indirectament, la seua materialitat ens descobreix els ambients d'ús

i, consegüentment, de lectura dels susdits llibres. Tornem, de bell nou, al manuscrit de Joan de Barbastre. Quines són les seues característiques materials? Fa 322 x 225 mm. Comparteix amb els llibres d'àmbit administratiu alguns elements definitoris, com ara l'escriptura, i les seues característiques són idèntiques a les dels llibres administratius de l'època. En aquest sentit, resulta força il·lustrativa la comparació entre un manuscrit de contingut literari amb els emprats en les administracions, públiques o privades, creadores de llurs respectives memòries administratives. La proximitat, física i material, existent entre el ms. Z.III.14 escorialenc (El Escorial, biblioteca del monestir, ms. Z.III.14, Zarco Cuevas 1932: 99-102, fotografies VIII-x; Domínguez Bordona 1933: II, 109) amb la miscel·lània jurídica catalana *Constitucions i altres drets de Catalunya* i, a tall d'exemple, els registres de la Cancelleria de la Corona d'Aragó de la segona meitat del segle XIII, és reveladora. A manera d'exemple, podria comparar-se la miscel·lània jurídica esmentada amb els registres de la Cancelleria de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que transmeten el *Llibre del Repartiment* de València (Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, registres núm. 5, 6 i 7; *Llibre del Repartiment* 1978) per a adonar-se'n. Tots fan servir formes gràfiques (gòtiques) cursives, de procedència documental, que introdueixen en l'àmbit llibrari executant-les amb cura, destacant-hi els elements més cal·ligràfics i proporcionats que afavoreixen l'harmonia del conjunt (Casamassima 1988). Es tracta, doncs, d'escriptures elaborades amb tanta cura i atenció que a la fi esdevingueren escriptures llibreries. I en aquest moment, paleogràficament, els llibres presenten una escissió pel que fa a les escriptures; d'una banda, el *cortese di lettura*, i de l'altra, el *registre*, amb gòtiques textuales el primer i cursives documentals el segon.

A més a més, els llibres registre utilitzaren en els primers moments com a matèria escriptòria el paper i el pergamí, indistintament i de manera separada; posteriorment incorporaren el pergamí en companyia del paper organitzant quaderns que presenten aquesta estructura seqüencial:

pergamí-paper-paper-pergamí | pergamí-paper-paper-pergamí³

3. El nombre de fulls de paper és orientatiu i resulta variable.

Ramon Muntaner, *Crònica*.
Biblioteca d'El Escorial, ms. K.I.6., f 1r

És a dir, el que els inventaris medievals descriuen com a «quinternat o sexternat en pergamí», depenent del nombre de fulls que conformen el quadern. El pergamí en aquesta ocasió té com a objectiu protegir els fulls de paper i enfortir els espais per on s'ha de cosir el quadern. Això no obstant, ens trobarem amb manuscrits copiats amb lletres gòtiques cursives que també faran servir el pergamí com a matèria escriptòria, com s'esdevé en el ms. 1734 de la Biblioteca de Catalunya de Barcelona.

Interessaria conèixer, especialment, l'antígraf a partir del qual hom féu aquesta còpia, és a dir, el manuscrit que va transcriure Joan de Barbastre. Sobre això no en sabem res, però, presumiblement, es tractaria d'un altre llibre registre. L'ambient de còpia, la Cancelleria Reial, estava més

familiaritzada amb aquest tipus i no tant amb els altres. La tradició textual de les *Ordinacions* (Schena 1983: 40-67), a la qual ja s'ha al·ludit anteriorment, ho prova a bastament, ja que hi destaca tant l'original conservat a València (València, Biblioteca Històrica. Universitat de València, ms. 1501, *Ordinacions* 2009) com altres manuscrits en format registre. Servirà, a tall d'exemple, el que acabà de transcriure a Barcelona l'any 1412 el copista Joan Coll, segons el seu colofó (París, Biblioteca Nacional, ms. Esp. 98, Schena 1983: 50). Alguns manuscrits anteriors, vinculats a la tradició dels textos literaris, com ara el de la *Crònica* de Ramon Muntaner, custodiat en l'actualitat a la Biblioteca d'El Escorial (El Escorial, biblioteca del monestir, ms. K.I.6.; Concheff 1984: 111, núm. 1155; Gimeno Blay 1991; Zarco Cuevas 1932: 37), així ho corroboren.

Tot i això, la Cancelleria produí, almenys en època del Cerimoniós, una quantitat important de llibres per tal d'abastir les necessitats, de vegades compulsives, d'alguns membres de la família reial (Gimeno Blay 2006: 157-178). Nogensmenys, la producció de llibres del tipus registre feia temps que formava part de les activitats de còpia dutes a terme a la Cancelleria Reial. Referint-se al trànsit entre els segles XIII i XIV, Pere Bohigas assenyalà: «A finals del segle XIII és quan la literatura en llengua catalana prengué gran embranzida, i és a partir d'aquesta època que la còpia de manuscrits en català assolí gran increment» (Bohigas 1972: 62).

Alguns autors, basant-se en una lletra dirigida per Pere III al seu fill Joan, el duc de Girona, i datada el dia 30 de juny de l'any 1373, han considerat que la Cancelleria s'havia transformat en un *scriptorium* (Canellas-Trenchs 1988: 29-30). El text de la qual diu així:

Molt car primogènit,

Com haurets mester llibres que nós hajam, fets-nos-ho saber e nós farem-vos-en fer traslats, car ja tenim certs scrivans qui-ns fan trellats d'aquells llibres que és necessari.

Dada ut supra.

Rex Petrus.

Dominus rex misit signatam.

Jaume I, *Llibre dels fets*.

Madrid. Reial Biblioteca, ms II-475, f. 3r

(Barcelona. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, registre 1238, f. 39, Rubió i Lluch 1908: 247, document cclix).

No fa l'efecte que fos així, com he tingut l'oportunitat de demostrar recentment (Gimeno Blay 2006: 157-178), ja que els diferents membres de la família reial contractaren el servei de professionals de l'escriptura quan, amb relativa urgència, volien posseir l'exemplar d'algun llibre concret. I de la mateixa manera s'esdevingué tant pel que fa a la decoració com a l'enquadernació dels llibres copiats.

Amb aquests dos models de llibres ens acostem a la segona meitat del segle XV, moment en el qual es copien el manuscrit de la Reial Biblioteca i el de la Biblioteca Nacional de Madrid.

Jaume I, *Llibre dels fets*.
Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 10121, f. 1r

Tots dos presenten algunes de les característiques pròpies del llibre registre, però amb qualche diferència, especialment en l'escriptura. En ambdós casos els copistes han emprat formes pròximes a les de la humanística, cursiva en el cas de la Reial Biblioteca (410 x 268 mm), mentre que en el de la Nacional (316 x 241 mm) hom endevina una certa influència de l'*antiqua*, i per aquesta mateixa raó constitueix un cas excepcional. Pel que fa al primer, d'ençà que Jaume Massó i Torrents en fer el catàleg dels manuscrits catalans de la Reial Biblioteca fera esment de la possibilitat que aquest manuscrit fos l'original utilitzat per a fer l'edició de l'any 1557 i que potser els jurats haurien obsequiat amb aquest exemplar el rei Felip II, molts investigadors han repetit acríticament

aquestes dues circumstàncies (Gregori Roig 2007: 28). Una anàlisi recent (López-Vidriero Abelló [en premsa]; Gimeno Blay [en premsa]) ens ha permès conèixer que el susdit exemplar procedeix de la biblioteca del comte de Gondomar, com ho prova el teixell que ha conservat el llibre, amb la signatura topogràfica del lloc que tenia reservat en aquella biblioteca (López-Vidriero Abelló 1994-1995: 167). De la mateixa manera, les seues pàgines impol·lutes descobreixen que no pogué ser aquest l'exemplar utilitzat per a la impressió, ja que altrament conservaria les empremtes del seu pas pel taller (Andrés 2000; Hellinga 2006: 63-90 i 93-109; Merino 2000; Rico 2005: 95-148; Trovato 1991).

Ben contràriament, l'escriptura emprada en l'exemplar manuscrit de la Biblioteca Nacional de Madrid fa l'efecte que respon a la voluntat precisa d'imitar un model de llibre que tingué una presència més que discreta als territoris peninsulars de la Corona d'Aragó (Gimeno Blay 2005), com ho prova la minsa i reduïda presència de llibres humanístics copiats als territoris peninsulars de la confederació catalanoaragonesa, així com l'escàs nombre de copistes i escriptors que utilitzaren l'escriptura dels humanistes, siga l'*antiqua*, siga la humanística cursiva. Destaquen, quasi amb caràcter d'exclusivitat, Gabriel Altadell (Gimeno Blay: 1993), del qual ens ha arribat un important conjunt de manuscrits copiats per ell i identificats mitjançant el respectiu colofó (Gimeno Blay 1993: 259-265), i Bernat Andor, que acabà de copiar el 30 de juny de l'any 1469 a Tarragona un llibre amb les obres de Salustius (El Escorial, biblioteca del monestir, ms. O.III.6., Antolín 1913: 231; Millares Carlo 1983: 392, núm. 349, facs. 280).

Encara que no es fera servir l'*antiqua* en els territoris peninsulars de la Corona d'Aragó com a escriptura de llibres, els productes confeccionats amb aquesta lletra foren coneguts ben aviat, i el seu aspecte, observat, reverenciat, si no imitat (Derolez 1984). De bon començament, aquests manuscrits haurien atret la mirada quasi concupiscent dels bibliòfils tardomedievals. Servirà a tall d'exemple l'episodi de les compres que féu Pere Miquel Carbonell, notari, d'uns llibres provinents de la biblioteca personal del cal·lígraf barcelonés Gabriel Altadell a Barcelona, els dies 22 i 24 de setembre de l'any 1470 (Barcelona, Arxiu Històric de Protocols, Esteve Comelles, lligall 1, manual 4, anys 1470-1472, Madurell i Marimon 1979-1982:

Giovanni Boccaccio, *Fiametta*.
Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1730, f. 1r

430-431, doc. 163, i 431-432, doc. 164). Es tractava d'uns productes de laboratori destinats a una elit culta que trobava suport en els ambients de les corts humanístiques. Serviran per a contextualitzar socialment aquests productes els estudis d'Albinia C. de la Mare sobre els manuscrits que van pertànyer al cardenal Joan d'Aragó (De la Mare 1984: 243-293). De la mateixa manera, l'activitat de còpia i decoració duta a terme per dos cal·lígrafs d'excepció com Bartolomeo di Sanvito i Gaspare da Padova ens posa al descobert la condició social dels promotors (Canova Mariani 1999). A més a més, les col·leccions llibràries reunides pels principals magnats del Renaixement en constitueixen una bona prova. No cal fer esment de totes les col·leccions humanístiques, bastarà recordar solament la biblioteca reunida pels reis d'Aragó a Nàpols (De Marinis 1947-1969; Petrucci 1988).

Alguns manuscrits de la literatura catalana copiats durant la segona meitat del segle xv posen de manifest algunes característiques que recorden els manuscrits humanístics italians, i fa l'efecte que els emulen. El manuscrit de la Biblioteca Nacional de Madrid podria il·lustrar ben bé aquesta situació: l'escriptura emprada en la transcripció ha fixat la mirada en els manuscrits al·ludits i en aquests s'adelita, fruint de la seua excel·lència. Potser aquesta mirada explicaria també l'aspecte que ha adoptat l'escriptura del manuscrit de la Reial Biblioteca, que, tot i mantenir els elements gòtics, mostra una tendència general a arredonir les formes. Alguns exemples com el manuscrit amb la traducció catalana de la *Fiametta* de Giovanni Boccaccio serviren per a reconstruir aquest procés històric, especialment el conservat a la Biblioteca de Catalunya (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1730, cf. *Guia* 1959: 116; Concheff 1984: 49, núm. 527, p. 49; reproducció *Corona d'Aragó* 1988: 239).

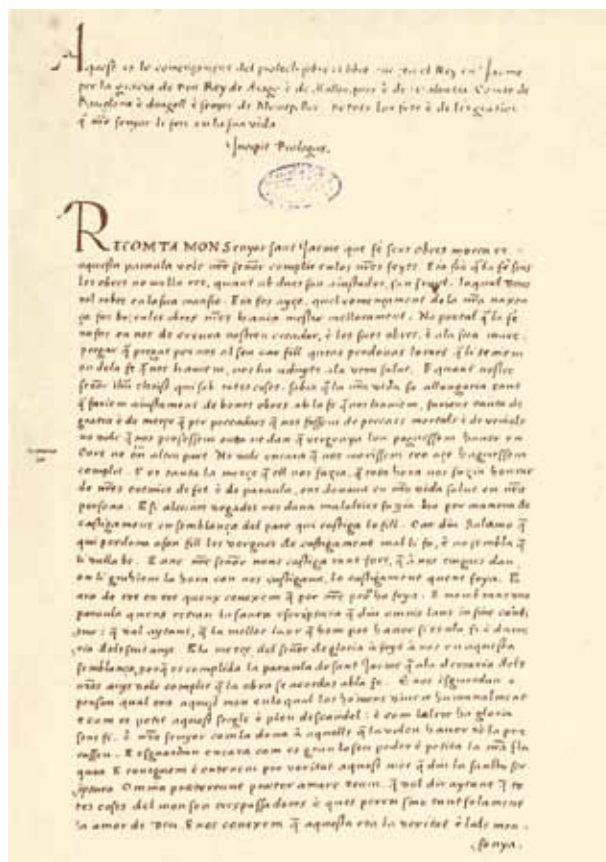
En aquest manuscrit trobem elements codicològics que recorden els llibres de la tradició manuscrita medieval (combinació del paper i del pergamí en la composició dels quaderns), mentre que altres semblen el resultat de l'admiració dels manuscrits humanístics, com ara la disposició d'amplis marges voltant la caixa d'escriptura situada al centre de la pàgina, utilització de majúscules humanístiques impaginades, a més a més seguint els models epigràfics, i l'ús dels reclams verticals.⁴ A més, l'escriptura ha sofert una tendència general d'arredoniment de les formes que ha donat lloc a una escriptura híbrida local, els orígens de la qual es poden localitzar en els manuscrits copiats amb cursives documentals del final del segle xiv, com l'autògrafa de Joan de Barbastre (Gimeno Blay 1993: 76-89).

Ben contràriament, el manuscrit fragmentari conservat a El Escorial (El Escorial, biblioteca del monestir, ms. Y.III.5; Zarco Cuevas 1932: 84-90; *Llibre dels fets* 1991: vol. I, 11 i 31) ens mostra un model de llibre allunyat dels models medievals, molt estretament relacionat, però, amb el

4. Podem trobar característiques semblants en altres manuscrits coetanis, com ara Giovanni Boccaccio, *Fiametta* (Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, ms. Sant Cugat, 32; Barcelona, Arxiu de la Catedral, cod. 76); Giovanni Boccaccio, *Corvato* (Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 17675) i Luci Anneu Sèneca, *Tragèdies* (Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 14704).

Jaume I, *Llibre dels fets*.
El Escorial, ms. V.III.5, f. 49r

Jaume I, *Llibre dels fets*.
Madrid, Biblioteca de la Real Acadèmia de la Història, ms. 9-4769, f. 1r

que utilitzarà l'any 1557 Jerònima Mey per a fer l'edició de la *Crònica*. Es tracta d'un manuscrit en paper (280 x 215 mm), escrit a línia tirada en una cursiva documental executada de manera cal·ligràfica amb residus d'època gòtica, que introdueix, però, elements que preludien una versió local de l'escriptura humanística. Les marques d'aigua, segons la descripció de BITECA, són dels anys centrals del segle xv. Si l'he inclòs en aquest viatge a través de la tradició manuscrita del *Llibre dels fets* és perquè introdueix un nou model de llibre que tingué un cert èxit, com ho palesa el manuscrit 9-4769 (370 x 255 mm) de la Biblioteca de la Reial Acadèmia de la Història de Madrid (*Llibre dels fets* 1991: vol.: 1, 12). Tots dos presenten el text disposat en

una única columna que ocupa el centre de la pàgina, com ho feia el manuscrit de Poblet; ara bé, en aquesta tardana ocasió ja no hi són presents les escriptures gòtiques. Incorpora un espai en blanc per a separar els capítols i roman en blanc el destinat a les caplletres.

Crida l'atenció, si més no, que quan l'any 1557 (*Chrònica* 1557) s'imprimia a València, «en casa de la biuda de Ioan Mey flandro», la «Chrònica o commentari del gloriosíssim e invictíssim rey en lacme» hom utilitzà com a model la forma de *mise en page* d'aquests últims manuscrits de la tradició medieval. S'ha dit al començament que l'edició recuperava la *mise en page* del manuscrit de Poblet, així com el format (280 x 205 mm). Solament en dos ocasions s'hi

Crònica o commentari del gloriosissim e invictissim rey en lacme (València, 1557), f. A

utilitzà la doble columna, com si fos un llibre registre, en la Taula o índex («TAVLA DELA CHRÒNICA DEL INVICTÍSSIM REY EN lacme de alta recordació»), així com en el glossari de paraules difícils («TAVLA DE LES PARAVLES DIFÍCILS QUE S' TROBEN | En la chrònica del Invictíssim Rey en lacme, axí Llemosines com | Arabiques, com Franceses, e declaració de aquelles»).

A partir d'aquest moment la fortuna del text de la Crònica serà completament diferent. Altres elements entren en joc a l'hora de fer-lo circular i disseminar-lo. Això, però, constitueix un capítol nou, ben diferent del que s'ha examinat fins ara.

Crònica o commentari del gloriosissim e invictissim rey en lacme (València, 1557), f. Aiiij

APÈNDIX

BREU HISTÒRIA DELS MANUSCRITS DE LA CRÒNICA DEL REI EN JAUME

Nota bene

Les rònegues notícies que s'inclouen en aquest apèndix caldrà completar-les amb les proporcionades per la base de dades BITECA (Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears: <http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/proleg.html>).

1. Barcelona. Biblioteca Universitària, ms. 1

F. Miquel Rosell en el catàleg de manuscrits de la Biblioteca Universitària de Barcelona reconstruí la història

d'aquest manuscrit en els següents termes: «(a) El primer poseedor fue el monasterio de santa María de Poblet, en donde fue escrito, o mejor, transcrito en 1343 de la mano de en Celestí Destorrents. (b) Según consta en el prólogo del manuscrito 69,⁵ copia del 1, en 1619 lo poseía Joaquín Llätzer Bolet, quien lo heredó de su padre Pere Pau Bolet. (c) En 1655 D. José Jerónimo Basora, canónigo de Lérida, al morir lo legó, junto con su preciosa librería, *compuesta de 5567 libros, gran parte de ellos manuscritos*, a la librería de san José del convento del Carmen Descalzo de Barcelona, de cuya ciudad era natural. (d) Y, finalmente, en virtud de las leyes desamortizadoras de 1855, pasó de ahí a la biblioteca Provincial, hoy Universitaria de dicha ciudad» (Miquel Rosell 1958: 2).

Bibliografia: Beer 1970: núm. 36; *Libre dels feyts* 1972; Massó Torrents 1906: 32-33; Miquel Rosell 1958: 1-2.

2. Barcelona. Biblioteca de Catalunya, ms. 1734

Història: 1380, Cancelleria Reial. *Ante* 1778, Guillem Terrasa (†1778). *Ante* 1882, Comte d'Aiamans (Mallorca). *Ante* 1959, Biblioteca de Catalunya, Barcelona.

Bibliografia: Balaguer y Merino 1877: 165; Beer 1970: núm. 361; Massó Torrents 1906: 29-30; Morel Fatio 1882: 490.

3. Madrid. Reial Biblioteca, ms. II-475

Història: 1623-1626 (inventari), Biblioteca de Conde de Gondomar, amb la signatura: «Sal. 2, Est. 6, Cax 7». Ex-libris de la Real Biblioteca corresponent a l'època de Carles IV | Ferran VII.

Bibliografia: Gimeno Blay (en premsa); López-Vidriero 1994: 167; López-Vidriero (en premsa); Massó Torrents 1888: 9-11; Massó Torrents 1906: 30.

4. Madrid. Biblioteca Nacional, ms. 10121

Història: Biblioteca dels ducs d'Osuna i Infantado.

Bibliografia: Biblioteca Nacional 2000: 347; Domínguez Bordona 1931: 75; Massó Torrents 1906: 30-31; Roca-mora 1862: núm. 80; SCHIFF 1970: 404.

5. El Escorial. San Lorenzo de El Escorial. Biblioteca del monestir, ms. Y-III-5

Bibliografia: Beer 1970: 184, núm. 134; Massó Torrents 1906: 31; Zarco Cuevas 1932: 84-90.

6. Barcelona. Institut Municipal d'Història

Bibliografia: Alturo i Perucho 1998.

MANUSCRITS CITATS

Barcelona

Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria Reial, registres 5, 6, 7, 1059, 1238. Arxiu Històric de Protocols. Esteve Comelles, lligall 1, manual 4, anys 1470-1472.

Biblioteca de Catalunya, mss. 1000, 1730, 1734.

Barcelona. Institut Municipal d'Història, fragment del *Llibre dels fets*. Biblioteca Universitària, mss. 1, 1420.

Ciutat del Vaticà

Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Ottob. Latino 3058.

El Escorial

Biblioteca del monestir, mss. K.I.6, O.III.6, Y.III.5, Z.III.14.

Lleida

Arxiu Paeria de Lleida, mss. *Llibre de Usatges i Constitucions de Catalunya*.

Madrid

Biblioteca Nacional, ms. 10121.

Biblioteca de la Reial Acadèmia de la Història, ms. 9-4769.

Reial Biblioteca, ms. II-475.

Palma de Mallorca

Biblioteca Bartolomé March, ms. Phillips 2633.

París

Biblioteca Nacional, mss. Esp. 9, 98, 99, 472 - Latin 3348A, 4670 A (ff. 67-240).

Salamanca

Biblioteca universitària, ms. 2664.

València

Catedral. Arxiu i biblioteca capitular, ms. 11.

Universitat de València. Biblioteca Històrica, ms. 1501.

Venècia

Biblioteca Marciana, ms. SM. Fr. xxxvi.

5. Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 69. Cf. Miquel Rosell 1958: 77-78.

BIBLIOGRAFIA

- ALBAREDA, Anselm M. (1929): «Textos catalans de la Regla de Sant Benet», *Catalonia monàstica. Recull de documents i estudis referents a monestirs catalans*, volum II, Monestir de Montserrat, pp. 9-109.
- ALBERNI, Anna (2005): «El cançoner occità v: un estat de la qüestió» *Cultura Neolatina. Rivista di Filologia romanza*, fundada per Giulio Bertoni, LXV, fasc. 1-2, pp. 155-180.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús (1998): «Un altre manuscrit del *Llibre dels fets* del rei en Jaume», *Arxiu de Textos Catalans antics*, 17, pp. 490-506.
- ANTOLIN, Guillermo (1913): *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, vol. III (L.I.2 - R.III.23), Madrid.
- ASPERTI, Stefano (1982): «Indagini sul 'Llibre dels feyts' di Jaume I: dall'originale all'archetipo», *Romanistisches Jahrbuch*, Hamburg, 33, pp. 269-285.
- BALAGUER Y MERINO, Andrés (1877): «Un document inédit relatif à la Chronique catalane du roi Jacme Ier d'Aragon», *Revue des langues romanes*, XII, pp. 161-166.
- BEER, Rudolf (1970): *Handschriftenschatze Spaniens. Bericht über eine in den Jahren 1886-1888 durchgeführte Forschungsreise*, Amsterdam: Gérard Th. Van Heusden.
- BÉNÉDICTINS DU BOUVERET (1965): *Colophons des manuscrits occidentaux des origines à XVIIe siècle*, tom I, *Colophons signés: A-D*, Fribourg: Éditions Universitaires (Spicilegii Friburgensis Subsidia, 2).
- (1973): *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIIe siècle*, tom III, *Colophons signés: I-J (7392-12130)*, Fribourg: Éditions Universitaires (Spicilegii Friburgensis Subsidia, 4).
- (1978): *Colophons des manuscrits occidentaux des origines au XVIIe siècle*, tom V, *Colophons signés: P-Z (14889-18951)*, Fribourg: Éditions Universitaires (Spicilegii Friburgensis Subsidia, 6).
- BIBLIOTECA NACIONAL (2000): *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional*, vol. XIV (9501 a 10200), Madrid: Biblioteca Nacional. Ministeri d'Educació, Cultura Esport.
- BOHIGAS, Pere (1972): «El llibre manuscrit en llengua catalana», en *Commemoració dels 500 anys del primer llibre imprés en català 1474-1974. L'aventura editorial a Catalunya*, Barcelona: Edigraf, pp. 61-74.
- (1985): *Sobre manuscrits i biblioteques*, pròleg d'Amadeu-J. Soberanas i Lleó. Barcelona: Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1986): «El manuscrit Phillips de les 'Ordinacions' del rei en Pere», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 12, pp. 101-111.
- BRUGUERA, Jordi (ed.) (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*, a cura de J. Bruguera, 2 vols., Barcelona: Editorial Barcino.
- CANELLAS, Angel; TRENCHS, José (1988): *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Saragossa: Institución Fernando el Católico - Catedra Zurita.
- CANOVA MARIANI, G. (coord.) (1999): *La miniatura a Padova dal medioevo al settecento* (projecte i coordinació científica), catàleg a cura de Giovanna Baldissin Molli, Giordana Canova Mariano i Federica Toniolo, Mòdena: Franco Cosimo Panini.
- CASAMASSIMA, Emanuele (1988): *Tradizione corsiva e tradizione libraria nella scrittura latina del Medioevo*, Roma: Gela editrice.
- CHRONICA (1557): *Chronica o commentari del gloriosissim e invictissim rey en lacme. En Valencia, En casa de la biuda de Ioan Mey, flandro, 1557* [Hi ha una edició facsimil publicada a Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, 2007].
- CONCHEFF, Beatrice Jorgensen (ed.) (1984): *Bibliography of Old Catalan Texts*, Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- CORONA D'ARAGÓ (1988): *La Corona de Aragón en el Mediterráneo. Un legado común para España e Italia, 1282-1492 / La Corona d'Aragó a la Mediterrània. Un llegat comú per a Espanya i Itàlia, 1282-1492*, exposició organitzada pel Ministeri de Cultura, Barcelona, novembre-desembre 1988 (comissari de l'exposició i pròleg de Frederic Udina Martorell), Madrid: Ministerio de Cultura - Dirección de Bellas Artes y Archivos.
- CRÒNICA (1961): *Crònica general de Pere III el Cerimoniós, dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*, primera edició en català, transcripció, prefaci i notes d'Amadeu-J. Soberanas Lleó, Barcelona: Editorial Alpha.
- DE LA MARE, Albinia C. (1984): «The florentine scribes of Cardinal Giovanni of Aragon», *Il libro e il testo. Atti del convegno internazionale*, Urbino, 20-23 de setembre de 1982, a cura de Cesare Questa e Renato Raffaelli, Urbino: Università degli studi di Urbino, pp. 243-293.
- DE MARINIS, Tammaro (1947, 1969): *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, vol. II (*Catalogo*); vol. III (*Tavole*); vol. IV (*Tavole*), Milà: Hoepli, *Supplemento*, 2 vols. Verona: Stamperia Valdonega.
- DEROLEZ, Albert (1984): *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, 2 vols, Brepols: Turnhout.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús (1931): *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*, Madrid: Blass Tipográfica SA.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús (1933): *Manuscritos con pinturas. Notas para un inventario de los conservados en las colecciones públicas y particulares de España*. 2 vols. (v. 2: *El Escorial - Zaragoza*). Madrid: Centro de Estudios Históricos.
- DUPUIGNET DESROUSILLES, François (1986): *Trésors de la Bibliothèque Nationale*, pròleg d'André Miquel, París: Éditions Fernand Nathan.
- ESCAPA, Pablo Andrés; et alii, (2000): «El original de imprenta», en Francisco Rico (dir.), *Imprenta y crítica textual en el Siglo de Oro*, Valladolid: Universidad de Valladolid, pp. 29-64.

- GIMENO BLAY, Francisco M. (1991): «A propósito del manuscrito vulgar del trescientos: el escurialense K.I.6 y la minúscula cursiva libraria de la Corona de Aragón», *Scrittura e civiltà*, xv, pp. 205-245. [Hi ha una traducció catalana: «A propòsit del manuscrit vulgar del tres-cents: el ms. K.I.6 d'El Escorial i la minúscula cursiva librària de la Corona d'Aragó», *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, vol. viii, a cura d'Antoni Ferrando i d'Albert G. Hauf. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 25 - 77]
- (1993a): «Una aventura caligràfica: Gabriel Altadell y su 'de arte scribandi' (c. 1468)», en *Scrittura e civiltà*, xvii, pp. 203-270.
- (1993b): «Notes d'un paleògraf a propòsit del matritense 9750 de la Biblioteca Nacional (Curial e Güelfa)», *Caplletra. Revista internacional de Filologia*, 15, pp. 75-87.
- (1995): «Copistas y 'committenza' de manuscritos en catalán (siglos xiv-xv)», en *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento alla Stampa. Atti del seminario di Erice X Colloquio del Comité International de Paléographie Latine* (23-28 octubre 1993), a cura de Emma Condello i de Giuseppe de Gregorio, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, pp. 167-185.
- (2005): «De la 'luxurians litera' a la 'castigata et clara'. Del orden gráfico medieval al humanístico (siglos xv-xvi)», *XVIII Congreso Internacional d'Història de la Corona d'Aragó (València 2004)*. Actes, 2n vol., a cura de Rafael Narbona Vizcaino, València: Universitat de València & Fundació Jaume II el Just, 2005, pp. 1519-1564. [Hi ha també una traducció catalana: «De la 'luxurians litera' a la 'castigata et clara'. De l'ordre gràfic medieval a l'humanístic (segles xv-xvi)», *Studium Medievale. Revista de cultura visual-cultura escrita*, 1 (2008), pp. 151-177]
- (2006): *Escribir, reinar. La experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso (1336-1387)*, Madrid: Abada editores, 2006.
- (2007): «Entre el autor y el lector: Producir libros manuscritos en catalán (siglos xii-xv)», *Anuario de Estudios Medievales*, 37, pp. 305-366.
- (en premsa): «E bibliotheca gondomariensi (Sal. 2ª. Est. 6º. Cax.7º): El 'Llibre del fets del rei En Jaume' y la vida de 'sant Jordi'», *Llibre que féu lo gloriós rei en Jaume: Estudis*.
- GREGORI ROIG, Rosa Maria (2007): «La impressió de la Crònica del sereníssim rey don Jaume, conquistador», *Crònica o commentari del gloriosíssim e invictíssim rey en lacme. En Valencia, En casa de la biuda de Ioan Mey, flandro, 1557*. [Hi ha una edició facsímil publicada a Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, 2007]
- Guía (1959): *Guía de la Biblioteca Central de la Diputación Provincial de Barcelona*. Barcelona.
- HAEBLER, Konrad (1995): *Introducción al estudio de los incunables*, edició, pròleg i notes de Julián Martín Abad, Madrid: Ollero & Ramos editores.
- HELLINGA, Lotte (2006): *Impresores, editores, correctores y cajistas. Siglo xv*, Salamanca: Instituto de Historia del Libro y de la lectura.
- KIRCHNER, Ioachim (1966): *Scriptura gothica libraria. A saeculo xii usque in finem medii aevi*, Mònaco-Viena: R. Oldenbourg.
- Llibre dels fets* (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*. A cura de Jordi Bruguera, 2 vols., Barcelona: Editorial Barcino.
- Libre dels feyts* (1972): *Libre dels feyts del rey en Jacme*, edició facsímil del manuscrit de Poblet (1343) conservat en la Biblioteca Universitària de Barcelona, introducció de Martín de Riquer, Barcelona: Universidad de Barcelona, MCMLXXII.
- Llibre del repartiment* (1978): *Llibre del repartiment de València*, edició dirigida introducció per Antoni Ferrando i Francés, introducció Antoni Ferrando i Francés, transcripció Josep Camarena i Mahiques, Luis Cerveró Gomis, Josep Corell i Vicent, Jesus Villalmanzo Cameno, traducció Antoni Ferrando i Francés, índexs Joan Climent i Miñana, Josep Corell i Vicent, Antoni Ferrando i Francés, Jesús Villalmanzo Cameno, 4 vols. (3 facsímils i un vol d'estudi), València: Vicent Garcia Editors, SA.
- LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa (dir.) (1994): *Catálogo de la Real Biblioteca*, tom xi, *Manuscritos*, vol. i, Madrid: Patrimonio Nacional.
- (en premsa): «La ilusión en lo permanente. Los hechos de Jaime I», *Llibre que féu lo gloriós rei en Jaume: Estudis*.
- MADURELL I MARIMON, Josep M. (1979-1982): «Documents culturals medievals (1307-1485). (Contribució al seu estudi)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, xxxviii, pp. 301-473.
- Manuscrito de San Miguel* (1994): *El manuscrito de San Miguel de los Reyes de las Ordinaciones de Pedro IV*, i, *Estudio*, per Bonifacio Palacios Martín, ii, *Traducción de las Ordenaciones de Pedro IV*, per Miguel Clemente, protonotario de Aragón (1562), 2 vols., València: Scriptorium SL - Ediciones Limitadas, 1994.
- Manuscrits* (1983): *Manuscrits enluminés de la Péninsule Ibérique*, per François Avril, Jean-Pierre Aniel, Mireille Mentré, Alix Saulmier i Yolanta Załuska, París: Bibliothèque Nationale.
- MASSÓ TORRENTS, Jaume (1888): *Manuscritos catalanes de la biblioteca de S. M. Noticias para un catálogo razonado*, Barcelona: Librería de Alvaro Verdaguer.
- (1906): «Historiografía de Catalunya en català durant l'època nacional», *Revue Hispanique*, xv (Nova York, París), pp. 5-148.
- (1932): *Repertori de l'antiga literatura catalana*. i, *La poesia*, Barcelona.
- MERINO, Sonia (2000): «La cuenta del original», en Francisco Rico (dir.), *Imprenta y crítica textual en el Siglo de Oro* (obra citada), pp. 65-95.

- MILLARES CARLO, Agustín (1983): *Tratado de Paleografía española*, amb la col·laboració de J. M. Ruiz Asencio, Madrid, Espasa Calpe, SA., tercera edició, vol. I, «Repertorio II: Ensayo de un repertorio de códices peninsulares fechados (siglos XI-XV)», pp. 343-399, núm. 89.
- MIQUEL ROSELL, Francisco (1958, 1961): *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, 4 vols., Madrid: Direcciones Generales de Enseñanza Universitaria y de Archivos y Bibliotecas. Servicio de Publicaciones de la Junta Técnica, 1958-1969 (vol. I [1 a 500], vol. III [1001-1500]).
- MOREL-FATIO, Alfred (1882): «Rapport sur une mission philologique à Majorque», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, XLIII, pp. 474-497.
- (1892): *Catalogue des manuscrits espagnols et des manuscrits portugais*, París: Bibliothèque Nationale - Département des manuscrits - Imprimerie Nationale.
- MUZERELLE, Denis (1985): *Vocabulaire codicologique. Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*. París: CEMI.
- OLMOS CANALDA, Elías (1943): *Catálogo descriptivo. Códices de la catedral de Valencia*, 2a edició, València.
- Ordinacions (2009): *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós*. Edició a cura de Francisco M. Gimeno, Daniel Gozalbo i Josep Trenchs (+), estudi introductori de Francisco M. Gimeno Blay, València: Acadèmia Valenciana de la Llengua - Universitat de València.
- OSTOS, Pilar; PARDO, M. Luisa; RODRÍGUEZ, Elena E. (1997): *Vocabulario de codicología*, versió espanyola revisada i augmentada del *Vocabulaire codicologique* de Denis Muzerelle, amb l'auspici del *Comité International de Paléographie Latine*, Madrid: Arco Libros.
- PETRUCCI, Armando (1983): «Il libro manoscritto» *Letteratura italiana*, a cura d'Alberto Asor Rosa, II (*Produzione e consumo*), Turín, Giulio Einaudi ed., pp. 497-524. [Traducció espanyola a Armando Petrucci, *Libros, escrituras y bibliotecas*, edició a cura de Francisco M. Gimeno Blay, CiLengua (en premsa)]
- (1988): «Biblioteca, libri, scritture nella Napoli aragonese», en *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*, a cura di Guglielmo Cavallo, («Universale Laterza», 250), Roma-Bari: Laterza, pp. 187-202. [Traducció espanyola, *Biblioteca, libros y escrituras en el Nápoles aragonés*, en Armando Petrucci, *Libros, escrituras y libros*. Edició a cura de Francisco M. Gimeno Blay (en premsa)]
- RICO, Francisco (2005): *El texto del 'Quijote'*, Barcelona: Ediciones Destino.
- ROCAMORA, José María (1862): *Catálogo abreviado de los manuscritos de la biblioteca del Excmo. Señor Duque de Osuna e Infantado, hecho por el conservador de ella don José María Rocamora*, Madrid.
- ROMEU, Jordi (ed.) (1957): *Teatre hagiogràfic*. 2 vols., Barcelona.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni (1908, 1921): *Documents per la història de la cultura catalana mig-aval*, 2 vols., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Hi ha una reproducció facsímil publicada també a Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000]
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1935): «Interrogacions sobre una vella versió llatina del 'Llibre de contemplació' (lat. paris. 3348 A)», *Estudis Franciscans*, 47, pp. 111-119.
- SCHENA, Olivetta (1983): *Le leggi palatine di Pietro IV d'Aragona*, Cagliari: Consiglio Nazionale delle Ricerche - Centro di studi sui rapporti italo-iberici.
- SCHIFF, Mario (1970): *La bibliothèque du marquis de Santillane*, estudi històric i biogràfic de la col·lecció de llibres manuscrits d'Íñigo López de Mendoza, 1398-1458, marquès de Santillana, comte del Real de Manzanares, humanista i cèlebre autor espanyol precedit d'una introducció biogràfica, amb unes notes apèndixs que contenen documents i una taula alfabètica, Amsterdam: Gérard Th. Van Heusdem.
- SIGNORINI, Maddalena (1995): «Il copista di testi volgari (secoli X-XIII). Un primo sondaggio delle fonti», *Scrittura e Civiltà*, 19, pp. 123-197.
- SOLDEVILA, Ferran (ed.) (1983): *Les quatre grans cròniques / Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere III*, revisió del text, pròlegs i notes de Ferran Soldevila, 2a ed., Barcelona: Editorial Selecta.
- SOLER I LLOPART, Albert (2005): «Difondre i conservar la pròpia obra: Ramon Llull i el manuscrit lat. paris. 3348A», *Randa*, núm. 54, *Homenatge a Miquel Batllori* / 7, pp. 5-29.
- TROVATO, Pasquale (1991): *Con ogni diligenza corretto. La stampa e le revisioni editoriali dei testi letterari italiani (1470-1570)*, Bologna: Il Mulino.
- Usatges (1933): *Usatges de Barcelona i Conmemoracions de Pere Albert*, a cura de Josep Rovira i Ermengol, Barcelona: Editorial Barcino.
- (1997): *Usatges i Constitucions de Catalunya*, Lleida, segle XIV, Lleida: Ajuntament de Lleida.
- ZARCO CUEVAS, Julián (1932): *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la biblioteca de El Escorial* (inclou també el manuscrit dels fragments llatins, que es van ometre en el general), Madrid: Tipografía de Archivos.

uul
E passat mig any
nos fom ala Ciu
tat de Gragona
z uolch nre seyor
q menys de cort que no hauiem aple
gada ne q nos no hauiem manada
foren ab nos la maior ptida dels
nobles de Cathaluya. Ex nom do
Nuno Sanxez qui fo fill del Comte
don Sanxo qui fo fill el Comte d
Barçna. Gen. G. de muchada z el
Comte Sampies z en. P. de mucha
da z en. Gau. de euello z en. Ramo
alaman z en. G. de claramut z en
bn. d. sta Eugenia seyor d. Gorrilla
E conuindam en p. martll ciutada
d. tarragona qui sabia d. mar molt z
atots aqlls nobles qui ere ab nos
aqui. **E** sus quant haguem nos

PRIORITATS TEXTUALS I FILIACIÓ DIALECTAL DEL 'LLIBRE DELS FETS' DE JAUME I

Jordi Bruguera

Dos dels darrers treballs filològics publicats en ocasió del vuitè centenari del naixement de Jaume I, de què he tingut coneixement, són els de Germà Colón, «Les edicions cincen-
tistes valencianes de la *Crònica* del rei Jaume» (2008), i Antoni Ferrando i Vicent J. Escartí, *Jaume I. Llibre dels fets* (2008). L'interès tot especial que m'han desvetllat em susciten uns quants comentaris, que brindo als seus autors i als interessats per la temàtica inexhaurible del *Llibre dels fets*.

Germà Colón (1997) va estudiar fa uns quants anys la «Taula de paraules difícils» que apareix a l'edició prínceps valenciana del *Llibre dels fets*, del 1557. Els qui prepararen aquesta taula, que pretén d'aclarir paraules del text medieval considerades poc entenedores per als lectors del segle XVI, no revelen precisament uns coneixements gaire afinats del català antic (Bruguera 1991, I, p. 25, § 27). Però, malgrat el valor desigual, les inconseqüències i els errors que manifesten, aquestes glosses, d'interès nul per a l'estudi directe del *Llibre dels fets*, tenen el seu lloc en la història de la llengua del segle XVI, com diu Colón al final dels seus magistrals comentaris lexicològics a cada un dels setanta-nou paràgrafs de la taula.

El darrer treball de G. Colón (2008), esmentat abans, s'ocupa primordialment del fragment del *Llibre dels fets* dedicat a la conquesta de València que precedeix el conegut

Aureum opus, editat el 1515.¹ Colón fa un estudi comparatiu amb deu de les expressions de la «Taula de paraules difícils» de l'edició prínceps del 1557, a més d'un altre de més complet sobre els mots dels sis primers folis de l'*Aureum opus*, confrontats amb els corresponents de l'edició del 1557, i un repertori gramatical contrastat de tots dos textos. La confrontació de les dues edicions valencianes resulta realment alligadora per a la història de la llengua.

A l'inici del seu article, parlant de les fonts del *Llibre dels fets*, Colón em retreu que hagi negligit aquest fragment de l'*Aureum opus* a la meua edició crítica, com el negligiren també els altres editors, Marià Aguiló (1873), Josep M. de Casacuberta (1926-1962) i Ferran Soldevila (1971 / 2007). Però, parlant del ms. G de la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 893), còpia exacta del ms. C, feta al segle XVII, ja esmento, si més no, que la part corresponent a la conquesta de València ha estat substituïda amb plecs de l'*Aureum opus* imprès a València el 1515 (Bruguera 1991, I, p. 11, § 3). Si no el vaig tenir en compte a l'aparat crític, fou perquè es tractava d'un text fragmentari, com en el cas exacte del ms. F d'El Escorial

1. *Aureum opus regaliū priuilegiū ciuitatis et regni Valentie cum historia cristianissimi Regis Jacobi ipsius primi conquistatoris*, edició curada a València el 1515 per Lluís Alanyà i impresa per Dídac Gumile. Editat en reproducció facsímil per l'Ajuntament de València el 1999.

(ms.Y-III-5). Potser la mateixa raó motivà l'omissió dels altres editors esmentats.

Però cal reconèixer que si, com ells, vaig prendre en consideració l'edició prínceps valenciana del 1557, important per a l'estudi de la relació dels manuscrits entre si, també hauríem pogut aprofitar-nos de les variants del fragment de l'*Aureum opus*, que, tot i ajustar-se en general a les del grup de mss. CDENV, tot sovint va pel seu compte i presenta una gran quantitat de canvis gramaticals interessants. En tot cas, els lectors del *Llibre dels fets* ara podran servir-se de les aportacions sinòptiques de les dues edicions valencianes que ha fet el professor Colón, que ens permeten de veure diversos fenòmens de l'evolució de la llengua.

La comparació de les dues edicions és a vegades sorprenent. En alguns casos sembla que rivalitzin alternativament a triar algunes solucions més arcaïques, malgrat la quarantena d'anys que les separa. Amb tot, l'edició del 1557, quan arcaïtza, sembla que ho fa més artificialment. Per exemple, quan manté formes verbals sense *-d-* epentètica: *poriets*, *volria*, *venrem*; en l'ús del diftong *-ey-*: *feyt*, *pleyt*; de *nuyt* per *nit*; de la forma pronominal *lus* en funció de datiu; de la forma verbal no incoativa *siguen* en lloc de *seguesquen*; de la forma verbal *anaré* en lloc de *iré* o *aniré*.²

Germà Colón acaba el seu interessant article dient a tall de conclusió: «El text jaumí de l'AO (1515) permet força observacions a causa de la seva personalitat, tot i formar part del grup pertanyent al manuscrit del comte d'Ayamans (1380). Pel que es pot veure estudiant les variants de les di-

verses fonts, caldria que aquest manuscrit fos editat com a bàsic, contràriament al que s'ha fet fins ara, que s'ha preferit el text de Poblet (any 1343), sens dubte per ésser anterior i portar nom de l'escrivà: Celestí Destorrents. Però aquest manuscrit es troba quasi sempre isolat davant de l'acord dels altres texts (cf. Bastardas 2007: 369-370)».

L'amic Germà Colón ja em perdonarà que no comparteixi l'opinió que manifesta amb aquestes paraules sobre la prioritat que caldria concedir al ms. C, d'Ayamans, com a bàsic per a l'edició crítica del *Llibre dels fets*. I això, començant pel tipus d'argumentació. No veig que reconèixer que el text de l'*Aureum opus* pertany al grup liderat pel ms. C justifiqui l'afirmació rotunda que l'estudi de les variants de les diverses fonts del *Llibre* fan necessari de prendre aquest ms. com a bàsic, amb preferència al ms. de Poblet. Em sorprèn, a més, que Colón propugni a hores d'ara aquest canvi de prioritat textual. Les vegades que el recordo d'haver fet referència, per una motivació o una altra, al *Llibre dels fets* o a la meua edició crítica, mai no ha criticat la meua preferència pel còdex H de Poblet com a manuscrit bàsic. Que aquest hagi estat preferit pel fet de ser el més antic és la raó més important, i no pas perquè porti el nom de l'escrivà, Celestí Destorrents. A fi de comptes també el duu el mateix ms. C: «Ego, Iohannes de Barbastro [...] scripsi». Que el ms. H es trobi quasi sempre isolat davant de l'acord dels altres texts s'ha de discutir, en tot cas, confrontant-los tots críticament. Però la citació d'autoritat que fa del professor Bastardas crec, sincerament, que prova tot el contrari. Les pàgines que cita tracten primàriament d'un problema concret de comparació de la versió llatina de Marsili amb el text del ms. H, «pres [segons diu l'autor] no sense bones raons, com a "manuscrit bàsic"». I ho comenta amb la nota següent: «L'establiment d'un text romànic prenent com a base el manuscrit que, per raons diverses, és considerat el millor, sense admetre-hi altres correccions que les indispensables, permet d'oferir un text ortogràficament coherent, però és sobretot un procediment que vol ser realista en el sentit que dóna un text tal com algú algun dia el va poder llegir. Un aparat crític suficientment minuciós, juntament amb l'establiment de la relació que tenen entre ells els manuscrits conservats, elimina en gran part els inconvenients que presenta el procediment. [...] No hi ha procediments bons o dolents. La

2. Aquesta forma *anaré* és un arcaisme ben curiós en l'edició prínceps valenciana. Però el DCVB (I, 658-659, s. v. *anar*) assigna precisament les formes *anaré*, *-às...*, *anaria*, *-ies...* als paradigmes de València i les Balears. El DECat (I, 295b52-57, s. v. *anar*) explica: «Com és sabut, en qualitat de futur i condicional es fan concurrència des del principi, *anaré*, *anaria*, i amb caràcter supletivista *iré*, *iria*, d'on va resultar més tard la forma de compromís *aniré*, *aniria*, avui quasi generalitzada, llevat de les diòcesis d'Elna i Girona, on ha persistit *iré*, *iria*». Cal dir que en el ms. H, de Poblet, no surt cap forma amb *-i-*; només: *anaré*, 51.14 (CDENV *iré*), *anaré*, 197.1 (D *iré*, E *hiré*, V *yré*), *anariem* 239.14 (C *irlem*, E *hirlem*, V *yriem*). Totes les altres formes de futur i condicional del ms. H (66 casos) són de *ir* amb les grafies possibles inicials *irem*, *hirem*, *yrem*. És també remarcable que totes les formes de *ir* del ms. H són compartides pels altres mss., llevat tan sols de la frase «e puys iré veer el rey», 135.11, de H, on l'edició del 1557 usa, com hem vist, *anaré*.

tradició manuscrita de cada obra fa que l'un sigui més adequat que l'altre».

Per discutir l'afirmació, esmentada abans, que el ms. H, davant de l'acord dels altres texts, es troba quasi sempre isolat —i suposo que això insinua que el fa menys valuós—, hauria de tornar a repetir tots els arguments amb totes les llargues anàlisis comparatives que vaig fer a l'edició crítica, i no veig raons convincents per a retractar-me'n (Bruguera 1991, I, pp. 15-25, § 9-27). No ho puc pas repetir tot. Però sí que em permeto de recordar en síntesi que el grup de mss. encapçalats pel C manifesten, respecte al ms. H, unes notables diferències negatives des d'un punt de vista filològic:

- 1) Una marcada tendència a la regularització gràfica, a la modernització morfològica, lèxica i sintàctica, aquesta darrera amb alguns trets de caràcter llatinitzant que revelen l'influx cancelleresc de l'època en què es van escriure; aquesta tendència allunya aquests manuscrits del còdex original o arquetip. Heus ací uns quants exemples de més modernitat entre les més de 1.200 variants comunes de CDENV respecte a H (en primer lloc la forma del ms. H): *maysons / cases, saó / temps, levar / portar, coutels / coltells, sempre / tantost, aduxeren / portaren, retés / rendés, cuydàvem / pensàvem, trujanman / torcimany, vespre / tarde, albexenia / albíxera, sarces / treces, malaute / malalt, avoncle / oncle, aydàs / ajudàs, jaer / jaure, laora (laores) / lavores (lavors), servici / serviý (survey), vou (vots) / veu, crou / creu, esta / aquesta, pro / prou; preferència pels perfets febles: vengren / vengueren, dègrem / deguérem, volgren / volgueren, jagren / jagueren, vench / vingué, poch / pogué, plach / plagué, viren / veeren, vim / veem, cresch / cresqué; formes del verb *dar* / formes del verb *donar*, formes de *haver* / formes de *tenir*, formes de *osar* / formes de *gosar*, formes de *retre* / formes de *rendre*.*
- 2) Errors comuns a CDENV respecte a H: *Àgreða / Agregada, ninea / vivea, exir-vos n'ets vós / exit vós vets nós, primer / privar, tresnuytada / tremuda, horats / errats, atressí / entre si, cuytava'ns / cuydave's, prets / prechs, ginyen / guien, enujar / esvahir, penescalm / penelcam (perescam, pescam), demanda / mayna-*

da, formiga / formatge, Sanç de Móra / sens demora, romanrem / beurem, Boatela / barbacana, batalla / bastida, avinent / aculliment, demanariem / dampnatgeriem, la nostra cort / lo nostre acort, pres / perdut, seguit / segur, genets / gentes, ça / sans, «Non minor est virtus, quam querere, parta tueri» / «Non minor est virtus quam que sunt parta tueri», segle / setge, rècues / regnes, dret / decret, sobrer / soberch, aorar / adobar, almocatèn / almugàver, batut / bareyt, aravatats / renatàs, falsament / fayament, honrament / honta, guisa / guya, perpunts / perpús, veeren / vahan, tol-te / tosta, gonions / gorniós, tendes / terides, acorreguessen / acordassen, deça mar / d'aquén may.

- 3) El grup majoritari de mss. té també una seixantena d'omissions. Però, cal reconèixer-ho, són gairebé igualades pel mateix nombre al ms. H. Aquest té també errors, una setantena, però de menys gruix que els dels altres mss.: *aquest / aquests, d'Aguda / de Gúdar, Escada / Estada, aturàssem / aturassen, palech / palench, cana / cava, coves / caves, demanà / demanam, merestats / merescats, volien / volíem, cort / tort, mig any / mijan, emaràssem / emparàssem, cafulles / tafulles, cueza / crueza* (Bruguera 1991, I, p. 23-25, § 27). Realment, és de doldre que el ms. H pateixi també de massa omissions, gairebé totes per homeotelèuton. Haig de confessar que al moment de fer l'edició crítica vaig ser potser massa *conseqüent* amb el criteri de respectar al màxim el text bàsic, llevat d'errors flagrants, i deixar per a l'aparat tota ommissió o variant. No ho faria pas ara. Restituiria en H totes les omissions que conserven els altres mss. Algunes fins dificulten la comprensió del fil narratiu.³

3. Per això aprofito aquesta avinentesa per a oferir als lectors del *Llibre dels fets* les citacions dels fragments omesos en H, i ara enregistrats en l'aparat de l'edició crítica, perquè els considerin reincorporats al text d'on degueren desaparèixer per homeotelèuton: 21.21, 29.7, 32.44, 34.6, 36.25, 59.17, 74.24, 75.6, 87.14, 93.25, 94.11, 100.13, 107.7, 108.20, 110.4, 110.10, 126.4, 138.21, 139.5, 140.1, 146.16, 164.12, 169.23, 184.16, 191.18, 194.3, 194.8, 197.9, 199.12-13, 199.14, 213.15, 214.11, 220.1, 229.8, 233.14, 234.17, 239.23, 246.8-9, 247.5, 258.15-16, 264.13, 281.3, 285.2, 295.18, 302.6, 306.14, 307.1, 322.3, 338.18, 350.18, 353.1-2, 363.13, 368.12, 375.25, 391.12, 429.11, 429.14, 441.7, 443.1,

- 4) No es pot dir tampoc que el ms. H «es troba quasi sempre isolat davant de l'acord dels altres texts». No hi ha sempre acord entre els altres manuscrits del grup C. Ja vaig fer notar que hi ha moltes variants comunes a DEV respecte a H i C. És a dir, en un bon nombre de casos (uns 400) H i C coincideixen contra els altres manuscrits: *novela / nova, dret / justícia, dret havem / justícia tenim, tolta / levada, destruyment / destrucció, och / sí, ost / cavalcada, paor / por, enviàssem / trametéssem, senyera / bandera, albergam / posam, guises / maneres, afayçonava / ymaginava, pagats / contents, espessee / spesura, disnam / dinam, defendudes / defeses, trompes / trompetes, anaré / iré, afinades / finides, tosets / cossets, cunfundut / confús, quinyes gents / quins genets, assaer / seure, hòmens honrats / richs hòmens, tro / fins, serviy / servey, pro / prou; perfets forts / perfets febles: tengren / tengueren; terminació -ts/-u de la 2a persona del plural dels temps verbals: poriets / porieu, digats / digau, veurets / veureu; formes de retre / formes de donar, de haver / de tenir, de metre / de posar. Moltes vegades, doncs, el ms. C, que Colón considera preferible, coincideix amb el ms. H.*
- 5) En els errors tampoc no hi ha sempre unanimitat en el grup nombrós de manuscrits. N'hi ha de comuns a DEV respecte a HC; de CEV respecte a HD; de CDV respecte a HV; de EV respecte a HCD. I, sobretot, molts més errors del manuscrit C (uns 36) respecte als altres: *honrament / honta, guisa / guya, manleute / manseuta, grat / gra, perpunts / perpús, luyta / luita, jus / eus, composició / componció, tol-te / tosta, saó / raó, asautaven / adaventaven, per linyatge / del marge, deçà mar / d'aquèn may* (Bruguera 1991, I, p. 19-21, § 18-24).

Per això, per tots aquests abundosos testimoniatges, continuo creient que les deficiències de C i dels altres mss. del seu grup són encara més greus que les de H per a poder con-

cedir-los la primacia textual.⁴ Salvant, però —ho reitero—, el valor complementari d'aquests còdexs per al ms. H i el gran interès que tenen per a la història de la llengua en general.

L'obra de Ferrando i Escartí (2008) és una nova versió modernitzada del text del *Llibre dels fets*, basada en l'altra obra anterior dels mateixos autors (1995). Han incorporat algunes novetats a la introducció, amb un especial accent en l'exposició històrica de l'interès popular i científic que han despertat sempre a València la figura i el *Llibre* de Jaume I, monarca considerat el veritable fundador del regne cristià de València.

En arribar al moment de tractar del tema lingüístic per provar que Jaume I fou l'autor del *Llibre dels fets*, els autors reprenen literalment (amb alguns afegits al final, pp. 27-32), les pàgines que hi dedicaren en l'edició del 1995 (pp. 15-18). I, malgrat que han passat tretze anys, comencen repetint (p. 29): «Per la nostra part creiem que no s'han valorat suficientment i adequadament els trets lingüístics del *Llibre dels fets* com a element important per a avaluar l'autoria reial». Em pregunto: ni «suficientment ni adequadament»? És clar que «de bono, numquam satis». Però llavors caldria admetre també que ha estat ben poc profitós el molt temps que he anat dedicant a l'estudi més específic dels aspectes lingüístics del *Llibre dels fets*. Deixant de banda, naturalment, que un bon nombre d'estudiosos ja han escrit molt sobre els altres diversos temes històrics, filològics i literaris que ofereix la figura del rei Jaume.

Els autors tornen a insistir, com si fos la primera vegada, en el valor dels aragonesismes i de la coloració dialectal occidental que pugui presentar el *Llibre dels fets* (invocant Joan Coromines) com a prova indiscutible de l'autoria del rei

453.10, 460.12, 485.6-7, 488.14, 489.17, 497.10, 498.27, 498.34, 150.5, 513.6, 520.5, 534.3, 536.11, 542.14, 544.4, 559.1.

4. Una mostra —anecdòtica, si voleu— a subratllar en ocasió del vuitè centenari del naixement de Jaume I. El ms. H diu: «E aquí volch nostre Senyor que fos lo nostre naximent en casa d'aquels de Tornamira, la vespra de Nostra Dona Sancta Maria Candaler» 5.10-11. Els textos de C i V tenen en lloc de *vespra* la variant *vesprada*. Si aquesta variant fos la bona, voldria dir que el rei va néixer almenys a la tarda del dia de la Candelera. I aleshores no hi lligaria el text que segueix: que el dugueren a l'església de Nostra Dona, al final de les matines d'aquesta festivitat, i a la de Sant Fermí, al final de les laudes. Però el rei diu explícitament que va néixer la *vespra* 'vigília' de la festa de la Mare de Déu, no la nit de l'1 al 2 de febrer, com han dit la majoria que han parlat del seu naixement, especialment ara, amb motiu del vuitè centenari.

i de la natura de la seva parla (bàsicament occidental, és clar, segons ells). Reapareixen exactament els mateixos exemples com a arguments, sense ni prendre en consideració cap de les respostes que hi vaig fer a Bruguera (1999) i sobretot (2002). Només ho resumeixen tot plegat dient que relativitzo el valor lingüístic de les dades adduïdes «amb arguments no gens convincents». Naturalment, la resposta és contundent, però potser massa fàcil. Crec que hauria estat interessant i ben d'agrair que A. Ferrando hagués intentat de fer veure en què els meus arguments no eren *gens* convincents, com jo vaig intentar de discutir els seus en el meu article de 2002. Però que el lector pacient no temi: no hi tornaré.

Amb tot, hi voldria afegir alguns comentaris de caràcter sintètic, sense pretendre ni de lluny que siguin apodíctics. Ferrando i Escartí (1995, p. 19) manifesten decididament les seves preferències pel grup de manuscrits que encapçala el ms. C, perquè «és més important per als valencians». Per motivacions afectives és molt raonable, però filològicament, també? El fet que puguin estar més o menys directament relacionats amb València, lingüísticament o textualment (i no en tenim proves indiscutibles), els ha de concedir una primàcia respecte al ms. H? Ferrando i Escartí (1995, p. 20) reconeixen que «el ms. H és cronològicament el més pròxim a l'original i el de millor qualitat textual». Però tot seguit hi contraposen que «tampoc no és menys cert que a la segona família de manuscrits pertanyen dues còpies que podem considerar oficials» (es refereixen als mss. C i D). Afirmen (1995, p. 20) que, encara que el ms. C no fos còpia del de l'any 1335, en poder de Jaume II, que Alfons III el Benigne reclamava a la seva germana Maria, «almenys és segur que fou còpia del manuscrit que existia al Palau Reial el 1371». Però a la seva obra més recent (2008, p. 32) matisen l'afirmació anterior: «En tot cas, sembla segur que el ms. de 1380 és còpia del que existia al Palau Reial el 1371». I continuen: «Ara bé, els mss. H i C són textualment i lingüísticament complementaris, de manera que tot plegat deixa sense sentit el rebregat discurs de la "preeminència", que Asperti critica, però que encara invoca Bruguera a favor del ms. H, un manuscrit que considera "de clares característiques orientals". En fer-ho així, Bruguera fa seu el criteri seguit pels editors anteriors, excepte Manuel de Montoliu, del *Llibre dels fets* i, per tant, va en contra de la praxi

de Pere el Cerimoniós de fer copiar els manuscrits destinats a les institucions dels seus diversos regnes a partir de la tradició textual representada pel ms. C, procedent del susdit còdex del Palau Reial de Barcelona, documentat el 1371».

Francament, tot i que els mss. H i C puguin ser textualment i lingüísticament complementaris (però no en un mateix grau: m'hi haig de refermar), trobo poc afortunat de qualificar de «rebregat» el discurs de la «preeminència» d'un sobre l'altre. Si és perdre el temps *rebregar* una discussió així, realment tant se val preferir un ms. a un altre per raons objectives, filològiques. Que cadascú triï el que li faci més gràcia, ja que tots dos valen igual. Jo «he fet meu el criteri seguit pels editors anteriors», per convenciment personal i perquè —amb tots els respectes deguts— em mereixia més crèdit, filològicament, Josep M. de Casacuberta que Manuel de Montoliu.⁵ I puc afegir-hi el consell personal de Ramon Aramon i Serra. D'altra banda, que «vagi en contra de la praxi de Pere el Cerimoniós» no em preocupa gens. Ell feia feina de governant, no pas de filòleg, i degué servir-se del còdex de què disposava, quan desitjà treure'n una còpia. No crec que ningú pugui pensar que el rei Pere III tingués preocupacions o escrúpols filològics al moment de preferir algun còdex per a fer-lo copiar. La primera vegada que ho féu, quin còdex va lliurar a Poblet? Un de paper, la còpia del qual reclamava amb impaciència a l'abat Copons el 2 de setembre del 1343, quinze dies abans que Celestí Destorrents l'acabés. I aquest original no era pas de la tradició textual del ms. C. Després, per raons no ben aclarides, el 1380, va voler fer una altra còpia, el ms. C, i pogué disposar d'un altre original, fonamentalment no gaire diferent de l'ofert a Poblet com a model del ms. H (Bruguera 1991, I, p. 10, § 3: ms. B; p. 22, § 26). Podrem saber mai les raons de les preferències de Pere III? En tot cas, no puc admetre que fossin filològiques ni motivades per cap consideració especial a unes característiques de llengua determinades, que poguessin sobresortir en els diversos còdexs donats com a model per a copiar.

5. Tinc molts plecs impresos de la seva edició inacabada, però cap dels inicials on devia exposar els seus criteris de preferència textual i d'edició crítica. En molts d'aquests plecs hi ha moltes notes marginals manuscrites, força crítiques, de Ferran Soldevila.

Semblantment, tampoc no puc creure que, com afirmen Ferrando i Escartí, «la presència d'aragonesismes i de preferències lèxiques occidentals en el *Llibre dels fets*, menys interferits pel copista aragonès del ms. C que pel copista catalanooriental del ms. H, sembla explicar-se millor perquè el rei mirà de reproduir trets del tipus de llengua que va aprendre durant els tretze anys d'infantesa i de juvenesa, és a dir, entre 1214 i 1227, que, segons la documentació que ens ha arribat, passà majoritàriament en terres catalanes de Ponent i de l'Aragó oriental».

En primer lloc, no crec que mai puguem saber amb seguretat quan i com el rei explicà el seu *Llibre*. Si a tongades, ja des de bastant jove, o d'una tirada cap al final de la seva vida. En tot cas, no em sé imaginar el rei «*mirant de reproduir* trets del tipus de llengua d'infantesa» per mantenir «la frescor pròpia del relat oral». El rei parlava com parlava en el moment en què ho feia, més jove o més vell. Si va conservar trets *dialectals* contagiats en la seva joventut, li n'haurien pogut emergir alguns espontàniament, quan explicava de més jove els seus fets; però no intencionadament per fer més veraç i vivaç el seu relat. No crec que aquesta intenció se li pogués acudir al rei. «La frescor pròpia del relat oral» del seu llibre és manifesta tal precisament per la seva espontaneïtat, difícil d'aparentar tant lingüísticament com estilísticament. I quan s'explicava de més gran, els trets de parla juvenívola s'haurien pogut anar esvaint, suplantats pels trets de la parla catalana més estandarditzada amb què s'havia d'anar familiaritzant. Però sempre ens mourem en l'àmbit de les conjectures.

RECAPITULACIÓ

1. Per a intentar d'acostar-nos al màxim possible a l'arquetip o text més primitiu del *Llibre dels fets* i, per tant, més possiblement revelador de la llengua del rei Jaume, el ms. H, de Poblet, reuneix unes qualitats que el fan més fidedigne i mereixedor d'una prioritat respecte al grup de manuscrits encapçalat pel ms. C: per la seva antiguitat, pel major nombre d'encerts i el menor nombre d'errors respecte als altres, com recordava uns quants paràgrafs enrere.
2. Aquesta prioritat del ms. H no desvirtua gens la importància del grup de manuscrits liderat pel C. Ara

bé, no pas perquè, pels motius que es vulguin adduir, puguin tenir més interès per als valencians. No crec que això sigui una raó filològica per a preferir un còdex a un altre.⁶ En canvi, sí que és un valor filològic el fet que moltes de les variants del ms. C poden aclarir lliçons del ms. H i fins li són preferibles, sobretot si les de H són flagrantment errònies. Aquesta preferència és més necessària en els casos d'omissions de H per homeotelèuton. Però, sigui quina sigui la tria textual feta, el lector pot trobar sempre l'alternativa a l'aparat crític, i fer el seu judici.

3. No crec acceptable filològicament que, pel fet d'admetre la complementarietat que podem observar sovint entre els mss. H i C, sigui indiferent de parlar de la preeminència de l'un sobre l'altre. Els trets lingüístics del ms. H, tant gramaticals com lèxics, ens acosten més, crec, a la llengua de Jaume I que els de C, en general de caràcter més modern. Però els d'aquest darrer còdex tenen un valor inestimable per a la història de la llengua.
4. Els possibles dialectalismes (occidentalismes) que podem detectar en el *Llibre dels fets*, particularment als manuscrits del grup C, tenen molta importància sobretot per a escatir i avaluar l'existència real de modalitats dialectals en un període de la història de la nostra llengua en què aquesta diferenciació diatòpica encara ha de ser considerada incipient. Ho prova el fet que moltes d'aquestes presumptes varietats dialectals no poden ser tingudes per tals aleshores, sinó arcaïsmes, atès que molts dialectalismes eren compartits també per altres textos d'autors i llocs ben diferents. El mateix A. Ferrando (2001, p. 526)

6. Al final de la seva introducció, Ferrando i Escartí incorren en una incoherència expositiva. Diuen: «hem tingut com a base el text i l'aparat crític de les edicions de Bruguera (1991 i 2008) i la versió moderna que s'inclou en l'edició del *Llibre dels fets* a cura de Josep M. de Casacuberta i E. B., però ens hem basat en el manuscrit C, el més antic de la *Crònica jaumina* de la família textual a la qual pertanyen tots els manuscrits valencians i l'edició realitzada el 1557 a la ciutat de València». Com lliga que «prenguin com a base el text de Bruguera (1991 i 2008)», però alhora «es basin en el ms. C»? A part de la contradicció, vol dir que, de fet, van tornar a llegir el ms. C, o que, partint del ms. H, van anar-hi fent canvis segons les variants del ms. C?

admetia: «No és fàcil determinar els dialectalismes a l'època de redacció del *Llibre dels fets*. De fet, caldria precisar prèviament què entenem per dialectalisme. Per al nostre objectiu, aplicarem el concepte al mot o variant formal que no és compartit per la major part del domini lingüístic. Metodològicament, potser convindria distingir també entre dialectalismes absoluts i dialectalismes relatius, segons que siguin exclusius d'una zona o que siguin comuns a diverses zones, però només clarament predominants en una. En tot cas, sempre s'hauran de relativitzar les dades, ja que ben sovint s'ha d'entendre el dialectalisme de l'època simplement com a tendència cap a la preferència d'un mot o d'una variant formal en una determinada zona». Amb aquests mots coincidia amb el que jo ja deia més explícitament (1999, p. 178) sobre la dialèctica, en molts casos, entre arcaisme i dialectalisme, basant-me, a més, en l'autoritat de Joan Veny (1986) en dialectologia: «Com ha dit algú, un text escrit no és mai un text dialectal» (p. 149, § 182) i «les obres literàries posteriors al segle XIII resten més subjectes a una norma literària, a una pauta de llengua escrita, i només esporàdicament deixen traspuar particularitats regionals» (p. 153, § 187). Per aquesta raó, i sobretot per als possibles dialectalismes lexicals, es pot admetre que tant el ms. H com els del grup C puguin compartir mots que, si més no, ara podem considerar dialectals, però sense poder afirmar rotundament si ho eren en H o en C o en tots dos. Cal reconèixer que la freqüència o la repetició d'un presumpte dialectalisme en un text o un altre, com la seva exclusivitat d'aparició, poden corroborar-ne la suposada identitat. Veny (p. 151, § 185) continua: «Certs trets (especialment lexicals) eren pancatalans i les modificacions a través dels segles els han drenat cap a reductes dialectals. Així, *iré*, *iria*, futur i condicional de *anar*, avui propis del català septentrional i del septentrional de transició, també eren coneguts als segles medievals en valencià i en mallorquí. Com més retrocedim en el temps, més gran és l'amplitud de les isoglosses. Els exemples

proliferen. Aleshores, davant aquest fet, caldrà anar amb cura i cautela per no confondre dialectalismes amb arcaismes. Si *dialectal* es refereix a un conjunt de trets lingüístics propis d'una zona i oposats als parlars d'altres àrees a una època determinada, formes com *trob* 'trobo' o *pús* 'més' d'un autor mallorquí del segle XIII seran dialectalismes-arcaismes des de l'òptica del segle XX, però no seran dialectalismes, si aquestes formes reapareixen coetàniament a tot el —o a la major part del— territori català». L'estudi d'aquests dialectalismes té un gran interès filològic i lingüístic particular: permetre ponderar el grau del seu influx en els copistes dels nostres manuscrits, precisament com a reflex de la seva progressiva consolidació en la llengua.

5. Menys força probatòria tenen, crec, els possibles dialectalismes com a testimoniatge d'una modalitat de parla concreta del rei Jaume. Potser en podrien tenir, si es trobessin només en els manuscrits considerats —si més no, per alguns estudiosos— clarament de procedència o influx occidental. No deixa de ser possible que Jaume I hagués parlat de jove un català més occidental, si admetíem ja ben delimitat un català oriental i un català occidental al primer quart del segle XIII. Però més aviat cal reconèixer que en aquesta època el català encara era poc diferenciat. I també ja hem pogut veure (Bruguera 1999, p. 178) que molts occidentalismes també apareixen en el ms. H. Si no podem esgrimir arguments prou sòlids per a decidir si certs mots són o no occidentalismes en un còdex o en un altre, fins a quin punt els podem atribuir a un altre text o arquetip anterior, base de les respectives còpies del ms. H o el ms. C? D'altra banda, si un manuscrit té més presumptes occidentalismes que un altre, per això l'hem de considerar més pròxim a l'hipotètic original, perquè donem per inobjectable que la parla del rei Jaume havia de ser necessàriament occidental a conseqüència dels seus anys d'infantesa passats en terres de ponent? Certament no fóra aberrant de suposar que, si el rei explicà el seu *Llibre* a tongades, la seva parla traspués al començ influ-

xos de la modalitat que sentí de jovenet a Montsó. Però una modalitat dialectal es revela fonamentalment d'una manera més indubtable en els seus trets fonètics i morfosintàctics, més que no pas lèxics. I dels primers crec que en trobem ben pocs d'aparició continuada, que puguem assegurar que són occidentalismes ja consolidats en aquella època.

6. Estic convençut que ben difícilment podrem arribar mai a saber amb seguretat quina modalitat de llengua catalana parlava Jaume I, si ens ho han de revelar els manuscrits que tenim. En la seva vida el rei es mogué en diversos àmbits lingüístics: occità, aragonès, català occidental, català oriental. I no podem oblidar ni menystenir que a l'Edat Mitjana el contacte i l'intercanvi de llengües no eren tan dificultosos per a la comunicació social, ni molt menys tan conflictius com solen ser-ho en els nostres dies. Fos quina fos la modalitat lingüística que parlava —o anà parlant— Jaume I, tal com ho deixen veure els manuscrits, principalment per la seva estructura sintàctica, el rei s'expressava amb l'espontaneïtat i la vivacitat de la parla oral, col·loquial. Aquest tret fonamental, decisiu, el saberen captar, respectar i transmetre els escriptors que escoltaven les narracions del monarca. Que de tant en tant apareguessin mostres lèxiques d'un caire dialectal determinat podia dependre del mateix narrador o de la intervenció de l'amanuense. Però la comprovació, l'acceptació de certs occidentalismes en els manuscrits del *Llibre dels fets*, segons la meua modesta opinió, sempre tindran més valor i interès per al coneixement de la història de la llengua que per a convèncer-nos amb seguretat de com sonava la parla catalana del nostre rei en Jaume.

BIBLIOGRAFIA

- BASTARDAS I PARERA, Joan (2007): «Comentari al § 74 del *Llibre dels fets del rei En Jaume* i altres coses sobre "el millor llibre del món", *Llengua i Literatura*, 18, pp. 353-370.
- BRUGUERA, Jordi (1991): *Llibre dels fets del rei En Jaume*, vol. I (estudi filològic i lingüístic i vocabulari integral) i vol. II (text i glosari), Els Nostres Clàssics, sèrie B, 10-11, Barcelona: Editorial Barcino.
- (1999): *El vocabulari del Llibre dels fets del rei En Jaume*. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Conté treballs publicats anteriorment: «Estrangerismes i alguns mots especials» [1976], «Vocabulari militar» [1980], «Vocabulari marítim» [1981], «Vocabulari religiós» [1990], «Toponímia» [1988], «Encara sobre la toponímia» [1995], «Jaume I al segon Concili de Lió» [1979], «La locució prepositiva *de part*, el present històric i el perfect perifràstic» [1981], «Projecció filològica i lingüística» [1996], «Les variants textuais» [1999], «Un fragment d'un nou manuscrit de la Crònica de Jaume I» [1999] i «*Addenda et corrigenda* a l'edició crítica del *Llibre dels fets*» [1999]).
- (2002): «La possible filiació dialectal del *Llibre dels fets* de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 21, pp. 605-618.
- (a cura de) (2008a): *Jaume I el Conqueridor. Llibre dels fets*, Barcelona: Proa.
- (2008b): «Menaderies lèxiques del *Llibre dels fets* de Jaume I», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 56, *Miscel·lània Joaquim Molas*, I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 51-60.
- (2008c): «La llengua del *Llibre dels fets*. Una sintaxi marcada per l'oralitat», dins Colón i Martínez (eds.), pp. 365-392.
- (2008d): «Identitat lingüística del *Llibre dels fets* de Jaume I», *Actes del Congrés commemoratiu del naixement de Jaume I*, Gandia 20-21 de novembre de 2008 (en premsa).
- COLÓN DOMÈNECH, Germà (1997): «La "Taula de paraules difícils" de la 'Crònica' del rei Jaume I», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, tom LXXIII, quadre II, abril-juny 1997.
- (2008): «Les edicions cinccentistes valencianes de la *Crònica* del rei Jaume», dins Colón i Martínez (eds.) (2008), pp. 313-334.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs (eds.) (2008): *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*. Castelló-Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERRANDO, Antoni (2001): «Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets* de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20, p. 511-531.
- FERRANDO, Antoni; ESCARTÍ, Vicent J. (1995): *Llibre dels fets de Jaume I*, introducció, transcripció i actualització a cura d'A. Ferrando i V. J. Escartí, Catarroja-Barcelona: Editorial Afers.

- (2008): *Jaume I. Llibre dels fets*, estudi introductori i modernització lingüística per A. Ferrando i V. J. Escartí, índexs i glossari a cura de J. Enric Estrela, València: Institució Alfons el Magnànim.
- VENY, Joan (1986): *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

8 57 **S**obre aço dixer que pus de
hien la ylla que tenien p
bo que facessen calar si nos o uolien
que sino ueurien nos los dta terra
Enos dixer lurs quens plahia z
feem calar. **E** quant aço haguem
feyt fo la mar abonancada z dixe
nos que farien encendre vna lan
ta mas hauien pahor qts ueesse
les guardes d'ayallozchs. Enos di
xer lurs que consell y podien pe
dre que metessen dta part dta ylla
vn barraga z que metessen la la
terna en la popa z qd drap q cobris
d'pt dta ayuntaya la lanterna z q
la ueuria lestol. z dixer nos que u
tenien p bo z feem ho. **E** nos esta
axi ueem lanternes en naus z en
galees alcunes z conaguem ques

INTERÉS DELS MSS. C I D DEL 'LLIBRE DELS FEITS' PER A LA FIXACIÓ TEXTUAL DE LA CRÒNICA JAUMINA*

Antoni Ferrando

[Universitat de València - Acadèmia Valenciana de la Llengua]

EL VUITÉ CENTENARI DEL NAIXEMENT DE JAUME I: UN
BON PRETEXT PER A LA RECUPERACIÓ I LA REVISIÓ DE
LA *TRADITIO* DEL *LLIBRE DELS FEITS*

La celebració del vuité centenari de naixement de Jaume I (2008) ha servit per a posar a l'abast dels estudiosos i del públic interessat en el *Llibre dels feits* la reproducció facsimilar i la transcripció de dos dels tres manuscrits jaumins més antics i més importants per a la fixació textual de l'autobiografia del rei. El més antic, el de Poblet, datat el 1343, base de l'edició crítica de Jordi Bruguera (1991), ja va ser publicat en facsímil el 1972 per la Universitat de Barcelona, que el conserva a la seua Biblioteca Universitària (BUB, ms. 1). L'edició va precedida d'una presentació de Martí de Riquer i d'una descripció del manuscrit feta per Rosalia Guilleumas. Els altres dos manuscrits complets més antics, el de la Biblioteca de Catalunya, de Barcelona (BC, ms. 1734), de 1380, i el de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid (ms. II-475), de la darrereria del segle xv, han hagut d'esperar l'impuls de l'última commemoració jaumina per a veure'ls posats per primera vegada al

nostre abast tant en forma facsimilar com transcrita. I cal dir que en aquesta comesa s'han distingit les institucions i els investigadors valencians, que s'han fet ressò una vegada més de les adhesions que hi suscita el record i l'autobiografia del monarca fundador del regne de València.

El manuscrit de la Biblioteca de Catalunya ha estat editat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (2010) amb el títol de *Llibre dels feits del rei en Jaume*. L'edició consta de dos volums, guardats en un estoig. El volum I, de 472 pàgines, conté els estudis i l'edició filològica a cura d'Antoni Ferrando i Francés i de Vicent Josep Escartí i Soriano, precedits d'un pròleg de Pere Maria Orts i Bosch. Ferrando s'ocupa d'«El *Llibre dels feits* del rei en Jaume. La versió canònica de la crònica jaumina», i Escartí, de «La recepció del *Llibre dels feits* a la Corona d'Aragó». El volum II, de 352 pàgines, reproduïx molt acuradament el ms. 1734 de la BC. És la primera edició basada en aquest manuscrit, iniciativa que ha estat possible gràcies a l'autorització de Dolors Lamarca, directora de la Biblioteca de Catalunya, la institució que el custodia des de fa poc més de mig segle. Es tracta de l'única còpia cancelleresca que ens ha arribat quasi completa. A falta del manuscrit del Palau Reial de Barcelona que serví com a model o *exemplar* per a aquesta còpia de 1380, és la més antiga manifestació de la que podríem considerar la versió canònica o *oficial* de la crònica del rei Jaume I.

* Recerca feta en el marc dels projectes d'investigació FFI2009-14206, FFI2009-13065-FILO i FFI-09064-E, del Ministeri de Ciència i Tecnologia; i de PROMETEO-2009-042 per a Grups de Recerca en I+D d'excel·lència, de la Generalitat Valenciana.

El manuscrit de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid ha estat editat per la Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques de la Generalitat Valenciana, en coedició amb Patrimonio Nacional (2009), i duu el títol de *Libre que féu lo gloriós rey en Jaume*. L'edició, autoritzada per Maria Luisa López-Vidriero, directora d'aquella Biblioteca, consta així mateix de dos volums, guardats en un estoig. El volum I conté la reproducció dels 127 folis de l'esmentat manuscrit. El volum II, prologat per Francisco Camps, llavors president de la Generalitat Valenciana, conté, d'una banda, els estudis de Maria Luisa López-Vidriero —«La il·lusió d'allò permanent»—, de Francisco M. Gimeno Blay —«Ex Bibliotheca Gondomariensi: (Sal. 2.ª Est. 6.º Cax. 7.º): El *Llibre dels feyts* del rei en Jaume i la *Vida de sant Jordi*— i de Vicent Garcia Edo —«La monarquia de Jaume I i el *Llibre dels fets*»—, i, d'altra banda, la transcripció del *Llibre dels feits* i de la *Vida del gloriós màrtir monsenyor sant Jordi*, que completa el còdex, a cura de Jaime José Chiner Gimeno i Juan Patricio Galiana Chacón. A falta del manuscrit que es guardava a l'arxiu del Mestre Racional de la Ciutat de València —l'únic testimoni directe del qual és l'edició dels capítols referits a la conquesta de València impresos el 1515 per Lluís Alanyà—, el manuscrit de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid és la més antiga manifestació textual completa del *Llibre dels feits* procedent del regne de València.

No són aquestes les úniques edicions facsimilars publicades en aquesta ocasió. L'Institut Juan Gil-Albert de la Diputació Provincial d'Alacant, el 2007, i la Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques de la Generalitat Valenciana, el 2008, van traure a la llum sengles reproduccions de la *Chrònica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme Primer* (València, 1557), però sense les transcripcions respectives. La primera edició, en volum únic, porta una estudi introductori de Rosa Maria Gregori Roig —«La impressió de la *Chrònica del sereníssim rey don Jaume, Conquistador*»— i reproduceix un exemplar del tiratge destinat als regnícoles valencians. La segona edició forma part d'una impressió conjunta d'aquest volum i de *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero deste nombre llamado el Conquistador* (1584), de Bernardino Gómez Miedes, presentades dins d'un sol estoig i amb sengles estudis introductoris d'Antoni Ferrando i de Vicent Josep Escartí.

El nou centenari jaumí també ha afavorit la publicació de diverses edicions modernitzades i traduccions del *Llibre dels feits* i de nombrosos estudis dedicats al rei, al seu regnat i a la seua autobiografia. Entre aquests, m'interessa destacar ara, als efectes de la problemàtica de la fixació textual, la versió aragonesa de Juan Fernández de Heredia, *Libro de las gestas de Jaime I, rey de Aragón* (2010), a cura de Francisco José Martínez Roy (2010), l'article de Germà Colón sobre «Les edicions cinccentistes valencianes de la *Crònica* del rei Jaume» (2008) i el meu estudi «Interés de la versió aragonesa de *Llibre dels feits* per a la fixació del text català», presentat al 26é Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques (València, 2010). I esperem que no tardarà molt a aparèixer a Brepols, dins la col·lecció «Corpus Christianorum», l'edició crítica de la *Chronica gestorum invictissimi domini Iacobi Primi Aragoniae regis*, versió llatina del *Llibre dels feits* feta per Pere Marsili (1313), bàsica per a fixar el text català, que prepara Antoni Biosca i Bas dins el projecte d'investigació «*Corpus documentale latinum Valentie*» (Universitat d'Alacant), dirigida per Juan Francisco Mesa Sanz.

Tornant als manuscrits del *Llibre dels feits* que ara es recuperen amb unes primeres edicions facsimilars i sengles transcripcions, ja puc avançar que les esmentades edicions són de considerable interès per a reconstruir, en la mesura del possible, el text jaumí més fidedigne. Argumentar-ho és l'objectiu d'aquestes pàgines.

LA TRANSMISSIÓ DEL LLIBRE DELS FEITS

El *Llibre dels feits* és un text que a penes traspassà el cercle familiar de la casa reial de la Corona d'Aragó fins al regnat de Jaume II (1291-1327), nét del Conqueridor, que, desitjós de difondre el llibre del seu avi entre els cercles de poder de la Cristiandat i entre les capitals dels seus regnes, encarregà a fra Pere Marsili de traduir-lo al llatí. El frare dominicà distribuï en quatre llibres les *Gesta* del rei Jaume I, «veraci stilo sed vulgari collecta ac in archivis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam reposita», i n'acabà la tasca el 2 d'abril del 1313. No era una versió absolutament literal, però sí fidel, encara que amb addicions referides especialment a Mallorca, a València (López Elum 1995: 78-80) i a l'orde dominicà. El dia de la Santíssima Trinitat de 1314, Marsili lliurava

personalment al rei, al convent de Sant Doménec de la ciutat de València, una luxosa còpia en pergamí de la seua traducció. Aquestes són les primeres notícies documentades fins ara de l'existència del *Llibre dels feits del rei en Jaume*, una crònica que, segons el pròleg de la còpia del text de Marsili que guarda la Biblioteca Universitària de Barcelona (ms. 64), ja estava redactada «quamvis rudi, veraci tamen stilo». També corresponen al regnat de Jaume II els primers testimonis documentals que avalen la difusió, bé en llatí o bé en vulgar, del *Liber actuum felicitis recordationis regis Jacobi* (5 de maig de 1313, ed. Rubió i Lluch 1907a: 355) o *Liber gestarum illustrissimi domini regis Jacobi felicitis recordationis* (18 de juny de 1313, ed. Rubió i Lluch 1907a: 355-356) entre diversos membres de la família reial. Concretament, el document del 5 de maig de 1313 fa referència a la còpia destinada al seu cosí Sanç I, rei de Mallorca (1311-1324). En l'inventari dels béns de l'infant Jaume, fill de Jaume II, datat el 23 de novembre de 1319, figura «unum librum geste regie Jacobi», i, per una carta del rei Alfons el Benigne a la seua germana Maria, tots dos fills de Jaume II, amb data 2 d'octubre de 1335, ens assabentem que aquesta també posseïa un «libro del senyor rey don Jayme». Són mostres parcials d'un difusió encara poc coneguda, que difícilment hauria deixat d'arribar a les mans del papa i del rei Frederic II de Sicília (1295-1337), també germà de Jaume II. La primera documentació coneguda de la presència del *Llibre dels feits* fora del Palau Reial de Barcelona correspon a la carta que, l'11 de setembre de 1343, el rei Pere el Cerimoniós trameté a Ponç de Copons, abat de Poblet, instant-lo a trametre-li la còpia en pergamí («librum pergameneum») del *Llibre dels feits* («super gestis dive recordationis domini Jacobi regis Aragonum»), que llavors s'estava copiant al monestir a partir d'un exemplar en paper de propietat reial («ex quodam alio papireo libro nostro») (ed. Rubió i Lluch 1908: 128; la correcció de *super* per *scilicet* és nostra).

La versió llatina de Marsili i, doncs, la seua conversió en una crònica llatina d'abast universal responia a una operació mitificadora del rei Jaume I, que cercava de veure'l elevat als altars, tal com s'havia fet amb el rei Lluís IX de França, canonitzat el 1297. La traducció de Marsili no eliminà la difusió de la versió original en vulgar, especialment entre els membres de la família reial. Ben al contrari, aquests

sabien que el *Llibre dels feits* era obra personal de Jaume I, redactada en primera persona i amb totes les característiques sintàctiques i lèxiques pròpies de l'oralitat. Posseir-la i llegir-la era una manera de fer present la imatge i la paraula del seu venerat antecessor, que la *Crònica* de Ramon Muntaner (c. 1325) ja qualificava de «sant». En aquesta operació iniciada per Jaume II, potser cap rei nostrat no es va distingir tant com Pere el Cerimoniós (Pere IV d'Aragó, III de Catalunya i II de València; 1336-1387), rebesnét de Jaume I i ell mateix autor d'una de les quatre grans cròniques medievals de la Corona d'Aragó, ja que arribà a l'extrem d'instituir la commemoració del traspàs de Jaume I, cada 27 de juliol, com si fos un sant més del calendari litúrgic. Ara i ací, allò que ens interessa destacar és que el rei Cerimoniós, amb aquest pretext i amb el de reforçar l'adhesió a la monarquia i la imatge del poder, va ordenar que es fessen còpies, tant en llatí com en vulgar, del *Llibre dels feits* i de la seua *Crònica general* o *Cròniques dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona*, més coneguda com a *Crònica de Sant Joan de la Penya*, per a enviar-les als consells municipals i als capítols catedralicis de les capitals dels seus regnes i a alguns monestirs i convents més lligats a la Corona. Pere el Cerimoniós acceptà la iniciativa de Ponç de Copons de fer traure una còpia en pergamí (el manuscrit de Poblet de 1343) a partir d'un exemplar seu en paper. El mateix rei ordenà de traure una altra còpia en pergamí destinada a Mallorca (el manuscrit d'Aiamans de 1380), en aquest cas a patir d'un exemplar en pergamí que ell guardava a l'arxiu del Palau Reial de Barcelona. Per una carta del 18 de juliol de 1359, també ens assabentem que, acabada la versió llatina de les *Cròniques dels reis d'Aragó*, n'enviava una còpia en pergamí al monestir de Poblet, amb l'orde que, «per tal que aquelles pugan ésser trobades e d'ací avant memòria en sia haüda, les metats en la llibreria del vostre monestir, per manera que sien conservades». El 1366 repetia l'operació, ara amb una còpia en català, destinada al monestir de Ripoll, en què el rei, que dirigí personalment la redacció de la *Crònica general*, assegura que, aquest text, «nós havem fet e tret de diverses cròniques e històries antigues, les quals contenen veritat», i on es pot llegir l'elogi que fa «del sant rei en Jacme». El 1372 obsequiava el mestre Juan Fernández de Heredia amb una altra còpia, ara en aragonés. I el 15 de juliol del mateix any trametia una

carta als jurats de València en què, en ordenar la celebració de l'aniversari del «molt excel·lent, sanct e virtuós rey en Jacme», els recordava la data exacta del traspàs, «car lo dia que'l dit rey morí és lo ^{xxvii} dia del present mes, e axí ho trobarets en lo libre de les *Cròniques [dels reis d'Aragó]* que nós donam a la Seu de València». A més d'aquest obsequi, la catedral de València posseïa la còpia del *Llibre dels feits* que li havia regalat el seu bisbe Hug de Fenollet (1348-1356), que fou canceller (1348-1353) del Cerimoniós. Furtada, mai no va estar possible recuperar-la, malgrat l'amenaça d'excomunió. És amb la mateixa finalitat d'autopropaganda règia que el Cerimoniós envià al monestir de Poblet i a la catedral de Saragossa sengles exemplars del *Liber coronationis regum Aragonum*. El rei Pere el Cerimoniós contagià els seus fills, els infants Joan i Martí, la passió per la crònica de Jaume I. Així, el 20 de març 1375, l'infant Joan ordenava el pagament de 500 sous barcelonesos al seu escriptor Guillem Perinyó «in compensacionem laborum per ipsum sustentorum in copiando et faciendo pro nobis et nostri mandato *Librum domini Jacobi, recolende memorie, regis Aragonum*».

De les còpies del *Llibre dels feits* relacionades amb el Cerimoniós només se n'han conservat pràcticament completes dos: la que realitzà Celestí Destorrents a Poblet per encàrrec de l'abat, coneguda per això com a manuscrit de Poblet, i la que realitzà Juan de Barbastro al Palau Reial de Barcelona i que es coneix com a manuscrit dels comtes d'Aiamans, perquè aquests n'esdevingueren els propietaris entre el segle ^{xviii} i el ^{xx}. També s'ha conservat, de la darrerïa del segle ^{xiv}, una còpia fragmentària de la crònica jaumina, lleugerament posterior al trasllat de Juan de Barbastro i amb les seues mateixes característiques formals: sembla que va ser propietat del Consell de Cent de Barcelona i podria haver estat un regal del mateix Cerimoniós a la ciutat comtal. D'acord amb les sigles d'identificació proposades per Jaume Massó i Torrents l'any 1912, les dues primeres còpies són conegudes com a ms. H i ms. C, respectivament. La tercera, de només un foli, de descobriment relativament recent, se l'ha batejada com a ms. O.

El *Llibre dels feits* va ser imprès per primera vegada a València, l'any 1515, dins l'edició de l'*Aureum opus*, si bé només la part referida a la conquesta de la ciutat, treta «de registre autèntich de l'archiu del Consell de la present Ciutat». La primera edició completa de la crònica de Jaume I també es

va realitzar a València, l'any 1557, en un context reivindicatiu (Ferrando 2012), però només amb un tiratge de 109 exemplars (Sanchis Sivera 1999: 71). No se'n faran noves edicions del text complet fins a la de Marià Aguiló (1873, publicada el 1904 pel seu fill Àngel Aguiló), que es basà en la versió del manuscrit de Poblet, amb correccions puntuals tretes de l'edició de València de 1557. Totes les edicions posteriors a la d'Aguiló, incloent-hi la versió modernitzada i acarada amb el text medieval de Josep Maria de Casacuberta (1926-1962), l'edició parcialment modernitzada i molt anotada de Ferran Soldevila (1971), la reedició revisada d'aquesta a cura de Jordi Bruguera i Maria Teresa Ferrer Mallol (2007), l'edició facsimilar prologada per Martí de Riquer (1972), l'edició quasi paleogràfica de Vicent Garcia Edo (1989), l'edició crítica de Jordi Bruguera (1991) i les edicions modernitzades d'Antoni Ferrando i Vicent J. Escartí (1995, 2008), d'Agnès i Robert Vinas (2007), de Josep Maria Pujol (2008) i de Jordi Bruguera (2008), han pres com a text base el manuscrit de Poblet, si bé en el cas de les versions de Ferrando/Escartí i de Pujol s'ha tingut en compte el ms. C. L'única excepció que no s'ha basat en el manuscrit de Poblet és la que, abans de la guerra civil de 1936-1939, va preparar Manuel de Montoliu i Togores: la *Crònica de Jaume I (Textos català i llatí)*, que havia de portar una introducció de l'editor i un aparat crític i textual de Ferran Soldevila i del mateix Montoliu. La guerra en va interrompre l'edició, de la qual només s'havien pogut imprimir 296 pàgines, conservades en plecs solts a l'arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans. L'edició de Montoliu presenta, en bon format i amb paper de qualitat, el text del manuscrit d'Aiamans, amb un ric aparat crític i textual (especialment en relació amb les variants del manuscrit de Poblet), confrontat amb l'edició de la versió llatina de Marsili, preparada per Xavier de Sales i Enric Bagué. No s'ha localitzat la introducció de Montoliu ni se sap si s'imprimiren més plecs. En tot cas, Soldevila aprofità a fons les aportacions de Montoliu, sovint per a dissentir-ne, en la seua edició de *Les quatre grans cròniques* (1971).

LA TRADICIÓ MANUSCRITA I LA BIFURCACIÓ TEXTUAL DEL LLIBRE DELS FEITS

L'anàlisi textual de tots els manuscrits conservats del *Llibre dels feits* anteriors a l'esmentada edició valenciana de

1557 ha permès considerar l'existència de dues famílies: la representada pel ms. H, que se l'ha designada com a família α , i la representada per la resta de manuscrits, quatre complets i dos fragmentaris, designada com a família β . De la primera no se'n va traure cap altra còpia fins al segle XVIII. El cappare dels manuscrits conservats de la família β és el ms. C. Els manuscrits complets d'aquesta segona família són, a part de C:

a) el ms. D, de c. 1500, que procedeix de la biblioteca de Diego Sarmiento de Acuña (1567-1626), primer comte de Gondomar, ubicada a la seua Casa de Sol, de Valladolid. Els seus descendents el conservaren fins al 1806 aproximadament, en què passà a la Biblioteca Particular de Su Majestad, de Madrid, ara Biblioteca del Palau Reial, on és catalogat com a «Ms. II-475». La còpia, en paper, va ser realitzada probablement a partir d'un antígraf valencià. No sabem quina relació té aquest manuscrit amb la biblioteca de l'humanista valencià Honorat Joan (1507-1566), bisbe d'Osma, els llibres de la qual, després de la seua mort, van ser comprats, entre altres, per l'infant don Carles d'Àustria, per Diego Hurtado de Mendoza i per Jerónimo Zurita. En l'inventari de la biblioteca del comte de Gondomar, de 1623, el ms. D és catalogat com a «*Historia del rey don Jayme*. En catalán, fº». No és, per tant, el manuscrit que els jurats de València van haver de regalar a Felip II per al seu fill Carles d'Àustria, ja que aquest sembla que va desaparèixer, junt amb altres obres importants, com una còpia de les poesies d'Ausiàs March, en l'incendi parcial de la biblioteca de San Lorenzo de El Escorial ocorregut el 1671. Ara bé, presenta les mateixes característiques que C i que O, cosa que permet sospitar que deriva d'un manuscrit institucional;

b) el ms. E, de les primeres dècades del segle XVI, que procedeix de la biblioteca dels ducs d'Osuna. Passà, com la resta del fons Osuna, a la Biblioteca Nacional, de Madrid, el 1884, on és catalogat com a «Ms. 10121». El manuscrit, en pergamí, és d'origen valencià i està genèticament molt emparentat amb l'anterior. Desconeixem la relació d'aquest manuscrit amb el trasllat, en pergamí, de la crònica jaumina que donya Mencía de Mendoza, esposa de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i virrei de València, va fer copiar a Francisco Hipólito Roelas. No es pot descartar que la seua presència en la biblioteca dels Osuna estiga relacionada amb el fet que els ducs d'Osuna heretaren el ducat de Gandia —i, per tant, també

la seua biblioteca patrimonial— al segle XVIII, fins llavors en mans dels Borja. Un dels Borja del segle XVI, ja emparentats amb la casa reial d'Aragó, podria haver estat el responsable de la iniciativa de dotar-se d'una còpia de la crònica del seu avantpassat Jaume I; i

c) el ms. N, titulat *Chronica del rey don Jayme de Aragon*, de la primera meitat del segle XVI, en pergamí, que procedeix, segons anotació del mateix còdex, de la biblioteca de don Manuel Abad y Lasierra, bisbe d'Eivissa. El prelat aragonès, que l'havia adquirit de don Pedro Talero, justícia d'Aragó el cedí, el 1773, a la biblioteca de l'Academia de la Historia, de Madrid, on hui es troba catalogat amb la signatura «Ms. 9-4769». El manejà el gran historiador i cronista d'Aragó Jerónimo Zurita (1512-1580), ja que presenta correccions i anotacions marginals en castellà, de caràcter erudit, que semblen autògrafes i revelen un profund domini de la crònica jaumina i de la història de la Corona d'Aragó. En les anotacions adopta les lliçons d'un manuscrit la família β , i només en alguna ocasió es deixa endur per les d'un segon manuscrit, que explicita amb l'abreviatura llatina *aliter*. Textualment, és el més pròxim al ms. C (Bruguera 1991: I, 12), però no en deriva. No sabem quina relació pot tenir aquest manuscrit amb el còdex de la crònica jaumina que, el 1626, el comte duc d'Olivares s'endugué de la cartoixa d'Aula Dei, de Saragossa, on l'havia llegat Zurita. El 1654, aquest llibre, catalogat com a «Jaime (don), rey de Aragón, una historia impresa y manuscrita», fou cedit, amb molts altres, al rei Felip IV de Castella per Gaspar de Haro y Guzmán, nebot i hereu del comte duc d'Olivares.

Els manuscrits fragmentaris anteriors a l'edició de 1557 són dos:

a) el ja citat ms. O, en pergamí, que només conté els capítols 142-149 (170-178 de l'ed. de Bruguera) del *Llibre dels feits*. Devia formar part d'un manuscrit d'unes 400 pàgines, del «darrer quart del segle XIV», amb «escriptura gòtica semicursiva cancelleresca, força curosa i morfològicament propera a la del manuscrit C, del 1380, amb qui també està força emparentat des del punt de vista textual» (Alturo 1998: 492-493). La distribució de capítols de O és idèntica a la de C i D, i, atés que es troba a l'Institut Municipal d'Història, de Barcelona, que és depositari de la documentació generada pel Consell de Cent de Barcelona, la seua gènesi podria ser pare-

guda a la del ms. C: una còpia cancelleresca enviada a la ciutat pel Cerimoniós. Però no es pot descartar que tinga a veure amb Ferrer de Gualbes (c. 1350-1423), prohóm i conseller del Consell de Cent de Barcelona quasi ininterrompudament entre 1375 i 1412 i procurador del rei Martí, que, d'acord amb l'inventari dels seus béns, posseïa: «Item, un altre libre scrit en pergamins, de forma migana, a dos colondells, ab posts cubertes de cuyr empremtat, intitulat *Libre de les coses fetas per lo rey en Jacme apellat Sant*, sens gafets». Les grafies són lleugerament més modernes que les de C. La signatura del ms. O a l'esmentat Institut Municipal d'Història és «Ms. B-129»; i

b) el ms. F, de mitjan segle *xv*, que en realitat és un compendi dels capítols referits a la conquesta de València. Pot ser útil per a l'estudi de la transmissió del *Llibre dels feits* al regne de València, d'on sembla procedir. Hui és a la biblioteca de San Lorenzo de El Escorial, amb la signatura «Ms. Y-III-5».

El ms. H es caracteritza perquè no conserva el títol original, comença el pròleg pel mot *Retrau*, té unes variants textuais diferents de les dels altres manuscrits medievals i presenta, a més del pròleg, 570 paràgrafs o capítols, iniciats per caplletres (en 13 casos, historiades), i dues miniatures. Les seccions encapçalades per aquestes caplletres historiades i per les miniatures vénen a coincidir amb les 15 seccions narratològiques que distingeix Josep Maria Pujol (2008: 268-269). El ms. C i tots els còdexs complets que pertanyen a la mateixa família β (D, E, N) conserven, amb alguna petita variant textual i gràfica, el títol complet —«Aquest es lo començament del pròlech sobre el libre que féu el rey en Jacme, per la gràcia de Déu rey de Aragó e de Mallorches e de València, comte de Barchinona e d'Urgell e senyor de Muntpesler, de tots los fets e de les gràcies que nostre Senyor li féu en la sua vida»—, anuncien el pròleg amb el sintagma llatí *Incipit prologus*, el comencen amb el mot *Recompte* (els més antics) o la seua variant *Recompta* (els més moderns), comparteixen unes variants textuais molt semblants, presenten, a més del pròleg, 484 paràgrafs o capítols, iniciats per caplletres, i no porten miniatures. Fins i tot els pocs capítols del manuscrit fragmentari O presenten la mateixa distribució que la resta de la família β , cosa que confirma la seua dependència del model de C. Conscient de l'aïllament textual del manuscrit de Poblet, Àngel Aguiló (1904: *xvii*), potser per salvar els criteris

d'edició seguits per son pare, es preguntava retòricament: «Lo codex primitiu que's conservava en l'archiu royal [...] concordava ab la copia de Poblet, ó be, com creyém mes probable ab lo codex de Consell de Valencia?». Per a Jaume Massó (1906: 513-516), és ja ben clar que el manuscrit de Poblet és el que «apareix modificat am bastantes variants de mà del copista, la primera a l'obrir el proleg del rei, sense titol, que posa *Retrau* on de segur el ms. que va servir-li d'original, el que s guardava per tradició en l'Arxiu d'armes del Palau Real de Barcelona i tots los demás, deia *Recomta*». I encara afegeix que tots els manuscrits coneguts de la família β «segueixen el que s conservava al Palau Real, que per tradició s creia escrit en pergami per mà del mateix rei en Jacme», mentres que el manuscrit «de que va servir-se en Destorrents per fer-ne la copia luxosa de F [sc. el manuscrit de Poblet] devia esser un altre exemplar antic que va retocar». És per això que Massó (1906), en la primera classificació dels manuscrits del *Llibre dels feits* que va fer, atorgà preeminència al manuscrit d'Aiamans en assignar-li la sigla A. Si després optà per assignar-li la C és perquè reservà la A per al model del qual deriva i B per al model de què es serví Celestí Destorrents.

A part dels manuscrits citats, ja ens hem referit al compendi del *Llibre dels feits* en llengua aragonesa, *Gestas del rey don Jayme de Aragon*, fet redactar per Juan Fernández de Heredia (c. 1310-1396), que l'integrà en la *Grant crònica de los conquiridores* (1377 *a quo* – 1385 *ad quem*) (Martínez Roy 2010; Ferrando 2010), i a la traducció llatina de fra Pere Marsili, que produí fins al segle *xvi* dos manuscrits complets —el ms. 64 de la Biblioteca Universitària de Barcelona (segle *xiv*) i el ms. 1108 de la Biblioteca de Catalunya (segle *xvi*)— i dos de fragmentaris —el ms. 40 de l'Arxiu del Regne de Mallorca i el ms. S.I.-A. LXXVI-T.II de l'Arxiu Capitular de Mallorca, tots dos del segle *xiv*—, que se circumscriuen a la part de la conquesta de Mallorca i van acompanyats de la traducció catalana.

DESCRIPCIÓ CODICOLÒGICA I HISTÒRIA DEL MS. C

El ms. C del *Llibre dels feits del rei en Jaume* duu la signatura «Ms. 1734 (Bon. 10-VI-3)». La signatura anterior, en concret l'abreviatura *Bon.*, primera síl·laba del cognom Bonsoms, fa referència al seu propietari anterior, el bibliòfil català Isidre Bonsoms i Sicart (1849-1922), que l'havia ad-

quirit del mallorquí Marià Gual de Togores, comte d'Aiamans. La Biblioteca de Catalunya el té reproduït en microfilm i en còpia digital (format jpeg, sign.: CS-DvD-79), i és consultable en línia a la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Ha estat descrit per BITECA, Manid 1606, i en el volum II de l'*Inventari de manuscrits de la Biblioteca de Catalunya* (2008), descripcions que ara complete.

El volum té 173 folis. El text comença al foli 1r amb aquesta rúbrica: «Aquest és lo començament del pròlech sobre el libre que féu el rey en Jacme per la gràcia de Déu rey de Aragó e de Mallorches e de València, comte de Barchinona e d'Urgell e senyor de Muntpesler, de tots los fets e de les gràcies que Nostre Senyor li féu en la sua vida». I s'acaba al foli 173v amb un colofó que finalitza així: «Ego, Johannes de Barbastro, de scribania predicti domini regis Aragonum, oriundus Cesarauguste Iberi, in civitate Barchinone, anno a Nativitate Domini m^o ccc^o octuagesimo, scripsi». Originalment, tot el manuscrit era en pergamí, però en la segona meitat del segle XVI els folis 2-8 i 10-17, presumptament fets malbé per l'ús, foren substituïts pels folis de paper, amb una escriptura d'imitació gòtica cancelleresca, però de regust humanístic, i amb unes caplletres que també imiten la tradició gòtica. Són aquests folis els que concentren la major part dels errors de còpia del manuscrit, com ara «Terós» per *Terol* (cap. 27), «fentso» per *ferit só* (cap. 28), «Bartussa» per *Pertusa* (cap. 31), etc., constatació que sovint s'ha adduït per a justificar la preferència del manuscrit de Poblet com a manuscrit base per a l'edició crítica. La numeració original amb xifres romanes ha estat parcialment guillotinata en ser reenquadrada el còdex i ha estat substituïda per una numeració amb xifres aràbigues a llapis, de la segona meitat del segle XX, que té un número més que la numeració original. L'actual enquadrada és del segle XVIII, en pell marró, amb estampacions daurades. Al teixell se li ha posat el títol «Chronica del rey don Jaume el Conquista». Els fulls de guarda són acolorits a la pinta, i els talls, de color roig. L'estat de conservació és bo. El volum no presenta ara reclams de quadern, perquè probablement van ser eliminats en les successives reenquadracions. Una d'aquestes reenquadracions degué produir-se en la segona meitat del segle XVI, quan se li afegiren els quinze folis en paper. El manuscrit conté moltes marques de lectura, la major part de les quals

datables entre els darrers anys del segle XIV i el segle XVII. Una bona part dels escolis, que examinarem després, són indicats amb una creu.

El còdex fa 320 x 235 mm i té el text distribuït en dues columnes de 33 línies, en lletra gòtica semicursiva de la Cancelleria Reial de la Corona d'Aragó. El text és distribuït en paràgrafs, que tradicionalment s'han considerat capítols. Cada capítol s'inicia amb una caplletra, de dimensió similar a la de la caplletra A de la rúbrica inicial, tota en roig. En les caplletres, que presenten filigrana, alternen els colors blau i roig. L'excepció és la inicial de *Recomta*, primer mot del *Prologus*, que té una caplletra gran, embotida en blau i roig amb filigrana, i caplletres menudes en la resta del mot. En els calderons alternen el roig i el blau. Una mà del segle XVI va numerar els paràgrafs començats per caplletres amb xifres aràbigues, de l'1 al 482, exceptuant-ne el pròleg, però s'equivocà i repetí els números 38, 162 i 271; en canvi, botà del 440 al 442, de manera que el nombre real de capítols és, a part del pròleg, 484. El manuscrit té dues miniatures de mitjan segle XV o, segons Bohigas (1967: 62), que les va descriure breument, de la segona meitat d'aqueix segle. La primera apareix al marge inferior del foli 33v, i representa un dominicà, amb un filacteri a la mà, i la segona, al marge dret del foli 41r, en representa dos, que observen una ciutat i uns cavallers vestits a la borgonyona.

La còpia és tota de la mà de Juan de Barbastro, llevat de les marques de lectura, de les dues miniatures i del text dels 15 folis en paper, que s'han d'atribuir, per raons de llengua —confusió de les vocals a i e àtones, ieisme, grafies reveladores de l'articulació centralitzada dels resultats de la *ε* llarga llatina, etc.— i de crítica textual —el copista tingué com a model l'edició de València de 1557—, a un amanuense mallorquí, el qual els copià poc després d'aquest any. No són «certament de la primera meitat del segle XV», com afirma Bruguera (1991: I, 10), ja que una simple col·lació textual amb l'edició de València demostraria que en depén. Basta adduir la lliçó «vesprada» (cap. 5), només compartida per l'edició de 1557 i pels fulls afegits de C, i no per D i E, per a adonar-se'n. I les deturpacions gràfiques dels fulls afegits apunten clarament, com veurem després, al parlar de Mallorca, on es trobava el manuscrit. En la part original, no és descartable que algunes de les repeses de ploma de lletra coetània a la de

Barbastro siguen d'aquest mateix copista. No hem de confondre la procedència material catalanooriental del còdex, ja que la còpia fou realitzada a Barcelona, amb la caracterització lingüísticament catalanooccidental del text jaumí, com després tindrem ocasió de discutir.

Juan de Barbastro, natural de Saragossa, va ser un dels copistes, traductors i cal·lígrafs més actius de Pere el Cerimoniós. En ser nomenat escrivà del rei, als primers anys de la dècada de 1370, ja havia prestat al monarca els seus serveis de traductor, si bé, com veurem tot seguidament, no sempre amb la diligència que el monarca exigia. Per un document del 13 de setembre de 1370, sabem que Pere el Cerimoniós ja li reclamava uns «libres franceses, ço és, l'original e lo trellat», que no especifica, però que posen de manifest el seu coneixement del francès. Probablement, són «los libros de *Paulus Europius* e de *Isidorus maior e menor* e la *Suma de istorias* en ffrancés» que el rei, en carta del 5 de gener de 1370, demana a Juan Fernández de Heredia que «trayades» (Rubió i Lluch 1908: 224). Des d'aleshores, i almenys fins al 1386, degué residir habitualment a Barcelona. De fet, sembla que s'hi va casar, ja que el març de 1379 rep un donatiu reial per aquest motiu (ACA, reg. 1363, f. 101v, segons comunicació de Jaume Riera). Encara que de llengua aragonesa, com testimonien algunes de les lletres a ell adreçades (Rubió i Lluch 1908: 228-232; 1921: 273, 295-296), Juan de Barbastro, per la seua relació amb Pere el Cerimoniós i el seu llarg sojorn a Barcelona, també degué tenir un bon coneixement de la llengua catalana.

Entre els treballs realitzats per manament del Cerimoniós destaca la versió del francès a l'aragonés de la *Summa de les històries del món* (Rubió i Lluch 1908: 224-226), que, tanmateix, no acabà, almenys quan s'havia convingut. El 5 de gener de 1371, el rei el reprén per no haver finalitzat la traducció d'«aquellos libros que vos havemos mandados que trasladades», entre els quals hi havia l'esmentada *Summa*, i li ordena que «los nos enviedes con lo que trasladado ende havedes, e fazer los hemos trasladar a otri que ende haurá mayor cura que non havedes havida vós tro al día de huey» (Rubió i Lluch 1908: 231). Indignat per l'inacabament de la versió de la *Summa*, el rei, el 8 de febrer de 1371, li torna a escriure anunciant-li que no li donarà «la escrivania que de-

manats» ni li farà cap «altra gràcia» i manant-li que «encontinent nos trametats lo dit libre francès ensemps ab tot allò que-n hajats trasladat en l'estament en què és, e açò per res no mudets» (Rubió i Lluch 1908: 231-232). Siga com siga, el fet és que per una carta del 24 de novembre de 1371, adreçada a Juan Fernández de Heredia, sabem que la traducció ja es troba en poder del rei. Sembla que finalment l'enllestí el mateix Barbastro, ja que el rei s'hi reconcilià i li concedí l'escrivania. En un document del 10 de maig de 1381, el rei el designa com a «fidelis scribanie nostre» i el remunera amb 300 sous barcelonesos per haver escrit «pro nobis diversos libros in camera nostra, circa quos scribendos vos oportuit per multa tempora laborare, de quibus nondum a nobis ullam graciam reportastis» (Rubió i Lluch 1921: 273).

Juan de Barbastro és conegut sobretot per haver copiat i il·luminat (1384) les *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós* per a ser regalades al rei de Castella (Rubió i Lluch 1921: 273) i per haver copiat, «por tiempo de más de mey anyo», les *Corónicas del rey don Jaume*, és a dir, el manuscrit del *Llibre dels feits* de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona, «translat» que, segons afirma el rei Cerimoniós en la carta de pagament d'aquests treballs, del 27 de juny de 1386, «diemos a la ciutat de Mallorques» (Rubió i Lluch 1921: 295-296). Possiblement també és l'autor de la versió aragonesa de l'anomenada *Crònica de Sant Joan de la Penya*, composta entre 1369 i 1372, el manuscrit més antic de la qual es conserva hui a la biblioteca de San Lorenzo de El Escorial, amb la signatura «L-II-13».

Les marques de lectura del ms. C, nombroses i constants fins al segle XVII, ens ofereixen una molt rica informació sobre la ubicació i la utilització del *Llibre dels feits* a Mallorca. Gràcies al suara esmentat document del 27 de juny de 1386, sabem que el còdex de 1380 ja era a la Ciutat de Mallorca aquell any. Possiblement hi era des de feia prou més d'un any, perquè el rei en parla en passat («diemos»). En canvi, no sabem quina en va ser la destinació concreta: el sintagma «la ciutat de Mallorques» indueix a pensar que devia ser el Consell General. En tot cas, l'anàlisi de les correccions dels marges laterals i inferiors i dels espais interlineals del manuscrit sembla confirmar que la còpia de Barbastro, abans de ser enviada a Mallorca, fou objecte d'una revisió textual. Cal tenir

en compte que la còpia, per ser de mandat reial i amb una destinació institucional, tenia una consideració diplomàtica pròxima a la d'un document *oficial*.

Certament, algunes de les correccions del manuscrit són del copista, a vegades provocades per oblit, com quan al cap. 174 incorpora al marge «e fassam-ne senyera», o més freqüentment per homeotelèuton, com quan al marge del cap. 38 afegeix «que trop dretura» (de manera que «dretura ab vós» esdevé «dretura, que trop dretura ab vós»), o quan al marge del cap. 248 incorpora «tocar l'anafil e» (el text inicial «feeren fum» passa així a «feeren tocar l'anafil e feeren fum»). Ara bé, hi ha altres correccions de mà coetània que semblen fruit d'una col·lació amb l'original o amb alguna altra font, sobretot la versió llatina de fra Pere Marsili. És possible que Gabriel Llabrés es referís a aquestes correccions concretes quan assenyalà que el nostre còdex presentava «alguna apostilla autógrafa y señales marginales del rey don Pedro». Si no són del rei mateix, almenys són el resultat d'una comprovació textual semblant a la verificació a què eren sotmesos els documents de la Cancelleria que porten la subscripció «probata». Ve a tomb recordar ací que, quan el rei Jaume II escriu, el 5 de maig de 1313, al seu cosí, el rei Sanç de Mallorca, excusant-se de la tardança a fer-li arribar una còpia del *Llibre dels feits*, li notifica que no sols l'ha fet copiar sinó també comprovar, «per cuius perfectionem et probationem cursor vestre usque nunc habuit remanere». Doncs bé, en el ms. C s'observen esmenes que responen a aquesta revisió textual. Així, en «abaxats» (cap. 73), una mà coetània rectificà l'original «ab axades», copiat per Barbastro —llició confirmada no sols pel ms. de Poblet, sinó pels altres manuscrits antics de la mateixa família textual que el ms. C— i sobreposà «abaxats». Aquesta correcció s'ha hagut de fer després de comprovar que la versió llatina de Marsili (II, 27) havia traduït el mot per *dimissi*, 'abaixats'. No sabem si ja s'havia fet la versió mallorquina dels capítols marsilians dedicats a la conquesta de Mallorca. En tot cas, el corrector no la degué tenir a l'abast, ja que aquesta tradueix la frase en què s'insereix *dimissi* per «vajan amagats per so que no sian vists» (ed. Quadrado 1850: 84). Al cap. 79 constatem, aquesta vegada a l'espai interlineal, l'afegit «e nós», una altra correcció de mà coetània que sembla voler remarcar el protagonisme del rei, de manera que

l'original «e volíem jurar» és esmenat en «e nós volíem jurar». En general, però, les correccions marginals i interlineals afecten omissions per oblit o per homeotelèuton. Així, com a exemples d'oblits, llegim al marge al cap. 75 «e el prebost de Tarragona», o al cap. 172, «que més li acabariem aquí que no fariem a Borriana». En canvi, l'afegit marginal del cap. 161 esmena el text original «E dix lo maestre» en «E dix lo maestre de l'Espital al mestre del Temple que y dixés, e ell dix», o el del cap. 219, sobre la conquesta de València, permet que «per allongament de les paraules que-ns rendrien la vila» esdevinga «per allongament de les paraules que-ns avinguem que-l vé dia que-ns rendrien la vila». A diferència del que veurem en correccions posteriors, en totes aquestes esmenes s'observa una ortografia acurada.

A les darreries del segle XIV o principis del XV s'incorporen al nostre manuscrit noves correccions. Analitzant-ne el sentit, semblen imputables a un eclesiàstic mallorquí. Algunes afecten encara certes omissions textuals, com «Era a la part de garbí. E Mallorques», text que mancava al cap. 49, però les més substancials són afegits que no es troben al *Llibre dels feits*, sinó que procedeixen de la versió mallorquina de la traducció llatina de Marsili. Així, l'anotador anònim d'aquesta època copià al marge del cap. 50 una frase, d'inspiració religiosa, que trobem exactament igual en aqueixa versió mallorquina: «Veus, donchs, que nós, Déus inspirant a nós [...] nostre nom» (Quadrado 1850: 29). Al cap. 55, l'esmena afecta una citació bíblica que apareix alterada al *Llibre dels feits*. En aquesta ocasió, l'anotador anònim anul·la amb «vacat» aqueixa citació («Ecce Filius meus dilectus qui in corde meo placuit») i posa al marge inferior el text correcte, pres de la citada versió mallorquina o directament de la versió llatina de Marsili: «Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi bene complacui», amb la corresponent localització bíblica.

Les marques de lectura datables a la primeria del segle XV comencen a mostrar grafies reveladores del parlar mallorquí, se centren en la part del *Llibre dels feits* referida a Mallorca i afegeixen nous indicis que el volum es trobava en mans eclesiàstiques i que era objecte d'acarament amb la versió mallorquina del Marsili. Així, la nota marginal del cap. 7, «Nota que Jaques Sancz és aquest que fonch hu dels batles», confirma que la identificació d'aquest personatge, presentat

merament com a «Jaques» al *Llibre dels feits*, però com a «Jaquesus Sancij» al llibre II, capítol 20, del text llatí de Marsili, és presa de la traducció mallorquina d'aquest. Més interès té la nota marginal del cap. 81, on se'ns ofereix la versió alternativa del fragment «Ha, don veyll! [...] no coneix la un l'altre?», que és la mateixa que apareix en la traducció mallorquina del Marsili, i se'ns informa que es fa «secundum habet fol. xx in libro Civitatis». Aquesta informació suggereix que el nostre manuscrit no es trobava llavors a l'Arxiu de la Ciutat, perquè en parla com d'una cosa aliena al lloc on és l'annotador. Més encara, els dos dibuixos de mitjan segle *xv* que il·lustren els capítols 70 i 85 semblen apuntar que el nostre manuscrit era al convent dels dominics de la Ciutat de Mallorca. Efectivament, el dibuix del cap. 70 representa un frare dominicà amb un filacteri a la mà i apareix al costat de l'esment a fra Miquel Fabra, el dominic que va fundar el convent de Sant Doménec d'aquesta ciutat, en un solar prop de l'Almudaina, que Jaume I li havia concedit. I el dibuix del cap. 85, que representa dos frares dominicans observant la ciutat i uns soldats vestits a la borgonyona, es troba al marge dret del fragment que diu: «E metem-hi II frayres preycadors qui guardassen les cases del rey e el thesaur, e x cavallers ab ells, bons e savis, ab lurs escuders, per guardar [e vetlar] l'Almudayna».

Els escolis datables a partir de la segona meitat del segle *xv* se solen fer més a propòsit del text que no al text en si. De mitjan segle *xv* o de la segona meitat d'aquest segle són, per exemple, diverses anotacions d'una persona erudita, amb vocació d'historiador. Així, al cap. 56 apareix: «Mas puyx venguéran de diverses viles e llochs que hi foren sagons apar en lo *Libre de les Portions* qui és en l'Arxiu del Capítol de la Seu e del Temple e d'en Ramon Gual, ciutadà». La redacció d'aquesta nota sembla excloure que el ms. C es trobés en cap d'aquests llocs. Al cap. 57 es dona una nova prova d'erudició històrica de l'annotador de l'època, quan, a propòsit del nombre de vaixells de l'estol que salpà de Salou i Tarragona, que el *Llibre del feits* xifra en 155 «lenys capdals», afegeix que és «menys de aquelles que y vangueren de gens d'altre regna, axí com fo de Proensa, de Jènova e la nau de tres cubertes de Narbona». Al cap. 62, la mateixa mà ens explica per què el punt d'arribada de l'expedició del rei Jaume a Mallorca es deia Santa Ponça i, al final del capítol, afegeix una referència

a Bernat de Riudameyà, personatge no esmentat en cap altre manuscrit del *Llibre dels feits*. Al cap. 68, una altra nota ens informa d'una tradició, ja present al Marsili, que pretén justificar el nom de Bendinat —en realitat, Ibn Dinat—, una alqueria prop de Portopí, pel fet que hi haurien *dinat* bé el rei Jaume i la seua host.

De finals del segle *xv* pot ser una nota curiosa que figura al marge esquerre d'una frase subratllada del cap. 101, en què es parla del consell que havia rebut el rei Jaume per part de Barcelona a propòsit de l'ocupació de Mallorca: «Nota que los hòmens de Barchinona tostemp són stats enemichs de Mallorca». I a partir d'aquests anys o ja des de les primeres dècades del segle *xvi* comencen a aparèixer un bon nombre de casos, generalment referits a mots concrets, en què l'annotador fa algun aclariment en llatí, com ara escrivint al marge «Falsa monete crimen» (cap. 398) o «Tributum regis Granate» (cap. 407), o simplement posant-hi «Nota», com ara a propòsit de les «mazmodines jucefies» (cap. 461). La vinculació del manuscrit a algun edifici eclesiàstic sembla confirmada una vegada més per observacions com la següent, escrita arran de la frase del rei «que les nostres cases no són esgleyes» (cap. 259): «Nota quomodo Jacobus rex confitebatur immunitatem ecclesiae esse servandam», o com la crida marginal «Bisbe de Mallorca», anotada en referir-se al bisbe de Mallorca (cap. 452), o la de «Gregorius X», en esmentar «Gregori X» (cap. 449).

A mesura que avança el segle *xvi*, alguns aspectes de la llengua del *Llibre dels feits* esdevenen cada vegada més incomprensibles per als seus lectors. Per això podem trobar glosses com «vel·lar la nit» escrita damunt *tranuytaren* (cap. 13) o «gaul que, vado que un adalil» al costat de *gaul*, per tal d'explicar aquest mot (cap. 157), datables cap a mitjan segle. I també se succeeixen noves notes erudites, com quan, parlant de la reina Elionor de Castella (cap. 122), se'ns recorda: «Alfonsus primogenitus Jacobi I ex Leonora»; o com quan, esmenant la lliçó defectuosa «Zasén» (cap. 170), se'ns aclareix: «Zaén, rey de Valèntia».

Les marques de lectura escassegen a partir del segle *xvii*, en què es limiten a alguna observació onomàstica, com ara «Billena», al capítol 362. És una prova més de l'intens procés de transculturació que es viu a les terres hispàniques

de llengua no castellana. Tornaran a aparéixer al segle XIX, però només com a subratllats de mots antiquats, que són, amb tot, un reflex de l'interés de la Renaixença i de la flamant filologia romànica per redescobrir la llengua i el passat medievals.

La renumeració a llapis i en xifres aràbigues, de la segona meitat del segle XX, s'ha de relacionar amb els treballs coetanis de catalogació i descripció del fons manuscrit de la Biblioteca de Catalunya.

L'anàlisi dels escolis ens ha permés constatar que el ms. C estigué guardat a la Ciutat de Mallorca almenys fins al segle XVII, en què són datables alguns d'ells. La naturalesa d'aquests escolis permet deduir que fou reiteradament objecte de consulta per erudits interessats en la història de l'illa. La seua destinació inicial podria haver estat, com ja s'ha dit, l'Arxiu del Consell de Mallorca, ja que el Cerimoniós, en el document de pagament a Juan de Barbastro, es limita a dir que «el qual translat diemos a la ciutat de Mallorques». En tot cas, a mitjan segle XV ja devia ser a la biblioteca del convent dels frares dominicans de la Ciutat, situat al costat de l'Almudaina, tot i que no hem pogut saber si aquests n'havien esdevingut els propietaris o n'eren els depositaris. Un dels usos més freqüents del *Llibre dels feits* s'ha de relacionar amb la seua consulta per al sermó del dia de Sant Jordi i, sobretot, per al de la Festa de l'Estendard, que els mallorquins si més no des del 1348 celebraven, i continuen celebrant, cada 31 de desembre, en commemoració de la presa de la Ciutat de Mallorca per Jaume I (1229). Ara bé, aquesta necessitat era satisfeta més plenament per la versió catalana de la secció de l'obra de Jaume I dedicada a la conquesta de Mallorca, ja que porta notables amplificacions pel que fa a la història de l'illa. No sabem per quina causa el ms. C anà a parar al convent dominicà de la Ciutat de Mallorca. En tot cas, les marques de lectura, a partir de mitjan segle XV, apunten un ús preferentment historiogràfic i, concretament, eclesiàstic. Altrament, la diversitat de mans anotadores, pertanyents a etapes cronològiques ben diferents del segle XV i de la primera meitat del XVI, confirma que el còdex fou objecte de nombroses consultes. El fet segur és que el deteriorament de les cobertes i de les pàgines inicials provocà, pocs anys després de 1557, la substitució dels folis fets malbé per folis nous en paper, escrits amb bona cal·ligrafia, i la reenquadernació del còdex. Aquesta operació,

no tan necessària després de l'edició valenciana de la crònica jaumina de 1557, permet deduir que es tenia consciència del valor històric del còdex, potser perquè no s'havia perdut la memòria que havia estat destinat a la Ciutat de Mallorca pel Cerimoniós. El ms. C podria haver estat l'antígraf d'algunes de les còpies manuscrites que circularen a Mallorca, si més no als segles XV i XVI, com bé posa de manifest, per exemple, l'inventari de Bartomeu de Verí, «utriusque iuris doctor», del 19 de setembre de 1514, on figura un *Pròlech sobre lo libre que féu lo rey en Jacme* (Hillgarth 1991: II, 726, núm. 680).

No sabem com passà el ms. C a mans de Guillem Terrassa (1709-1778), canonge de la catedral de Palma i infatigable historiador, que ens deixà, entre altres obres, els *Anales de la isla y Reyno de Mallorca*. Mossén Terrassa llegà part de la seua biblioteca a Antoni de Togores i Net (1740-1798), comte d'Aiamans. Ara bé, entre els llibres llegats al comte no figura el nostre manuscrit, sinó una versió del Marsili, tal com podem llegir en el seu testament, del 18 de novembre de 1778, publicat per Bartomeu Obrador i Sebastià Cardell (1998: 128): «Item, lex al Noble Señor Don Antoni de Togores y Net dos tomes impresos, *Historia de España* del Pare Isla, y sis toms manuscrits que contenen la *Història de Mallorca* del Doctor Benimenis y lo altre, la *Historia* del pare Pere Marsili». La versió del Marsili, en un tom en quart, era en castellà: *Crónica de la conquista de Mallorca, escrita por el P. Marsilio, puesta en castellano é ilustrada con notas por Guillermo Terrasa* (Bover 1868: II, 433). En conseqüència, sembla que mossén Terrassa regalà en vida el ms. C al comte d'Aiamans. Aquesta és si més no la tradició familiar que arreplega Bover (1868: I, 394).

Antoni de Togores i els seus successors van preservar acuradament el manuscrit C en la seua important biblioteca i el van donar a conèixer als estudiosos de la nostra cultura. El seu fill, Josep de Togores i Sanglada (1767-1831), nové comte d'Aiamans, un liberal il·lustrat, es va interessar pel text jaumí, ja que se sap que, potser per contrastar la versió del ms. C amb l'edició de València de 1557, va començar a copiar la crònica jaumina a partir del text d'aquesta edició. Així mateix se sap que va obrir les portes de la seua biblioteca al també liberal il·lustrat Gaspar Melchor de Jovellanos (1744-1811), llavors desterrat a Mallorca, el qual, a partir de 1806, consultà el ms. C per als seus treballs d'història sobre la Ciutat de

Mallorca. El successor de Josep de Togores en el títol comtal d'Aiamans va ser el seu fill, Pasqual Felip de Togores i Rosselló, que, imitant el pare, facilità la consulta del ms. C a notables erudits locals. De fet, molts dels subratllats de mots antiquats que presenta el ms. C són d'aquesta època. Així, Josep Maria Quadrado (1819-1896) el va consultar per a la seua edició de la *Historia de la conquista de Mallorca. Crónicas inéditas de Marsilio y de Desclot en su testo lemosín* (1850), el bibliògraf Joaquim Maria Bover (1810-1865) el va descriure en diverses obres, com ara la *Historia de la casa real de Mallorca* (1855) i la *Biblioteca de escritores baleares* (1868), i l'erudit bibliotecari i bibliògraf Marià Aguiló i Fuster (1825-1897) també el va examinar minuciosament per tal de preparar l'edició de la *Chronica o comentaris del gloriosissim e invictissim rey en Jacme Primer* (1873, publicada el 1904).

A les darreres dècades del segle XIX, el van examinar així mateix l'erudit francès Alfred Morel-Fatio i el bibliotecari mallorquí Gabriel Llabrés. Morel-Fatio (1882: 490-491), en la seua descripció del manuscrit, publicada a la *Bibliothèque de l'École des Chartes*, va destacar la presència de variants notables respecte del manuscrit de Poblet. Una observació a la qual no devia ser aliena l'opinió de Marià Aguiló, el qual, si bé es va basar per a fer l'edició de la crònica jaumina en el manuscrit de Poblet, pel fet de ser el més antic, en completà i en corregí el text a la vista de l'edició de València, després de comprovar que el manuscrit «que's conserva avuy en la Biblioteca del Compte d'Ayamans a Palma de Mallorca» presenta «nombroses variants [...] ab lo de Poblet» i «concorda ab l'edició impresa en Valencia d'ordre dels Jurats de dita Ciutat» (Aguiló 1904: xvii). El mateix Àngel Aguiló reforçà aquesta observació amb la citació d'un article, de 1903, de l'esmentat Gabriel Llabrés, en què aquest no solament destacava que la còpia realitzada per Juan de Barbastro depenia d'una versió distinta a la del model de Poblet, que «concuera exactamente con la que hicieron imprimir en Valencia los Jurados de este reino», sinó que hi assenyalava «alguna apostilla autógrafa y señales marginales del rey don Pedro». Qui va obrir les portes de la biblioteca dels Aiamans a Morel-Fatio i a Llabrés va ser la comtessa Leocàdia de Togores i Zaforteza (1833-1906), filla de Pasqual Felip de Togores i Rosselló.

En morir la comtessa (1906), el seu fill i successor, Marià Gual i de Togores (1862-1933), malgastador compulsiu i mal administrador dels béns patrimonials, va començar a posar en venda la històrica biblioteca familiar. De fet, amb el temps va haver de vendre absolutament totes les seues propietats, que van ser adquirides majoritàriament pel financer mallorquí Joan March. El 1906 ja estava a la venda el nostre manuscrit del *Llibre dels feits*, que començava a ser descrit com a manuscrit d'Aiamans. No se sap exactament quan —i per quant— comprà la biblioteca del comte el bibliòfil català Isidre Bonsoms i Sicart, el qual, a partir de 1909, s'instal·là a la cartoixa de Valldemossa i, per tant, tingué ocasió de conèixer de primera mà la dita biblioteca, però degué ser al voltant d'aquesta data. Apassionat bibliòfil, però sobretot català militant, ja el 1915 havia decidit de fer-ne donació a la Biblioteca de Catalunya. En una carta del 29 de desembre de 1917, adreçada al Sr. Bonsoms, hui conservada al fons Bonsoms de l'arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans, la Secció Històrico-Arqueològica d'aquest Institut li demanava una reproducció fotocòpica del «vostre magnífic manuscrit». Efectivament, en el seu testament (1922), Bonsoms va llegar a la Biblioteca de Catalunya més de 1.700 volums de la seua biblioteca de Valldemossa, entre els quals el ms. C. Mentres visqué la seua viuda, Mercedes Chacón, aquesta fou usufructuària del llegat, però en morir, el 1948, va ser Pere Bohigas, director de l'aleshores denominada Biblioteca Central de Barcelona, qui, en compliment del testament, el va traslladar a la ciutat comtal i el va depositar a la Biblioteca de Catalunya. És ací on Anna Gudayol l'ha examinat i n'ha fet una acurada descripció codicològica. L'edició de l'AVL (2010) ha permès oferir-nos una acurada edició facsimilar i una rigorosa transcripció filològica, amb una rica anotació críticotextual.

DESCRIPCIÓ CODICOLÒGICA I HISTÒRIA DEL MS. D

El ms. D del *Llibre dels feits* duu la signatura «Ms. II-475» de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid, anteriorment «2-F-1» i «VII-E-2». Ja va ser descrit en l'*Índice de la Real Biblioteca de S. M. Isabel II* (1836), que el registra en «Sal. 2.ª Est. 6.º Cax. 7.º», amb el títol «Jaime de Aragón. Crónica del Sr. Rey Don. Manuscrito tomo uno en marquilla pasta». Aquesta referència del recto del primer foli de guarda remet

a la famosa biblioteca de la Casa del Sol, de Valladolid, que hi va reunir el bibliòfil castellà Diego Sarmiento de Acuña (1567-1626), comte de Gondomar. El ms. D va ser adquirit, en una data posterior a 1801 i abans de 1806, per Carles IV, un rei bibliòfil, que no dubtà a enquadernar-lo amb tot el luxe possible i a fer-hi estampar el seu escut d'armes (López-Vidriero 2009). La Biblioteca del Palau Reial de Madrid el té reproduït en microfilm i en còpia digital. Des del 1888 va ser reiteradament descrit per Jaume Massó i Torrents, que suggerí que podria ser l'exemplar que els jurats de València van regalar a l'infant Carles d'Àustria. També comptem amb la descripció feta per Gemma Avenoza per a BITECA, Manid 1297, i amb la realitzada, amb motiu de l'edició facsímil de 2009, per Francisco Gimeno Blay, a les quals remet. Ara em limite a destacar-ne les característiques principals i a subratllar i comentar els elements codicològics, textuals i històrics que el fan especialment rellevant per al nostre propòsit.

El còdex té 129 folis i conté dues obres: el *Llibre dels feits* i la *Vida del gloriós màrtir mon senyor sant Jordi*. El text de la crònica jaumina comença al foli 3r amb aquesta rúbrica: «Aquest és lo comensament del pròlech sobre lo libre que féu lo gloriós rey en Jaume per la gràtia de Déu rey de Aragó, de Mallorches e de València, comte de Barcelona e de Urgell e de MuntPELLER, de tots los fets e de les gràties que Nostre Senyor li féu en la sua vida». I s'acaba al foli 117v així: «Finito libro sit laus, gloria Christo. Visqué lo rey en Jaume, après que hac presa València, xxxvii anys». No duu nom del copista ni del lloc on es copià ni de la data en què es realitzà. Ara bé, el colofó, amb la seua referència a València, les pistes dels escolis (com ara l'aclariment al foli 7v que «x milia barcelles són 833 cafissos y 4 barcelles», que expressa les mesures del Regne i que, com quasi tota la resta dels escolis, està escrit en la llengua autòctona) i les grafies (sense confusió d'àtones ni iodització) remetent sens dubte a València, i més concretament al cap i casal del Regne. El foli 118r s'inicia així: «Ací comença la vida del gloriós màrtir mon senyor sant Jordi»; que finalitza al foli 127r: «E lo rey d'Aragó aparellà lo dit cavaller maravellósament e donà-li companyia fins que fo en Alamanya, perquè n sien fetes gràties a nostre senyor Déu e a la verge Maria e a monssenyor senct Jordi».

El volum, que fa 412 x 275 mm, amb una caixa de 274 x 176 mm, és de paper i el text està distribuït a doble columna. Formen el volum quaderns de dimensions variables —de cinc, sis, vuit, deu bifolis, etc.—, sense reclams visibles, si bé permet visualitzar algunes signatures de quadern alfanumèriques. La lletra és gòtica textual bastant cursiva, de cancelleria, però ja influïda per la humanística, i, segons Gimeno, revela la intervenció d'almenys dues mans: una primera mà, que ocupa la major part del llibre, més influïda per la lletra cursiva humanística de l'últim quart del segle xv, i una segona mà, que ocupa els folis 10v-20v, amb lletra més arredonida, que traspuja un rerefons gòtic, possiblement per imitació de la gòtica librària de l'antígraf. En els calderons el copista alterna la tinta de color roig i la de color blau. L'escriptura de les rúbriques (folis 3r i 118r), és minúscula cursiva humanística.

El copista deixà en blanc uns espais destinats a separar els diferents capítols. L'inici de cada capítol es reconeix fàcilment gràcies a la majúscula amb què comença cadascun d'ells. Acabada la còpia, el mateix copista o un altre coetani va incorporar unes majúscules gòtiques decorades amb tintes de color violeta, blau i roig, així com la filigrana interior en l'espai delimitat pels traços de la inicial. La distribució de capítols encapçalats per caplletres s'ajusta absolutament a la del ms. C, però D innova en introduir una altra divisió, també diferent de la del ms. H: es numeren explícitament uns capítols que solen comprendre més d'un dels capítols encapçalats per caplletres. I així constatem: «Incipit prologus» (= 1 en l'ed. de Ferrando-Escartí), «Capítol primer» (= 2), «Capítol iii» (= 3, 4), «Capítol iiiii» (= 5), «Capítol iiiiii» (= 6, 7, 8), «Capítol v» (= 9), «Capítol vi» (= 10, 11), «Capítol vii» (= 12, 13, 14), etc. Una capitulació que suggereix la divisió explícita en capítols de l'edició valenciana de 1557, però sense coincidir-hi.

El copista de D, igual que ho faran després E i V, ha omès la transcripció d'un foli, concretament el text que va des de «E conaguem...» (cap. 42 en l'ed. de Ferrando-Escartí; cap. 40 en l'ed. de Bruguera) fins a «havem enteses e haurem nostre» (caps. 44 i 42, respectivament), omissió que demostra la dependència de E i V respecte de D, però no de C. Remarca Gimeno que és excepcional l'ús del pa d'or al foli 3r i 72v. Per a mi té una explicació lògica: si la primera es justifica per ser l'inici del llibre, la segona coincideix amb el

relat de l'entrada del rei a la ciutat de València i confirmaria així que és un text copiat en aquesta ciutat, els jurats de la qual feien estampar el 1515 precisament aquesta secció del *Llibre dels feits*. Les filigranes —una àguila damunt d'una flor (al cos del volum) i un cercle amb mitja lluna, des d'on ix una creu (al foli 74)— situen la datació de la còpia en el pas del segle *xv* al *xvi*.

L'enquadrernació és en pasta espanyola, amb ferros daurats, florons i filets al llom, d'estètica neoclàssica i datable a començament del segle *xix*. En l'interior de la coberta de davant porta un ex-libris del rei Carles IV («Biblioteca del rey N. Señor»), amb la signatura topogràfica que indica la seua localització en la col·lecció reial: «VII E 2», és a dir, a la sala setena, armari E i prestatge número 2. L'edició facsimilar de 2009 ha reproduït fidelment aquesta enquadrernació fins al punt que María Luisa López-Vidriero ha parlat d'un «miratge d'originalitat». En la primera guarda apareix el títol: «Historia del rey don Jaume en catalan» [sic]. La numeració del manuscrit és coetània a l'enquadrernació actual.

Un propietari o usuari del *Llibre dels feits* de les primeres dècades del segle *xvi* va anotar als marges o en interlineats observacions diverses. L'última, en acabar el col·lofó, al foli 117v, és de fet un afegit: «Era de 72 anys quan morí, segons Moss. Tomich, cap. 38». Com que sabem que les *Històries e conquestas dels excel·lentíssims e cathòlics reys d'Aragó e de lurs antecessors los comtes de Barcelona*, de Pere Tomic, va ser editades a la ciutat comtal el 1534, aquest seria el termini *post quem* del nostre manuscrit globalment considerat. El tipus d'anotacions fan pensar en un lector eclesiàstic de professió. Així, al foli 4v trobem una «Nota qui filii sunt legitimi per venerabilem», al foli 6v es remarca «Les primeres corts de Lleyda» i al 79v es fa observar que «Aquest bisbe [de València] Andreu [Albalat] féu demanda al rey del terç del delme, que ell s'aturà y, per recompensa, donà lo rey Juliella y Garig en l'any 1271. Havia dos anys que era bisbe». ¿Podria ser la còpia que maneja Pere Anton Beuter per a la redacció de la seua *Corónica general de España* (1546-1550)? Altres indicis apunten, però, a un cavaller lletraferit. Així, al foli 64r veiem subratllada la frase «car al món no ha tan sobrer poble com són cavallers», i al foli 88r se'ns aclareix: «Bertran de Vilanova, cavaller de

Cathalunya». En tot cas, devia ser algú bon coneixedor del *Llibre dels feits* i de la història de l'època. En un altre escoli a *ret* ('rais'), al foli 34r, anota: «Nom del rey de Mallorca». I, en referència al viatge a Burgos del rei Jaume, al foli 106v, i a la mort de l'infant don Ferrando de Castella, al foli 115r, en precisa les dates respectives: «1268» i «1274». Al foli 5r llegim per dues vegades la variant predominantment oriental *breçol*, que figura en la versió populetana, en lloc de *breç*, present en la resta de manuscrits. El propietari o usuari del nostre còdex ratllà el sufix *-ol*, i restablí així la lliçó de la resta de manuscrits, circumstància que confirma la seua familiarització amb la crònica reial. El caràcter aïllat de la lliçó primitiva fa pensar no en una font que portava la lliçó *breçol*, sinó en una interferència del copista de l'antígraf de D.

Gimeno observa que «la posada de la pàgina» del ms. D i fins i tot la decoració emprada per a les caplletres sembla inspirada en el model del ms. C, i és també molt pareguda al ms. E, que correspon al ms. 10121 de la Biblioteca Nacional, de Madrid. Els mss. D i E són tan semblants que quasi coincideixen en el nombre de línies per columna. Se'n separen només per l'ús del pergami i, en el cas del ms. E, no debades quasi mig segle posterior, per l'ús de la lletra humanística. Encara s'hi podria afegir que D i E comparteixen quasi sempre les mateixes variants i els mateixos errors textuais, i fins i tot el mateix títol i el mateix col·lofó, que fa: «Finito libro sit laus et gloria Christo. Visqué lo rey en Jaume, après que hac presa València, *xxxvii* anys. Era de 72 anys quant morí». Aquest col·lofó el retrobem en l'edició valenciana de la crònica jaumina de 1557, amb alguna lleugera variant gràfica: «Finito libro, si laus gloria Christo. Vixqué lo rey en Jacme, après que hac presa València, *xxxvii* anys». Som sens dubte davant un text copiat amb tota seguretat a València. Com que és textualment tan semblant a la versió parcial del *Llibre dels feits* manada a publicar pels jurats de València el 1515, fins al punt de presentar uns col·lofons quasi idèntics, i com que sabem per l'encapçalament d'aquesta edició que va ser «treta de registre autèntich de l'Archiu del Consell de la present Ciutat», hem de suposar raonablement que el ms. D és una còpia del manuscrit que conservava la ciutat de València, i que el ms. E podria derivar del ms. D, atés que formalment són molt pareguts.

LES HIPÒTESIS SOBRE LA BIFURCACIÓ TEXTUAL DEL *LLIBRE DELS FEITS*

S'han formulat diverses hipòtesis sobre la gènesi de la bifurcació textual del *Llibre dels feits* i la formació de l'arquetip, tema complex que, mentres no disposarem de més informació documental, encara s'ha de considerar obert. La hipòtesi més recent la devem a Josep Maria Pujol (2008: 258-267). Heus ací, en síntesi, les seues conclusions principals:

a) L'original o *exemplar* del text jaumí ha de ser el del manuscrit que el rei Alfons el Benigne (1327-1336) demanà, el dia 2 d'octubre de 1335, a la seua germana la infanta Maria, monja en el monestir de Sixena (Aragó), en els termes següents (Rubió i Lluch 1907a: 356):

Don Alfonso, por la gracia de Dios rey d'Aragon, etc. A la alta infanta dona Maria, muy cara hermana nuestra, mujer del alto infant don Pedro de Castiella qui fue, e freyra del monasterio de Sixena, salut como hermana que muyto amamos de coraçon, pora quien querriamos tanta vida e salut como pora nos mismo.

Hermana muy cara: rogamosvos que aquel *Libro del senyor rey don Jayme*, nuestro besavuelo, el qual libro fue del muy alto senyor padre nuestro, a quien Dios perdone, e es con cubierta vermeyla, nos querades enviar luego, e si non tenedes enviedes alla do es, e que-l nos trametades sin toda tarda por el bort de Molina de casa nuestra, que esta carta vos dara. E de aquesto nos faredes muyt grand plazer. E nos faremoslo trasladar, e si lo queredes, enviarvoslo hemos luego. Dada en Barchinona dyuso nuestro seello secreto, lunes 11 dias de octubre, en el año de nuestro Senyor MCCCXXX cinco.

Cl. de Salaviridi, mandato domini Regis.

Com que el manuscrit a partir del qual es va fer aquest trasllat era en paper, segons consta al llibre de comptes del tresorer reial Felip Boil, en l'anotació de pagament a Guillem Serra, de gener de 1336, pel seu treball de «trasladar un libre de paper qui fon del senyor rey don Jayme» (Rubió i Lluch 1928: 57), Pujol (2008: 259-261) dedueix que el volum posseït per la infanta Maria era una «còpia d'autor»: «que

un text del màxim prestigi, sorgit de la mà (metafòricament parlant) d'un rei i produït a la seva cort, estigués contingut en un còdex de paper —que servirà en altres ocasions, sens dubte a causa de la seva venerable autoritat, per a la confecció de còpies executades per ordre de la família reial o en el seu entorn— només s'explica si es tractava d'una "còpia d'autor", amb el text en l'estat anterior al moment de la "publicació oficial", cosa que s'hauria fet mitjançant un còdex de pergamí amb les formalitats cal·ligràfiques i "editorials" de rigor». Més encara, considera que el text d'aquell *Libro del señor rey don Jayme* era un «esberrany de treball» i no «una còpia final, revisada i passada a net», cosa que explicaria l'encàrrec de Jaume II a fra Pere Marsili que «latino sermone diserta et per capitula iuxta conclusionum varietatem distincta, unum ystoriam et cronicum redderent codicem, in quo tota dicti regis avi sui magnorum factorum texeretur series». «L'arquetip era, doncs, l'esberrany de treball de l'autor, no una còpia final revisada i passada a net» (Pujol 2008: 262).

b) Al pròleg de la seua versió llatina del *Llibre dels feits*, fra Pere Marsili declara que el 2 d'abril de 1313 havia acabat la seua traducció de les *Gesta* jaumines, «veraci stilo sed vulgari collecta ac in archivis domus regie ad perpetuum sue felicitatis memoriam reposita». Pujol (2008: 263-264) creu que «no n'hi havia, aleshores, cap més exemplar a l'arxiu reial, perquè sabem que Jaume II va haver d'interrompre la còpia destinada al seu cosí Sanç I de Mallorca perquè Marsili pogués fer la seva obra». I ho dedueix de la carta que, el 5 de maig de 1313, Jaume II va enviar al seu cosí Sanç, en què li comunica (Massó 1906: 521):

Illustri principi Sanccio, Dei gratia regi Maioricarum, comiti Rossilionis et Ceritanie, ac domino Montispesulani, karissimo consanguineo suo Jacobus per eandem rex Aragonum, etc.

Recepta littera vestra super mittendo ad vos *Librum actuum felicitis recordationis regis Jacobi*, avi comunis, significamus vobis quod jam ipsum librum transcribi mandaveramus, et nunc, post receptionem vestre littere supradicte, translatum libri ipsius perfici fecimus ac etiam comprobari, per cuius perfectionem et probationem cursor vester usque nunc habuit remanere. Sicque mitti-

mus vobis translatus dicti libri comprobatus per
cursorem predictum.

Data Barchinone .iiii. nonas madii anno Domini
.MCCCXIII.

c) Per a Pujol (2008: 265), «no hi ha dubte que el mateix exemplar mencionat per Alfons III [el Benigne] és el que va fer servir com a apògraf Celestí Destorrents, el copista de P [el manuscrit de Poblet], que sabem que també era de paper per una famosa carta de Pere III [el Cerimoniós] adreçada a l'abat Ponç de Copons i datada l'11 de setembre de 1343», ja que esmenta que la còpia de Poblet en pergamí havia estat treta «ex quodam alio papireo libro nostro», i conclou: «Celestí Destorrents va treballar sobre el mateix original que fra Pere Marsili», és a dir, l'exemplar que havia tingut la infanta Maria, monja de Sixena.

Cal agrair a Josep Pujol l'esforç per traçar la història de l'arquetip jaumí. Ara bé, hi trobe a faltar una explicació sobre la gènesi de la família textual β i, sobretot, un suport documental més sòlid per a justificar la seua hipòtesi sobre la transmissió textual del *Llibre del feits*. Pel que fa al primer aspecte, és pertinent tornar a recordar ací que Marià Aguiló i Alfred Morel-Fatio ja van advertir l'existència de dues famílies textuais en la transmissió de la crònica jaumina i que Àngel Aguiló (1904: xvi) se'n va fer ressò en aquests termes: «les nombroses variants que presenta aquest codex [el ms. C], ab lo de Poblet, proben suficientment que no fou lo codex de Poblet l'original de que's serví lo Rey [Pere el Cerimoniós] al fer escriure dita còpia». Contràriament a Pujol, Asperti (1984: 166) va concloure que el ms. C devia derivar, directament o indirectament, del «libro del senyor rey don Jayme» que, el 1335, Alfons el Benigne demanava en préstec a la seua germana Maria. Més prudent, o menys perspicaç, Bruguera (1991: i, 21) es limità a constatar que «el *Libre dels feyts* ens ha arribat almenys per dues vies diferents: la que ha originat el ms. H i la que ha fet possibles tots els altres», sense pronunciar-se sobre l'origen o sobre les causes d'aquesta bifurcació. En canvi, ha generat més massa crítica l'estudi de la relació entre la versió en vulgar i la versió en llatí del *Llibre dels feits*. Hui no es discuteix ja sobre la precedència del text vulgar, sinó sobre la posició

que ocupa la versió llatina de Marsili en relació a les dues famílies textuais en català. No entraré, ara, en tota aquesta problemàtica, que en el moment actual aborden Juan Francisco Mesa i Antoni Biosca. Em centraré només a justificar les meues reserves als plantejaments de Pujol:

a) El filòleg principatí (2008: 265) parteix de la convenció que l'*exemplar* o «còpia d'autor» del *Llibre dels feits* és el manuscrit que el rei Alfons demanà a la seua germana Maria, monja a Sixena. Relaciona aquesta petició amb el fet que aquest monestir «havia gaudit dintre de la casa d'Aragó de la condició de panteó reial, com la que tindrà Poblet en temps de Pere III» i, doncs, era un lloc tan idoni com Poblet per a guardar tan preuada relíquia familiar, com era el *Llibre dels feits*. Ara bé, la destinatària no és l'abadessa de Sixena, la infanta Blanca (1307-1348), filla de Jaume II, sinó la seua germana Maria (c. 1299-1347), viuda de l'infant don Pedro de Castella, fill del rei Sanç IV, la qual, després d'enviudar (1319), ingressà en l'orde de l'Hospital a Tortosa i, el 1322, al monestir de Sixena. Òbviament, el còdex que guardava la infanta Maria no era un llibre del monestir. El manuscrit que li demana el seu germà, el rei Alfons el Benigne, és una còpia privada, que potser s'havia emportat a Castella com a emotiu record familiar. Tant és així que el rei li manifesta que, una vegada treta la còpia, el llibre, «si lo queredes, enviarvoslo hemos luego». És impensable que Jaume II hagués lliurat a la infanta Maria l'original de l'arxiu del Palau Reial, la «còpia d'autor», un text que, segons ens informa Pere Marsili al pròleg de la seua versió llatina (1313), es guardava religiosament «in archivis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam», tal com ens confirma la documentació posterior. Si el manuscrit posseït per la infanta Maria, i no pel monestir ni per la seua abadessa, fos la «còpia d'autor», com creu Pujol, és inexplicable que el rei Alfons el Benigne es comprometés a tornar-li'l immediatament («luego»), que en la seua carta no fes cap al·lusió a la condició de manuscrit custodiat «in archivis domus regie» i que no invoqués, com a sobirà i cap de la casa reial, els seus drets sobre l'original jaumí. A més, no hi ha cap document que avale que el rei retingué la còpia que posseïa la seua germana. I no hi ha cap raó per a pensar que la infanta Maria s'hagués volgut desprendre d'un record tan entranyable del seu pare sense rebre'n garanties que li seria tornat.

b) Pujol (2008: 262) també parteix de la convicció que, quan el rei Sanç de Mallorca demana una còpia del *Llibre dels feits*, només n'hi havia un exemplar a l'arxiu del Palau Reial i que Jaume II va haver d'ordenar la interrupció del trasllat de la crònica jaumina perquè Marsili pogués acabar la seua traducció. Ara bé, la carta del 5 de maig del 1313, traduïda, només diu açò que segueix: «Rebuda la carta sobre la tramesa a vós del *Llibre dels feits* del rei Jaume, de bona memòria, el nostre avi comú, us comuniquem que ja l'haviem manat copiar, i que ara, després de rebre la vostra carta susdita, hem fet acabar el trasllat del mateix llibre i així mateix l'hem fet comprovar, i és per causa d'aquestes faenes d'acabament i de comprovació que el vostre correu ha hagut de romandre ací fins ara. Així que us enviem la còpia comprovada del dit llibre per l'esmentat correu». No menciona en absolut que la causa de la tardança haja estat que Marsili havia d'acabar la seua traducció, tasca efectivament enllestida el 2 d'abril de 1313, segons l'èxplícit de la *Chronica* llatina, sinó que afirma que el motiu ha estat el treball d'acabament de la còpia i de comprovació del text. Una comprovació o col·lació que ben bé hauria pogut tenir com a referència un altra còpia en vulgar del *Llibre dels feits* o fins i tot la versió de Marsili.

c) També per a Pujol la coincidència que el manuscrit que guardava la infanta Maria i l'exemplar que serví de model per a Celestí Destorrents eren en paper —tret característic aleshores d'una còpia d'autor, encara que no necessàriament— provaria que es tracta d'un mateix manuscrit, atés que només n'hi hauria una sola còpia a l'arxiu del Palau Reial. Aquesta «còpia d'autor» és la que hauria estat el model de Marsili. Ara bé, la documentació de l'època i la crítica textual no semblen avalar aquesta identificació. No és creïble que Pere el Cerimoniós, un rei tan escrupolós quant a la preservació i transmissió dels documents de l'arxiu del Palau Reial i, especialment, quant al llegat del seu venerat tresavi, no s'hagués interessat per la «còpia d'autor» del *Llibre dels feits* i l'hagués enviada a Poblet, i menys encara si no en tenia una còpia oficial a l'arxiu del Palau Reial. En tot cas, abans de 1343, Pere el Cerimoniós posseïa almenys dos manuscrits del *Llibre dels feits*: el que contenia el model del qual deriva el manuscrit de Poblet (subarquetip α) i el que contenia el model del qual deriven no solament les dues còpies que ens

han arribat del segle XIV (mss. C i O), sinó també la versió que utilitzà Juan Fernández de Heredia per al seu llibre *Gestas del rey don Jayme d'Aragón* (Ferrando 2010b) i les versions que, a través de còpies intermèdies, han donat lloc als mss. D, E, F i N i a les edicions valencianes de 1515 i de 1557 (subarquetip β).

La descripció del manuscrit oficial de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona, és a dir, la del «còdex en pergamí amb les formalitats cal·ligràfiques i "editorials" de rigor», com diu Pujol, que ens donen dos documents de la Cancelleria Reial, datats el 1367 i el 1371, respectivament, que més avall examinarem, confirmen que conté una versió diferent de la de Poblet. D'altra banda, cal dir que la versió llatina de Marsili és molt més pròxima a C que a H. Probablement és una exageració afirmar, com fa Montoliu (1936: 235-239), que el ms. de Poblet podria representar «un esborrany antic ple d'errades que el text de B [Aiamans] esmena a la vista del text primitiu, o de M [Marsili], o d'un i altre», o que podria representar «la còpia en esborrany del text català de la *Crònica*», però el fet evident és que Pere el Cerimoniós optà per manar fer còpies a partir del model de C, i no del model de H. Si el ms. H anà a parar a Poblet és possiblement perquè hi va ser enviat com a regal pel rei Pere el Cerimoniós. El model de C va ser, doncs, per al Cerimoniós la versió més fiable, la versió oficial.

A la vista d'aquestes consideracions, les argumentacions de Pujol es revelen ben febles.

EL DILEMA DE LA CRÍTICA TEXTUAL: CODEX ANTIQUOR VERSUS CODEX OPTIMUS

A pesar del criteri de Casacuberta, de Soldevila i de Bruguera d'adoptar el manuscrit de Poblet com a manuscrit base per a l'edició del *Llibre dels feits*, ja vaig remarcar (Ferrando 2001) l'interés del ms. C tant des del punt de vista textual com lingüístic i, doncs, també la seua idoneïtat com a manuscrit base de l'edició crítica. I vaig fer notar que, si bé el manuscrit d'Aiamans era posterior al manuscrit de Poblet i havia estat objecte de certes regularitzacions gràfiques i morfològiques, conservava més fidelment notables trets lèxics de l'arquetip, pel fet que el copista, Juan de Barbastro, que era aragonés i havia de fer per manament reial una rigorosa còpia oficial a partir d'una altra còpia oficial —segurament la realitzada el 1366-1367, com veurem després—, difícilment podia

alterar l'original. En canvi, sí que ho fa ver Celestí Destorrents, copista catalanooriental —probablement membre de la família barcelonina d'aquest cognom documentada a l'època—, ja que la seua còpia presenta alteracions gràfiques, morfològiques i lèxiques diatòpicament orientaltzants que desentonen dels trets més característicament occidentals del text jaumí i, havent partit d'una iniciativa de l'abat de Poblet («ut nobis dixistis»), pogué no estar sotmesa als criteris de comprovació textual que comportava l'execució de les còpies ordenades pels monarques. Destorrents no sols hi deixà petges del seu parlar, sinó que mirà de fer comprensibles certs mots desconeguts o infreqüents en el català general. I també vaig recordar que el ms. C era el cappare de la família β i, per tant, el representant més antic d'una versió que, com el mateix Jordi Bruguera (1991: I, 24) reconegué, «devia gaudir d'una certa autoritat oficial, vist el major nombre de mss. a què donà origen», conseqüència d'un «possible privilegi d'oficialitat». Més recentment, Colón (2008: 333) ha coincidit a assenyalar: «Pel que es pot veure estudiant les variants de les diverses fonts, caldria que aquest manuscrit [el C] fos editat com a bàsic, contràriament al que s'ha fet fins ara, que s'ha preferit el text de Poblet (any 1343), sens dubte per ésser anterior i portar nom de l'escrivà: Celestí Destorrents. Però aquest manuscrit es troba quasi sempre isolat davant l'acord dels altres texts». Encara que el criteri quantitatiu de Colón pot ser una raó de pes per a triar C com a manuscrit de base —no, però, pel fet de portar nom de l'escrivà, ja que també en porta H—, vaig arribar (Ferrando 2010a) a la conclusió que era preferible proposar el ms. C com a *codex optimus* per raons filològiques i documentals que després argumentaré.

Certament, el criteri de l'antiguitat —el fet de ser el *codex antiquior*— i la relativa preservació de grafies i formes antigues prou que poden justificar la tria del manuscrit de Poblet com a manuscrit de base per a l'edició crítica del *Llibre dels feits*, que ha estat l'opció de Jordi Bruguera (1991: I, 22-25). En concret, el filòleg català justifica que ha adoptat H com a «manuscrit bàsic» després de constatar «el gran nombre de variants i errors» de C. El problema és que el mateix Bruguera no sols es contradiu quan reconeix explícitament «el major nombre d'omissions de H», «massa certament», sinó que no té en compte, a l'hora de calcular

els errors de C, que aquests —126, segons els seus càlculs— es redueixen a 78 si eliminem els dels 15 folis copiats al segle XVI per un maldestre amanuense mallorquí. En efecte, aquests 15 folis concentren no sols un gran nombre d'errors —*otorgué* (*atorgà*), *nòstron* (*nostre*), *gité's* (*gità's*), *Tolosà* (*Tolsà*), *Taròs* (*Terol*), *ab si quatre* (*ab si quart*), *fayament* (*falsament*), *guya* (*guisa*), *mansueta* (*manleuta*), *luista* (*luyta*), etc.—, sinó també moltes deturpacions gràfiques, com *vin-guéran*, *faéssan*, *perlat* (*parlat*), *nudria*, *nostro*, *clergas* (*clergues*), *cade une*, *mitg*, *brassos*, *captaniments*, *gardats*, *puyx* (*pus*), *manjar*, *axíssem* (*exíssem*), *tiraba*, *pranem* (*prenem*), *conexam* (*conexem*), *manester*, *vaniu* (*veniu*), *treura* (*traure*), *pague* (*pegue*), *pertían* (*partien*), *Guiem* (*Guillem*), etc., que, contràriament al que afirma Bruguera (2002: 609) —que no creu que «aquestes variants serveixin gaire per a situar dialectològicament ni tan sols els fulls del segle XVI»—, ubiquen el ms. C perfectament. Doncs bé, deixant a banda aquestes deturpacions, el 38,1% d'errors de C —48 errors en el càlcul de Bruguera— es concentren en el 8,6% de tot el manuscrit. La diferència amb els errors del ms. H —70 en total, segons els seus càlculs— es reduiria considerablement més encara si Bruguera no partís del criteri d'optar, en cas de dubte, per la solució de H, de manera que computa com a errors variants de C diferents de H però contrastadament més idònies. Així, després de comparar-les amb les solucions de Marsili i de Juan Fernández de Heredia i amb la documentació històrica, són indubtablement correctes moltes lliçons de C presentades com a errònies per Bruguera, com *guien* (ed. Ferrando/Escartí, cap. 91), i no *ginyen*; *rota* (cap. 96), i no *roca*; *a la ora* (cap. 133), i no *prop la ere*; *talles* (cap. 133), i no *cales*; *formatge* (cap. 134), i no *formiga*; *e sol no haguem cura* (cap. 174), i no *e no haguem cura*; *bé sembla rey* (cap. 174), i no *ben sembla del rey*; *l'olivar* (cap. 177), i no *lo linar*; *barbacana* (cap. 204), i no *Boatella*; *bastida* (cap. 215), i no *batalla*; *veer* (cap. 394), i no *aver*; *ell havent* (cap. 477), i no *e l'avench*.

He discutit algunes d'aquestes discrepàncies en altres llocs, com ara el cas de *formatge* / *formiga*, on la interpretació que en fa Juan Fernández de Heredia («un dinero») al *Libro de las gestas del rey don Jayme de Aragón* i el sentit comú fan inviable que la lliçó correcta siga la del ms. H (Ferrando

2010b), tal com pressuposa Bruguera. Encara hi afegiré ara un altre exemple, comentat recentment per Gabriel Ensenyat (2009) en el seu estudi sobre el tractat de Capdepera entre el rei Jaume i el reietó musulmà de Menorca (1231). L'historiador i filòleg mallorquí hi va manifestar la seua estranyesa sobre la naturalesa del tribut anual que havien d'entregar a Jaume I els musulmans de Manurqa per mantenir la independència de l'illa tal com apareix escrit al manuscrit de Poblet (ed. Bruguera, cap. 121, 26-28): «E Don Assalit féu metre en les cartes que y haguéssem .ii. quintars de mantega cada ayn e .cc. *barques* per bestiar a passar al cap de la Peyra, totavia esperan les galees ab los messatgers que nos havien enviats», és a dir, unes naus que suposadament els menorquins havien de posar a disposició de Jaume I per al trasllat del tribut d'una illa a l'altra. Una condició que, a més, en cap cas no apareix al tractat original, conservat a París. Doncs bé, la versió que en dona el ms. C i tota la tradició textual que deriva del seu model (ed. Ferrando-Escartí, cap. 110) és: «E don Assalit féu metre en les cartes que y hagués ll quintars de mantega cada any e CC *besants* per bestiar a passar. E nós estiguem al cap de la Pera, totavia esperan les galees ab los missatgers que nos havien enviats». La lliçó correcta és la de C, *besants*, i no la de H, *barques*, és a dir, el *Llibre dels feits* especifica que els tributaris menorquins han d'entregar cada any dos-cents besants. Certament, aquesta quantia no figura al tractat, però a la documentació arxivística es confirma el seu pagament, cosa que fa pensar en un acord posterior de bescanviar altres entregues del tribut per una quantitat econòmica fixa, anual. Així tot és coherent, i ho confirma la versió de Juan Fernández de Heredia (Ferrando 2010b), que tradueix «besantes». Per a Bruguera, en canvi, *besants* seria un error. El *parti pris* de Bruguera el duu a adoptar interpretacions massa forçades per a justificar les lliçons de H. Així, en comentar *espantà's* (171.7 de l'edició de Bruguera), afirma que C i V «corregeixen la versió de ms. H» en *emparà's*. Ara bé, encara que «semblaria més adient» aquesta «correcció», adverteix que és clara la lliçó de H i creu que, «si la lectura *espantà's* fos bona, el sentit del text, per bé que paradoxal, també podria ser vàlid». Doncs bé, després de constatar que no sols C D E V duen *emparà's*, sinó també O (Alturo 1998), encara continua parlant de «la doble possibilitat *espantà's* / *emparà's*» (Bruguera 2002: 611). Tot

plegat il·lustra un mètode de treball, massa impressionista i subjectivista, que no descansa en un examen crític rigorós de la tradició textual.

El prejudici de Bruguera de considerar errònies aquelles lliçons que s'aparten del ms. H no solament invalida i altera substancialment la seua quantificació dels errors de C, sinó que duu a interpretacions forviades en les anàlisis, traduccions i modernitzacions que hem fet de la crònica jaumina. Així, Josep Maria Pujol (2008b: 122), que ben sovint ha recorregut al ms. C per a millorar la seua traducció modernitzada, ha fet la lectura següent del fragment suara comentat del capítol 110: «(l don Assalit féu incloure en el pacte 2 quintars de mantega cada any i 200 barques per a transportar bestiar). I nós estiguérem tot el temps a la punta de Capdepera esperant els missatgers que havíem enviat». Encara que Pujol ha repescat de C l'omissió textual de H (per a Bruguera, una «addició» de C), s'ha deixat endur per la lliçó de H (per a Bruguera, la lliçó correcta) quant a «barques», i així ens ha donat una versió no ajustada als fets històrics. Comptat i debatut, acabem d'observar en aquest breu fragment una lliçó errònia i una ommissió textual en el ms. H enfront del ms. C.

No cal dir que, a la vista d'un nou examen textual del *Llibre dels feits*, hem d'autoesmenar (Ferrando-Escartí 1995: 20) l'afirmació que, enduts pels càlculs i els criteris de Bruguera, hi féiem en el sentit que H era el manuscrit de «millor qualitat textual». Lamentablement, l'anàlisi textual i filològica de Bruguera dista bastant de ser rigorosa i fiable, ja que manca de fonament la seua afirmació que els errors de H són «mínims, comparats amb els dels altres mss.» Estadísticament són similars, però si tenim present «el major nombre d'omissions de H», que són «massa certament» segons les seues mateixes paraules, la conclusió és òbvia: el ms. C, si exceptuem els 15 folis en paper, és de millor qualitat textual que H. Més encara, en l'avaluació de les variants no podem considerar indiferents els errors d'un i de l'altre manuscrit: el ms. C conté, certament, nombroses modernitzacions gràfiques i morfològiques, però també preserva un bon nombre de variants gràfiques i morfològiques antigues i, sobretot, una capa de vocabulari que, en paraules de Coromines (citat per Bruguera 1991: I, 126), és «de matís extrem-occidental» o

«de fort matís occidental», inconcebible en un text amb trets catalanoorientals com és H.

Des d'una òptica estrictament filològica, l'argumentació de Bruguera per a considerar preferible H com a manuscrit base per a l'edició crítica del *Llibre dels feits* és ben feble. No sols no té cap fonament sòlid afirmar que les versions de la família C D E V «són sensiblement inferiors al còdex H» (Bruguera 1991: i, 24), sinó que és poc rigorós invocar «la major confiança» que li mereix el criteri de l'editor Josep Maria de Casacuberta a favor de H enfront del de Manuel de Montoliu a favor de C, obviant així l'autoritat de Jaume Massó (1906: 513), per a qui el ms. de Poblet és el que «apareix modificat amb bastantes variants de mà del copista», i no viceversa. Després de la seua edició crítica, nous estudis, fins i tot del mateix Bruguera, han fet veure el major rigor textual de C. Tanmateix, per a ell (Bruguera 2008a: 23), el ms. H continua sent «el més fiable». A partir d'aquest prejudici podem explicar-nos, per exemple, que presente *xaspir* (cap. 451.6 de l'ed. Bruguera) com «un hàpax de la *Crònica*, i segurament del català», a tenir en compte tant com la seua «variant» *samit*, tot i que *samit* és la forma que apareix en altre lloc de H i en totes les ocurrències a C D E, i que siga l'única forma que constatem en la documentació medieval (Bruguera 1999: 177); o també es pot explicar la seua preferència per la lliçó *roca* (cap. 103.13 de l'ed. Bruguera) davant la variant *rota* de la resta de manuscrits, perquè, tot i que a la *Crònica* de Pere el Cerimoniós són diàfans el sentit i la lliçó de *rota*, que podria «afavorir la validesa de *rota*», a ell (Bruguera 2008b: 58), per uns seus arguments anteriors, el «continua seduïnt més com a autèntica la lliçó *roca* del ms. H».

Ara bé, malgrat les nostres reserves al criteri de Bruguera d'adoptar H com a manuscrit «bàsic», hem de continuar reivindicant el notable interès filològic i artístic de ms. H, ja que conserva un bon nombre de formes lingüístiques més arcaïtzants (com *vou* 'veu', *asseer* 'asseure', *liger* 'llegir', etc.), en un moment en què encara no s'havien imposat les pautes regularitzadores i modernitzadores de la Cancelleria Reial, presenta unes belles miniatures i caplletres historiades, que il·lustren l'inici de la major part de les seccions narratològiques més importants del *Llibre dels feits*, i és cronològicament més pròxim a l'autor. Però no haurem d'oblidar que H ha estat

interferit notablement pel seu copista, de manera que molts dels seus trets fonètics, morfològics i lèxics reflecteixen més la situació coetània del català que no la del temps en què el rei féu posar per escrits els seus records (aproximadament entre 1228 i 1276). La llengua de H reflectiria així una segona modernització parcial de la llengua dels hipotètics primers manuscrits A i B, desapareguts. La llengua de C —probable còpia, com veurem, d'un antígraf de 1366-1367— reflectiria una tercera modernització parcial de la llengua original. En realitat, les discussions sobre la preferència del ms. H o del ms. C com a base de l'edició crítica, que han ocupat no poques pàgines dels estudiosos del text jaumí, són més tost bizantines (Asperti 1982, 1984; Ferrando 2001), ja que tots dos manuscrits són cronològicament molt pròxims i, en molts aspectes, sobretot textualment, complementaris. Però no és irrellevant la tria de l'un o de l'altre com a manuscrit bàsic per a l'edició crítica.

ENTRE L'ORALITAT I L'ESCRITURA

Després d'un examen de la sintaxi del *Llibre dels feits*, Bruguera (2008a: 15, 22) conclou que «no podem dubtar de l'oralitat del *Llibre dels feits*», de manera que aquest examen «corrobor» l'autoria del rei. N'hi ha molts altres indicis de caire lingüístic que ajudarien a confirmar-la, com ara la delectança a posar en boca de personatges al·loglots mots i frases en la seua llengua o el recurs a un bon nombre d'aragonesismes, atesa la familiaritat del rei amb l'aragonés. Però per damunt de tot, el *Llibre dels feits*, com ja va advertir Coromines (citada per Bruguera 1991: i, 126), reflecteix algunes preferències lèxiques «de matís extrem-occidental» o «de fort matís occidental», que per a mi serien una de les millors proves de l'autoria del rei, ja que és la modalitat catalana extremoccidental que Jaume I aprengué en la seua infantesa i adolescència, puix sabem que passà la major part dels seus dies entre el 1214 i el 1227, és a dir, entre els 6 anys encara no complits i els 19, a Montsó i a les terres de Lleida (Ferrando 2001). Malgrat que les diferències diatòpiques no eren llavors tan acusades com en segles posteriors, aquestes existien i devien ser particularment notòries en les àrees més laterals i aïllades, com són la Ribargorça, els comtats del Rosselló i Cerdanya i les illes Balears. Si el *Llibre des feits* les reflecteix tan clara-

ment és a causa de la naturalesa oral de la seua redacció, de la qual ja es va fer ressò Marsili.

Ara bé, la naturalesa oral del relat jaumí ens planteja dos interrogants:

a) fins a quin punt el *Llibre dels feits*, tal com ens ha arribat en les seues manifestacions més antigues —les versions dels mss. H i C—, reflecteix la llengua del rei?, i

b) quin dels dos manuscrits, H i C, reflecteix millor la llengua del rei?

Pel que fa al primer interrogant, ja hem fet observar que les intervencions de Celestí Destorrents detectables en el ms. H van introduir innovacions lingüístiques, si bé poc sistemàtiques, en la transmissió del text de la crònica de Jaume I, les quals van alterar aspectes puntuals de la representació escrita de l'oralitat jaumina. Les alteracions de H són fàcilment perceptibles en l'aspecte fonètic (tendència a la neutralització de *a/e* pretòniques, com en *apparaylar*, *Andelozia*, assimilacions vocàliques com les que il·lustren les formes *jo-nols*, *nostro*, *naxement*, etc.), en l'aspecte lèxic (*retrau*, *trebeyl*, *arc de sant Martí*, etc.) i en algun aspecte morfològic (com ara la tendència a la gènesi d'una *i* antihiàtica en casos com *aldeya* o la tendència a la monoftongació en mots com *fet* o *nit*). També en C s'observen algunes alteracions probablement imputables al copista (com alguns plurals en *-as*), però són excepcionals. En general, les alteracions de C, que en gran part ja devien ser presents en la còpia de 1366-1367, són producte sobretot de les orientacions lingüísticament uniformitzadores de la Cancelleria Reial de Pere el Cerimoniós. Afecten predominantment les grafies i la morfologia verbal, però a penes el lèxic. Cal advertir, però, que els copistes i correctors del *Llibre dels feits*, assabentats del caràcter venerable d'un text procedent dels llavis del «sant rey en Jacme», van respectar prou bé la llengua de la crònica reial. Malgrat les intervencions dels uns i dels altres, podem dir que H i C reflecteixen l'oralitat jaumina, per bé que només parcialment i en diferents graus, sovint complementaris. De fet, la posada en escrit del relat oral i l'ordenació de les *reportationes* generades per aquest relat en vida del rei ja van implicar una alteració del discurs oral, que dista molt de ser sistemàtica. Fins i tot es pot advertir al *Llibre dels feits* que coexisteixen «escenes o blocs de capítols corregits amb seqüències sense retocar i, com a tals,

el resultat d'haver-se limitat a passar en net els apunts presos en una *reportatio*» (Renedo 2010: 111). Ara bé, una vegada fixat el text jaumí, es degué tendir, en la versió catalana, al màxim respecte a la llengua del rei, com bé posen en evidència les incongruències observades per Renedo, tot seguint Pujol (2008a), i la variació de registres.

També hem vist que, a pesar de la voluntat de respectar la llengua del rei, H i C reflecteixen una bifurcació textual, que probablement ja existia quan Marsili féu la seua versió llatina. Així, mentres Marsili, el ms. C i les *Gestas* llegeixen *Borgam*, *Borja* i *Borja*, respectivament, el ms. H optava per *Burbàguena* (cap. 24 ed. Bruguera); o mentres Marsili, el ms. C i les *Gestas* transcrivien *Sobrap*, *Sobrari* i *Sobrearbe*, respectivament, el ms. H optava, correctament, per *Loarre* (cap. 27 ed. Bruguera); o mentres Marsili, el ms. C i les *Gestas* transcrivien *Cenobium Scarpi*, *Eescarp* i *Escarp*, respectivament, el ms. H optava, a tort, per *Sogorp* (cap. 235 ed. Bruguera); o mentres Marsili, el ms. C i les *Gestas* transcrivien *Aznarii Darue*, *Aznàrez d'Arbe* i *Aznárez d'Arve*, respectivament, el ms. H optava, erròniament, per *Açnares de Luna* (cap. 393 ed. Bruguera). No és difícil constatar que, en la major part dels casos, les discrepàncies entre els manuscrits són atribuïbles al procés de còpia, però també ens adverteixen sobre els límits de la transmissió de l'oralitat jaumina.

El problema del major o menor grau de fidelitat de H i de C a la llengua del rei es planteja sobretot quan observem que opten per solucions lèxiques diferents. Com que aquestes diferències s'han d'atribuir al procés de transmissió del *Llibre dels feits*, hem de preguntar-nos si podem saber quin dels dos capparets de les dues famílies textuales hi ha estat més fidel. És probable que en algun cas puguem explicar aquestes diferències com a errors de còpia. Examinant-les, però, amb atenció, constatem que, en el cas de H, són molt majoritàriament fruit deliberat d'un copista que, d'una banda, ha preferit fer el text jaumí lèxicament més intel·ligible als seus destinataris, i, de l'altra, no sempre ha obrat amb la cura esperable d'un professional, tal com s'observa en les nombroses omissions textuales i en no poques alteracions fonètiques i morfològiques. Com ja va advertir Massó (1906: 513) des d'una perspectiva no lingüística —i d'ací el valor del seu testimoni—, és el ms. de Poblet el que «apareix modificat am bastantes variants de mà

del copista». Certament, com en qualsevol altra època, al segle XIV, quan es copiaren H i C, coexistia la variació formal (*crou/creu, pera/pedra, veer/veure, jorn/dia, frare/germà*, etc.), però també s'observen unes tendències diatòpiques, no tan marcadess com en temps posteriors, però sí significatives en termes de freqüència. Si en tots els manuscrits conservats el *Llibre dels feits* s'inicia amb «Recompta», llevat del de Poblet, que comença amb «Retrau», el canvi adoptat per Destorrents no pot tenir cap altra justificació que devia considerar «Recompta» poc corrent en el català oriental. I, efectivament, *recomptar* és un verb llavors ja documentat predominantment en l'àrea occidental del català. També per la mateixa raó el copista de Poblet alterà «breç» per «breçol». *Bres* i *bressol* deriven del mateix ètim i potser vivien llavors en covariació en tot el domini lingüístic, però la documentació medieval dóna compte d'una tendència enjorrenca a la bifurcació diatòpica, que a grans trets ha perviscut fins a l'actualitat: a les *Vides dels sants rosselloneses* alternen *bres* i *bressol*, a Lull predomina *bressol*, Desclot opta només per *bressol* i les *Costums de Tortosa* només per *bres*; hui, com llavors, *bres* predomina en l'àrea occidental del català, mentres que *bressol* ho fa en l'oriental. En una altra ocasió, el copista de Poblet altera «sas» per «secans». Devia voler fer comprensible *sas*, un terme corrent en l'àrea occidental del català però poc conegut en l'àrea oriental, i degué inventar un nom pròxim, *secans*, barreja de *sas* i de *secà*, amb la creença que *sas* vol dir 'secà', quan de fet significa 'terra àrida'. Tanmateix, preferí conservar «sas» en la segona ocurrència del mot. A diferència de Juan de Barbastro, Destorrents no devia distingir bé entre *sas* i *secans*. Així mateix, Destorrents canvia «oroneta», antiga variant general de la llengua preservada fins hui en el català extremoccidental i llavors en gran part de l'occidental, incloent-hi el valencià, per «oreneta», la innovació catalanooriental que s'imposava al segle XIV. I, sens dubte, amb el propòsit d'acostar la llengua del rei als usos predominants en l'àrea oriental del català, adapta formes i expressions com *bavieca, trebello, manemprés* i *arc de sant Joan*, que preserva C, canviant-les en *baveca, trebeyl, emprés* i *arc de sant Martí*.

Si bé els diatopismes del XIII i XIV no són homologables en el seu reduccionisme geogràfic als dialectalismes posteriors, aquells hi eren ben presents i les tendències llavors ja

observables s'han consolidat amb el pas del temps. De fet, el mètode d'anàlisi de la dialectologia diacrònica consisteix a examinar la correspondència entre la documentació antiga de la variació diatòpica i els resultats contemporanis (Veny 1985: 146-151). La manca de més informació sobre la llengua del segle XIII o la constatació d'una major presència de la covariació en els textos anteriors a mitjan segle XIV no ens pot conduir al miratge ideològic, més que no pas filològic, de la relativització del diatopisme. Per a adonar-nos-en, basta comparar l'anàlisi «fonològica i complementària» que ha fet Philip Rasico (1982: 35-51) del ms. 486 de la Biblioteca de Catalunya (c. 1300) de la *Crònica* de Desclot amb les caracteritzacions lingüístiques que s'han fet del *Llibre dels feits*. El català anterior a mitjan segle XIV presenta una documentació suficientment àmplia i unes preferències diatòpiques suficientment perceptibles per a poder situar amb una relativa seguretat certes preferències fonètiques, morfològiques i lèxiques en una determinada àrea geogràfica. És així com podem situar al Rosselló l'autor de la traducció de les *Vides dels sants* de Jacopo de Varazze, a les terres de la diòcesi de Girona els autors de la traducció i de la redacció dels *Diàlegs de sant Gregori* i de la *Crònica* de Desclot respectivament, i a les terres de Lleida l'autor del *Regiment de preservació de pestilència*. L'afirmació que fa Ramon Muntaner en la seua *Crònica* (1325) que Roger de Llòria i Corral Llança «apreseren del catalanesc de cascun lloc de Catalunya e del regne de València tot ço qui bo ne bell era», o el fet que en un plet judicial a Mallorca (1341) es declarés que l'acusat no podia ser Guillem Revull, perquè aquell s'expressava en «idiomate rossilionense» i no «ad modum maioricensem», o el fet que en una declaració judicial a Menorca (1343-1346) es fes constatar que la mare de Gil de Lozano parlava «valencianesch» perquè era d'Oriola (Ferrando 2011: 105), són indicis més que reveladors de la variació diatòpica de la llengua i de la consciència que se'n tenia. Encara que ja des del segle XIII la Cancelleria Reial potenciava una *scripta* catalana que tendia a reduir la variació, com observem en la documentació cancelleresca del segle XIII i en els millors manuscrits dels escriptors coetanis vinculats a la cort, com Ramon Llull, Arnau de Vilanova o l'autor de la *Crònica del rei Pere*, la consciència de la diversitat diatòpica de la llengua catalana augmentà en el segle XIV en la mesura

que s'imposaven les pautes lingüístiques de la Cancelleria i de la cort reials. Però la diversitat diatòpica real ja existia al segle XIII. Sense aquesta diversitat no s'explica la formació de dues varietats consecutives de la llengua tan diferents com la valenciana i la mallorquina. Altrament, convé tenir en compte que la coneixença més o menys profunda de certs aspectes de la variació diatòpica entre alguns curials i lletraferits no n'implicava l'ús ni la difusió entre la immensa majoria de la població, més familiaritzada amb les diferències diastràtiques.

La llengua original del *Llibre dels feits* no podia presentar preferències lèxiques extremoccidentals i alhora uns quants trets fonètics, morfològics i lèxics predominantment orientals, com són els que observem al ms. H. Sí que és més explicable la barreja de registres diastràtics (formes cultes / formes populars, variants arcaïtzants / variants innovadores, etc.) i la presència alhora de trets fonètics orientals. Incòmode davant la presència de trets lèxics extremoccidentals, Bruguera (1999: 179) resol la contradicció postulant «la possibilitat migratòria d'alguns mots» o la incidència dels contextos situacionals. Però la possibilitat no és una prova, la «migració lèxica» no sembla un concepte adequat per a l'època i els contextos situacionals no sempre expliquen unes determinades tries lèxiques. Així, entre *arc de Sant Joan*, expressió reduïda a algunes zones de la Franja d'Aragó i molt estesa en aragonés, i *arc de Sant Martí*, la denominació de la resta del català per a l'arc iris, és raonable deduir que la primera, usada al *Llibre dels feits* en un context marítim menorquí, ben allunyat de la Franja d'Aragó, responia al català que aprengué el rei, i no a la parla de l'entorn humà de l'expedició marítima. Una expressió i un record que Jaume I degué usar i contar quan tenia 23 anys (Bruguera 2008a: 16). És en aquest sentit que cal parlar del ms. C com un text que preservà millor la llengua del rei, car és el catalanooriental Celestí Destorrents, i no l'aragonés Juan de Barbastro, qui modifica parcialment la fisonomia fonètica i lèxica del *Llibre dels feits*. En conseqüència, no ens pot estranyar que Pere el Cerimoniós optés decididament pel model de C com a versió canònica de la crònica del seu tresavi. Devia ser un model rigorosament contrastat pel mateix rei, tria que no implica que a Barbastro no se li escapessen alguns errors escadussers. Segons hem vist en la descripció del manuscrit, no es pot descartar que les correccions coetànies observades

al ms. C, fetes probablement pel mateix Barbastro, obeïssen a una instrucció reial.

INTERÉS FILOLÒGIC I HISTÒRIC DEL MS. C

Al meu parer, hi ha quatre arguments que prou que justifiquen la preferència del ms. C com a manuscrit més idoni per a l'edició crítica dels *Llibre dels feits*: el textual, el filològic, l'institucional i el documental.

L'argument textual es basa en la major proximitat de C al text de Marsili, el qual fa la seua versió llatina a partir de les «Gesta [...] in archivis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam reposita». Ja he remarcat que Celestí Destorrents es basà en una versió diferent d'aquesta. No debades Lluís Nicolau d'Olwer i Jordi Rubió i Balaguer van argumentar, per la mateixa raó, a favor de la superioritat textual de la versió de Marsili respecte a la de H. S'hauria de relativitzar, doncs, l'afirmació de Bruguera (1999: 148) que el ms. H «ha fruit sempre de més consideració dels estudiosos». Només cal contrastar aquest discurs, ja un tòpic, amb els resultats dels estudis posteriors a l'edició de Bruguera que han comparat algun aspecte textual entre H, C i la versió de Marsili, com ara els realitzats pel mateix Bruguera (2002, 2008b), per Antoni Ferrando / Vicent J. Escartí (1995, 2008), per Germà Colón (1997, 2008), per Antoni Ferrando (2001), per Josep Maria Pujol (2003, 2008a, 2010) i per Joan Bastardas (2007). En aquest sentit, són ben reveladores del notable interès textual del manuscrit C, per la seua proximitat al Marsili i a les Gestas de Juan Fernández de Heredia, les conclusions sobre la lliçó correcta de certs mots del *Llibre dels feits* a què arriben Josep Maria Pujol (2003: 224-230; 2010: 26-28) i Antoni Ferrando (2010b). La raó ecdòtica que permeté a Manuel de Montoliu d'adoptar el ms. C com a manuscrit base de la seua edició crítica del *Llibre dels feits* (1936), deduïble de les argumentacions que expressa a l'aparat crític, es basa no sols en la constatació de la major proximitat de C a la versió llatina de Marsili, sinó també en el menor nombre d'omissions textuals amb relació a H i en les moltes coincidències amb els mss. D i E i amb l'edició de València de 1557. Remarquem la semblança de l'incipit del ms. C amb el de Marsili: «Incipiunt Cronice illustrissimi regis Aragonum domini Jacobi victoriosissimi principis. Et primo ponitur Prologus».

L'argument filològic es basa, d'una banda, en la preservació de moltes preferències lèxiques i variants formals predominantment occidentals (*maití*, *llevar* 'portar', *volvre*, *aidar*, *mitat*, etc.) i, d'una altra banda, en l'escassa presència de petges gràfiques (potser alguns casos de plurals en *-as*) imputables al copista, Juan de Barbastro, que era de llengua aragonesa. A pesar de les intervencions de Destorrents, la presència de preferències lèxiques marcadament occidentals a H i, en canvi, l'absència de preferències lèxiques marcadament orientals a C, és una prova més a favor de la major fidelitat del lèxic de C al de l'arquetip i, per tant, de major aproximació a les preferències lèxiques del rei. Cal reiterar, però, que, si bé C conté regularitzacions gràfiques i innovacions morfològiques i fins i tot sintàctiques —fruit de les pautes lingüístiques que Pere el Cerimoniós imposà a la Cancelleria Reial a partir de la promulgació de les seues *Ordinacions de la casa i cort* (1344)—, també conserva un bon nombre de formes arcaïtzants, algunes de les quals han estat modernitzades o alterades gràficament al ms. H.

L'argument de caràcter institucional es basa en els criteris d'edició adoptats pel rei historiador Pere el Cerimoniós, és a dir, en l'opció autoritzada i definitiva d'aquest monarca pel model de C com a base dels dos únics manuscrits de l'època que han pervingut fins a nosaltres, el C i el O, de la versió aragonesa de Juan Fernández de Heredia i de les versions que han donat lloc als mss. D, E i N i a les estampacions valencianes de 1515 i 1557. Ben mirat, el mateix Bruguera (1991: I, 22) ens dóna la pista, sense traure'n conseqüències, de les raons de la superioritat textual, i, per tant, del «privilegi d'oficialitat», del ms. C. Seguint una insinuació de Gabriel Llabrés, per a qui «en la autenticidad del código de Poblet no creería el rey don Pedro, [...] [ja que] no se valió para nada del llamado ejemplar auténtico de Poblet» (citada per Aguiló 1904: xvi-xvii), Bruguera reconeix que «el monarca no se'n degué fiar gaire [de la còpia de Destorrents], si tenim present que trenta-sis anys més tard en féu fer una altra còpia a Joan de Barbastre, que necessàriament se serví d'un altre original». És a dir, Pere el Cerimoniós no es refià de l'antígraf de Poblet i, el 1380, en féu fer una altra còpia a partir d'un antígraf diferent. Coneixent el rigor amb què un rei tan culte com el Cerimoniós tractava els documents històrics, aquest criteri no pot ser

fruit de l'atzar, sinó d'una comprovació textual i documental minuciosa. Efectivament, el nostre rei coneixia i vigilava de prop els documents i treballs més importants de la Cancelleria Reial (Gimeno 2006): tenia com a llibre de capçalera el *Llibre dels feits* del seu tresavi, tal com ell mateix ens revela en la seua *Crònica* («a hora de prim so, nós encara no érem gitats e legiem lo libre o crònica del senyor rey en Jacme»); va corregir personalment les *Ordinacions de la casa i cort*; va dirigir i controlar la redacció del *Libre en què-s contenen tots los grans fets qui són entrevinguts en nostra casa dins lo temps de la nostra vida, començant-los a nostra nativitat*, més conegut com a *Crònica de Pere el Cerimoniós*; va certificar amb una nota autògrafa l'autenticitat del contingut del manuscrit de l'anomenada *Crònica de Sant Joan de la Penya* del Palau Reial («Aquesta Crònica és comprovada ab cartes públiques del nostre archiu e és vera»); va redactar *manu propria* alguns documents cancellerescos (com ara la «Proposició per nós feta als valencians l'altre jorn en Sent Matheu en dos fulls de paper escrits de nostra mà», de 1369, o el discurs contra el jutge Mariano de Arborea, de 1370-1372), i és possible que fes esmenar certes lliçons i fragments de la còpia del ms. C del *Llibre dels feits del rei en Jaume* abans de ser enviat a Mallorca. Pere el Cerimoniós no sols exigia als seus escriptors el compliment estricte d'uns terminis en els treballs de còpia —l'incompliment d'aquesta exigència li costà a Juan de Barbastro que el rei no li concedís l'escribania que li havia promés com a contraprestació (Rubió i Lluch 1908: 231-232)—, sinó que la transcripció estigués ben feta («translat bé scrit e provat») i amb bona lletra («façats copiar bé e de bona letra») i que se li certifiqués, amb la indicació de «provat», l'acarament de certes transcripcions amb l'original («nos trametats translat bé scrit e provat»), tal com es feia a la Cancelleria en l'elaboració de les còpies documentals (Gimeno 2006: 171-172). Prou que es constata això en el colofó del ms. C: «Mandato serenissimi domini Petri, Dei gratia regis Aragonum, Valencie, Maioricarum, Sardinie et Corsice, comitisque Barchinine, Rossillionis et Ceritanie. [...] Ego, Johannes de Barbastro, de scribania predicti domini regis Aragonum, oriundum Cesauraguste Iberi, in civitate Barchinone anno a Nativitate Domini m^o ccc^o octuagesimo, scripsi», on s'utilitzen les fórmules de la documentació diplomàtica: «Mandato [...] regis», l'enumeració dels

títols del rei —d'acord amb el criteri de Pere el Cerimoniós, en què figura en segon lloc la seua condició de rei de València, i no en tercer, darrere de Mallorca, com havia estat abans—, l'autoria, el lloc i la data. En paraules de Gimeno (1995: 175), l'encàrrec o «committenza» de Pere el Cerimoniós a Juan de Barbastro de la còpia del *Llibre dels feits* «se ha tornado en orden, en una especie de *iussio*, que la aproxima a la génesis de la documentació pública». I, efectivament, la còpia tenia una destinació pública: la Ciutat de Mallorca.

Ben diferent és la condició documental del ms. H. Aquest prové, com hem vist, d'un altre còdex, en paper, propietat del rei Pere el Cerimoniós, que el devia tenir guardat a Poblet. La carta que envià a Ponç de Copons l'11 de setembre de 1343 deixa entendre que la iniciativa de fer-ne una còpia en pergamí partí de l'abat («ut nobis dixistis»), ja que li diu que li trameta immediatament («protinus») el «librum pergameneum quem, ut nobis dixistis, ad opus nostri rescribi facere debebatis et sumi ex quodam alio papireo libro nostro». Cal dir que «nostri» s'ha transcrit reiteradament «vestri», però ja Heinrich Finke (1910: 72, n. 2) va advertir que devia tractar-se d'un error de còpia —conclusió a què, segons consulta personal, ha arribat de manera independent el professor Mateu Rodrigo—, perquè entra en contradicció amb el sentit de la frase —en paraules de Finke: «Així se troba sentit en el pasatge difícil d'interpretar»—, ja que el rei no reclama la trama del «libro nostro» en paper, sinó la del «librum pergameneum» que copiava Destorrents. Encara que a partir de la lliçó «vestri» s'ha explicat que H podria ser una còpia privada destinada als monjos de Poblet (Altisent 1974: 216-220), les paraules de la carta del rei «ut nobis dixistis» i l'orde a l'abat que li trametés «protinus» el «librum pergameneum» deixen pocs dubtes que la còpia fou una iniciativa de l'abat i que el destinatari del còdex era el rei i no el monestir. Altrament, el rei hauria precisat, amb una frase com «ad opus vestri monasterii», que la còpia anava destinada al monestir.

El ms. H es confegí a Poblet, però viatjà al Palau Reial de Barcelona potser l'endemà del 17 de setembre de 1343, data del colofó de Celestí Destorrents, i allí degué ser custodiat possiblement fins a l'extinció de la dinastia catalana (1410). El rei Cerimoniós i els seus successors, Joan I i Martí l'Humà, hi pogueren manejar indistintament H i el model de

C. Però tant H (1343) com el model de C (1366-1367) degueren passar a mans privades poc després de la mort de Martí l'Humà. S'ha perdut el més mínim rastre del model de C, però no així de H, que tenim documentat entre 1619 i 1835, sempre en mans privades, a Barcelona i possiblement a Lleida, però en cap cas a Poblet, i, a partir de 1835, a la Biblioteca Universitària de Barcelona.

Que Pere el Cerimoniós es va adonar que H no era la versió textual més idònia, prou que ho demostra el fet que tant la còpia que va fer enviar a la Ciutat de Mallorca (ms. C) com les presumiblement destinades al Consell de Cent de Barcelona (probablement el ms. O) i als jurats de València (el manuscrit més antic que guardava l'Arxiu de la Ciutat, del qual semblen derivar els mss. D i E i les edicions de València de 1515 i de 1557) s'ajusten als trets formals i textuais del model de C, manuscrit de l'arxiu del seu Palau Reial descrit documentalment el 1367 i el 1371, diferent del que havia utilitzat Destorrents. Ja hem vist que també pertany a la mateixa família β la còpia que usà Jerónimo Zurita, el ms. N, i que deriven d'aquesta mateixa família pràcticament totes les observacions textuais que anotà al marge.

L'argument documental es basa en la confirmació, pels dos documents de la Cancelleria ja adduits, datats concretament el 4 de febrer de 1367 i el 31 d'octubre de 1371, que els trets formals del ms. C s'ajusten als de la còpia que es guardava a l'arxiu del Palau Reial i no al model del ms. H. El primer document, publicat per Josep Hernando (1995: I, 390, núm. 261) i datat a Barcelona, fa així:

Ego, Arnaldus de la Pena, illuminator, civis Brachinone, confiteor vobis discreto Bernardo de Colle, de domo domini regis, civi Barchinone, quod dedistis et solvistis michi bene et plenarie ad meam voluntatem omnes illos septuaginta solidos et sex denarios monete Barchinone de terno, quos vos michi dare et solvere debebatis ratione illarum quadringentarum octuaginta quatuor litterarum, quas ego scripsi in quodam libro dicti domini regis vocato *Libre dels fets del rey en Jacme de bona memoria*, ad rationem videlicet unius denarii et oboli pro qualibet littera. Et ideo renuntiando exceptioni non numerate et non solute peccunie et doli, in

cuius rei testimonium facio vobis et vestris de predictis septuaginta solidis et sex denariis bonum et perpetuum finem et pactum.

Testes: Raimundus de Gavano, Petro Dalmaci et Petrus Bellver, scriptores Barchinone.

En aquest document se'ns informa que Arnau de la Peña, il·luminador de llibres i ciutadà de Barcelona, reconeix haver rebut de Bernat Descoll, de la casa del rei, ciutadà de Barcelona, 70 sous i 6 diners de Barcelona per les 484 lletres que dibuixà en «quodam libro dicti domini regis vocato *Libre dels fets del rey en Jacme, de bona memòria*», a raó d'1 diner i 1 òbol per lletra. Doncs bé, si exclouem les caplletres de l'incipit i del pròleg, el nombre de caplletres que encapçalen els paràgrafs o capítols de la còpia realitzada per Arnau de la Peña correspon a les 484 del manuscrit C, enfront de les 571 —en l'edició de Bruguera 566— de H (Pujol 2008: 264). No cal dir que l'esmentat Bernat Descoll és el principal col·laborador del Cerimoniós en la redacció de la *Crònica* del seu regnat.

El segon document, ja donat a conèixer el 1877 per Andreu Balaguer i Merino i reproduït per Rubió i Lluch (1908: 235-236), és també incorporat per Josep Hernando (1995: II, 435-436, núm. 298). En còpia només la primera meitat, en què se'ns descriu el còdex del *Llibre dels feits* que el rei Pere el Cerimoniós havia manat que fos lliurat a l'infant Martí:

Die veneris, xxxi die mensis octobris, anno a nativitate Domini M CCC LXXI

Ego, Saurina, uxor venerabilis Bartholomei de Bonany, civis Barchinone, nunc absentis, expensoris incliti domini infantis Martini, serenissimi domini Aragonum nati, et procuratrix generalis eiusdem viri mei, de qua procuracione constat per instrumentum publicum xv die martii, anno a nativitate Domini M CCC LX nono, confectum et clausum per notarium infrascriptum, confiteor et recognosco vobis Petro Palacii, civi dicte civitatis, tenenti claves archivi Barchinone armorum dicti domini regis, quod de mandato eiusdem domini regis vobis facto cum quadam littera sua clausa sub suo secreto sigillo, data Dertuse quarta die presentis mensis

octobris, vobis de hiis directa, tradidistis michi, nomine dicti mariti mei recipienti, quendam librum pergamenium cum postibus cohoptis de corio virnilio, scriptum in romancio. Et incipit in rubro: «Aquest és lo comensament del pròlech sobre'l libre que féu el rey en Jacme, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, de Mallorca e de València, comte de Barchinona e d'Urgell, e senyor de Montpeller, de tots los feyts e de les gràcies que Nostre Senyor li féu en la sua vida». Et postea in nigro incipit: «Recompte mossényer sent Jacme que fe sens obres morta és», et cetera [...].

En aquest document se'ns informa que Saurina, esposa de Bartomeu de Bonany, ciutadà de Barcelona i major dom de l'infant Martí, confessa que, com a procuradora del seu marit, ha rebut de Pere Palau, ciutadà de Barcelona i arxiver del rei, un llibre en pergamí, amb posts recobertes de cuir vermell, escrit en romanç, l'incipit del qual, en vermell, fa: «Aquest és lo comensament del pròlech sobre'l libre que féu el rey en Jacme, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, de Mallorca e de València, comte de Barchinona e d'Urgell, e senyor de Montpeller, de tots los feyts e de les gràcies que Nostre Senyor li féu en la sua vida»; i el del pròleg, en negre: «Recompte mossényer sent Jacme que fe sens obres morta és, et cetera [...]». També ací, tant l'incipit com la primera paraula del pròleg, *Recompte*, s'ajusten fidelment al model de C.

De tot plegat es poden deduir algunes hipòtesis més que plausibles i algunes conclusions molt clares, que posen de manifest el notable interès filològic i històric del ms. C i el seu caràcter de versió canònica del *Llibre dels feits*:

1) La datació de la còpia oficial del *Llibre dels feits* de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona deu ser pròxima a la del 4 de febrer de 1367, en què es paga a Arnau de la Peña el treball d'il·luminació de les caplletres, molt probablement realitzat a continuació del treball de còpia. Si tenim present que la durada del procés de còpia i il·luminació del ms. C per Juan de Barbastro va ser de «más de mey anyo», podem inferir que la del manuscrit de 1367 degué ser més llarga, per tal com el copista i l'il·luminador no va ser la mateixa persona. La còpia es degué fer al llarg del 1366 i potser s'acabà el gener del 1367.

2) En la còpia de 1366-1367 no coincideixen copista i il·luminador. En conseqüència, sembla raonable deduir que el fins ara no documentat amanuense del còdex que la contenia realitzà el seu treball de còpia a partir d'un esborrany en el qual ja s'havia aplicat la regularització gràfica, morfològica i sintàctica que imposava la Cancelleria de Pere el Cerimoniós, criteri derivat de les orientacions promulgades en les seues *Ordinacions de la casa i cort* (1344). Aquesta adaptació implicaria que l'orde reial d'actualització del *Llibre dels feits* degué produir-se com a més tard cap a 1365.

3) La versió de 1366-1367 deriva d'un mandat reial, car és Bernat Descoll, llavors lloctinent del Mestre Racional, qui pagà a Arnau de la Penya la il·luminació del còdex. Recordem que Bernat Descoll serà el principal redactor del *Llibre en què's contenen tots los grans fets qui són entrevinguts en nostra casa dins lo temps de la nostra vida, començant-las a nostra nativitat*, de Pere el Cerimoniós. Es tracta, per tant, d'una còpia oficial.

4) Com que la còpia de Barbastro (1380) reflecteix uns errors, unes variants i unes regularitzacions gràfiques i morfològiques molt similars als que presenten el manuscrit O i, a través de còpies intermèdies, els mss. D, E i N, hem de concloure que totes aquestes còpies provenen, directament o indirectament, de la còpia acabada el 1367. Més encara, la versió de les *Gestas* de Juan Fernández de Heredia (c. 1377 – c. 1385) també prové d'aquesta mateixa font, vista la gran coincidència de solucions textuais i d'errors comuns (Ferrando 2010b).

5) Atesa la reverència que el rei Cerimoniós professava al seu rebesavi —precisament l'any 1366 ordenava unes reformes al sepulcre de Jaume I destinades a intensificar la sacralització de les seues despulles— i el seu control rigorós de la documentació històrica —més encara si es tractava de la materialització gràfica de les paraules del tresavi—, cal deduir que el rei degué vigilar molt estretament el procés d'actualització gràfica i gramatical del *Llibre dels feits*, que s'hauria produït cap a 1365, amb no menor cura que la que esmerçà en el conegut procés de redacció de la seua *Crònica* (Gimeno 2006). Pere el Cerimoniós no hauria acceptat cap retoc del *Llibre dels feits* al marge del seu criteri.

6) No sabem qui realitzà aqueix treball d'actualització del *Llibre dels feits*. No podia ser un copista qualsevol. Hem de pensar en algun dels col·laboradors més estrets de Pere el Cerimoniós. A títol d'inventari recordem que, des del 1365, era protonotari de la Cancelleria Jaume Conesa (c. 1320 – c. 1390), el qual, el 1367, acabava la seua traducció de les *Històries troianes*; també que, aquell mateix any, Bernat Descoll ja era lloctinent del mestre racional i que des del 1352 treballava a la Cancelleria Reial Bernat de Bonastre i, des del 1362, Bernat Miquel, dos dels principals col·laboradors del Cerimoniós. Qualsevol d'aquests o d'altres il·lustres secretaris de Pere el Cerimoniós, i no un mer copista, degué ser el responsable de les modificacions introduïdes en el text del *Llibre dels feits* procedent, directament o indirectament, del perdut ms. A.

7) El model probablement directe de C i de O, de la versió aragonesa de Juan Fernández de Heredia i, indirectament, de tots els manuscrits coneguts anteriors a l'edició de 1557 deu trobar-se en el *codex interpositus* de 1367, que, atesa la seua procedència, directa o indirecta, del ms. A, bategem amb la sigla A₁.

8) A pesar de la presumpta vigilància reial sobre la còpia de 1366-1367, aquesta devia presentar alguns errors, tal com posa de manifest molt ostensiblement, per exemple, el cas d'*Orontesa* (cap. 298 ed. Ferrando-Escartí), per *Montesa*, ja que *Orontesa* és error comú a C, D, E i a la versió de Juan Fernández de Heredia.

9) Encara que alguns historiadors, com Àngel Aguiló i Jaume Massó, s'han fet ressò de les afirmacions de Gabriel Llabrés sobre la presència d'«alguna apostilla autògrafa y señales marginales del rey don Pedro» al ms. C, d'altres ho han silenciado, com Francisco Gimeno (2006), que no ha inclòs cap correcció coetània d'aquest manuscrit entre les anotacions autògrafes conservades del Cerimoniós.

10) Ja des de Juan Fernández de Heredia, la historiografia de la Corona d'Aragó, fins a Marià Aguiló, ha considerat com a versió canònica del *Llibre dels feits* el text de la família β —al capdavant, el criteri de Pere el Cerimoniós—, tal com posa en evidència, al segle XVI, Jerónimo Zurita, el més prestigiós historiador de la Corona d'Aragó, en optar per una font d'aquesta família per als seus *Anales de la Corona de Aragón*.

Com ja va fer notar Bruguera (1991: I, 12), la versió del ms. N, anotada per Zurita, és quasi idèntica a C.

11) Alguns del més importants historiadors de l'època contemporània, com Jordi Rubió i Balaguer, Lluís Nicolau d'Olwer i Manuel de Montoliu, han vist moltes correspondències entre el model de Marsili i la família β , fins al punt que Montoliu arribà a proposar en un primer moment la dependència del text català del text llatí i a considerar el model del manuscrit H com un esborrany del text català definitiu. Germà Colón i jo mateix hem defensat la idoneïtat de C com a manuscrit de base per a l'edició crítica. Si exceptuem els folis 2-8 i 10-17, copiats maldestrament poc després de 1557, el ms. C reuneix, per raons textuais i documentals, les condicions de manuscrit *optimus*.

12) El valor canònic de C, derivat del model copiat el 1366-1367, que devia presentar les mateixes característiques formals, va ser avalat pel Cerimoniós en fer adoptar el model de C per a les còpies que envià a diverses institucions civils i eclesiàstiques dels seus regnes. Aquest valor canònic, corroborat pel criteri de Zurita, s'ha vist confirmat en els darrers anys en constatar que tant el ms. O, segurament pertanyent al Consell de Cent de Barcelona, com les *Gestas del rey don Jayme de Aragón*, de Juan Fernández de Heredia, i tots els manuscrits valencians medievals s'hi adscriuen genèticament.

13) L'edició del ms. C ha permès oferir-nos no sols el millor text del *Llibre dels feits*, sinó també el més pròxim al de la còpia canònica de 1366-1367, base dels manuscrits del *Llibre dels feits* conservats o que s'han conservat durant un temps a les administracions municipals de Barcelona, València i Palma de Mallorca. A diferència de la resta de manuscrits jaumins, C, fruit d'una orde reial, és l'únic manuscrit que ens ha arribat que respon tipològicament a un document de caràcter quasi públic.

INTERÉS FILOLÒGIC I HISTÒRIC DEL MS. D

En la història de la transmissió textual del *Llibre dels feits*, el ms. D també té un notable interès des del punt de vista textual, filològic, i històric. En destacaré els aspectes que considere més rellevants:

1) Si tenim en compte que el ms. F, de mitjan segle XV, és una glossa parcial del *Llibre dels feits*, el ms. D, mig segle

posterior, és el tercer manuscrit més antic hui conservat. La gran semblança textual de D amb el fragment del *Llibre dels feits* que s'edità a València el 1515 junt amb l'*Aureum opus* (AO) —una còpia «treta de registre autèntich de l'Archiu del Consell de la present Ciutat»— apunta que devia compartir un mateix antígraf. Possiblement era el mateix antígraf o un altre de molt pròxim el que serví de base per a l'edició valenciana de la crònica jaumina de 1557 (V), tal com ha posat de manifest Colón (2008) en comparar AO i V. Així, si comparem el capítol 114 (127 de l'ed. Bruguera) de D amb el capítol corresponent d'AO, observarem que aquest últim només innova en *tan bé* per «tant de bé» i en *punyat* per «punyit».

2) El ms. D no deriva de C, però s'insereix plenament dins la família textual β . Així, si comparem l'esmentat capítol 114 (127 de l'ed. Bruguera) de D amb el capítol corresponent de C, podem constatar que tots dos coincideixen en «Senyor», «guiat en lo fet», «tostemps», «front», «poguéssets», «yo ben», «dir-hi he» i «poríem entrar primerament en lo regne», enfront de *Séyer, guiat e-l feyt, tots temps, frontera, posquéssets, jo ben, diré-hi, primerament poguéssim entrar e-l regne*, respectivament, de H. Si traslладem la comparació al pròleg o capítol 1 del *Llibre dels feits*, podem constatar que C i D coincideixen, per exemple, en «Recomte», «sens», «res», «Déus», «persona», «prou», «lahor que hom», «és complida», «humanalment», «mensonja», «donar» i «exemple», enfront de *Retrau, senes, re, Déu, pressona, bé, cosa que l'hom, perquè-s cumple, humanament, monçònega, dar i eximpli*, respectivament, de H.

3) El ms. D fa palesa una lleugera modernització lingüística respecte de C. Així, si comparem el pròleg o capítol 1 del *Llibre dels feits*, observem que D presenta «sanct», «jassia», «donava», «ha duyts» i «malalties» allà on C tenia *sant, jassia, dava, ha aduyts i malauties*, respectivament. Encara serà més útil la comparació dels capítols 144-145 (172-174 de l'ed. Bruguera) de C i D, ja que també ens permet observar els nombrosos paral·lelismes entre C i el manuscrit barceloní O, editat per Alturo (1998). Ací ens limiten a contrastar les lliçons més destacables de D (i generalment de E i de V) —«vengueren», «algú», omissió de «a armes», «cascú», «puscha a peu», «Bé e gint, senyor», «defeses», addició de «senyor», «troç», «En», «divendres», «companyes», «qui»,

«spasa», «conegueren», «hagueren», «duxeren», omisió de «que-ns ajudàs», «hoïren», «érem», «puix veem», omisió de «podíem», «cobrint», «siti», «fa-los», «millor» i «volc que no» — amb les respectives lliçons de C —*vengren, algun, a armes, cascun, a peu puscha, Seyor, bé e gint, defendudes*, omisió de *senyor, troz, Don, divenres, companya, que, espaa, conegren, hagren, aduyxeren, que-ns ajudàs, oïren, eren, puyes vem, podíem, cobrén, seti, fa-lurs, meylor i no volc que*—, que il·lustren molt bé l'evolució lingüística entre les darreries del segle XIV i les del XV. En la majoria de casos, D representa un estadi lingüístic més modern, que permet parlar d'una quarta capa cronològica modernitzadora del *Llibre dels feits*.

4) La col·lació de C i D amb H, amb la versió llatina de Marsili i amb la versió aragonesa de Juan Fernández de Heredia permet confirmar que alguns errors compartits per C i D, però no per la versió de Marsili, provenen de la còpia cancelleresca de 1366-1367 (Ferrando 2010b). Ja hem vist que un dels exemples més cridaners és el del topònim *Montesa* (cap. 368), que esdevé *Orontesa* a C i a les *Gestas*. Tanmateix, aquests errors són quasi insignificants en comparació amb les estretes coincidències entre C i D enfront de H. Bastarà col·lacionar, per exemple, els esmentats capítols 144-145 (172-174 de l'ed. Bruguera) de D i C amb els corresponents de H per a constatar-ho nítidament. Així, llegim a C i D «córrega», «establiríem», «que aytant bé-m guarré», «millor», «algun», «volch», «veem», «eren», «fonèvol», «matalaf», omisió de «fort bé», «havien», «dins», «pedres», «per lo», «levam», «deuen» i «axí com dejús és scrit presem la vila» allà on a H trobem *acorre, estalviarem, qui també gorré, meylor, negun, vench, vim, haviem, fenèvol, almatrach, fort bé, haviem, ins, peyres, pel, levam, deu i presem la vila axí com dejús és escrit*, respectivament.

5) La preservació dels capítols 142-149 del ms. O (probablement del Consell de Cent de Barcelona) permet fer-ne la col·lació amb els capítols corresponents del ms. C (Ciutat de Mallorca) i del ms. D (València). El resultat permet comprovar que són textualment quasi idèntics, si exceptuem algunes discrepàncies purament gràfiques i petits detalls morfològics. No deixen de ser significatives al respecte les observacions de Gimeno Blay sobre la similitud de l'estructura formal de D i C. Si hem vist que C i O són textualment

molt semblants, són cronològicament quasi coetanis, comparteixen una mateixa distribució dels capítols i, a més, estan escrits en pergami, podem pensar que l'antígraf de D, segurament també institucional, devia reunir les mateixes característiques formals i textuals i podria haver-se originat com a conseqüència de la política de Pere el Cerimoniós de garantir la presència del *Llibre dels feits* a les capitals dels seus regnes, dins d'una operació d'exaltació i santificació del seu tresavi (Ferrando-Escartí 2008). C, O i l'antígraf de D devien compartir, doncs, les mateixes funcions institucionals.

6) La comparació entre D, AO, E i V permet deduir que D és actualment el cappare de la tradició valenciana. D, E i V comparteixen pràcticament el mateix títol i una mateixa anotació al colofó, la que fa referència a la presa de València i als anys de vida del rei. Així com V revela que l'editor podria haver consultat més d'una font o haver introduït propostes de *lectiones* més correctes (Ferrando 2008), D i E només es diferencien en detalls insignificants: pràcticament comparteixen les mateixes lliçons, els mateixos errors i fins i tot l'absència material del text corresponent a un foli (part dels capítols 42, 43 i 44 de l'ed. de Ferrando-Escartí). Sense eixir-nos del capítol 1, podem constatar que D i E comparteixen, per exemple, «evíem», «ha duys», «malalties», «coneg e vehem» i «conexén» allà on a C llegim *teníem, ha aduyts, malauties, coneguem i conexem*, respectivament. Per tant, a falta de l'antígraf, que devia ser la còpia custodiada a l'arxiu del Mestre Racional de València, D és el text que més se li aproxima i, doncs, el més pròxim al manuscrit que els jurats de València van haver regalar a Felip II per a l'infant Carles d'Àustria.

7) Ja he dit que Jaume Massó i Torrents (1888), seguint Marià Aguiló (1873), es va preguntar si el ms. D podria ser la còpia que els jurats de València van haver de regalar a l'infant Carles d'Àustria. El manuscrit no reuneix les condicions pròpies d'una còpia oficial, ja que és incomplet i inacabat. Atès que els jurats de València van decidir donar-lo a la impremta abans de trametre'l a Valladolid, no és tampoc aquest l'exemplar d'impremta, ja que manca de les indicacions, de diversa índole, que hi anoten els caixistes i componedors per fer el seu treball. Ni tampoc és un manuscrit preparat per a un regal, ja que hi hauríem d'esperar algun indici que ho recordés (López-Vidriero 2009). El ms. D, inacabat i

amb només marques de lectura, sembla una còpia privada, que no sabem com arribà a mans del comte de Gondomar. El manuscrit de la Ciutat que va ser regalat al rei Felip II amb destinació al seu fill, Carles d'Àustria, anà a raure al monestir de San Lorenzo de El Escorial, d'on desaparegué a causa d'un incendi el 1671.

8) La presència de la *Vida de sant Jordi* dins el còdex de D, que també trobem a F, no deu ser casual. Devia formar part de l'antígraf, probablement el manuscrit institucional de la Ciutat, ja que aquesta s'implicava a fons en la celebració de les dues grans festes civico-religioses anuals del Regne: el 23 d'abril, festivitat de sant Jordi, patró del Regne i de l'estament militar, i el 9 d'octubre, data commemorativa de la solemne entrada del rei Jaume I en la Ciutat i de la consagració de la seua mesquita major en catedral cristiana. La incorporació de la *Vida de sant Jordi* confirma el caràcter emblemàtic que devia tenir per a la Ciutat i Regne de València un llibre que reunia la biografia del rei conqueridor i fundador del Regne i l'hagiografia de sant Jordi, no debades instituït patró de València ja el 1343, prou abans que a Mallorca (1407) i que a Catalunya (1456) (Ferrando 2011a).

CONCLUSIONS

L'examen dels mss. C i D del *Llibre dels feits*, tot just editats a València amb motiu del vuité centenari del naixement de Jaume I, ha permés estudiar els avatars i la posició que ocupen en la història de la transmissió textual de la crònica jaumina i els trets filològics i codicològics que els caracteritzen. En certa manera, la seua edició a València ve a compensar l'espoliació o l'alienació de què han estat objecte tots els manuscrits històrics valencians del *Llibre dels feits*: el de l'arxiu del Mestre Racional de València degué anar a parar a Valladolid i acabaria devorat per les flames a la biblioteca de San Lorenzo de El Escorial; també aquesta biblioteca conserva el ms. F; el ms. D va ser adquirit pel comte de Gondomar a la darrereria del segle XVI i els seus successors el van vendre al rei Carles IV, raó per la qual forma part de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid des de principis del segle XIX; finalment, el ms. E, possible propietat dels Borja valencians, anà a parar als ducs d'Osuna, els successors dels quals el van vendre a la Biblioteca Nacional de Madrid (1884).

No es coneix la procedència del ms. N, que posseï Zurita, però des del 1773 és a la Biblioteca de la Real Academia de la Historia de Madrid. La desamortització de Poblet (1835) permeté que el ms. H passés a la Biblioteca Universitària de Barcelona, i la bibliofília patriòtica d'Isidre Bonsoms ha fet possible que el ms. C retornés a Barcelona, concretament a la Biblioteca de Catalunya, després de quasi cinc segles a la Ciutat de Mallorca. El full del ms. O, de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona, és gairebé una relíquia salvada per pura casualitat. Res no se sap del parador dels manuscrits tan gelosament guardats pel rei Pere el Cerimoniós i pels seus fills Joan I i Martí l'Humà, com si el Compromís de Casp els hagués condemnat a la desaparició. A l'època foral, la memòria històrica del «sant rey» Jaume I fou preservada particularment a Mallorca i, sobretot, al regne de València. D'ací que la major part dels manuscrits conservats del *Llibre dels feits* siga de procedència valenciana. Altrament, l'actual distribució geogràfica dels manuscrits jaumins té molt a veure amb les relacions de poder a l'estat espanyol i amb la diversitat de percepcions identitàries al si dels territoris que conformaren la Corona d'Aragó.

El ms. C, datat el 1380, és l'única còpia cancelleresca que ens ha arribat, que, com ha afirmat Gimeno Blay, respon a «una especie de *iussio*, que la aproxima a la gènesis de la documentació pública». Atesa aquesta condició, el copista, Juan de Barbastro, degué reproduir tan fidelment com pogué el manuscrit en pergamí que Pere el Cerimoniós havia fet copiar i il·luminar el 1366-1367, l'exemplar que degué servir de model per a les còpies tretes posteriorment a partir del manuscrit que el rei considerava el més adequat. De la mateixa manera que el Cerimoniós dirigí personalment la redacció de la *Crònica de Sant Joan de la Penya* i la del seu regnat, és de suposar que també controlà el contingut i les regularitzacions gràfiques i morfològiques del *Llibre dels feits*, un text que venia profundament.

El ms. D, datable cap a 1500, reuneix, en canvi, totes les característiques d'una còpia privada. Tanmateix, per a Gimeno la seua «posada de la pàgina» i fins i tot la decoració emprada per a les caplletres sembla tan inspirada en el model del ms. C que no és il·lògic deduir que som davant una còpia extreta molt probablement del manuscrit del *Llibre dels*

faits que custodiava la Ciutat de València abans de ser lliurat a l'infant Carles d'Àustria. I igualment podríem dir del ms. O, procedent probablement de l'arxiu del Consell de Cent de Barcelona. Així doncs, a falta del manuscrit original de l'arxiu del Mestre Racional de la Ciutat de València, el ms. D és el més pròxim a la còpia de l'Arxiu de la Ciutat que serví de base per a l'edició de 1515 de la part corresponent a la conquesta de València i per a l'edició completa de 1557. I devia presentar unes característiques textuals i formals molt paregudes a les del ms. C.

La semblança textual i estructural entre C (manuscrit copiat per orde de Pere el Cerimoniós per a la Ciutat de Mallorca), D (manuscrit derivat probablement del model que guardava l'arxiu del Mestre Racional de la Ciutat de València) i O (manuscrit pertanyent molt probablement al Consell de Cent de Barcelona) i la constatació de la seua filiació respecte a la còpia *oficial* de 1366-1367 de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona permeten confirmar que la casa reial d'Aragó considerà la família textual β com la versió canònica del *Llibre dels faits*. I, com que aquesta família textual concentra característiques lingüístiques de l'àrea més extremooccidental del català, ens n'ofereix una prova contundent de l'autoria de Jaume I. Els nombrosos paral·lelismes de C amb la traducció *oficial* llatina de Marsili i amb la versió glossada aragonesa de Juan Fernández de Heredia, pròxima al model de C, confirmen, a manca d'aquest model, el caràcter canònic de C.

Per raons diverses, C i H són complementaris en molts aspectes. Tots dos aspiren a reproduir la llengua del rei, el seu indubtable autor, però ho fan de manera diversa. A pesar de les intervencions de Celestí Destorrents, el ms. H és el més pròxim al rei tant en termes de cronologia com de preservació d'un bon nombre de trets lingüístics arcaïtzants. El ms. C, malgrat reflectir les regularitzacions a què degué ser sotmés el seu model cancelleresc de 1366-1367, preserva millor el lèxic i certs trets lingüístics que Jaume I degué aprendre en les terres de frontera entre Aragó i Catalunya durant gran part de la seua infantesa i adolescència. Considerat *oficial* pel rei historiador Pere el Cerimoniós, el seu model serví de base per a totes les còpies públiques i privades de la Corona d'Ara-

gó, fins i tot per a l'edició parcial de 1515 i per a la completa de 1557.

És ben legítim adoptar el *codex antiquior*, és a dir, el ms. H, evocador de la venerable glòria pretèrita de Poblet, com a base d'una edició crítica del *Llibre dels faits*, tal com ha fet Jordi Bruguera (1991). La seua edició crítica i els treballs posteriors que ens n'ha lliurat han prestat un servei impagable a l'estudi de la crònica jaumina, que, malgrat les limitacions dels seus plantejaments i de les seues anàlisis, bé mereixen el nostre reconeixement i la nostra gratitud. Ara bé, analitzant tots els estudis dels darrers anys sobre la crònica jaumina que han abordat qüestions de crítica textual, es constata un reconeixement *in crescendo* de la qualitat textual de C, fins i tot per investigadors com Josep Maria Pujol, que han partit de la premissa que el *codex optimus* era el de Poblet (2010), o fins i tot per altres, com Gabriel Ensenyat (2009), que no s'havien plantejat aquesta qüestió, o que se l'havien plantejada amb relació al *Libro de las Gestas de Jaime I, rey de Aragón*, de Juan Fernández de Heredia (Martínez Roy 2010). Si el rei Cerimoniós, que controlava rigorosament la historiografia que eixia de la cort, va optar pel model de C com a text canònic, i no pel model de H, i si la documentació que hem adduït ha confirmat la idoneïtat d'aquesta opció, ja és raó suficient per a prestar la deguda atenció a C. L'aplicació de la crítica textual al *Llibre dels faits*, a partir de la col·lació de H, de C, de D i de les *Gestas heredianes* per a fixar l'edició de Ferrando-Escartí (2010), ens ha reafirmat en la conclusió que el manuscrit de millor qualitat textual és el C, llevat dels 15 folis que s'hi afegiren poc després de 1557.

Vista, doncs, la superioritat textual de C, creiem que en una futura edició crítica del *Llibre dels faits* s'hauria de preferir el *codex optimus*, és a dir, el ms. C, i substituir aqueixos folis afegits per la secció corresponent del ms. D, cronològicament més pròxima a C i d'una qualitat textual semblant a la d'aquest manuscrit. En aquesta nova edició crítica s'haurien de tenir en compte no sols tots els textos manuscrits i editats en llengua catalana, complets o parcials, fins al 1557, fins i tot la versió glossada del ms. F, sinó també l'edició crítica de la versió llatina de Pere Marsili que prepara Antoni Biosca, la versió crítica de les *Gestas* de

Juan Fernández de Heredia que ha publicat Martínez Roy, l'edició crítica de la traducció mallorquina del segle XIV, les anotacions marginals de tots els manuscrits, especialment les de Zurita al ms. N, les *Cròniques* de Desclot i de Muntaner, la historiografia antiga més solvent, almenys fins als imprescindibles *Anales* del mateix Zurita, les fonts àrabs i la documentació del segle XIII que precise bé l'onomàstica i la cronologia del text jaumí. A falta de l'antígraf de Marsili (el ms. A), de l'antígraf de H (el ms. B) i de l'antígraf de C (que podria ser designat com a A₁), ens hem de conformar amb el text que ens ofereix l'única còpia cancelleresca i de sanció reial de la crònica jaumina que ens ha arribat, el ms. C, i amb el complement fragmentari de D. D'ací l'interés filològic i històric d'aquests dos manuscrits.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ, M. ed. (1904): *Chronica o comentaris del gloriosissim e invictissim rey en Jacme Primer, rey d'Arago, de Mallorques e de València, compte de Barcelona e de Montpesler, dictada per aquell en sa llengua natural, e de nou feyta estampar per Marian Aguiló y Fuster*. Barcelona.
- ALANYÀ, L. ed. (1515): *Aurem Opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie cum historia christianissimi regis Iacobi ipsius primi conquistatoris*. València: Diego de Gumiel.
- ALTISENT, A. (1974): *Història de Poblet*. Esplugua de Francolí: Abadia de Poblet.
- ALTURO, J. (1998): «Un altre manuscrit del *Llibre dels fets del rei En Jaume*», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XVII, pp. 490-506.
- ASPERTI, S. (1982): «Indagini sul *Libre dels feyts* de Jaume I: dall'originale all'archetipo», *Romanistisches Jahrbuch*, 33, pp. 269-285.
- (1984): «La tradizione manoscritta del *Libre dels feyts*», *Romanica Vulgaria, Quaderni*, 7, pp. 107-167.
- (1985): «El rei i la història: Propostes per a una nova lectura del *Libre dels feits* de Jaume I», *Randa*, 18, pp. 5-24.
- BADIA MARGARIT, A. M. (1990): «Punts de confluència entre la versió llatina i la versió catalana de la Crònica de Jaume I», *Miscel·lània Joan Bastardas*, IV, Publicacions de l'Abadia de Montserrat [PAM], pp. 15-24.
- BALAGUER, A. (1877): «Un document inédit relatif à la Chronique catalane du Roi Jacme 1er d'Aragon», *Revue des Langues Romanes*, XII, pp. 161-166.
- BASTARDAS, J. (2007): «Comentari al § 74 del *Llibre dels fets* del rei en Jaume i altres coses sobre 'El milor llibre del món'», *Llengua & Literatura*, 18, pp. 353-370.
- BOHIGAS, P. (1967): *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*, vol. III: *Período Gótico y Renacimiento*. Barcelona: Asociación de Bibliófilos.
- BOVER, J. M. (1868): *Biblioteca de escritores baleares*, 2 volums. Palma: P. J. Gelabert. (Ed. facsímil, Barcelona/València: Curial, 1976.)
- BRUGUERA, J. ed. (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*. 2 vols. Barcelona: Barcino.
- (1993): «La Crònica de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XII, pp. 409-418.
- (1999): *El vocabulari del Llibre dels fets del rei en Jaume*. València/Barcelona: Institut de Filologia Valenciana / PAM.
- (2002): «La possible filiació dialectal del *Llibre dels fets* de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 21, pp. 605-618.
- ed. (2007): vegeu F. Soldevila.
- ed. (2008a): *Llibre dels fets*. Barcelona: Proa.
- (2008b): «Menuderies lèxiques del *Llibre dels fets* de Jaume I», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 56, *Miscel·lània Joaquim Molas*, I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 51-60.
- (2011): «Identitat lingüística del *Llibre dels fets* de Jaume I», en M. T. Ferrer Mallol ed., *Jaume I: commemoració del VIII Centenari del naixement de Jaume I*, vol. I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2011, pp. 875-896.
- CINGOLANI, S. M. (2006): *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*. Barcelona: Base.
- COLÓN, G. (1997): «La "Taula de les paraules difícils" de la Crònica del rei Jaume», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXIII, pp. 197-234.
- (2008): «Les edicions cincenistes valencianes de la Crònica del rei Jaume», en Colón, G. / Martínez Romero, T. eds.: *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló/Barcelona: Fundació Germà Colón / PAM, pp. 313-334.
- CONCHEFF, B. J. (1985), *Bibliography of Old Catalan Texts*. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- CASACUBERTA, J. M. ed. (1926-1962): *Jaume I, Crònica*; vol. I (1926), vols. II i III (1927), vols. IV i V (1960), vols. VI, VII, VIII i IX (1962). Barcelona: Barcino.
- ENSENYAT, G. (2009): «El tractat de Capdepera segons el relat del *Llibre dels feits* i altres textos cronístics medievals» en *Actes de les Jornades d'estudi i debat: El tractat de Capdepera i la independència de Menorca*. Capdepera, Ajuntament de Capdepera, pp. 109-128.
- ESCARTÍ, V. J. (2008): «Jaume I i el *Llibre dels fets*: de l'Edat Mitjana al Renaixement», en Gómez Miedes, B.: *Jaume I, La Historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero deste nombre, llamado el Conquistador, compuesta primero en lengua latina por el maestro Bernardino Gómez Miedes, arcediano de Murviedro y canónigo de Valencia, agora nuevamente tradu-*

- zida por el mismo autor en lengua castellana* (Valencia, Viuda de Pedro de Huete, 1584). Edició facsímil, València: Generalitat Valenciana, pp. 5-53.
- (2010): «La recepció del *Llibre dels feits* a la Corona d'Aragó», *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura d'Antoni Ferrando i Vicent J. Escartí. 2 vols. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 61-95.
- FERNÁNDEZ DE HEREDIA, J. (1909): *Gestas del rey don Jayme de Aragón*, ed. R. Foulché-Delbosc. Madrid: Sociedad de Bibliófilos Madrileños.
- FERRANDO, A. (2001): «Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets* de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, xx, pp. 511-531.
- (2008): «L'edició valenciana de 1557 de la *Crònica* de Jaume I», en *Chronica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme primer, rey d'Aragó, de Mallorques, compte de Barcelona e de Muntpesller, dictada per aquell en sa llengua natural* (Valencia, Viuda de Joan Mey, 1557). Edició facsímil, València: Generalitat Valenciana, pp. 5-59.
- (2010a): «El *Llibre dels feits* del rei En Jaume. La versió canònica de la crònica jaumina», *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura d'Antoni Ferrando i Vicent J. Escartí. 2 vols. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 25-58.
- (2010b): «Interés de la versió aragonesa de *Llibre dels feits* per a la fixació del text català», en C. Calvo et alii eds., *Tendències actuals de la filologia romànica*, 26é Congrès Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques [resums]. València: Generalitat Valenciana, p. 659.
- (2011): «Sant Jordi en la simbologia històrica, el culte i la literatura en el regne de València», E. Mira ed., *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria*. València: Generalitat Valenciana, pp. 119-131.
- (2012): «L'edició valenciana de la *Crònica* de Jaume I (1557): entre la resistència a la despersonalització cultural i política i l'adaptació al context hispànic», *eHumanista/IVITRA* 1, pp. 240-246.
- FERRANDO, A. / ESCARTÍ, V. J. eds. (1995): *Llibre dels fets*. Introducció, transcripció i actualització d'A. F. i V. J. E. Catarroja/Barcelona: Afers. Edició revisada: València, Institució Alfons el Magnànim, 2008.
- (2008): «El *Llibre dels fets* del Rei Jaume I, testimoni excepcional de la naixença del regne de València», en Jaume I, *El Llibre dels Fets*. València: Institució Alfons el Magnànim, pp. 9-43.
- eds. (2010): *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura d'Antoni Ferrando i Vicent J. Escartí. Pròleg de Pere M. Orts i Bosch. 2 vols. València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- FERRANDO, A. / NICOLÁS, M. (2011): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Editorial UOC.
- FINKE, Heinrich (1910): «Relacions dels reys d'Aragó ab la literatura, la ciència y l'art en els segles XIII i XIV», *Estudis Universitaris Catalans*, iv, pp. 66-80.
- FONT I OBRADOR, B. / CARDELL I TOMÀS, S. (1998): «El paborde Guillem Terrassa, precursor de la història de Lluçmajor. Testament i inventari de l'historiador», *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 8, pp. 121-149.
- GARCIA EDO, V. ed. (1989): *El Llibre dels Feys*. Ed. facsímil, transcripció i estudi de V. Garcia Edo. 3 vols. València: Vicent Garcia Editors, SA.
- (2009): «La monarquia de Jaume I i el *Llibre dels feits*», *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, II. València: Generalitat Valenciana / Patrimoni Nacional, pp. 41-93.
- GIMENO BLAY, F. (1995): «Copistas y 'committenza' de manuscritos en catalán (siglos XIV-XV)» en E. Condello i G. De Gregorio eds., *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, pp. 167-192.
- (2006): *La experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso. Escribir, reinar*. Madrid: Abada Editores.
- (2007): «Entre el autor y el lector: producir libros manuscritos en catalán (siglos XII-XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, 37/1, pp. 305-367.
- ed. (2009), *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- HAUF, A. (2004): «Les cròniques catalanes medievals. Notes entorn a la seva intencionalitat», *Història de la historiografia catalana* (Albert Balcells, coord.). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, pp. 39-75.
- (2009): «Ex Bibliotheca Gondomariensi: (Sal. 2.ª Est. 6.º Cax. 7.º): El *Llibre dels feys* del rei en Jaume i la *Vida de Sant Jordi*», *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, II. València: Generalitat Valenciana / Patrimoni Nacional, pp. 21-29.
- GINER GIMENO, J. J. / GALIANA CHACÓN, J. P. eds. (2009), *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*. Pròleg de Francisco Camps. 2 vols. València: Generalitat Valenciana / Patrimoni Nacional.
- HERNANDO, J. (1995), *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV*, 2 volums. Barcelona: Fundació Noguera.
- HILLGARTH, J. N. (1991), *Books and readers in Majorca 1229-1550*, 2 volums. París: CNRS.
- LÓPEZ ELUM, P. (1995), *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*. València: Imprenta Domènech.
- LÓPEZ-VIDRIERO, M. L. (2009), «La il·lusió d'allò permanent», *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, II. València: Generalitat Valenciana / Patrimoni Nacional, pp. 5-19.
- MARTÍN, LL. (2005): «Àngel Aguiló i la tradició manuscrita del *Llibre dels fets*», en Colón, G. / Martínez Romero, T. eds.: *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló/Barcelona: Publicacions de la Universitat Jaume I, pp. 335-348.

- MARTIN-CHABOT, E. (1911): «Fra Pere Marsili et le Livre dels feyts del rey en Jacme lo Conqueridor», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, LXXII, pp. 92-99.
- MARTÍNEZ ROY, F. J. ed. (2010), *Libro de las gestas de Jaime I, rey de Aragón. Compilación aragonesa patrocinada por Juan Fernández de Heredia*. Saragossa: Larumbe.
- MARTÍNEZ SAN PEDRO, M. de los D. ed. (1984): *La Crónica latina de Jaime I*. Almería: Gráficas Ortiz.
- MASSÓ I TORRENTS, J. (1906): «Historiografia de Catalunya en català durant l'època nacional», *Revue Hispanique*, xv, pp. 510-523.
- (1911): *De la crònica del rei en Jaume'l Conqueridor*. Tarragona: F. Sugranyes.
- (1912): *Exposició d'un pla de publicació de les Cròniques catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MATEU IBARS, J. (1979): «El Manuscrito del *Libre del Feyts* (a. 1343). Algunas observaciones paleográficas». *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. II. Saragossa: Institución Fernando el Católico, pp. 527-543.
- MONTOLIU, M. de (1913-1914): «La Crònica de Marsili i el manuscrit de Poblet. Contribució a l'estudi de la *Crònica de Jaume I*», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, v, pp. 277-310.
- (1917): «Sobre la redacció de la Crònica d'En Jaume I». *Estudis Romànics*, II, Biblioteca Filològica de l'Institut de la Llengua Catalana, pp. 25-72.
- (1959): *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Alpha.
- ed. ([1936]): *Crònica de Jaume I (Text català i llatí)*. Plecs impresos de l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- MOREL-FATIO, A. (1882), «Rapport sur une mission philologique à Majorque», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, XLIII, pp. 474-495.
- NICOLAU D'OLWER, LL. (1912): «Principals obres que han tractat de la Crònica de Jaume I», *Estudis Universitaris Catalans*, VI, pp. 38-45.
- (1926): «La Crònica del Conqueridor i els seus problemes», *Estudis Universitaris Catalans*, XI, pp. 79-88.
- PUJOL, Josep M., (1996): «The *Llibre del rei En Jaume*: A Matter of Style», in *Historical Literature in Medieval Iberia*, ed. Alan Deyermann. Londres: Queen Mary and Westfield College, pp. 35-65.
- (2003): «Jaume I, *rex facetus*: notes de filologia humorística», *Estudis Romànics*, XXV, 215-236.
- (2008a): «El programa narratiu del *Llibre del rei en Jaume*», en Colón, G. / Martínez Romero, T. eds.: *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló/Barcelona: Fundació Germà Colón / PAM, pp. 257-286.
- ed. (2008b): *El Llibre dels fets de Jaume el Conqueridor*. Palma: Moll.
- (2010): «El rei en Jaume i Maria F.: la construcció artística del relat oral interactiu», en C. Oriol / E. Samper, eds., *El rei Jaume I en l'imaginari popular i en la literatura*. Tarragona: Publicacions URV / Edicions UIB, pp. 13-31.
- QUADRADO, J. M. (1850): *Historia de la conquista de Mallorca. Crónicas inéditas de Marsilio y de Desclot en su testo lemosín, vertida la primera al castellano y adicionada con numerosas notas y documentos*. Ciutat de Mallorca: Ed. Mallorquina.
- RASICO, Ph. (1983): «Estudi fonològic i complementari de la Crònica de Bernat Desclot (Ms. 486 de la BC)», en P. Boehne et alii eds., *Actes del tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 35-51.
- RENEDO, X. (2010): «Dels fets a les paraules, i de les paraules al *Llibre dels fets*: observacions sobre la gènesi del *Llibre del rei Jaume*», en A. Alborn et alii eds., *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i del saber (1200-1500)*. Santa Coloma de Queralt: Obra-dor Edèndum / Publicacions de la URV, pp. 91-120.
- RÍQUER, M. de (1964): *Història de la literatura catalana*, vol. I. Barcelona: Ariel.
- ed. (1972): *Libre dels feyts del rey en Jacme*. Edició facsimil del manuscrit de Poblet (1343). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- RUBÍ I BALAGUER, J. (1908): «Nous documents sobre la Crònica del rei en Jaume», *Estudis Universitaris Catalans*, II, pp. 9-12. Reeditada en *Història i historiografia*. Barcelona: PAM, 1987, pp. 52-57.
- RUBÍ I LLUCH, A. (1907a): «La Crònica del Rey en Jaume en el XIV segle», *Estudis Universitaris Catalans*, I, pp. 349-357.
- (1907b): «Comentaris a uns documents sobre la Crònica de Jaume I», *Empori*, I, pp. 2-8.
- (1908/1921): *Documents per la història de la cultura catalana mitjana*, 2 volums. Reedició facsimil, amb pròleg d'Albert Hauf. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.
- SANCHIS SIVERA, J. (1999): *Estudis d'història cultural*, ed. M. Rodrigo. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / PAM.
- SOBERANAS, Amadeu-J. ed. (1961): *Crònica general de Pere III el Cerimoniós dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*. Barcelona: Alpha.
- SOLDEVILA, F. (1962): «La crònica de Marsili ha influït en la redacció de la Crònica de Jaume I», *Estudis Romànics*, X, pp. 137-146.
- (1971 [2007]): *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels fets del rei En Jaume*. Barcelona: Selecta. Reedició amb revisió filològica de J. Bruguera i revisió històrica de M. T. Ferrer Mallol. Nota editorial de J. Massot. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VENY, J. (1985): *Introducció a la dialectologia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- ZARCO, J. (1932): *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca de El Escorial*. Madrid: Tipografía de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- ZURITA, J. (1568-1580 [1967-1977]): *Anales de la Corona de Aragón*. 5 volums. Saragossa: Pedro Bernuz / Domingo de Portonaris. Reedició: ed. A. Canellas López, 8 volums. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

II. La llengua

da Pero car uehren q' l' fer uenya
a bona oportunitat. E aquesta
fo host q' hanc hom del mon
non uee altra q' tan be faes co q'
un frare p'cador lurs preyc'aua
qui hauià nom frare en'cht qui
era en la host / 2 era lector en' the
ologia / 2 son comp'aro hauià noz
frare. En d' castell bisbal. E tan
ell lurs donaua p'do 2 hauien
poder dls bisbes 2 tot co que ell
lurs dehia q' aduxessen no guar
dauen los cauallres q's homens
de peu o aduxessen q' ells merje

LA VARIACIÓ LÈXICA DEL 'LLIBRE DELS FEITS' EN EL CONTEXT DE L'ÈPOCA

Emili Casanova

[Universitat de València - Acadèmia Valenciana de la Llengua]

Allò que més sorprén lingüísticament de la Crònica de Jaume I a un lector modern és la variació lingüística que presenta, és a dir, l'existència de diverses variants formals derivades d'un mateix ètim, mostra de les diferents etapes de l'evolució fonètica en pugna en una època encara en procés de fixació d'una norma: per exemple, hi trobem, com a derivats de l'ètim *VOCE*, *vots*, *vou* i *veu*, tres anelles de la mateixa evolució, o hi registrem variants creades amb diferents prefixos a partir d'una mateixa arrel, com *derrocar*, *enderrocar* i *esderrocar*.¹ Però una comparació del text amb altres de coetanis mostra que esta variació era normal a l'època, almenys fins a mitjan segle XIV, quan la Cancelleria comença a imposar un model, encara que potser és més notable ací que en altres documents.

Mostrar i explicar esta variació és l'aspecte central del present treball. Posteriorment, en connexió amb la variació, estudiaré els suposats dialectalismes del text a partir del ms. H, en contrast amb l'altra branca principal de transmissió de l'obra, la que encapçala el ms. C. I acabaré mostrant un

grup de mots hàpax a l'Edat Mitjana o que avancen la seua data d'aparició, a pesar que devien ser d'ús general en temps de Jaume I.

PRELIMINARS

Aquest estudi partix del ms. H, editat per Jordi Bruguera —a qui mai agraïrem prou la seua tasca—, aprofitant les seues anotacions textuais comparatives amb altres manuscrits, i també aprofitant les edicions sobre altres manuscrits de la mateixa obra a cura d'Antoni Ferrando i Vicent J. Escartí (Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2010) i de Jaume Chiner i Juan Galiana (Generalitat Valenciana, 2009). He comprovat cada mot de la Crònica en els repertoris *DCVB* i *DECat*, així com en les obres contemporànies següents: els *Furs de València* (edició de Colón-Garcia), els *Costums de Tortosa* (ed. de Massip), els *Usatges* (ed. de Bastardas), el *Libre dels reis* (ed. de Cingolani), les *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó* (ed. de Cingolani), les cròniques de Desclot, Muntaner i Pere IV (edició de Casacuberta) i el *Llibre de la Cort del Justícia de València* (1280-1298), en l'edició recent de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua i la Universitat de València. A més, he consultat els diccionaris occitans, com el d'Emil Levy, l'*Endize de bocables de l'aragonés* (1999), el *FEW*, el *CORDE* de la RAE, el *Jaufré* (ed. d'Arthur Ross Gilbert), la *Cançó de la croada albigense* (ed. d'Eugène Martin-Chabot) i la *Crònica de San Juan de la Peña* (ed. de Nagore).

1. He decidit no anotar darrere de cada vocable la pàgina on es documenta, per no allargar l'article i perquè qui vullga llegir el context del mot pot acudir al «Vocabulari integral» de la Crònica confegit per Jordi Bruguera (1991: 1, 155-333). L'única llicència que m'he pres és que en general he citat l'infinitiu de la forma o formes catalogades per a aglutinar les diverses variants verbals. També pot buscar-se informació d'un mot en l'índex elaborat per Bruguera (1999: 207-226) o en els articles de referència d'Antoni Ferrando.

Tenint en compte la crítica textual, el primer problema que ens plantejem abans d'analitzar la llengua d'un autor és com datem la Crònica: seguint la seua suposada escriptura, entre 1245 i 1276, en vida del rei Jaume, o la data del manuscrit més antic, el de Poblet, de 1343. Des del punt de vista literari es pot partir com a datació aproximada la segona part del XIII, perquè la còpia i adaptacions subsegüents d'un text mantenen els seus valors i el seu esperit i estil, però lingüísticament, actuant amb consciència crítica, hauríem de datar el text com de la primera mitat del XIV, perquè desconexem quants canvis i quins van anar fent-se des del moment de l'acte creatiu —sense oblidar que una obra d'este tipus tardaria molts anys a fer-se i que passaria per moltes mans i veus abans de donar-se per enllestida— fins al manuscrit base, i perquè la lingüística històrica estudia testimonis escrits, no supòsits. Per això, he analitzat l'obra com a producte escrit en el segle XIV, fruit d'una transmissió textual de més de 70 anys de duració, com es reflectirà en les meues interpretacions.

El mateix passa amb la llengua dels manuscrits: no hem de confondre la grafia i algun canvi fonètic, gramatical o lèxic, que pot ser responsabilitat del copista, amb la llengua anterior, com ens ensenyen, per exemple, la Crònica de Desclot o l'*Scipió e Anibal* d'Antoni Canals. A més, tot text sempre té bona cosa de texts reportats de l'oralitat o d'altres fonts anteriors.

Pel que fa als coneixements de la llengua de l'època i als estudis sobre la Crònica, encara que aquesta haja estat buidada lèxicament pel DCVB i per Joan Coromines de manera quasi total, i estudiada per Bruguera en l'edició i en el llibre *El vocabulari del 'Llibre dels fets' del rei en Jaume*, no disposem encara ni d'un atlas medieval que situe les formes documentades en un lloc segur, ni del buidatge exhaustiu d'altres obres bàsiques a partir de manuscrits segurs com les de Llull o altres, situació que ens obliga a treballar a les palpentes i que fa que els nostres comentaris siguin provisionals, perquè no podem contrastar els elements de la Crònica amb altres prou representatius del moment.

La concepció de l'evolució de la llengua que les nostres gramàtiques històriques ens ensenyen no té gens present l'essència del canvi lingüístic. Un canvi lingüístic és el triomf d'un sistema de possibilitats evolutives que durarà un

llarg temps, de vegades segles, abans de triomfar, i que conviu mentrestant amb les altres variants nascudes del mateix ètim, i fins i tot amb el doblat-cultisme corresponent, d'acord amb els usos de cada persona, l'edat, el lloc on viu, els registres, etc., com ens ha ensenyat la sociolingüística. Així, per tant, quan es diu, per exemple, que el resultat [u] de la dental fricativa final de PEDE o VOCE es produïx al segle XII perquè es troba documentat en eixe moment, això no significa que el canvi ja haja triomfat llavors, sinó que encara estarà temps i temps en convivència amb l'estadi anterior, fins a desaparèixer totalment o mantindre's en alguna zona lateral o aïllada durant segles. Els textos antics com el de la Crònica reflecteixen esta lluita variacional.

Els filòlegs hem actuat molt alegrement, aplicant situacions i conceptes actuals als medievals —com per exemple, dient, a partir de la situació actual, que el català naix amb dos centres, el català oriental i l'occidental, en el cas dels incoatius -ESCO/-ISCO, com ja vaig rebatre en Casanova (1993)—, i hem volgut veure les diferències en els textos antics a partir d'eixa idea, que no s'aguanta ni morfosintàcticament, ni fonèticament, ni, sobretot, lèxicament. No és ara el moment d'entrar en este tema, però a l'Edat Mitjana no es pot distingir entre català occidental i català oriental pel lèxic, i tampoc —fora de la llengua del Rosselló— per altres elements, exceptuant-ne algun com la desinència de la tercera persona -AT > -e/-a o els casos incipients de neutralització de vocal àtona en la zona oriental: la resta és tot el mateix català, amb molta variació, fins que la Cancelleria i la llengua literària van imposar un model més unitari, en oposició al qual van creant-se els dialectalismes, com ocorre, per exemple, en la formació de la primera persona del present d'indicatiu dels verbs de la primera conjugació. De fet, entre els parlants no hi havia consciència de diferenciació dialectal, i hi havia mútua intel·ligibilitat i esperit d'integració lingüística. I clar és, no és fàcil des de la perspectiva actual discernir si els casos particulars dels textos són producte d'usos locals o regionals o són cristallitzacions d'una tradició d'escriptura occitanocatalana (Sánchez Prieto, en Cano 2004: 428).

No hem d'oblidar com han anat formant-se les llengües romàniques: al principi tota la Romània tenia un llatí semblant i a poc a poc van anar seleccionant-se de manera

natural els elements de cada zona, segons substrat, situació, intensitat llatinitzadora, etc., i bandejant-ne o reciclant-ne d'altres, perquè almenys fins al segle XI tot es pot trobar per tots els llocs. Això comporta que en el camp lèxic siga molt arriscat dir que un hàpax documental, viu encara en un lloc, és una prova de la pertinença dialectal d'un text. Per exemple, el mot *cellona* 'cànter' d'un document notarial de Vic de 1445 només viu hui en el català occidental i considerat propi d'este geoelecte amb la forma *selló* < *SITULONE*. O *madiç* 'llenyam' de la Crònica derivat de *MATERIU*, germà del castellà *madera*, quan ací ha triomfat *fusta*.

Una lectura contrastiva entre la literatura de gestes i narrativa, en poesia o en prosa, i la Crònica, ens demostra que esta presenta les mateixes fórmules i frases fetes i el mateix ús de les frases coordinades introduïdes per la conjunció *e*, un dels mots més emprats a la Crònica, «enfilall de frases coordinades amb *e*», en paraules de Nadal-Prats (1983: I, 399), senyal que es transmetia per les places i les corts.

LA VARIACIÓ

Un autor és fill d'una època, d'un lloc i d'una formació, i tots tres elements es poden rastrejar en una obra. Així, d'entrada, en l'anàlisi d'una obra esperem trobar dos components lèxics:

- el rebut per l'autor, el que ha après a casa, al carrer, en la seua formació escolar, en el seu ambient i en les seues lectures —o lliçons orals—. D'eixe lèxic rebut només escriu una mínima part del que coneix perquè de vegades el tema o l'estil no dóna ocasió a usar-lo, com ocorre amb *gaire*, absent a la Crònica perquè no usa oracions negatives i sí centenars d'afirmatives, o *trigar*. Eixe lèxic té elements constitutius variats com la llengua: germanismes, llatinismes, mots populars, aragonesismes, etc.; canvis lingüístics en variació i en marxa. L'identifiquem com el lèxic que ja han usat els escriptos o textos anteriors, que es podia prendre de lectures o de viva veu;

- el nou, producte de la seua biografia i de les seues lectures, que ell elevarà a categoria escrita, que classificarem en lèxic culte, pres del llatí i de les seues fonts i formació, i popular, pres de la llengua del carrer o creat per ell aplicant els mecanismes creatius populars de la llengua.

Però, a més, en una obra que ens arriba per manuscrits posteriors a l'època de la seua escriptura i de la vida de l'autor, apareixeran actuacions d'una o moltes mans diferents a les de l'autor o a l'ambient de l'autor, que ampliarà la variació consubstancial de la llengua, que pot ser de diferent grau. Per exemple, hi podem trobar:

- una variació idiolectal d'un autor, d'una persona, que pot usar, per exemple, *suplicar* i *soplegar* en una mateixa pàgina, o dos variants en pugna com *malalte* o *malaute*;

- una heterogeneïtat lingüística, és a dir, l'ús de solucions que no poden reduir-se a un mateix sistema lingüístic, com passa ací amb la integració d'aragonesismes, occitanismes o arcaïsmes, siga perquè pot tindre formes antigues copiades de les fonts emprades, com els occitanismes *tabor* 'tambor' o *toset*, o d'altres sincronies que a través de les còpies s'hi integraran en una època sense concepció d'autor personal, on cadascun pot introduir les seues preferències, algunes d'elles causades per escriptors d'altres procedències geogràfiques que sense adonar-se'n introduiran els seus mots sinònims freqüents, com *pregària* per *preguera*, o *espai* o *peça* per *estona* —absent també en la Crònica—;

- la lluita de normes en vigor, la nova i la vella, la prestigiosa i la decadent, que provocarà també canvis, especialment, de variants formals i de cultismes, com *tribuna* per *truna*.

En efecte, la intervenció d'altres persones en l'elaboració de l'obra —cosa que ocorreria en la Crònica pel llarg transcurs de redacció, per la procedència diversa dels secretaris del rei, per la tasca de la còpia—, el fet que els textos tingueren una dimensió oral i una base de fonts orals —ja que les històries de cavallers com Jaume I eren contades per tots els racons dels pobles i administracions i els redactors recordaven històries semblants basades en un text occità, en un d'aragonés, etc.—, són elements que expliquen que el *Llibre dels feits* presente materials textuals diversos, que hi trobem variació, que la llengua siga diversa, que hi trobem una espècie de mosaic, una mostra de la llengua del moment en tota la seua punyent evolució: tinguem present que en la diacronia de la llengua els trets que més canvien entre manuscrits i copistes són els més inestables, els més sotmesos als canvis (Rodríguez 2006: 26), els més rars o envellits que el nou intèrpret o copista voldrà sotmetre a la llengua del seu

moment, tot pensant en la manera de produir més efecte en l'ànim del destinatari o de trobar més sentit al text interpretat o transmés per ell. De fet, en el món romànic «la *variatio* era una caracterització constitutiva del estil de escritura en la Edad Media, especialmente en el siglo XIII» (Sánchez Prieto, en Cano 2004: 426.)

Tot açò provocarà en el text una gran variació, com mostrem a continuació, sense entretindre'ns a comentar més que els casos necessaris:

a) Variació formal per una evolució fonètica en pugna:

▷ final > u:

VOCE > *vou/veu/vots*

PRETIUM > *preu/prets/pretz*

PRODE > *pro/prou*

DOMNU > *don/dan*

Evolució diferent segons la col·locació del mot en la cadena fònica:

DEORSUM > *jos/jus, enjós/enjús, dejós/dejús*

MONTE > *mont/munt*

Pèrdua o manteniment de la -s- postònica:

espaa/espasa

esglea/església

aulea/avolea < sufix -ITIA

despees/despesa

Montesa/Montea

(Hi predomina la terminació en -ea: *perea*)

o + i/u > u (o tancament per hiat):

destruir/destroy

cortina/curtina

Boatela/Buatela

brogit/brugit

adormir/adurmir

acuyllir/acolir

ND > n/nd: *fona/fonda*

esmena/esmena

L + cons. > u:

alt/aut

coutel/coltel

Caiguda o manteniment de pretòniques:

cargar/carregar, però *descargar*

aydar/ajudar

Sonoritzacions o síncopa:

alcun/algun

cavalcar/cavalgar

Assimilacions i dissimilacions:

getar/gitar

linyatge/linatge

dimerces/dimecres

dinar/disnar

Doblets populars:

femna/fembra

tot/tuit (no el crec occità)

treuga/treva

mateix/meteys/metex

Doblet culte-popular:

esmar/estimar

paraís/paradís

Doblets català-occità, o pronunciats a l'occitana,

com minyó podent:

perpunt/perpont

batle/bayle

pera/pedra/peyra

catiu/caytiu

comanar/comandar

Cas règim/subjecte:

móller-moyler/muller

Derivats d'una diftongació:

uyl/vuyl/vuls

huy/vuy

geny/giny

Monoftongacions:

guardar/gordar/gardar

Variants d'infinitius segons models verbals:

oceir/ocir/ociure

fúger/fugir

Creacions analògiques verbals:

segré/seguiré

Creació de la nova terminació de masculí plural:

meses/mesos

aragoneses/aragonesos

Moció de gènere:

fortment/fortament

b) Llistat de formes del mateix tipus:

a/ad
abdós/abdosos/amdós
acadar/aquedar
adur/aduir
aenant/avant/enant
Agremont/Agremunt
aguiar/aguisar
ahina/aizina
ajudar/aydar
aldea/aldeya
an/any
aninou/ninou
aragoneses/aragonesos
arquebisbe/arquibisbe/archabisbe
asseer/assaer/asseure
atre/altre
atrocil/atrossillo
astor/austor
baix/bays
Baldoín/Baldoví
bé/ben
berbegal/barbegal
bèsties/bísties
bo/bon
camiar/cambiar
cascú/cascun
catiu/caytiu
cobert/cubert
cobrir/cubrir
coltel/coutel
comanar/comandar
complir/cumplir
conéxer/conóyxer
conquerir/conquerre
conseguir/aconseguir
conseylar/aconseylar
corses/corsos
convidar/covidar
costuma/custuma
coytar/cuytar

crestià/cristià
crou/creu
curria/corria
davallar/devallar
davant/denant
davantera/devantera
demanar/demandar-demanda
denantera/davantera
depús/depuy
descavalcar/descavalgar
descobert/descubert
déu/déus
don/dan < DAMNU
dormir/durmir
dret/dreyt
eixaloch/ixaloch
enfant/infant
envie/enviy
esmagat/esmayat
esmena/esmenda
espedir/espidar
estel/estela
Exàtiva/lxàtiva/Xàtiva
exemple/eximpli
fazenda/faena
feeltat/faeltat
fembres/femnes
feyt/fet
fenir/finida
fonda/funda
fortment/fortament/forts
fúger/fogir/fugir
genol/jonol/ginol
geny/giny
Gerona/Girona
getar/gitar
goardonar/guardó
guarniment/gorniment
guardar/gordar
guarnir/gornir
guau/vau

guayta/gayta
 gosà/osà
 grair/grasir/grayir
 guayta/gayta
 jaer/jaure
 janer/jener
 Janet/genet
 juhiy/juhý
 lajús/lejús
 lavores/laores/lavors/lavós
 libeig/lebeig
 líger/ligir
 maestria/mestria
 maiti/matí
 malaltia/malautia
 maltret/maltreyt
 manar/mandar
 mansió/maysó
 maraveylar/meraveylar
 maynada/meynada
 meylor/miylor
 menester/mester
 meses/mesos
 messatge/missatge
 Monsó/Munsó
 Moncada/Muncada
 Montpeyller/Muntpeyller
 Moseros/Musseros
 moysén/muxén
 naxement/naximent/neximent/naixença
 nosaltres/nosautres
 nomenar/nomnar
 nostre/nostro
 oceir/ocir/ociure
 ontades/untat
 ordenar/ordonar
 paor/por
 paradís/paráys
 pascha/pasqua
 pauc/poc
 pàxer/péxer

pedra/pera/peyra
 peyor/pijor
 pendrà/penrà
 penó/pendó
 Perpenyà/Perpinyà
 perpont/perpunt
 perset/pesset
 plaer/plaure
 ple/plen
 plet/pleyt
 plus/pus
 pojar/pujar
 poriem/podriem/poyriem
 Portogal/Portugal
 pregaria/preguera
 prena/prenda/prenga
 prenòstica/prenòstiga
 pusca/puxa
 quiny/quin
 recollir/recuyllir
 redre/rendre/render
 res/re
 rién/rient
 riquesa/riquea
 romandre/romanir
 sagell/segel
 saus/sals
 segré/seguiré
 sen/seyn
 senes/sens
 serem/sirem
 servici/servey/servi
 séyner/senyor
 seti/siti
 soplegar/suplicar
 test/testa
 Toledo/Tolèdol
 torra/torre
 traure/trer
 trenuytar/tresnuytar
 treyt/tret/trayt

treuga/treva
tribuna/truna
veer/veser/ver/veure
volentés/volontés
vosaltres/vosautres
vots/vou/veu
vuyl/vul/uyls
Xúchar/Xúquer

c) Derivats d'un mateix ètim amb prefixos i sufixos diferents:

abans/aenant/enans
ací/aclí
adargues/dargues
aiçò/assò
aital/tal
aitant/tant
ajuda/ajut
albexenia/albíxera
cantal/cantalada
certes/certament
cò/aclò
companya/companyia
cridar/escridar
davantera/denantera
de fos/defora/emfora
dentro/entrò
destriar/detriar
devés/envés
dins/dintre/ins
encombrar (lo pecat)/escombrar
endemig/enmig
enderrocar/derrocar/esderrocar
enfrent/entre
esdevenir/endevenir
lasset/lassedat
parentiu/parentesch
promesessen/prometeren
talarem/estalarem

d) Sinonímia. Ajunte en este grup els mots sinònims que apareixen en llocs distints i els que s'usen en *variatio* sinonímica (Bruguera 1991: I, 124-125). Un dels mots esdevindrà arcaisme davant dels altres mots:

acostàs/arimàs
adur/menar/levar/portar
aestmar/estimar
aguayt e celada
aguair e enjoncar
alegres e pagats
appelar/nomenar-nomnar
assats/prou
basquets ni us coyets
bèsties/bísties
blats/forment
caçassem/encalçar
casament/maridar
covinença/pleyt
cridaven e aücaven
davalat a enjós
davallar/baxar
dia/jorn
dintre/dins
emblar/emparar/robar
emblats e tolts
escondre/escondudament/amagar
esguardar/gardar/mirar
espaordir/espantar
espatles/dos
figura e a la semblança
frare/germà
gitar/lançar/tirar
gran don e gran mal
guisa/manera
honta/vergonya
infants e la gent menuda
jorn/dia
jús/dejús/dejós/sots
ladonchs/laora/laores/lavora/lavores/lavors/lavòs
logre e furt
menys/senes/sens

mester-menester/obs-ops/caldre/necesari
metre/posar
mot/paraula
oceir/ociure/matar
onta/vergonya
osar/gosar/trevir
parer/semblar
perçar/perseguir
perdre o afolar
pesa mol e.ns és greu: -'ns
peyta/trahut/tribut
prests e apparaylats
pro/prou/profit
punir/castigar
règeu e fort
reguart/paor/por/temor
sabença/sabuda
sagrament/homenatge
sebulir/soterrar
sovén e menut
sus/sobre
tendes e barraques
testa/cap
tolre-tollre/llevar
trametre/enviar
ufana e erguylloses
ujar/cansar
volontés e de grat

e) Fraseologia. Reproduïsc algunes locucions i frases que il·lustren l'esmentada dimensió oral de l'obra:

a hora e a punt
cor e voluntat
gent e suau
Més val giny que força
Parentesch s'alonga, e naturalea per longuea s'estreny
Qui ab Déu fa ses faenes no les pot mal fer
Qui fol va a Roma pec se'n torna
sans e segurs
sempre de mantinent
trotan e d'arlot / de trot e d'arlot

Podríem eixamplar la variació del text, afegint la variació entre els distints manuscrits, ja que al capdavant les diferències entre manuscrits són també fruit de la variació de la llengua real, siga diatòpicament, siga diastràticament, i naturalment produïdes pels mateixos factors de transmissió oral de les gestes del rei Jaume I, i per tant resultat de moltes sincronies en pugna afegides a la base textual primera, escrita en la segona part del segle XIII.

DIALECTALISMES

En una obra amb tanta variació com la Crònica de Jaume I, reflex de l'època i de la seua transmissió durant 70 anys a partir del fons primitiu, no veig cap possibilitat de trobar la filiació del text a una zona concreta de l'actual domini lingüístic català, sense que això vullga dir que Jaume I no siga l'autor ni l'impulsor de la Crònica, ni que el manuscrit C pugui ser el més pròxim a Jaume I. El que vull dir és que només amb els instruments lingüístics no és possible determinar amb seguretat la filiació de cap text d'una època tan antiga, per dos raons:

- Perquè a l'època de l'obra no hi podien haver dialectalismes observables i contrastables científicament, sinó només elements en variació, en pugna com hem vist. Amb el pas dels anys, en romandre en una zona concreta i desaparèixer de les altres, alguns d'aquests elements s'han convertit en dialectalismes.

- Perquè situar una obra en una zona per mitjà del lèxic en aquella època d'inicis escrits de la llengua i fer-ho a partir dels coneixements actuals és poc segur, fet que no lleva que ja puguem observar-s'hi tendències que després s'establitzaran. I més encara en una obra escrita al si de la casa reial, on hi havia secretaris de tot arreu, on van ser moltes les mans que durant un temps van treballar en l'obra i on començaven a triomfar models cancellerescs.

Això a pesar del que afirmen Bruguera (1991: 133) —«per notables i pertinents trets fonètics que revela el text (§ 34, 48 d, 52, 53 a, 54, 59 d, 59 f, 60 a, 138), el català de la Crònica correspon a la parla oriental, sense perjudici de la possibilitat que, de tant en tant, puguin aparèixer algunes manifestacions lèxiques més pròpiament occidentals, motivades per l'ambientació geogràfica i històrica dels fets narrats»— o Ferrando (2001: 529) —«El *Llibre dels fets* presenta una sèrie

de trets gràfics i morfosintàctics ('-ix-' intervocàlica, diftong '-eit', tancament de la 'e' pretònica en 'i', 'son'/'seu' per 'llur', 'dos' per 'dues', etc.), comuns, en diverses proporcions, a H i C, que en confirmen l'origen occidental. Coromines encerta en afirmar que el lèxic de l'obra està "molt tenyit de termes de Ribagorça i les comarques totes que confinen amb Aragó". No es tracta solament de mots poc coneguts com 'sas' o 'arch de Sent Joan', localitzats en aquestes terres, i d'aragonesismes més o menys catalanitzats com 'trebello' o 'trehudament', que potser també hi havien penetrat, sinó també de variants formals, com 'corell' o 'oroneta', que han conservat allà les formes més antigues, mentre que en la resta del català occidental han evolucionat, ja des del segle XIV, a d'altres formes, com 'cairell' o 'aurineta', més d'acord amb la resta del català del Principat (així, Bernat Metge ja utilitza 'oreneta')»—, reafirmat en Ferrando-Escartí (2008: 19):

Per la nostra part creiem que no s'han valorat suficientment i adequadament els trets lingüístics del *Llibre dels fets* com a element important per a avaluar l'autoria reial. Fins ara les observacions lingüístiques, o més aviat sociolingüístiques, en aquest sentit s'han centrat en la consideració de l'element aragonés i en la predisposició del rei al plurilingüisme com a conseqüència de les seues experiències d'infantesa i joventut. [...]

Des d'un angle geolingüístic, el *Llibre dels fets* manifesta una coloració dialectal que el podria situar a la Ribagorça i a les comarques frontereres amb l'Aragó. Ho ha comentat succintament Joan Coromines a propòsit de la descripció d'alguns mots com *furt* («és ben sabut que la *Crònica* de Jaume I està escrita en un llenguatge de matís extrem-occidental»), *maítí* («fort matís occidental del vocabulari de la *Crònica* de Jaume I») i *sas* («encara usual a Jaume I, la *Crònica* del qual està escrita amb lèxic molt tenyit de termes de Ribagorça i les comarques totes que confinen amb Aragó»).

Una anàlisi més detinguda del lèxic del *Llibre dels fets* sembla corroborar les afirmacions de Coromines: no sols hi ha nombrosos aragonesismes —*alardo*, *apellido*, *bando*, *casar*, *celosia*, *cercar*,

descargar, *galego*, *merino*, *sobrino*, entre altres— sinó també les preferències d'aquells parlars de frontera, entre les quals cal considerar mots i variants més acostats a l'aragonés, com *escondidament*, *llevar* 'portar', *osar*, *volver*. Certament, alguns d'aquests mots apareixen en altres documents catalans, però no mai en les proporcions que registra el *Llibre dels fets*. La llengua de la còpia realitzada el 1380 pel saragossà Joan de Barbastre revela que no és probable que fóra dialectalment catalanooriental un text que recorre molt sovint a arabismes i mossarabismes com *albíxera*, *algorfa*, *alforro*, *barcella*, *fòvia*, *recena*, *tanda*, *vega*, etc., i que usa mots o variants formals tan típics a l'època medieval, i encara als nostres dies, d'aquells parlars fronterers [...].

En efecte, encara acceptant que el *Llibre dels fets* es va escriure en el cercle de Jaume I i inspirat per ell, com pot provar el plurilingüisme de l'obra amb aragonesismes i occitanismes, coneguts i usats per ell des de menut o per la gent que l'envoltava, no es pot adduir este conjunt lèxic per a intentar demostrar que el text és occidental o oriental, de la mateixa manera que no es poden adduir els arabismes com a signe de valencianitat o occidentalitat, ja que o devien ser coneguts de manera general, com *alforro* o *barcella*, o apresos pel contacte continu amb els àrabs, com *tafulla* o *tanda*. Així, jo afirmaria el següent:

a) El ms. H no presenta cap tret clarament oriental per a poder acceptar l'opinió de Bruguera, ja que els trets fonètics i morfosintàctics als quals atorga valor van ser generals en tot el català fins almenys el segle XIV, i les incipients neutralitzacions d'àtones eren normals en tot el català. I naturalment la caracterització lèxica (Bruguera 1991: 126-127), feta per a rebatre l'opinió de Coromines, no hi aporta cap prova al respecte, només la seua preocupació per demostrar que alguns mots propis d'altres manuscrits derivats de C, com *oroneta* i *arch de Sant Joan*, contra *oreneta* i *arch de Sant Martí* de H, no són una prova suficient per a no considerar la *Crònica* un text oriental. L'únic segur d'aquell apartat és la conclusió: «perquè moltes d'aquestes variants coexisteixen en molts textos medievals de tota procedència» (p. 127). De fet, només li queda

que la neutralització d'àtones per a determinar-ne la filiació com a oriental, però això es deu al copista i no a l'original.

Bruguera (1999: 149) rebut les opinions de Ferrando-Escartí (1995: 17-18) sobre la filiació occidental de la Crònica dient que les proves adduïdes són relatives o irrelevantes, i se centra en 5 dels 29 mots que Ferrando-Escartí addueixen per a demostrar l'occidentalitat del text: *barcella*, *arch de Sant Joan*, *bres*, *escondidament* i *oroneta*. I també analitza formes com *dos* 'dues', *maití*, *perpont*.

La lectura profunda de Bruguera fa veure que a pesar dels seus intents no demostra l'orientalitat del text, i sí la gran importància de la Crònica per a la lingüística històrica catalana (Bruguera 1999: 153-157).

b) El magistral article de Ferrando (2001) sobre l'aproximació dialectal al *Llibre dels feits* per a demostrar que el ms. C de 1367 és derivat del manuscrit bàsic A escrit o dictat per Jaume I, presenta unes raons més sòlides que les de Bruguera, que han convençut Germà Colón (2008: 333), raons repetides de manera sintètica en el pròleg a l'edició del ms. C de 2010 (Ferrando-Escartí 2010: 47): «preserva un bon nombre de variants gràfiques i morfològiques antigues i, sobretot, un vocabulari "de matís extrem-occidental" o "de fort matís occidental", segon Coromines (citad per Bruguera 1991: 1, 126), com en *recomta*, *breç*, *Albíxera*, *sas*, *oroneta*, *bavieca*, *manemprés*, *arch de Sent Johan*, mots que han estat substituïts a H per les respectives preferències orientals o de collita del copista: *retrau*, *breçol*, *albexenia*, *secans*, *oreneta*, *baveca*, *emprés*, *arch de Sent Martí* [...]. I entre *arc de Sant Joan* —expressió reduïda a algunes zones de la Franja d'Aragó— i *arc de Sant Martí*, per exemple, és raonable pensar que el rei Jaume I devia usar *arc de Sant Joan*, la que aprengué en la seua infantesa i adolescència, que passà majoritàriament a Montsó i a les terres de Lleida entre 1214 i 1227».

A pesar d'això no veig que les seues raons lingüístiques siguin prou fortes per a acceptar l'occidentalisme de la Crònica, perquè:

- els trets graficomorfològics tractats en Ferrando (2001: 522-525) contestant a Bruguera sobre la base occidental del text de H, no provenen res, ja que tots els trets adduïts eren generals encara a finals del XIII, com *cs* > *is*, *eit/et* <

act, confusions *a-e*, etc. I la terminació *-as* pot ser originada en costums occitans o en la pronúncia d'algunes zones.

- Mots com *servici*, *defendre*, *cana*, *enganar*, *son* per *llur*, etc., eren també generals a l'època. El tancament de la *-e* en *serà* > *sirà* seria també general, encara que la segona predominés documentalment en textos de procedència occidental.

c) De l'anàlisi del lèxic aportada per Bruguera (1999: 178-179) i reproduïda per Ferrando (2001: 525) —«de les variants textuais al ms. H de la Crònica de Jaume I que presenten els còdexs CDENV podem considerar formes occidentals i, en una bona majoria, especialment valencianes les següents: *aidar*, *albíxera*, *arch de Sant Joan*, *arena*, *barcella*, *bístia*, *bres*, *corell*, *desunflada*, *dimarts* (*dimarç*), *dos*, *escaló*, *espessura*, *foya*, *huy*, *mamprès*, *marjal*, *matalaf*, *mate*, *maytí*, *mitat*, *muntar*, *oroneta*, *partiscats*, *reenes*, *riquea*, *sas*, *serviscats*, *trebello*, *treces*, *xichs*. D'aquests mots, gairebé la meitat (*aidar*, *albíxera*, *arena*, *barcella*, *bístia*, *bres*, *dos*, *escaló*, *huy*, *matalaf*, *maytí*, *reenes*, *riquea*, *treces*) es poden trobar també força sovint en molts textos importants de tot el domini del català antic—, podem dir el següent:

- Les formes *almarge*, *mat*, *sarces*, *toset*, *almatrach*, de H, substituïdes per *marjal*, *mate*, *treces*, *xich* i *matalaf*, eren generals al segle XIII, però s'envellixen prompte per causes diverses, i d'ací la substitució pels altres mots més generals o moderns, com també ocorre en *vespre-vesprada/tarde* o *galera/galera*.

- *Maití*, hui ribagorçà, deu ser o un occitanisme de la Crònica o un mot d'àmbit pirinenc més general, com ho poden ser també *esmena*, *fazenda*, *mandar*, *pendó*, *confundut*, *romasut*, *escondre*, *poyrem*, *coyre*, igual que ho són segurs *defendement* o *endevenir*, tots vivint en variació.

- *Huy* i *vuy*, com *vuyt* i *ull*, eren variants generals, en pugna.

- *Dos* femení també viu al català oriental, encara que predominés en català occidental, independentment que també pugui ser interpretat com a produït per algun copista aragonés.

- *Dimars* no deu indicar cap pronúncia, i a més no crec que *dimats* es diguera ja a l'Edat Mitjana, ja que els seus paral·lels *sorts* > *sots* o *horts* > *ots* (només vius en onomàstica) apareixen al segle XVII.

- *Furt* era de fet un mot jurídic que es troba als *Usatges* i al *Llibre de Cort Reial de Mallorca*, de 1371 (ed. de Miralles).

- Altres mots de C són elevats a categoria literària més tard del XIII, com *corell*, *desunflar* (per *deximflada*), *mun-tar*, *partiscats*, *serviscats*; o vénen de l'aragonés, com *fòvia*, o del llatí, *espressura* (per *espessea*, amb canvi de sufix), o prenen altres valors propis, com *xich*, sobre un sentit general de 'poc'.

- Altres devien nàixer, molt a poc a poc, en tot el català —i en occità—, però han triomfat en valencià, com *mitat* i *mamprendre*.

- Els aragonesismes indiquen fonts orals i ambients aragonesos, però no demostren res de la procedència dialectal del text. A més eren prou generals, com *bando*, *alardo*, *apelli-do*, *gallego*, *lanç*, *merino*, usats pels guerrers i administratius, i concrets, *fòvia* (< FOVEA, d'on ve *foia*) i *bega*. *Esmenda*, *fazenda* i altres podrien ser també occitanismes, abundants en el text. *Volvre* < *volvere*, *levar* 'portar' i *escondidament* (amb la variant general occitanitzant *escondudament*) també es documenten per tot arreu. Alguns hàpaxs són del mateix tipus, com *celosia*, *guilando*, *escalera*, *moço*. *Perpont* podria ser també un occitanisme. *Trebeyll*/*trebello* és un aragonesisme clar, amb l'adaptació al català en *trebeyll*, igual que *trehudament*.

- Els arabismes en són molts, però tots justificables pel tema tècnic que tracten i pel context espacial de la narració: *algorfa*, *barcella*, *matalaf*, *çut*, *tafulla*, *tanda*.

- Molts dels occitanismes eren normals en la narrativa occitana, com en el Jaufré, com *lasset*, *pesset*, *tosset*, etc., o en la *Croada*, com *caitiu*, *defendement*, *maití*, *mainada*. No oblidem tampoc que variants hui occidentals, com *mitat*, *au-car*, *paraís*, tenien un gran abast, i eren emprades en textos occitans, com en esta obra.

Pel que fa als quatre casos més determinants per a Ferrando, direm el següent:

- Que *oroneta* < *HIRUNDITA*, forma primitiva, d'on eixirà *oreneta*, predomine sobre aquesta en cat. occidental és veritat, però també és coneguda a les Balears. Per altra banda, a Tortosa viu *auraneta* i a l'Urgell *orineta*, formes més pròximes a *oreneta*. L'ALCV, dirigit per Jordi Colomina, arreplega *oraneta* a la Vila Joiosa, encara que a la Comunitat Valenciana predominen les formes *oroneta*, *oronella*, *orandella*, *orandi-*

lla, *orendella*, *oronell* i *oronet*. Segurament *oroneta* seria la forma general antiga de tot el català, a partir de la qual s'ha creat *oreneta*.

- Que *sas* < *LL. SAXUM* —d'origen indoeuropeu segons Coromines—, mantingut en toponímia en català, siga un mot propi del català occidental, de l'aragonés i del valencià (*DE-Cat*, VII, 705a; *saso*, *Endize*), no assegura que no fóra encara general en el segle XIII als Pirineus, com demostra el fet d'haver sigut viu en occità, francès i italià (*FEW*, 17, p. 258, s. v. *saxu*) i trobar-s'hi encara en toponímia. És com el mot *cors* 'camí' de la Crònica, viu encara en toponímia a València, com *la Cossa* < *CURSA*.

- *breç* i *breçol*, amb el triomf de la forma derivada contra la monosil·làbica, encara viuen les dos en occità, exactament com devia ocórrer en català antic per tot arreu. Per exemple, el *Libre dels reis*, font de la Crònica de Desclot, usa *bressol* (p. 195), com també *trigar*, *tardar* i *gayre*. I en canvi registra la locució considerada aragonesa i valenciana «Mal e greu que·m sabé» (p. 135), «ans li sabia mal e greu» (p. 137), com el text del Jaufré usa «fon mal e greu» (p. 32), «li sap bon» (p. 81), com els *Furs* i el manuscrit valencià del *Consolat* de 1407 (Casanova 2002). I també Desclot (p. 46) usa *acaçar*: «caça-lo tant tro que·l pes», considerat occidental, present en el *Libre dels feits*.

- *arch* de *Sent Johan* (C) contra *arch* de *Sant Martí* (H): «aquesta és una de les millors proves de l'autoria del rei sobre el *Llibre dels feits*. És Celestí Destorrents, i no Juan de Barbastro qui modifica el lèxic» (Ferrando-Escartí 2010: 47). Este sintagma es conserva encara en la part aragonesa del català i en aragonés (*Endize*, 201; ALDC, III, mapa 678; pobles 89, 90, 99, 100, 102, 111, 118), i no s'ha trobat mai en cap zona catalana més. Tampoc no apareix mai en cap dels textos occitans presents en la *Concordance de l'occitan médiévale* (COM). Tanmateix, que el sintagma encara siga conegut en la zona extrema de l'àrea catalanooccitana, en el parlar occità del Piemont («Arcobaleno», en AIS, de Jaberg-Jud: «la kurea de San Giuan»), que tinga moltíssims noms en la Romània (*arco* de Noé, *di San Marco*, *della Vergine*, *de Santa Maria*; *arca* u *ciel*, *arc Dieu*, *arc-S-Marti*, *arc de sedo*, *arc de Noué*), que el sintagma haja sigut conegut en francès (*FEW*, 25, p. 131, s. v. *arcus*) i que en llatí s'anomenara *COELESTIS ARCUS*, em fa pensar

que el nom general antic fóra *arc de Sant Joan*, i que el nom d'*arc de Sant Martí* anara substituint-lo a partir de l'extensió de la llegenda que el sant donà la capa al pobre en nom de Jesucrist i que en donar-li la capa s'obrí el cel. La substitució seria pareguda a la que trobem en l'actualitat, on *arc de Sant Martí* està sent reemplaçat en quasi tots els llocs per *arc iris*. Per això no veig prudent basar la localització d'una obra i una autoria com la de la Crònica a partir d'un sol mot.

ALTRES CONSIDERACIONS LÈXIQUES

A més de la variació, el *Llibre dels feits* presenta molts vocables singulars que tampoc no faciliten la localització de l'obra:

a) Es tracta de mots que o són l'únic testimoni medieval que registra ara com ara la nostra lexicografia o són primeres datacions segons els diccionaris de referència, el *DCVB* i el *DECat*. Vegem-ne una mostra ampla:

a la lur travada
a males penes
acadar
aclí
aguiar 'aguisar'
ajús
albarcar/albacar
albarrana 'torre'
albexenia
alcolla
algarrada
algotzara
algorfa
algieber
almajànec
almarge
almeixia 'túnica'
almocatén
anar de galop
arrimar
assogar
avoçtarda
baveca
braçadera

bus 'barca ampla'
calderó
canada d'Ares
cantes > missacantants
captivea
caravana
celosia
cenar 'senyar'
clastreta
cleda 'fortificació'
collada
concriar
contornar
corrupiment
costaner
crua 'rígid'
cruesa
dejús
denteyll 'merlet'
derreria
desafurar
desclarar lo dia
desdenyar
deseeixir (d'amistat)
desfigurar
despea 'despesa'
desvolre
deximflar
eclipsis
em peus
enaiguar
encombrar
endemig
engrossar
envoldre (*envolvé*)
esbafar
escalaró
escalera
escatmar 'escalivar'
escondre
espedir

esquiu
 estayllar < EXTALIARE
 estel
 esvair
 exea
 falces
 favar
 fenistol
 figueral
 filosa
 flaquea
 fona
 fonejar
 fontanella
 fosca
 fossat
 freu 'estret'
 furista
 gallego
 garbí
 gonió < gonelló
 guardacòs
 guau
 guilando
 horre
 iréxer
 justalla
 lajús
 lasset
 lessús NR
 llunyet
 madís < MATERIUM 'peça de fusta'
 manya
 minyó
 moller
 mota
 navarrera
 naveta
 naxença
 ninea
 ninou

oratge
 oreg de vent
 oreneta
 orger
 oró
 orsa
 osar
 palmada
 panescalm
 perpont
 pessel
 poder
 pojar
 profirença 'proferta'
 punyada
 quadrella '1/4 part d'una host'
 rasar
 sortes < sortir
 suburbi
 talayar
 tapiera
 travesser
 trebeyl
 trossar 'embolicar'
 xapsir

b) Com a text narratiu que és presenta pocs cultismes, a diferència de les obres jurídiques del moment, com els *Furs* o els *Costums de Tortosa*. Per exemple, *oportunitat*, *conjugi*, la majoria ja usats per Ramon Llull.

c) En canvi, presenta molts arabismes, senyal del contacte que tenien els catalans i aragonesos amb el món àrab, almenys des de l'època d'Alfons el Bataller, com:

alardo
 albacar
 albarrana
 albexenia
 albíxeres
 alcolla
 almeixia
 alforrar
 algarrada

alatzara
 algorfa
 algueber
 algutzir
 almagànech
 almarge
 almatrac
 almocatén
 alqueria
 atzaura
 barragà
 cafís
 céquia
 çut
 deracenat
 eixaloch
 en bades
 llebeig
 ravata
 tafulla
 talaier
 tanda
 taüt

d) D'occitanismes i aragonesismes en té més que altres obres del seu temps, com ja ha estudiat Bruguera (1999: 16-40). Però, molts vocables considerats occitanismes per ell deuen ser catalanismes genuïns, com *aut*, *gabarr*, *gint*, *jos*, *marrit*, *mostrar*, *pols*, *pretz*, *pro*, *sau*, *solaç* i *vots*.

e) Molts mots, hui especialment valencians, devien ser generals a l'època, com *ahucar*, *barranc*, *cantal*, *çut*, *mala-vejar*, *sarça*, sufix *-ea* (*captivea*, *aulea*) i *veat*.

CONCLUSIONS

a) La llengua de la Crònica de Jaume I reflectix la llengua del temps que va entre 1250 i 1370, amb la variació consubstancial a tot text antic, que prova que el text és un pòsit de mans i de sincronies en pugna. És un dels texts antics amb més variació, prova del seu ús narratiu i oral. De fet l'obra reporta moltes fórmules i elements de moltes altres obres, com *san e sau*, *bé o gent*.

b) Dins de la meua concepció lingüística, no concep cap dialectalisme en l'època, i sí formes populars vivint en variació, producte de l'evolució del llatí en cada lloc, que algun dia arribaran a ser dialectals, una vegada es cree un model de prestigi, siga per envelliment de les mateixes formes en altres zones, siga per creació o adaptació de noves formes en un territori i no en els altres. De fet, que una forma visca en dos zones extremes del territori gal·loromànic, o que una forma derive d'una anterior, és símptoma de la preexistència d'eixa forma en el mateix territori.

c) No tinc en compte per a basar les meues opinions en este estudi ni la freqüència, ni la proporcionalitat d'un tret o vocable, ni els contextos on s'usa, perquè encara que en altres estudis siguen necessari estes observacions, ací no calen, ja que encara que només aparega una vegada és prou per a traure'n una idea de localització espacial. En tot cas, si haguera de triar una postura m'inclinaria més per la filiació occidental per l'estadística, proporcions i suma de trets, encara que cap per ell mateix n'és prou indicatiu.

d) El meu estudi no aporta cap element per a discernir si és el ms. H o el C el més pròxim al perdut A. Tampoc per a posicionar-se si l'autor de l'obra és Jaume I. Però sí que afirma clarament que per la llengua, pel suposats catalanismes occidentals, no es pot afirmar que el ms. C és el més pròxim a Jaume I i el manuscrit base de la Crònica, encara que reconec que l'estudi dialectal de Ferrando és més complet que el de Bruguera i que l'elecció del ms. C per Pere el Cerimoniós deu correspondre a una tradició.

e) El ms. H presenta més arcaïsmes i variació que el C, però cap forma ni lexema clarament oriental. El ms. C presenta modernitzacions de les lliçons del manuscrit base perdut A, com també H, alhora que una sèrie de mots que posteriorment es mantindran només en territori occidental: tot dins de la lògica de considerar que la zona occidental —i dins d'esta la zona de la Franja i la Ribagorça— és més arcaica que la zona oriental.

f) El text de la Crònica degué fer-se com una acumulació de materials de la tradició oral i escrita de tres *scriptae* i àmbits: l'occità, l'aragonés i el català.

BIBLIOGRAFIA

- BRUGUERA, Jordi, ed. (1991): *Llibre dels Fets del rei en Jaume*, 2 vols. Barcelona: Barcino.
- (1999): *El vocabulari del 'Llibre dels fets' del rei en Jaume*. València/Barcelona: IIFV-PAM.
- (2007): «Vocabulari lematitzat del Llibre dels fets del rei en Jaume», en *Randa*, 59, pp. 5-36.
- (2008): «La llengua del Llibre dels fets del rei Jaume I el Conqueridor», en *Escola Catalana*, 452, pp. 6-7.
- CANO, Rafael, coord. (2004): *Historia de la lengua española*. Barcelona: Ariel.
- CASANOVA, Emili (1993): «El català dins la Romània: a propòsit del doblet incoatiu ESC/ISC», en *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filología Románicas* (ed. de Ramon Lorenzo), V, Fundación Barrié de la Maza, A Coruña, pp. 293-315.
- (2002): «Locuciones entre dos lenguas: saber mal y otras», en *Pulchre, Bene, Recte: Estudios en homenaje al prof. Fernando González Ollé*, editors Carmen Saralegui i Manuel Casado, EUNSA, Universidad de Navarra, pp. 269-283.
- CASTILLO, Mónica, i PONS, Lola, eds. (2011): *Nuevas tendencias en la investigación del cambio lingüístico español: «Así se van las lenguas variando»*. Berna: Peter Lang.
- COLÓN, Germà (2008): «Les edicions cincenistes valencianes de la Crònica del rei Jaume», en Colón, G-Martínez, Tomàs, eds: *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló/Barcelona: Fundació Germà Colón/PAM, pp. 313-334.
- FERRANDO, Antoni (2001): «Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets*, de Jaume I», en *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20, pp. 511-531.
- FERRANDO, Antoni, i ESCARTÍ, Vicent Josep, eds. (2008): *Llibre dels fets*, Catarroja/Barcelona: Afers (2a. edició revisada: 1a. ed. del 1995). València: Alfons el Magnànim.
- eds. (2010): *Llibre dels feits del rei en Jaume*, 2 vols. València: AVL.
- GARCIA EDO, Vicent (1992): «Una proposta d'estructura i de cronologia del contingut del Llibre dels Feits de Jaume I», en *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura: revista de recerca humanística i científica*, núm. 3, pp. 17-34.
- JACOB, Daniel, i KABATEK, J., eds. (2001): *Lengua medieval y tradiciones discursivas en la Edad Media: descripción gramatical, pragmática histórica, metodología*. Madrid: Iberoamericana.
- KABATEK, Johannes, ed. (2008): *Sintaxis histórica del español y cambio lingüístico: nuevas perspectivas desde las tradiciones discursivas*. Madrid: Iberoamericana.
- NADAL, Josep M., i PRATS, Modest (1983): *Història de la llengua catalana*, vol. I. Barcelona: Edicions 62.
- RODRIGUEZ, Javier (2006): «Tradición manuscrita y gramática histórica: los tiempos compuestos en los textos medievales», en Lola Pons ed., *Historia de la lengua y crítica textual*, Madrid/ Frankfurt: Iberoamericana/Vervuet, pp. 19-67.
- PUJOL, Josep M. (2008): «El programa narratiu del Llibre del rei en Jaume», en G. Colón i T. Martínez, eds.: *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, pp. 257-286.
- Concordance de l'occitan médiévale* (COM) (2001-2005), dirigida per Peter Rickets. Turnhout: Brepols.
- SANTIAGO, Ramon, ed., i altres (2006): *Tradiciones discursivas: edición de textos orales y escritos*. Madrid: Editorial Complutense.
- WARTBURG, Walter von (1964-2002): *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, vol. 17 (1964), vol. 25, 1 (1970-2002). Basilea: Zbinden Druck.

Tant que uench ala nuyt
 ans del uespere d'apday
 z fo emps en la host que sus en
 l'alba oides les misses recebesse tots
 lo cors d'ihu xpist z q's guarnisse
 tots axi com p' combatre. Equat
 fo la nuyt aquella sus al p'm sony
 uench nos ^{con} lop exemenz de lusia al
 lit z clama nos z dix nos Seyor
 yo uench de les caues z mane a
 .ij. escuders q' entrassen en la vila
 z son y entrats z uehien hi molts
 d' mores iure p' les places z q' d' la
 .v. torre tro ala .vi. no uelaua
 naging sarray z consellas que

APROXIMACIÓ ALS ARAGONESISMES DEL 'LLIBRE DELS FETS' DE JAUME I

Josep Martines
[Universitat d'Alacant]

1. INTRODUCCIÓ¹

§ 1. L'aragonés i el català han estat veïns al llarg de la història i encara ara. Els vincula el bressol pirinenc comú i la frontera compartida i progressivament eixamplada al llarg de l'Edat Mitjana, a mesura que avançava la conquesta vers el sud; i, a més a més, no podem oblidar l'ús de totes dues llengües com a vehicle d'expressió de la Cancelleria. Aquest contacte va ser més intens, per motius geogràfics obvis, a les comarques occidentals del Principat de Catalunya i a l'antic Regne de València, en aquest cas atesos també la geografia i, a més, el procés de poblament encetat al segle XIII.

Al veïnatge històric de la Catalunya occidental amb Aragó, cal afegir-hi, en terres valencianes, la presència d'un percentatge remarcable de persones de possible ascendència aragonesa des dels primers segles de conquesta i fundació del Regne de València. L'estudi dels arxius ha permès en els darrers anys avanços importants en la quantificació d'aqueixa empremta aragonesa²

i de l'intens moviment econòmic entre les comarques valencianes i Aragó, especialment, el Baix Aragó (ramaderia, comerç de cereals, de llana, etc.), d'ençà de l'Edat Mitjana.³ Aquests fets històrics medievals s'han reflectit, per exemple, en textos com ara els processos de la Cort del Justícia de Cocentaina (el Comtat), on arribem a trobar declaracions de testimonis en aragonés dins un corpus documental en català i en llatí (Ponsoda 1996).

L'aragonés va romandre allà on el percentatge de pobladors d'aquell origen fou majoritari;⁴ en la resta del territori del nou Regne de València, la situació de contacte de llengües es va resoldre amb la integració lingüística dels aragonesos. Cal suposar que aqueixa integració degué deixar una empremta en la nostra llengua. Cal afegir-hi la immigració aragonesa cap al País Valencià que no s'ha interromput des del segle XIII ençà.

1. Aquest estudi s'ha dut a terme dins els projectes IVITRA, «Constitució d'un corpus textual per a una gramàtica del català antic» (IEC1-09X) i PROMETEU. Abreviatures i signes emprats en aquest estudi: * 'mot, variant o accepció no enregistrats al DCVB ni al DECat'; c. 'circa'; ms. 'manuscrit'. Vull agrair al col·lega i amic Jordi Suïls (Universitat de Lleida) la seua informació sobre els parlars gascons.

2. Segons sembla, la presència aragonesa als segles XIII-XIV va ser entorn del 20%-30% a les ciutats de València o d'Alcoi (Rubio-Rodrigo 1997; Diéguez 2001; Colomina-Ponsoda 1995) i prop del 50% a la vila de Cocentaina (Ponsoda 1996).

Guinot (1999: 259 i 260) estima que els aragonesos devien ser, en els primers anys de la conquesta i del poblament del Regne de València, vora el 30% arreu del territori, amb una proporció d'un 10% d'aragonesos pirinencs i d'un 20% d'aragonesos meridionals; de Morvedre en avall la xifra devia anar del 30% al 40%.

3. Cf., p. ex., Castán (1996, 2002), Rubio (1999, 2002), Navarro Espiach (1999 i la bibliografia que s'hi inclou), Abad (2005-2006).

4. Segons Guinot (1999: 245), a l'Alt Palància, a l'Alt Millars i als Serrans, on encara perviuen ara parlars de caire castellanoaragonés, les localitats estudiades mostren que la procedència aragonesa era aclaparadora (80%-90% de la població) a l'Edat Mitjana.

Seguint la drecera oberta pels estudis de Colón (1976, 1989, 1997, 2002a i b), Ferrando (1989) i Veny (1991, 2002),⁵ hem encetat un projecte de recerca sobre l'empremta aragonesa en el nostre lèxic, especialment, occidental i, particularment, valencià. Aquest projecte, dins el qual s'encabeix el present treball, es fonamenta en el despullament i l'estudi a) de fonts documentals (de l'Edat Mitjana ençà) en llatí, en català, en aragonés i navarrès, en castellà (amb una atenció especial a les varietats peninsulars orientals) i en occità;⁶ b) de materials vessats per la geografia lingüística (monografies dialectals i atles lingüístics); c) de la lexicografia diacrònica i dialectal, i d) de la toponímia i la fraseologia.

Aquest projecte es troba en un estat avançat de realització (Martines 1999a, b i c, 2002, 2009 i en premsa a i b) i inclou un repertori lèxic relativament nombrós, constituït per paraules vives a hores d'ara en els parlars occidental i, sobretot, en terres valencianes o que, tenint en compte la documentació, hi han tingut ús i que poden ser:

a) mots explicables com a aragonesismes, és a dir, manlleus procedents de la llengua dels aragonesos;

b) mots compartits amb l'aragonès com a resultat de la continuïtat d'àrea lingüística, segons la formulació de Veny (1991, 2002), i

c) mots que, tot i pertànyer a l'espanyol general o, a voltes, més tost a les varietats orientals, pogueren arribar ací mitjançant els aragonesos que s'establien al Regne de València des del segle XIII o mitjançant el contacte que, des de llavors, va mantenir Aragó (particularment, la regió meridional) amb les terres valencianes.⁷

5. Són fonamentals també les aportacions de Casanova (1986, 2001), Rasioco (1990), López García (1993), Colomina (1995, 1995 [ed.]), Colomina-Ponsoda (1995), Gimeno (1995, 1999), Ponsoda (1996), Diéguez (2001); cf. la revista *Caplletra*, 32, monogràfic sobre les relacions entre el català i l'aragonès.

6. Hem elaborat una base de dades que resulta del buidatge de documentació representativa quant a la variació (cronològica, territorial i textual; cf., com a mostra, les fonts despullades en el present treball); aprofitem, a més, els corpora textuais disponibles, com ara, l'AVJI, el CICA, RIALC, el CORDE o el CTILC.

7. Sobre la castellanització de la Vall de l'Ebre i del S d'Aragó, cf. Frago (1991a i b). Sobre les coincidències i les divergències de l'aragonès amb l'espanyol, cf. Colón (1976: 84, 90) i Torruella [en premsa].

§ 2. El *Llibre dels fets del rei en Jaume* [= *LFJl* o *Crònica*] és a casa nostra un veritable referent històric, lingüístic, literari i cultural. Es tracta d'una obra de característiques singulars, en bona mesura derivades de la personalitat i la veu del mateix rei Jaume I.

Com ja s'ha dit (Badia 1987; Bruguera 1991, i: 129; Pujol 2003), hi ha al *LFJl* la voluntat de reflectir, no sempre amb una coherència absoluta, la realitat de contacte de llengües en què es mogué Jaume I i, al capdavant, la mateixa societat medieval: la reproducció de diàlegs en estil directe o de discurs reportat és un recurs al servei del realisme i de la versemblança. L'àrab, el francès, l'occità, el castellà o l'aragonès apareixen (més o menys estrafets) dins el text i posats als llavis de personatges que en la realitat devien expressar-se en aqueixes llengües; o apareixen encastats en seqüències que recreen en estil indirecte paraules dites per aquells personatges. A més, hi ha dins el *LFJl* mots d'altres llengües (en el cas que ens ocupa, de l'aragonès) no sempre justificables per un canvi de codi; potser hi tenim les primeres atestacions de vocables que ja eren veritables préstecs (o estaven en camí de ser-ho).

La nostra aproximació a la *Crònica* se centrarà en aquells aspectes del lèxic que tenen a veure amb el projecte d'investigació a què ens hem referit adés (§ 1). L'hem despullada a la recerca de possibles aragonesismes, entesos aquests com a manlleus procedents de l'aragonès: mots aragonesos presents al *LFJl* que poguessen ser vius en la nostra llengua aleshores o que hi hagen romàs. Com ja hem explicat, s'hi poden incloure també els vocables que, tot i pertànyer al castellà general, poguessen haver aplegat ací per mitjà dels aragonesos. La castellanització del sud d'Aragó, especialment de la Vall de l'Ebre i del Baix Aragó, fa difícil distingir què és estrictament aragonès. La datació de les primeres atestacions d'un vocable entre nosaltres i a Aragó és un mitjà important.

Com a mostra d'aquesta recerca hem triat *arc de Sant Martí* i *arc de Sant Joan, trebell(o) i mosso*.⁸

8. Un altre mot del *LFJl* de molt d'interès des de l'òptica que plantegem ací és *foia* / *fòvia*: «E moch-se temps de neu, car era ja passada la festa de Sent Michel, e feÿe'n molta e venia ab pluja qe nuyl hom no-s gosava descobrir la cara per paor que la neu no-l tocàs; e-ls cavals e les bèsties jahien en una *fòvia* [mss. HC] / *foya* [mss. DEV] que s'i faÿa» (134, 15). Ens n'hem ocupat recentment en Martines (2009: 71-77).

2. ARC DE SANT MARTÍ (MS. H) / ARC DE SANT JOAN (MSS. CDEV)

[1] E, quant vench al matí, veem les veles bé xxv milles envés la mar de Manorques; e podien bé ésser xviii veles. E anant tot aquel dia e tota aquela nuyt e l'altre dia a hora de vespres levà's i orre temps de levant, e féu i *arch blau e vermeyl d'aquests que dien de Sent Martí* [ms. H] / *Joan* [mss. CDEV], e levà's ia mànega e anà ferir en la mar, e de blancha que era tornà tota negra. E de-puys vench el levant e començà quant lo sol era en la posta. (*LFJl*, 485, 7)

§ 3. Els diccionaris contemporanis defineixen el fenomen natural a què bellament al·ludeix el *LFJl* com a «arc lluminós format per refracció i reflexió de la llum del Sol en les gotes de pluja, que presenta els colors de l'espectre disposats en bandes concèntriques i apareix al costat del cel oposat al Sol» (*DIEC*, 2007²). Aquesta definició reflecteix una concepció científica de la natura, diferent de la representació bastida per la cultura tradicional. Denominacions com ara *arc de Sant Martí* (català i occità), *arco da Vella* o *da Velha* (gallec i portugués), *arco de la Vieja*, *arco del Cielo* o *del Señor* i *arco iris* (espanyol) o *arcobaleno* i *arco bevente* (italià) connecten amb el pensament mític, amb creences i amb fets culturals de gran interès. En aquests noms hi ha recialles de la por davant els mals averanys, antics i ja quasi oblidats, que arrossegava l'arc en el món pagà: els noms dels sants i de la divinitat podien conjurar-los i esbandir-los;⁹ hi ha l'empremta dels mites

clàssics de la Vetula i, encara que siga per via culta, d'Iris, la missatgera dels déus; hi ha el record de l'episodi del diluvi bíblic i del pacte entre Déu i l'humà; hi ha la imatge d'aquest meteor com a llamp (al seu torn, expressat amb la metàfora d'un ésser viu: *baleno* 'dofí' > 'llamp' > 'arc de Sant Martí'); i, fins i tot, hi ha la representació de l'arc com a ésser viu que pot dur la pluja o pot beure l'aigua de rius i mars i els eixuga i, doncs, pot malmetre la collita.

L'arreglega i l'anàlisi de les denominacions que ha generat cada llengua per a aquest fenomen natural són un clàssic en els estudis de la geolingüística i de la semàntica d'orientació onomasiològica i cultural. Recordem només aportacions com les de Merian (1914), que aplegà els noms amb què és conegut l'arc de Sant Martí en les llengües de França; la de Rohlf (1928 [1979]: 89-90 i 105), que posà l'èmfasi sobre les creences paganes, més o menys cristianitzades, subjacents en moltes denominacions com les esmentades adés. Seguint aquesta drecera, hi ha les recerques d'Alinei (1981a i b, 1983, 1984a i b), sobre l'arc del cel en les llengües d'Europa, en general, i de l'italià, en concret. Buesa (1989: 315-333) va estudiar els noms de l'arc de Sant Martí a les llengües del Pirineu.¹⁰

Aquest meteor ha generat dites vinculades amb la collita, la predicció de l'oratge i els bons o els mals auguris; sobre els nom de l'arc de Sant Martí i les creences i la fraseologia que les reflecteixen, cal remarcar els estudis de García Mouton (1984), per a l'àmbit hispànic, i els de Gargallo-Pradilla (1997) i Gargallo (2006), per a l'àmbit del català i també romànic, en general.

Vet ací una mostra medieval d'aquelles creences, que recorda dites populars encara ben vives:¹¹

9. A la vora de sant Martí, de molta devoció a casa nostra a l'Edat Mitjana (com també a les terres d'Oc i al N d'Itàlia), hi ha a l'Europa romànica sant Joan, sant Bernabè, sant Bernat, sant Donís, sant Gerard, sant Lleopard, sant Marc, sant Miquel, sant Nicolau, etc.; fins i tot, Déu mateix hi és convocat: cf. adés *arco del Señor*, encara viu en espanyol, i *arco de Dios* (espanyol antic); *arc-dieu* (francès) o *arco e ogni dio* (italià). Vegeu la distribució geogràfica d'aquestes advocacions en Merian (1914), en l'*ALE* (i.6, Q:017) i en la bibliografia que se citarà dalt.

Amades (1950 [2006], iv: 358-364, i v: 714) insisteix que, a diferència del que s'ha esdevingut majoritàriament a Europa, aquest meteor no ha tingut a casa nostra una percepció negativa: sol ser rebut amb cançons i danses de joia. El *Costumari* aplega diverses llegendes i representacions mítiques de l'arc de molt d'interès: l'arc com a gran ballesta del sant; l'arc com a serp que beu l'aigua de rius, estanys i mars; corona d'una santa màrtir; estendard d'un vaixell

perdut... Alguna d'aqueixes representacions permet vincular (*a posteriori*?) el meteor amb el paper de sant Martí com a patró (anterior a sant Jordi) dels soldats i de la cavalleria. Sobre el culte de sant Martí i la presència d'aquest en la toponímia, vegeu Buesa (1989: 222-224).

10. Dins aquest àmbit pirinenc, cal destacar les aportacions de Bärh (1931) i de Knörr (2001) per al basc.

11. Vegeu, p. ex., «La ratlla de sant Martí de matí:/ la pluja ja és ací./ La ratlla de sant Martí de vesprada:/ la pluja ja és passada» o «[...] de vespra(da)/ la pluja ja se'n va», dita que conec de la comarca valenciana de la Marina; n'hi ha de semblants arreu: «L'arc de Sen Martí, per lo matí... la pluja ací», «L'arc de Sen Martí, per la vesprà... la pluja passà» (Alberola, c. 1927: 134). Cf. la fraseologia aplegada pel *DCVB* (s. v. *arc*), Farnés (1992: 676-682), Gomis (1998),

[2] E, si per ventura aquell ayre se mesclas ab la vapor e los raigs del sol penetrassen per ell, engenrar s ie l *arch* de diverses colors, lo qual si s mostre de mati en la part d occident, tronara e ploura laugerament. E, si s mostre en lo mig die, significa gran força d aygues, e, si s mostre en l orient, significha poquesa d aygues e lo temps sera molt clar apres de aquelles. (Alfonso de Torre, *Visió delectable*, 1484, cap. xxxiij; *Vocabulari Faraudo*)¹²

El fragment d'(1), bella mostra de la vàlua literària de la crònica jaumina, ens forneix les atestacions més antigues de *arc de Sant Martí* (ms. H) i de *arc de Sant Joan* (mss. CDEV). Com veurem, la primera és la denominació més corrent a casa nostra d'aquest fenomen meteorològic i fa continuïtat amb les terres d'Oc; la darrera té entre nosaltres un àmbit territorial molt petit i enllaça amb *arco de San Juan* (o de *San Chuan*), encara estesa per Aragó. Ací pararem atenció exclusivament en aquestes denominacions (i variants).

§ 4. *Arc de Sant Martí* reapareix en altres textos medievals posteriors al *LFJl*:

[3] E si lo riubarbre és sech o humit, e quants materials entren en la triaga, e si lo çercle se pot quadrar, e qual fo millor poeta entre Virgili o Homero, quantes steles ha en lo çel, e com se engendre en l'ær lo tro e-l lamp, l'*arch de sanct Martí*, la pedra e altres coses. (Bernat Metge, *Somni*, p. 214; *DCVB* i *CICA*)

[4] e saben com se rageix lo firmament, e quantes estelas ha en lo cel, e de las planetas, e d-on lo

tro e lo lamp e l'*arch de Sant Martí* e la pedra e las altrás coses en l'ayre se crien. (Narcís Franch, *El 'Corbatxo'*, traducció del *Corbaccio* de Giovanni Boccaccio, s. xiv, p. 44; *DECat* i *CICA*)¹³

[5] *arch de sant Martí*. (Antoni Canals, *Scala de contemplació*, segle xiv)

Consta en la tradició lexicogràfica si més no des del *Thesaurus puerilis* d'Onofre Pou; aquest inclou *lo arch de sant Martí* 'haec, Iris, idis', dins l'apartat «De affeccions del ayre».

L'*ALDC* (iii, mapa 678) reproduïx el predomini de l'apel·lació a sant Martí en aquesta denominació, sobretot precedida del N *arc*, inclosos els parlars continentals, de les Illes Balears i de l'Alguer.¹⁴ N'hi ha variants que convé reportar, especialment: **la ratlla de Sant Martí*, ben viva sobretot al migjorn i al nord valencià, a Eivissa, al tortosí, al Camp de Tarragona i en punts del català nord-occidental;¹⁵ *l'arquet de Sant Martí*, a la Catalunya del Nord;¹⁶ i *el pont de Sant Martí*, en una àrea septentrional del català occidental

13. Cf. amb l'original: «sanno come si volge il fermamento, quante stelle sieno in cielo e come grandi, qual sia il corso del sole e de' pianeti, come il tuono, il baleno, l'*arco*, la grandine e l'altre cose nello aere si creino» (ed. de Vittore Branca, 1992).

14. Cf. també l'*ALPI-PV* (mapa 433) i l'*ALE* (i.6, Q:017).

15. L'*ALPI-PV* (mapa 433) l'aplega a Beniopa (la Safor), Benialí (la Marina Alta) i el Campello (l'Alacantí). L'*ALE* (i.6, Q:017) a la Torre de Fontaubella (el Priorat), Amposta (el Montsià), Ontinyent (a la Vall d'Albaida), Altea (la Marina Baixa) i Eivissa. L'*ALTA* (mapa 322) la situa a tot el S i l'E de la Terra Alta (Corbera, Gandesa, el Pinell de Brai, Bot, Prat del Comte, Caseres, Orta i Arnes). Cubells (2005: 378) troba *ratlla de Sant Martí* a la major part de la Ribera d'Ebre. És general a la Marina Alta (Beltran 2005: 234). Amades (1950 [2006], iv: 360) en donava referència de Vilanova i la Geltrú (el Garraf).

La metàfora de la *ratlla* apareix en punts del N de la Provença, del francoprovençal i del francès de Valònia i de Normandia (Merian 1914: 56 i ss.; *ALW*, iii, mapa 17; l'*ALE*, i.6, Q:017), seguida de complements diversos; p. ex., *raie de St-Martin*, -- *du diable*, -- *de St-Bernard*, etc.

16. Aquesta denominació fa continuïtat amb l'occità (Merian 1914: 18; *DMistral*, s. v. *arquet*). *Arquet* apareix per aquest àmbit tot sol (Tolosa de Llenguadoc, Arieja, Aude, Provença; Merian 1914: 18; *DAlibèrt*) o dins el compost *arquet del cel* (Tolosa de Llenguadoc) o *arquet de la brespade / de la matiade* (Bearn; Merian 1914: 18; *DPalay*; *ALEG*, iii, mapa 822)

els ja citats Gargallo/Pradilla (1997) i Gargallo (2006), l'*ALDC* (iii, mapa 678) o *BADARE* (*Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Rumania*; José Enrique Gargallo (dir.): <http://stel.ub.edu/badare/>).

12. El *Llibre del Tresor* (s. xv; *CICA*) també s'hi refereix amb el sol mot *arc* (cf. més avant); vet ací un fragment que denota l'esforç per explicar la pluja i la formació de l'*arc* per damunt dels mites: «E quant lo núvol és ben crescut e negre e moll, que ell no pot pus sofirar la habundància de las aygues que y són vaporades, cové que cayguen sobre la terra; e açò és la pluja. Lavors se lunya la mollea del núvol, que tantost torna blanch e leuger, e lo sol stén sos raigs per mig dels núvols, e fa de sa resplandor hun *arch* de iii colors diversas, car cascun elament hi met sa color. E açò sol sdevenir al ple de la luna. E quant lo nuu és queucom smogut e leuger, munta en alt, tant que la calor del sol lo confon el guasta, en tal manera que hom veu l'ayre clar, net e de bona color» (p. 158).

i de l'oriental.¹⁷ Presenten una extensió encara més petita: *el rall de Sant Martí* ([el r,aʎ de s,e^m mart'i]);¹⁸ *l'as de Sant Martí*, *l'ase de Sant Martí* i **llaç de Sant Martí* ([ʎ,az ðə s,am mært'i]);¹⁹ i *sol de Sant Martí*.²⁰

17. Concretament, d'O a E: Esterrí d'Àneu (al Pallars Sobirà), Santa Coloma d'Andorra (a Andorra), Bescaran i Arfa (a l'Alt Urgell), Castelar de n'Hug (al Berguedà), Planoles i Vilallonga de Ter (al Ripollès), Prats de Molló (al Vallespir), Oix (a la Garrotxa) i Santa Maria de Corcó (a Osona); el DCVB (s. v. *pont*) en donava referència de Castellbò (a l'Alt Urgell) i de la Pobla de Lillet (al Berguedà). Amades (1950 [2006], iv: 360) reportava l'apel·latiu de *pont* de Vilassar de Mar (al Maresme) i hi afegia que els pescadors d'allà «creien que era el camí que seguien les ànimes dels pobres mariners ofegats en la mar, per pujar a la glòria». De tota manera, la metàfora del *pont* es repeteix en altres llengües: *pont-de-sant-Bernat*, *pont-de-sedo*, *pont-de-sero* (DMistral, s. v. *pont*); *pont du Saint-Esprit*, *pont de Saint-Martin* i *pont de Saint-Pierre* (Ardèche; Merian 1914: 54-56); *pont de saint-bernard* i *pont du ciel* (França; ALE, i.6, Q:017; ALEG, iii, mapa 822). Fins i tot, en basc hi ha *zubiadar* «bridge horn» ('pont banya'), *Erromako zubia* «bridge to Rome», *Santiago zubi*, *zeruko zubi* «--- to heaven» ('--- cap al cel'), *San Migelen zubia*, *San Nikolasen zubi*, i *Frantziko zubi* «--- to France» (Knörr 2001: 411).

18. Concretament: la Torre de les Maçanes (a l'interior de l'Alacantí). El DCVB en donava referència a Albaida (la Vall d'Albaida) i a Benilloba (a l'Alcoià). L'ALPI-PV (mapa 433) el situava també a Benilloba (l'Alcoià). El DECAt (s. v. *raig*, 51b:35), segons notícia d'Enric Valor i de Josep Giner, arreplega *el raig de St. Martí* de l'extrem sud. Tenim *rall de Sen Martí* «arco iris. V. *Arch de Sen Martí*» al DMartíGadea (1891, s. v. *rall*). Cf. *rall*, *rallet* per *raig*, *raget*: *un rall* (o *rallet*) *d'oli* / *de lima* (val).

19. *L'as de Sant Martí* es diu, d'O a E, a Sant Salvador de Guardiola (al Bages), Cruïlles (al Baix Empordà), Banyoles (al Pla de l'Estanty) i a Bassegoda (a l'Alt Empordà); el DCVB en donava referència de Llofriu (al Baix Empordà). *L'ase de --* es diu a Cànoves (al Vallès Oriental) i Llagostera (al Gironès); el DCVB en donava referència de Sant Martí de Centelles (a Osona). I **llaç de --* apareix a Gòsol (al Berguedà).

Totes tres variants poden partir d'una alteració de caire fonètic a partir de *arc* (sovint reduït a [ar ðe/ ðə --]) i la transparentització amb la influència semàntica dels N as, ase i llaç. Convé recordar, p. ex., la freqüència de denominacions de l'arc de Sant Martí basades en noms d'animals, bé siga per projecció metafòrica o metonímica. Més avant esmentem **coll de cabra*, **cabreta*, per a l'arc de Sant Martí incomplet o per al secundari que pot aparèixer davall d'un de més gran. Amades (1950 [2006], iv: 358-360) n'aplega algun altre: **la culebra de sant Martí* (o *del cel*) a la Terra Alta i **la serp del cel* al Lluçanès. Cf. les denominacions zoomòrfiques que aporta Alinei (1983: 67-69).

Malgrat la possible metàfora ('l'arc de Sant Martí és un llaç'), hi pot haver en **llaç de --* també una alteració de caire fonètic a partir d'*arc* i de la fusió de l'article i subsegüent palatalització de la [l] inicial (> [ʎ]).

20. A Son Servera (a Mallorca). A Sineu, també a Mallorca, distingeixen entre *s'arc de Sant Martí* i **coll de cabra*; aquest darrer s'hi fa servir «quan només es fa mig arc». L'ALPI-PV (mapa 433) reporta **cabreta* «arco iris incompleto» a Rafelbunyol; en trobe rastre en murcià (cf. més avall).

§ 5. Hi ha, a més, el genèric *l'arc* en diversos llocs, sobretot del migjorn valencià,²¹ o *l'arc al cel* a l'Alguer ([lalk al s'eɪ])²² o **verderol* «arc de sant Martí en petit: només un tros» a Valljunquera ([berðer'ɔɪ]). El DCVB arreplega també *l'arc d'Igualada* a Calaf (l'Anoia), *l'arc del dimoni* o *arc suís* «arc secundari concèntric a l'arc de st. Martí i de coloració més dèbil que aquest».²³

Arc del cel, denominació incorporada pel DFabra i pel DIEC (però no pel DCVB) i absent als atlas lingüístics, només apareix alguna vegada als textos antics i contemporanis; cf. [6-8]:

[6] Dyats del sol si saubets sa plombura, / ne l'arch del cel per qual significatge / se mostra grog, rog, dejus sa verdura, / ne lo lampech con es del tro missatge. (*Cançonet de Ripoll*, segle XIV, p. 247; RIALC)

[7] Apres d'aço ells [els pagos] meten costa ella i arch del cel per ço que tot axi com i arch del cel appar de moltes e diuerses colors e s en ua sobtadament. (Traducció de *De civitate Dei* de Sant Agustí, s. xv, ed. d'Alabart, 1917, p. 126)

21. Concretament, de N a S: Massalió (al Matarranya), Cabanes (a la Plana Alta), València (a l'Horta), Torís (a la Ribera Alta), el Pinós (a les Valls del Vinalopó) i Guardamar (al Baix Vinalopó). L'ALE (i.6, Q:017) el localitza a Fraga (al Baix Cinca), a Sorita (als Ports de Morella) i a València. L'ALPI-PV (mapa 433) la localitza a Peníscola (al Baix Maestrat), l'Alcora (a l'Alcalatén), Moncofa (a la Plana Baixa), Casinos (al Camp de Túria), Torís (a la Ribera Alta), Polinyà (a la Ribera Baixa), Llanera de Ranes (la Costera), Crevillent i Guardamar (al Baix Vinalopó). És la solució del Baix Vinalopó (Segura 2003: 167b).

22. Donat com a segona resposta després de *arc de Sant Martí* ([lalk al s,am malt'i]).

23. Altres denominacions ací, en les notes 19 i 20. Amades (1959 [2006], iv: 358-364) n'aplega alguna altra: **la corona de Santa Eulàlia* i *la bandera Flamenca*, al Maresme; *l'arc de Barà* i *el pont de Barà*, «per les contrades tarraconines»; ja hem citat adés *la culebra de Sant Martí* o *del cel*, *la serp del cel* i *la pota de cabra*. Explica, a més, que «per la muntanya oriental, on qualifiquen l'arc de Sant Martí de **camí de Roma*, creuen que assenyalava la direcció de les carreres que duïen a Roma i a Terra Santa». El DCVB (s. v. *bandera*) defineix *bandera flamenca* com a «irisació produïda per la llum del sol en travessar certa mena de nuvolades» (Empordà, Costa de Llevant i de Ponent) i explica que «si és cap a la posta i la nuvolada és molt grossa, és senyal infal·lible de pluja; si és cap al matí, assenyalava pluja per la tarda» («Això no és s'arc de Sant Martí ni Déu. Això, mal com no s'ensorra!, és sa bandera flamenca des vent. Es cel està cremat de vent. Mal temps, mestressa», Ruyra, *Pinya*, ii, 54).

[8] Se fiu la llum, foragitant las ombras / de la nit y també las entumidas / sons del silenci, y advenqué llavoras / que en mitj de célichs resplandors, voltada / per l'*arch del cel*, sortint per entre núvols / [...] / aparegué la Verge milagrosa. (Víctor Balaguer, *Romiatge de l'ànima*, 1897, p. 36)

Iris es fa present en algun clàssic medieval com a nom d'aquest fenomen meteorològic.

[9] Ell serp de coure, / aram, llautó, / en pal, bastó, / més a través, / per Moysés / en alt alçada, / entrecruada, / clavada-b clau, / de treva y pau, / arch e senyal, / celestial, / *yris* pintat, / ffon lo posat / al firmament. (Jaume Roig, *Espill*, cap. 1460, v. 13.778; DCVB i CICA)

[10] lo *iris*, missatge de Juno, vestit de diverses colors. (Francesc Alegre, *Transformacions de Ovidi*, Barcelona, 1494, p. 6; DAguiló).

No sembla, però, que arribés més enllà dels usos literaris i formals. La notable presència de la denominació *arc iris* (o, més tost, quasi sempre ['arko --] o ['arku --], segons els dialectes) en el col·loquial contemporani deu ser efecte de la interferència de l'espanyol: no oblidem l'antiguitat de *arc de Sant Martí*, la gran extensió actual, l'arrelament en la fraseologia i en la cultura popular i, fins i tot, el fet que, d'una banda, ha penetrat en varietats veïnes (murcià i castellanoaragonés) i, de l'altra, fa continuïtat amb l'occità pel nord (cf. més avall).²⁴ Pot il·lustrar la lluita entre totes dues denominacions la prosa de Miquel Agustí (1618: ff. 2v i 3r):

[11] Presagi de abvndancia de Pluja [...]. Si la Gallina ab los seus polls se retiren de prompte al principi de la pluja, y si los seus polls hixen al mati tart, y casi per força a la pastura. Si lo *arch celeste dit*

Yris, e o *de Sanct Marti* se plega deues migjorn, ò aparexera dos ò tres, ò quatre vegadas en lo cel, sera presagi de abundancia de pluja.

[12] Presagi del svcces de trons, y llamps, y altres tempestats [...]. Si los dias de estiu, ò de la tardor son mes feruents que la constitucio del any no aporta. Y si alguna vegada al exir del Sol se mostra vn *Yri* (que es *lo arch de Sant Marti*), deues Ponent.

§ 6. Com hem avançat, *arc de Sant Martí* ha deixat una empremta en les comarques interiors valencianes amb parlars de base aragonesa: *arco (de) San Martín* es diu, segons l'ALPI-PV (mapa 433), a Castell de Vilamalefa i a Fanzara (l'Alt Millars), a Teresa de Viver i a Assuévar (a l'Alt Palància), Marines (el Camp de Túria), a Teresa de Cofrents (la Vall de Cofrents) i, pel S, a Dolors (Baix Segura); Llatas (1959: s. v.) ja arrebegava al Villar (als Serrans); l'ALEANR (mapa 1336) el situa a Aranyuel (a l'Alt Millars) i a Begís (a l'Alt Palància) i a Titaigües (al Serrans); Nebot Calpe (1986: 138) dona *arquico de San Martín* a la Serrania de Xelva.²⁵ Com ja reconeix el DRAE (s. v. *arco*: *arco de San Martín* «Murc. *arco iris*»), arriba al murcià. Tot i que García Soriano el reportava com a «desus» en el *Vocabulario del dialecto murciano* (1931), que recull més tost el parlar de l'Horta de Múrcia, es diu a lecla (Ortuño-Ortín 1999) i al nord-oest de la regió de Múrcia (Gómez Ortín 1991). El MALM (mapa 9) de Sempere (1995: 92) el situa en tres zones: la més extensa al nord-est comprèn lecla, Jumella, Cieza, Calasparra, Cehégín, Mula, Albudeite, Cabezo de Torres i La Raya; una segona a la costa est, entorn de La Unión, i la darrera al voltant de Llorca.²⁶ Gómez Ortín (2004: 24) cita *arco de San Martín* com a catalanisme general del murcià, a la vora de *majencar*, *llanda*, *traspol*, *gallette* o *canute*.

§ 7. D'advocació de sant Martí continua per l'occità, bé amb el primitiu *arc*, bé amb el diminutiu *arquet* (ja citat adés) o bé amb altres nuclis nominals; cf. només com a mos-

24. Els diccionaris normatius incorporen tant el compost *arc iris* (DFabra i DIEC 1995¹ i 2007², s. v. *arc iris* com *iris* tot sol. L'ALE (I.6, QI:017) dona *arco iris* només del portuguès, de l'espanyol i del català; i hi ha variants de *iris* en algun parlar italià. Sobre l'extensió de *iris* i *arco iris* en espanyol (també ací d'origen culte) davant, sobretot, *arco del Señor* o *del cielo* (denominacions populars encara vives), cf. García Mouton (1984: 176-177). Vegeu la presència encara molt important d'*arco del Señor* a Castella-la Manxa (ALECMAN, mapa 971).

25. Tanmateix, encara és conegut *arco (de) San Juan* al Racó d'Ademús (Gargallo 2004: 253).

26. Segons explica Sempere (1995: 93), a lecla «el *arco de San Martín* sólo aparece en enero, si no, es el arco iris». És interessant *pata de cabra* de Fuente Álamo i de San Pedro del Pinatar; cf. adés *coll de cabra* (de Sineu, Mallorca) i *cabreta* de Rafelbunyol (a l'Horta Nord) i ací les notes 19, 20 i 23.

tra les localitzacions següents: *arc de Sant Martin* al Llenguadoc (*DMistral*;²⁷ *ALE*, i.6, Q:017), *arc de San Martí* (*DLevy*), *arc de St-Martin* al Bearn i a la Provença (Merian 1914: 43), *arc de Sén Martî* (*DPalay*; *ALEG*, iii, mapa 822); *arquet de --* (cf. adés les notes 16); *céucle de Sant Marti* al Llenguadoc (*DMistral*), *cercle de St-M* a punts SE de Llenguadoc (Merian 1914: 82; *ALE*, i.6, Q:017); *pont de St-Martin* a Ardèche (Merian 1914: 55); *pourtaou de Sen Marti* a Bearn (Merian 1914: 54; *ALEG*, iii, mapa 822), *pourtàu-de-sén-Martî* (Lavedan), «portail de St-Martin, l'arc en ciel; v. *arcoulâ'*» (*DPalay*; *ALEG*, iii, mapa 822); *raie de saint-martin* (*ALE*, i.6, Q:017).²⁸

Arc o arquet de Sant Martí és denominació també antiga en occità:

[13] Una forma mostra en si / Que apella hom
l'*arc-s.-Marti*,/ E fai se d'ivers et d'estieu / Quan
lo solheilhs atenh la nieu. (Matfré Ermengau, *Breviari d'amor*, darreries del segle XIII, f. 38; Raynouard 1838, II: s. v.)

[14] Tot segur es seignal de pieja; / Et maj quand
vejretz de mati / Al cel l'*arquet de Sanct-Marti*; / Et
quand su'l tard el es al cel,/ Lavetz es signe de far
bel,/ A tot lo mens per l'endoma. (*Ordenansas et
costumas de Tolosa*, 1555, p. 34)

§ 8. El *DCVB* (s. v. *arc*) aplegava *arc de Sant Joan* només de Durro (a l'Alta Ribagorça) i el *DECat* (s. v. *arc*, 363a: 22), de les Viles de Turbó (Cercuran, la Ribagorça, Aragó) en la dita «el arco de san huan – aigua pa deman». L'*ALDC* (iii, mapa 678) aporta, com a primera resposta al qüestionari, [ar_{ko} ðe s_{an} tʃu'an] a Senet de Barravés i a Sopeira (l'Alta Ribagorça) i a Tolba i a Estanya²⁹ (la Baixa Ribagorça), i [ar_{ka} ðe s_{an} tʃu'an] a Taüll (l'Alta

Ribagorça); [ar_o de s_{an} dʒu'an] a Almenar, al nord del Segrià; i, darrerament, [ar_o de s_{an} dʒu'an] a Saidí (al Baix Cinca). Com a segona resposta (després de [ar_o de s_{am} mart'i]), hi ha [ar_{ko} ðe s_{an} tʃw'an] a les Paüls (l'Alta Ribagorça). Dins els parlars de transició entre el català i l'aragonés, hi aplega [ar_{ko} s_{an} xw'an] a la Pobla de la Roda (la Baixa Ribagorça). El mateix atles reporta la dita [ar_{ko} ðe s_{an} tʃw'an] | ,ajywa sta ðem'a] a les Paüls (l'Alta Ribagorça). L'*ALE* (i.6, Q:017) confirma aquestes dades: *arc de Sant Joan* a Almenar i *arca de Sant Joan* a Taüll (cf. *supra*). L'*LEANR* (mapa 1336) situa [ar_{ko} ðe s_{an} tʃwèan] a Noals (la Ribagorça), a Açanui i a Albelda (la Llitera).

Al ribagorçà de la vall de la Sosa de Peralta (a l'Alta Llitera) hi ha, segons Sistac (1993: 26 i 253), [ar_{ko}ðesant'ʃwan] a Gava-sa i a Peralta (en zona de llengua catalana), i [ar_{ko}ðesant'ʃwan] a Alins (zona «absolutament híbrida», amb trets aragonesos o castellans i catalans). Giral (2005, s. v. *arc*) dona *arco de Sant Juan* a Albelda, a Baells i, també, a Peralta de la Sal (la Llitera). En el parlar de transició de la Baixa Ribagorça Oriental, hi ha *arco de San Juan* (amb [x]; Torres del Bisbe, Jusseu i Aler), segons Quintana (1993: 290). «Arco de san Juan per la tardada, l'aigua passada» és una dita inclosa en el repertori de *Bllat colrat! Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça* (Moret 1997: 3, 177).

Arc de Sant Joan ja havia estat al·legat com a indicatiu del caràcter occidental (extremooccidental, més concretament) del lèxic del nostre clàssic (Ferrando-Escartí 1995; Ferrando-Nicolás 2005: 115; Ferrando 2001: 527), si més no, en aquest cas, del ms. C i ss. El mateix Bruguera (1991: 127) s'havia referit a la presència d'*arc de Sant Martí* com a element a favor de la «procedència oriental del ms. H»; en el llibre sobre el vocabulari del *LFJI*, Bruguera (1999: 161) aplegava el testimoni de Durro del *DCVB*. I és que a gosesades que contrasta aquesta reduïda presència en la nostra llengua de la denominació *arc de Sant Joan* amb el devesall de dades que forneix el viatge per les terres d'Aragó *arco de San Juan* (o de *San Chuan*). Com ja va fer notar Haensch (1960), Rohlf (1985) i Buesa (1989) i com mostra la geografia lingüística hodierna, aquesta és una denominació amplament arrelada a l'Aragó.

27. Vegeu la fraseologia occitana que aplega aquest diccionari.

28. Fora de l'àmbit occità estricte, l'advocació de sant Martí reapareix per Normandia i Picardia i és molt comuna en francoprovençal: *arc de St-Martin* a la Picardia i *raie de St-Martin* (rêl --, raile--, etc.) i *cinture de St-Martin* a Normandia. Dins l'àmbit francoprovençal: *arc de St-M* (*ler de St-M*: amb aglutinació de l'article; a *de St-M*); *couronne de St-Martin*; *raie de St-Martin* (râ, ròy, raye, rêya de --); *rouà de Saint Martin*; *cinture de St-Martin*; *korée de St-Martin* (Merian 1914: 43, 57, 64, 66, 70, 75).

29. Ací distingeixen [(l)'ar_{ko} ðe s_{an} tʃu'an] de [(l)'ar_{ko} ðe s_{am} p'eðre]: aquest darrer és més [tʃ'ik] que aquell; cf. més avall aquesta distinció a Tra-

sobares (comarca del Jalón medio - La Almunia, a l'O de Saragossa, Pérez Gil, 1995: 293).

Segons l'*ALEANR* (mapa 1336), inclou tota l'actual província d'Osca, emergeix en punts de l'interior de la província de Saragossa i del N i del S de Terol, a tocar del Racó d'Ademús (cf. *infra*); es diu també en alguna localitat navarresa (Alcoz, al N, i San Martín de Unx, al centre E). Com hem vist adés a la nota 25, arriba pel S al Racó d'Ademús (País Valencià; Gargallo 2004: 253), tot i que, segons sembla, ja afeblit. El mateix l'*ALEANR* (mapa 1336) localitza *barra de San Juan* a Ansó i *ramo de San Juan* a Echo.³⁰

Les monografies i la lexicografia dialectals donen un gran nombre d'atestacions d'aquesta denominació que completen les dades de l'*ALARN*; vet-ne ací una tria més o menys ordenada de N a S: Badia (1948 i 1950), Alvar (1978a: 28), el *DAndolz* i Barcos (2007:174) localitzen a Ansó i Fago, a l'extrem nord-occidental, la variant *barra San Chuan* (o *Juan*). Badia (1948 i 1950) troba *arco San Juan* a Bielsa. Haensch (1960: 268) dóna *arco Sanchuán* a Bonansa, Castanesa i Espés, i *arco Sinchuán* a Bisaurri. El *DAndolz* situa *arco de San Juan* a Benasc. Bosch (1929) donava *Arco San Juan* a Fonz (a la Baixa Ribagorça Occidental); Arnal Purroy (2003) presenta aquesta denominació com a ja en desús en aquesta contrada. *Arco San Juan* i la dita «Cuando sale l'arco San Juan por o maitino, por a tarde corre o camino» són vius a Laspuña i a El Pueyo de Araguás (Sobrarbe; Blas-Romanos 2005: 60). *Arco de San Juan* es diu al Somontano de Barbastre (Ríos 1997; Mostolay 2007), a Graus (Alvar 1954), a Bolea (on hi ha també la dita «L'arco de San Juan quita bino y no da pan», Garcés 2002); Coll (1902) va aplegar *arco de San Juan* a Binéfar (la Llitera). Al N de Saragossa hi ha *arco San Chuan* a Saltolaria (Romanos 2003: 140). Alvar (1978b: 258) donava *arco de San Juan* de la Navarra nord-oriental, concretament d'Igal, Izal i Gallués. A la part central d'Aragó, hi ha *arco de San Juan* «arco iris» a Oseja i Trasobares (comarca del Jalón medio - La Almunia, a l'O de Saragossa, Pérez Gil 1995: 293); cal remarcar que a Trasobares es diu *arco de San Pedro* del «segundo arco iris»

30. *Ramo de San Juan* és present en la literatura popular d'Echo, com ha mostrat Castañer (2004: 259) en les composicions de Veremundo Méndez Coarasa: «sigan ixas follas muertas. / B-há días que si las veyes / cuando a machurrirse plegan, / prexinas que ye otro tiempo / de verano u primavera / y que lo ramo San Chuan, / que polius colós amuestra / fendo circos en lo cielo / cuando s'acaba la plevia».

(cf. adés la nota 29). Finalment, no en manquen referències en les monografies dialectals del Baix Aragó; per exemple, *arco Sanjuán* a la Sexma de la Honor de Huesca del Común (Terol; Mercadal 2004).

Una bona prova de l'arrelament a Aragó d'aquesta denominació de l'arc del cel és la presència en la fraseologia. Ens remetem als refranys citats en el paràgraf anterior, als aplegats per de Jaime Gómez-de Jaime Lorén (2002: 391) i, sobretot, als aplegats a la base BADARE, molts dels quals ja hi apareixen identificats com a aragonesos.³¹

Fora de l'àmbit d'influència de l'aragonés,³² l'advocació de *sant Joan* en la denominació de l'arc del cel, es concreta, segons la geografia lingüística des de Merian (1914) fins als atlas més actuals (*ALW*, III, mapa 17; *ALE*, I,6, Q:017), al francès d'algun punt de Picardia (aquí amb *arc*) i de Valònia, on apareix amb nuclis nominals diversos: *ratlla* (*raie s't Jean*), *porta* (*porte s't Jean*), *corretja* (*courroie (de) s't Jean*), *creu* (*cròye / clòye / creû s't Jean*), *corona* (*couronne s't Jean*) i *senda* (*sentier s't Jean*).

3. TREBELL (MS. H), TREBELLO (MSS. CDEV)

[15] E quan nos fom levats d'aquel loch, passat i any e mig, parlà-ns matrimoni la reyna dona Beren-

31. Concretament: «Arco de San Juan a la tardada, agua a la matinada» (Martínez Kleiser 1953 [1989]: 53); «Arco de San Juan de tarde, / prevén la capa para el aire; / arco de San Juan por la mañana, / prevén la capa para el agua» (Casp; Gomis 1998: 96); «Arco de San Juan pel matí, / aigua de tarda pel camí» (Santa Liestra; com ja s'explica en BADARE, és a la Ribagorça de predomini aragonès; Gomis (1998: 96); «Arco de San Juan por la mañana, agua a la tardada» (Martínez Kleiser 1953 [1989]: 56); «Arco de San Juan por mañana, / agua a la tardada; / arco de San Juan a la tardada, / agua a la matinada» (Monsó; Gomis 1998: 96); «Arco de San Juan, / aigua pa demán» (ribera de l'Éssera; Gomis 1998: 96).

32. Knörr (2001: 411) fa notar que, en basc, a la vora de denominacions amb *ost-* o *ortz-* «sky» ('cel') (*ortzadar*, *ostadar*, literalment, «sky horn» ['cel banya']) o *zubi* «bridge» ('pont') (cf. adés la nota 17), n'hi ha d'origen romànic, p. ex., amb *arku*; concretament, *San Juaneko arku* «arch of Saint John». Convé advertir que Buesa (1989: 324) havia situat Durro (l'Alta Ribagorça) dins l'aranès; com que l'ALC ja havia trobat a Durro *arc de Sant Joan*, va concloure que aquesta denominació era aranesa. Cf. les denominacions que arreplega Coromines (1990: s. v. *arc*) de l'arc de Sant Martí en el gascò de la Vall d'Aran: *arbe de St. Martí*, *eğark de Sant Martí*, etc. Castañer (2004: 260) segueix Buesa i explica que «este fenómeno atmosférico en los Pirineos contienen abundantes alusiones a San Martín en catalán y gascón, a San Juan en aragonés y aranés».

guera, mare del rey Don Fferrando, de sa sor d'ela, que havia nom Dona Lionor. E eren abdues fiyles del rey Don Alfonso. E eren aquests los fiyls e les fiyles del rey Don Alfonso: La regina Dona Blanca, e fo muyler del rey de Ffrança, Loís, e fiyl del rey Ffelip; e l'altra fiyla fo Dona Berenguera, e fo muyler del rey de Leó, pare del rey En Fferrando, qui havia nom Don Alfonso; e l'altra fo la reyna Dona Urraca, que fo regina de Portugal; e l'altra regina fo Dona Lionor, la qual nós haguem per muyler. Els fiyls que'l rey Don Alfonso de Castela hagué ach nom la i l'infant Don Fferrando, e l'altre ach nom N'Anrich, qui fo puyt rey de Castella. E l'infant Don Fferrando morí ans que'l rey Don Alfonso, som pare, morís. E depuys que fo mort lo rey Don Alfonso, faeren rey a Don Anrich. E ab i *trebeyl* [H]/*trebello* [CDEV] que feya ab uns *moços* donaren-li d'una teula en lo cap i d'aquels qui jugaven a aquel joch contra él, que él los partí que fossen los i d'una part e él de l'altra, e él més-se ab aquels qui'l combatien en i pug en semblança de castel, e él fo ferit aquí e per aquel colp morí. E romàs lo regne a Dona Berenguera, de la qual fo son fiyl Don Fferrando, rey de Castella. (*LFJI*, 17, 14)

§ 9. Vet ací en un mateix fragment dos mots d'interés, i a més en un cas en variació entre els manuscrits del *LFJI*. Bruguera (1991, i: 123) es va ocupar de tots els dos i els va incloure entre els aragonesismes i hàpaxs de la crònica (dins l'apartat d'«Estrangerismes»).

El *DECat* (s. v. *mosso*, 816b: 14) aporta un testimoni ben reculat (any 988) del femení *mossa* en forma llatinitzada (el sobrenom *Bonamocia*) i cap altre fins al *Terç* de Francesc Eiximenis. Explica la penetració primerenca d'aquest mot en català per la vinguda des d'antic de «xicotes i donzelles aragoneses (i fins de més a Ponent [...])» a servir a Catalunya. De tota manera, és al segle *xv* quan aquest manlleu degué estendre's ací: el trobem des de llavors en els *Sermons* de Vicent Ferrer, en l'*Espill* de Jaume Roig, en el *Tirant* de Martorell... (cf. CICA).

Colón (1976: 189, n. 60) ja havia advertit aquesta atestació de la *LFJI*, que considera «testimonio esporádico, condicionado por el contorno castellano» (cf. més avall). Hi

ha dues col·leccions documentals valencianes de molt d'interés, per l'antiguitat i perquè, com hem avançat, reflecteixen la situació de contacte amb l'aragonés a les darreries del segle *xiii* en el nou Regne de València: els llibres de la Cort del Justícia d'Alcoi i de Cocentaina. En tots els dos hi ha elements, sobretot lèxics, aragonesos. El primer (cf. [16]) ens forneix una atestació del femení *mossa* al 1263-1265:

[16] muler d'en Esteve Royg, que prèns pel puyn a na Mirona e féu-la asiure en un pedric, mas no sap [...] que ela que ere a la boca del forn e vi na Mirona que volie gitar son pan, e vi la filya d'en Clereçó [...] per les [...] vi com seg[ui]a na Mirona e que volc ferir a la *moça*, mas no ó féu, que ela vis, e vi com [...] [Miro]na sobre una taula asa[...]da, e can se foren partides vi lo colp que la dita Clereçona avie pres en la cara e [...] sap pus. (*Esborrany de la Cort de Justícia d'Alcoi*, 1263-1265, ed. de Bañó 1996, p. 39; revisada per Maria Àngels Diéguez per al CICA)

Al segon corpus, el *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina* (Ponsoda 1996: 147 i 288), hi ha una ocurrència del masculí *mosso*, més clarament vinculada al contacte amb els aragonesos; es tracta d'un registre que reproduïx en estil indirecte les declaracions d'una tal Maria Gómeç, probablement aragonesa; cf. [17]:

[17] E fo demnada si el[a] [Mari Gómeç] pot provar. Dix que sí e vanà provar per les signals que ten en la cara e en la man e per na Sancha e per i moço que està en casa del dit P. Fuster.

§ 10. El segon mot presenta dues variants textuais: *trebeyl* (ms. H)/*trebello* (mss. CDEV). Coromines va ser breu i taxatiu al *DECat* (viii, 727b: 15-16): «*trebell(o)*, mai català, és un mot que Jaume I dóna com a cast. (*trebejo*)». Segons el *DCECH* (s. v. *trebejo*; d'ètim incert: potser diminutiu de *trebe*, variant de *trébede*), és paraula present en castellà des d'antic (segle *xiii*), en gallec i portugués, en lleonés i en aragonés; cf. la documentació que n'aporta el CORDE. A la nota 2, d'aquest mateix article, Coromines suggereix que *trebeyl* «acaso sea un aragonesismo de la crónica de Jaime I [...] o será un arcaísmo pronto olvidado: no conozco otro ej. en catalán».

Certament i a diferència de *mosso*, no sembla que aquest mot aragonés haja tingut gaire vida entre nosaltres, ni en la variant *trebello* ni en la probable adaptació *trebell*. Ha tingut una certa transmissió lexicogràfica, per progressiva transfusió d'un diccionari a un altre, segurament partir de «*trebello que feya ab huns mosos* 'es joch de armes feyt a usança descaramuça combatent alguna fortaleza, partint se tans a tants'» de la «Taula de paraules difícils» de la *Crònica* de Jaume I (1557; Colón 2003). Carles Ros (1739) fa esdevenir el mot agut: *trebelló* «choque de armas, à modo de escaramuza, dividiendose tantos à tantos»; d'ací el prengueren els diccionaris valencians del segle XIX: «*trebelló* 'especie de escaramuza tantos a tantos'». (*DEscrip*, 1851; *DMartiGadea*, 1891).

§ 11. Hi ha un vessant de la història d'aquests vocables a casa nostra que, tot i ser ja suggerida per editors i lingüistes, no ha estat prou atesa. Com havia observat Bruguera (1991, i: 123), el *DCECH* (s. v. *trebejo*, 613a: 15-18) aplega una sèrie d'atestacions hispàniques antigues del verb *trebejar* (cast.) / *trebelhar*, -*llar* (portugués i gallec), *trebeyar* (lleonés) i *trebellar* (aragonés), i cita el text següent, sense especificar-ne el títol i amb la indicació de «texto aragonés de h. 1220»:

[18] el Rey D. Enric *trebelló* con sus *mozos* e feríeronlo con una piedra en la cabeza e murió.

Deu tractar-se d'una de les dues versions (concretament de la segona) en què ens ha arribat el *Liber regum*. Aquesta crònica va ser compilada a primeries del segle XIII en dues versions: la primera, d'origen navarroaragonés, és anterior al 1211, i la segona, «de carácter toledano y apliación de aquélla», és de c. 1220, segon Gómez Redondo (1998: 101). Reproduïm tot seguit en [19] i [20] els fragments de totes dues versions que es corresponen pel contingut i per la forma amb el text de la *LFJI* de [15]. Com s'hi podrà advertir, efectivament la segona versió amplia la primera i és la més propera a la *Crònica* del rei Conqueridor;³³ així mateix, sense bande-

jar tots els elements més tost aragonesos, presenta solucions pròpies del castellà.

[19] L'emperador priso muller la ermana del comte de Barcelona, et ouo en ella fillos al rei don Sancho de Castiella et al rei don Fernando de Galicia e la reina de Nauarra e la reina de França. Pues priso l'emperador otra muller, sobrina del emperador d'Alamanna, et ouo en ella una filla, la reina dona Sancha, e casoron la con el rei don Alonso d'Aragon, el fillo del comte de Barcelona, et ouieron fillo al rei don Pedro. El rei don Sancho de Castiella, el fillo del emperador, priso muller la reina dona Blanca, la filla del rei don Garcia de Nauarra, & ouo en ella fillo al rei don Alfonso de Castiella. El rei don Alfonso de Castiella priso muller la filla del rei d'Angla Terra, donna Alienort, & ouo en ella fillo al infant don Ferrando. (*Liber regum*, 1194-1211, ed. de Louis Cooper, 1960)

[20] El Emperador tomó por mugier la ermana del Conde de Barcelona, é ovo en ella estos fillos, al Rey D. Sancho de Castiella: et el Rey D. Ferrando de Galiza: et la Reyna de Navarra: et la Reyna de Francia. Murió esta ermana del Conde de Barcelona, et tomó el Emperador otra mugier sobrina del Emperador de Alemaña: e ovo en ella una filla, la Reyna Dona Sancha, et casaronla con el Rey D. Alfonso de Aragón, que fue fillo del Comde de Barcelona. El Rey D. Sancho de Castiella fillo del Emperador, tomó mugier la Reyna Dona Blanca, filla del Rey D. Garcia de Navarra, è ovo en ella fillo al Rey D. Alfonso de Castiella. Este Rey D. Alfonso de Castiella tomó por mugier à la filla del Rey de Inglaterra, Dona Alionor: et ovo en ella estos dos fillos: el Infant D. Ferrando, et el Infant D. Enric: é ovo della muchas fillas: et casó la mayor Dona Berenguiela con el Rey de Leon: é ovieron dos fillos, el Infant D. Ferrando, è el Infant Don Alfonso: et casó la otra filla con el Rey de Franza: et la otra con el rey de Portugal: et dejó las otras en el Monesterio de las Huelgas cerca de Burgos. Murió el Rey D. Alfonso, et reynó su fillo D. Enric. Mas *trebelló* con sus *mozos*, et ferieronlo con una piedra en la cabeza, et murió:

33. Com hem pogut veure després d'haver constatat el, si més no, paral·lisme entre el fragment de la *LFJI* que ens ocupa i el *Liber regum*, Ferran Soldevila en l'edició de *Les quatre grans Cròniques* (1983²: 200, § 17, n. 9) ja va fer notar la possibilitat que aqueix fragment fos una «versió treta d'alguna crònica castellana possiblement dels *Anales primeros toledanos*».

et regnó su ermana Dona Berenguiela: et dio el Regno à su fillo D. Ferrando: et regnó d. Ferrando. Da aqui adelant será lo que Dios quisiere. (*Liber regum*, c. 1220; ed. d'Enrique Flórez, *Memorias de las reynas catholicas...*, I, Madrid, 1770, p. 496)

Aquesta segona versió apareix citada en algun altre lloc:

[21] En las *Genealogias de los Reyes de Castilla*, &c. escritas en el reynado de S. Fernando, é impresas por el M. Florez en el tom. I. de las *Reynas Católicas*, desde la pag. 481. en adelante, se lee [...]. Este Rey D. Alfonso de Castiella tomó por muger á la filla del Rey de Inglaterra Doña Alienor: & ovo en ella estos dos fillos, el Infant D. Ferrando & el Infant D. Enric: & et ovo della muchas fillas: & casó la mayor Doña Berenguiela con el Rey de Leon: é ovieron dos fillos, el Infant D. Ferrando é el Infant D. Alfonso. Et casó la otra filla con el Rey de Franza, & la otra con el Rey de Portugal: & dexó las otras en el Monesterio de la Huelgas cerca de Burgos. Murió el Rey D. Alfonso, & reynó su fiello D. Enric. Mas *trebelló* con sus mozos & ferieronlo con una piedra en la cabeza, & murió. Et regnó su hermana Doña Berenguiela, & dió el regno á su fillo D. Ferrando: & regnó D. Ferrando. Daqui adelant será lo que Dios quisiere (Gaspar Ibáñez de Segovia Peralta y Mendoza Mondéjar (marqués de), *Memorias historicas de la vida y acciones del rey D. Alfonso el Noble...*, 1783, p. 435)

Per ventura ens trobem davant una font coneguda, bé fos directament per mitjà d'un text, bé de memòria; potser es tractava d'un episodi conegut i recitat. Això justificaria aquesta ocurrència primerenca de *mosso*, condicionada per un context de contacte lingüístic, al capdavall, semblant al que denoten els documents d'Alcoi i de Cocentaina; explicaria també *trebell(o)*. Especialment aquest, sense continuïtat coneguda, no seria pròpiament un aragonesisme, un manlleu des de l'aragonés, si no un mot citat.

4. A TALL DE CONCLUSIÓ

§ 12. Hem provat d'oferir ací dos tasts d'un projecte de recerca centrat en els aragonesismes, històrics o vius,

especialment del català occidental i del valencià. Aquest projecte es fonamenta en el despullament de documentació i en l'aprofitament de fonts lexicogràfiques i dialectals i de la geografia lingüística.

§ 13. Ateses les dades que hem exposat, vessades per la documentació històrica i la geografia lingüística, podem suggerir que, quant al parell de denominacions *arc de Sant Martí* i *arc de Sant Joan*:

a) *Arc de Sant Martí* és denominació antiga i la més estesa en la nostra llengua; fa continuïtat amb l'occità i ha penetrat en parlars veïns: a l'àmbit murcià (on degué tenir una extensió més gran en altres èpoques, atés el repartiment en tres territoris al NE, SE i SO de la regió) i a les comarques interiors valencianes de parla castellanoaragonesa. Hi ha variants d'aquesta denominació que afecten el nucli nominal: *ratlla*, *pont* i *arquet de Sant Martí* (les més esteses) i altres com ara *rall* (per *raig*), *as*, *ase*, *llaç*, *sol de Sant Martí*, etc.

b) *Arc de Sant Joan* és a l'hora d'ara una denominació restringida a alguns parlars nord-occidentals en contacte amb l'aragonés. *Arco de San Chuan* (o la variant castellanitzada -- *de San Juan*) presenta encara una gran extensió dins Aragó, i ateny punts de Navarra; n'hi ha forma paral·lela en basc. Tot i que ara és especialment de l'Alt Aragó, encara es fa trobadís al centre i a l'O, i al Baix Aragó; se'n troben atestacions fins al Racó d'Ademús. Ha generat fraseologia semblant a la que trobem amb l'arc de Sant Martí. Degué ser general en altres èpoques per tot aquell país.

Fins ara no hem aplegat documentació que suggerisca que *arc de Sant Joan* tingués una extensió més gran a l'Edat Mitjana; sembla, més tost, que era *arc de Sant Martí* el nom més corrent llavors, com ara. Altrament fóra d'esperar que, per exemple, aparegués en terres valencianes, com de fet s'esdevé a altres mots occidentals o a possibles aragonesismes.

Podem demanar-nos si *arc de Sant Joan* s'ha de considerar 1) com a aragonesisme, és a dir, com a un manlleu lèxic directe o una denominació generada a imitació del model del romanç de ponent; o 2) com a un element més d'aquella continuïtat entre el lèxic català, que, seguint la proposta de Veny (1991: 102), pot tenir abast territorial divers o gradual: en aquest cas, comprendria les contrades nord-occidentals més acostades a Aragó. És interessant el paral·lisme amb la

variant *arquet de Sant Martí*, molt arrelada al català septentrional i al llenguadocià veí.

§ 14. *Mosso* és vocable del castellà general. Fins al segle *xv* no degué arrelar i estendre's entre nosaltres. Les primeres atestacions, com la del *LFJ*, denoten situacions de contacte amb aragonesos o amb l'aragonés. Cal suposar que aquests degueren actuar com a mitjà de penetració de *mosso* a casa nostra.

§ 15. Probablement, *trebell(o)* no és un aragonesisme en el sentit amb què hem fet servir aquest concepte ací. A diferència de *mosso*, no ens consta fins ara que tingués ús llavors ni que n'haja tingut després ni en la variant més fidel a l'original (*trebello*, mss. CDEV) ni en l'adaptada (*trebell*, ms. H). Deu tractar-se, al capdavant, d'un mot citat a partir d'una font textual directa o recordada, que devia reportar un episodi conegut.

§ 16. Durant molt de temps l'aragonés ha estat un parcel·la poc transitada per la nostra filologia. Cal reconèixer les dificultats que sol plantejar l'aproximació a un àmbit lingüístic sotmés a un procés de minorització des de fa molt de temps i encara no prou ben sistematitzat. Ara bé, pot ajudar-nos a fer llum sobre aspectes importants de la nostra llengua, especialment quant als parlars occidentals i al valencià, en particular.

Al cap dels segles, la *Crònica* del rei Conqueridor continua desvetllant interès i interrogants. Quant a l'àmbit de lèxic, el mètode de *biografiar* els mots (siga'm permesa la metàfora) és un (si no el) procediment per ventura més adequat per a provar de fer una mica de llum sobre aqueixos interrogants.

5. BIBLIOGRAFIA

ESTUDIS CITATS

- ABAD, José M. (2005-2006): «Introducción al estudio de la trashumancia en la comunidad de aldeas de Teruel (s. XIII-XV)», *Revista Zurita*, 80-81, pp. 9-67.
- ALDC = VENY, Joan; PONS, Lúcia (2001-2008): *Atles lingüístic del domini català*, I, II, III i IV, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ALE = *Atlas Linguarum Europae. Sous la red. de Mario Alinei et al.*, vol. I, *Commentaires: premier fascicule*, Assen: Van Gorcum.
- ALEANR = ALVAR, Manuel; LLORENTE, Antonio; BUESA, Tomás (1979-1993): *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, 12 vols., Madrid: Institución Fernando El Católico.
- ALECMAN = GARCÍA MOUTON, Pilar; MORENO FERNÁNDEZ, FRANCISCO (1988-2002): *Atlas Lingüístico (y etnográfico) de Castilla-La Mancha*, Universidad de Alcalá, <http://www2.uah.es/alecman>. [Darrera consulta: 25-04-2009]
- ALEG = SÉGUY, Jean; ALLIÈRES, Jacques; RAVIER, Xavier (1954-1973): *Atlas Linguistique et ethnographique de la Gascogne*, 6 vols., París: CNRS.
- ALINEI, Mario (1981a): «Osservazioni sul rapporto semantico fra 'arcobaleno' e 'itterizia' in Latino e nei dialetti e folklore italiani», *Quaderni di semantica*, 2, pp. 99-110.
- (1981b), «Tre studi onomasiologici sull'arcobaleno: Presentazione», *Quaderni di Semantica*, 2, pp. 51-53.
- (1983): «Cartes I.6-I.9, *Arc-en-ciel*», dins Mario Alinei, (ed.), *Atles linguarum Europae (ALE)*, vol. I, 1, *Commentaires*, Assen, Van Gorcum, pp. 47-80.
- (1984a): «I nomi dell'arcobaleno in Europa: Una ricerca nel quadro dell'ALE», dins *Diacronica, sincronica e cultura: Saggi linguistici in onore di Luigi Heilmann*. Brescia: La Scuola, pp. 365-384.
- (1984b): «Alcuni nomi italiani dell'arcobaleno», *Revue de Linguistique Romane*, 48, pp. 161-165.
- ALPI-PV = *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI): Edició i estudi del País Valencià*, tesi doctoral de Vicent-Ferran Garcia Perales (2001), València: Universitat de València.
- ALTA = NAVARRO GÓMEZ, Pere (1996): *Els parlars de la Terra Alta. 2. Atles Lingüístic de la Terra Alta (ALTA)*, vol. II, Tarragona: Diputació de Tarragona.
- ALVAR, Manuel (1954): «Dos cortes sincrónicos en el habla de Graus: 1. La misión de J. Saroian. 2. El *Atlas Lingüístico de Catalunya*», *Archivo de Filología Aragonesa*, VI, pp. 7-74.
- ALVAR, Manuel (1978a): «Repertorio Ansotano. Encuestas de 1950», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXII-XXIII, pp. 21-48.
- (1978b): «Breve vocabulario de la Navarra nordoriental», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXII-XXIII, pp. 251-298.
- ALW = *Atlas linguistique de la Wallonie. Tome 3. Les phénomènes atmosphériques et les divisions du temps*, a càrrec d'Élisée Legros, Lieja: H. Vaillant-Carmann, SA, 1955.
- ARNAL PURROY, María Luisa (2003): *Diccionario del habla de la Baja Ribagorza occidental (Huesca)*, Saragossa, Gara d'Edicions - Institución Fernando El Católico.
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria (1948): *Contribución al vocabulario aragonés moderno*, Saragossa: Monografías de la Estación de Estudios Pirinaicos.
- (1950): *El habla del valle de Bielsa*, Barcelona: CSIC.

- (1987): *Coherència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la Crònica de Jaume I: discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1987-1988*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BÄHR, Gerhard (1931): «El arco iris y la vía láctea en guipúzcoa», *Revista Internacional de Estudios Vascos*, 22, pp. 397-414.
- BARCOS, Miguel Ángel (2007): *El aragonés ansotano. Estudio lingüístico de Ansó y Fago*, Saragossa: Gara d'Edicions - Institución Fernando El Católico.
- BELTRAN I CALVO, Vicent (2005): *El parlar de la Marina Alta. El contacte interdialectal valencianobalear*, Alacant: Universitat d'Alacant - Departament de Filologia Catalana.
- BLAS, Fernando / Fernando ROMANOS (2005): *El aragonés de Baixo Peñas. Localidades de Sobrarbe situadas en las faldas de Peña Montañesa*, Saragossa: Gara d'Edicions - Institución Fernando El Católico.
- BOSCH, Vicent (1929): *Vocabulari de Fonz, Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, II, Barcelona.
- BRUGUERA, Jordi (1991): *Llibre dels Fets del rei en Jaume*, vol. I, Barcelona: Barcino.
- CASANOVA, Emili (1986): «Evolució de la segona persona del singular del present d'indicatiu del verb *ser* en català», dins *Actes del VII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: PAM, pp. 467-494.
- CASANOVA, Emili (2001): «Llengües en contacte a l'Edat Mitjana al Regne de València: el cas de l'aragonés i del castellà», dins Maria Antònia Cano, Josep Martines, Vicent Martines i Joan Ponsoda (eds.), *Les claus del canvi*, Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 135-160.
- CASTÁN, José L. (2002): «La influencia de la trashumancia aragonesa en la onomástica valenciana», *Actas del Congreso Internacional de Onomástica y Toponimia Catalanes*, València: Universitat de València - Denes Editorial, pp. 15-38.
- COLL ALTABÁS, Benito (1902): *Colección de voces usadas en la Litera*, Saragossa: Imprenta del Hospicio Provincial, 1902. [Inclòs dins la segona edició del *Diccionario de voces aragonesas* de José Borao, Saragossa, 1908]
- COLOMINA, Jordi (1995) (ed.): *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*, Alacant: Universitat d'Alacant.
- (1995): «La influència del català sobre el castellà del Regne de Múrcia (ss. XIII-XVII)», dins Jordi Colomina (ed.), pp. 221-275.
- COLOMINA, Jordi; PONSODA, Joan (1995): «Català(ns) i aragonès(os) en contacte al sud del Regne de València segons els *Extravagants* (1263-1264) de l'Arxiu Municipal d'Alcoi», dins Jordi Colomina (ed.), pp. 145-173.
- COLÓN, Germà (1976): *El léxico catalán en la Romania*, Madrid: Gredos.
- (1989): *El español y el catalán, juntos y en contraste*, Barcelona: Ariel.
- (1997): *Estudis de filologia catalana i romànica*, València-Barcelona: IIFV - PAM.
- (2002a): «La denominació de *lengua aragonesa* des d'una perspectiva catalana», *Caplletra*, 32, pp. 73-80.
- (2002b): «Castellano-aragonés en el antiguo Reino de Valencia», dins Germà Colón, *Para la historia del léxico español*, II, Madrid: Arco Libros, pp. 572-591.
- (2003): *De Ramon Llull al diccionari de Fabra. Acostament lingüístic als monuments de les lletres catalanes*. Edició a cura de Núria Mañé i Albert Soler, Castelló-Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COROMINES, Joan (1990): *El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascò*, Barcelona: Curial.
- CUBELLS BARTOLOMÉ, Olga (2005): *Els parlars de la Ribera d'Ebre. Estudi geolingüístic*, tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana, Facultat de Lletres, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona (accessible en línia <http://www.tesisenxarxa.net/>).
- DAGUILÓ = AGUILÓ I FUSTER, Marian (1914-1934): *Diccionari Aguiló*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- DALIBÈRT = ALIBÈRT, Loïs (1988²): *Dictionnaire Occitan-Français d'après les parlers languedociens*, Tolosa de Llenguadoc: Institut d'Estudis Occitans.
- DANDOLZ = ANDOLZ, Rafael (1992⁴): *Diccionario aragonés. Aragonés-castellano, castellano-aragonés*, Saragossa: Mira Editores.
- DCECH = COROMINES Joan; PASCUAL, José Antonio (1987²-1991): *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, 6 vol., Madrid: Gredos.
- DCVB = ALCOVER, Antoni Maria; MOLL, Francesc de Borja; SANCHIS GUARNER, Manuel (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma de Mallorca, Editorial Moll (accessible en línia: <http://dcvb.iec.cat/>).
- DECAT = COROMINES, Joan (1983⁴-1991): *Diccionari etimològic complementari de la llengua catalana*. 10 vols., Barcelona: Curial.
- DESCRIG = ESCRIG, Josep (1851): *Diccionario valenciano-castellano*, València: Imprenta de J. Ferrer de Orga.
- DFABRA = FABRA, Pompeu (1988²⁴): *Diccionari General de la Llengua Catalana*, Barcelona: EDHASA.
- DIEC = *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1995¹ i 2007².
- DLEVY = LEVY, Emil (1909): *Petit dictionnaire provençal-français*. Heidelberg. [Ed. facsímil de Culture Provençale et Méridionale, Marcel Petit, Raphèle-les-Arles, 1980]
- DMARTÍGADEA = MARTÍ GADEA, Joaquim (1891): *Diccionario General Valenciano-Castellano*, València: Imprenta de José Canales Romá.
- DMISTRAL = MISTRAL, Frédéric (1878-1886): *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire Provençal-Français*, I i II. Ais de Provença. [ed. facsímil d'ÉDISUD, La Calade, Ais de Provença, 1979]

- Dpalay. PALAY, Simin (1991): *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes (Bassin Aquitain)*, París: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- DRAE (1984²⁰) = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1984²⁰): *Diccionario de la lengua española*, Madrid.
- FERRANDO, Antoni (1989): «La formació històrica del valencià», dins Antoni FERRANDO (ed.), *Segon Congrés Internacional de la Llengua catalana*, VIII, àrea 7, *Història de la Llengua*, València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 399-428.
- (2001): «Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets*, de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans*, xx, pp. 511-531.
- FERRANDO, Antoni; NICOLÁS, Miquel (2005): *Història de la llengua catalana*, Barcelona: Pòrtic - UOC.
- FERRANDO, Antoni; ESCARTÍ, Vicent Josep (1995): *Llibre dels fets de Jaume I*, Introducció, transcripció i actualització a cura d'Antoni Ferrando i Vicent J. Escartí, Catarroja-Barcelona: Editorial Afers.
- FRAGO, Juan (1991a): «Conflicto de normas lingüísticas en el proceso castellanizador de Aragón», dins José M. ENGUIITA (ed.), *I Curso de geografía lingüística de Aragón*, Saragossa: Institución Fernando El Católico, pp. 105-126.
- (1991b): «Determinación sociolingüística en la castellanización del Valle del Ebro», *I Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón (Edad Media)*, Saragossa: Institución Fernando El Católico, pp. 115-130.
- GARCÉS, Agliberto (2002): *Fraseología de habla popular aragonesa*, ed. de Franchó Nagore Laín, Osca: Diputación de Huesca - Publicacions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.
- GARCÍA MOUTON, Pilar (1984): «El arco iris: Geografía lingüística y creencias populares», *Revista de dialectología y tradiciones populares*, xxxix, pp. 169-190.
- GARCÍA SORIANO, Justo (1932 [1980]): *Vocabulario del dialecto murciano. Con un estudio preliminar y un apéndice de documentos regionales*, Madrid: RAE. [Ed. de José Muñoz Garrigós. Murcia: Editorial Regional de Murcia, 1980]
- GARGALLO, José Enrique (2004): *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz*, Madrid: CSIC.
- GARGALLO, José Enrique (2006): «Quan surt la ratlla de Sant Martí... Refranes romances el arco iris, meteorología y cultura popular», *Quaderni di Semantica: Rivista Internazionale di Semantica Teorica e Applicata*, vol. 27, núm. 1-2, pp. 301-320.
- GARGALLO, José Enrique; PRADILLA, Miquel Àngel (1997): *El joc ancestral de la paraula. Llengua, cultura popular i refranyer a Rossell (Baix Maestrà)*, Benicarló: Edicions Alambor.
- GIRALT, Javier (2005): *Lèxic de la Llitera*, Lleida: Comarca de la Llitera - Editorial Milenio.
- GÓMEZ ORTÍN, Francisco (1991): *Vocabulario del noroeste murciano*, Murcia: Editora Regional de Murcia.
- GÓMEZ ORTÍN, Francisco (2004): «El dialecto murciano y sus variedades», *Tonos digital: Revista electrónica de estudios filológicos*, núm. 8 (accessible en línia: <http://www.um.es/tonosdigital/znum17/index.htm>).
- GÓMEZ REDONDO, Fernando (1998): *Historia de la prosa medieval castellana*, I. *La creación del discurso prosístico: el entramado cortesano*, Madrid, Càtedra.
- GUINOT, Enric (1999): *Els fundadors del Regne de València*, València: Ed. 3i4.
- HAENSCH, Günther (1960): «Las hablas de la Alta Ribagorza (Segunda parte)», *Archivo de Filología Aragonesa*, xii, pp. 117-250. [N'hi ha edició del 2003, Saragossa: Gara d'Edicions - Institución Fernando El Católico]
- KNÖRR, Henrike (2001): «Astronomy and Basque language», *Fontes Linguae Vascorum: Studia et Documenta*, any núm. 33, núm. 88, pp. 403-416.
- LLATAS, Vicente (1959): *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca*, I i II, València: Institución Alfonso El Magnánimo.
- LÓPEZ GARCÍA-MOLINS, Àngel (1993): «L'apitxat com a contacte de llengües i com a solució interna», dins *Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: PAM, pp. 137-142.
- MALM = *Micro Atlas Lingüístico del Murciano*, SEMPÈRE MARTÍNEZ, Juan Antonio (1986).
- MARTINES, Josep (1999a): «Dues aportacions al lèxic de la ramaderia», *BSCC*, 75, pp. 605-168.
- (1999b): «Una família lèxica conflictiva?: *saga*, **sagar*, *assagar* (?) i *assagador* o *assegador*», dins *Actes del XXIII Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*, Ulldecona, pp. 115-133.
- (1999c): «La proximitat lèxica entre el català i l'aragonés a propòsit de *bard*, *brull*, *caragina* i *xafardejar*», dins *Actas d'a I Trobada d'Estudios y Rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura*. Osca: Instituto d'Estudios Altoaragoneses - Consello d'a Fabla Aragonesa, pp. 125-162.
- (2002): «L'aragonés i el lèxic valencià. Una aproximació», *Caplletra*, 32, pp. 157-201.
- (2009): «El contacte del català amb la llengua dels aragonesos al segle XIII al País Valencià: influència sobre el lèxic», *Caplletra*, 46, pp. 61-88.
- [en premsa a]: «Història del lèxic i contacte de llengües. El català i l'aragonés al País Valencià a l'edat mitjana: un tast lèxic», Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- [en premsa b]: *El lèxic català i l'aragonés al País Valencià. Un contacte multisecular*, València: Universitat de València.

- MERCADAL, Manuel (2004): *Vocabulario de la Sexma de la Honor de Huesca del Común (Teruel)*, Saragossa: Institución Fernando El Católico.
- MERIAN, Samuel (1914): *Die französischen Namen des Regenbogens*, Halle, Druck von Ehrhardt Karras G.M.B.H.
- MOSTOLAY, Jesús de (2007): *El aragonés de El Somontano de Barbastro*, Osca: Aneto Publicaciones - Diputación de Huesca - Ayuntamiento de Adahuesca.
- NAVARRO ESPIACH, Germán (1999): «Teruel en la Edad Media. Balance y perspectivas de investigación», dins *Aragón en la Edad Media (XIV-XV)*, II, Saragossa: Universidad de Zaragoza, pp. 1199-1225.
- NEBOT CALPE, Natividad (1986): «Léxico referente al tiempo, a los accidentes geográficos, a la naturaleza del suelo y agricultura del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXXVIII, pp. 123-185.
- ORTUÑO, Miguel; ORTÍN, Carmen (1999): *Diccionario del habla de Yecla*, Iecla: Ayuntamiento de Yecla - Real Academia Alfonso X El Sabio.
- PÉREZ GIL, Miguel Ángel (1995): *El habla, historia y costumbres de Oseja y Trasobares*, Saragossa: Diputación de Zaragoza.
- POU, Onofre (1575): *Thesaurus puerilis*, València.
- PUJOL, Josep M. (2003): «Composizione interattiva e "code switching" fra catalano e ragonese nel "Llibre del rei En Jaume"», dins Joan Armangué (ed.), *Le lingue del popolo: Contatto linguistico nella letteratura popolare del Mediterraneo occidentale*, Dolianova: Grafica del Parteolla i Arxiu de Tradicions Populares.
- QUINTANA, Artur (1993): «Encara més capcirs: els parlars orientals de Sarró (Baixa ribagorçà Occidental)», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XXVII, Barcelona: PAM, pp. 271-308.
- RASICO, Philip (1990): «L'evolució de la llengua catalana al centre de l'antic Regne de València: reconquesta, immigració i canvi fonològic», *Caplletra*, 6, pp. 95-106.
- RAYNOUARD, François J. M. (1838): *Lexique roman ou dictionnaire de la langue des troubadours comparés avec les autres langues de l'Europe latine*, vol. II, París: Chez Silvestre, Libraire.
- RÍOS, Paz (1997): *Bocabulario d'o Semontano de Balbastro (de Salas Altas y a redolada)*, Osca: Publicacions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.
- ROHLFS, Gerhard (1985): *Diccionario dialectal del Pirineo Aragonés*, Saragossa: Institución Fernando El Católico.
- ROHLFS, Gerhard (1939): «Romanischer Volksglaube um die Vetula», dins *Archiv für das Studium der neueren Sprachen*, CLXXV, pp. 65-75. [Traduït a l'espanyol per Manuel Alvar i reproduït dins Gerhard Rohlfs, *Estudios sobre el léxico románico*, Madrid: Gredos, 1979]
- ROMANOS, Fernando/ Javier LOZANO (2003): *Al límite. La pervivencia del aragonés en las comarcas del norte de Zaragoza*, Saragossa: Diputación de Zaragoza.
- ROS, Carles (1739): *Breve diccionario valenciano-castellano*, València.
- RUBIO, Agustín (1999): «El ganado de València y los pastos del reino. Avituallamiento urbano bajomedieval como factor de conflictividad», *BSCC*, 75, pp. 651-720.
- (2002): «Valencia y los aragoneses en la baja Edad Media: la ruta del tribo», *Caplletra*, 32, pp. 95-110.
- RUBIO, Agustín; RODRIGO, Mateu (1997): *Antroponímia valenciana del segle XIV*, València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SEGURA, Carles (2003): *Una cruïlla lingüística. Caracterització del parlar del Baix Vinalopó*, Alacant: Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana.
- SEMPERE, Juan Antonio (1995): *Geografía lingüística del murciano con relación al substrato catalán*, Múrcia: Real Academia Alfonso X El Sabio.
- SISTAC, Ramon (1993): *El Ribagorçà a l'Alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- TORRUELLA, Joan [en premsa]: «La formació del lèxic sectorial en les llengües romàniques de la Península: Un estudi contrastiu del lèxic català, aragonès i castellà dels segles XIII i XIV», dins *Actes del XIV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Budapest, 2006 (4-9 setembre)*.
- VENY, Joan (1991): «Petges aragoneses en els dialectes catalans meridionals», dins Joan VENY, *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona: Empúries, pp. 97-114.
- VENY, Joan (2002): «Sobre el valencià gemecar 'gemegar'», *Caplletra*, 32, pp. 143-156.
- Vocabulari Faraudo* = FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís, *Vocabulari de la Llengua Catalana Medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain* (en construcció), sota la direcció de Germà Colón, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (accessible en línia: <http://www.iec.cat/faraudo/default.asp#top>). [Darrera consulta 24-08-2009]

FONTS CITADES

- AGUSTÍ, Miquel (1618): *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, Barcelona: Estampa de Esteve Liberòs (edició i estudis preliminars de Lluís Argemí, Joaquim Garriga, Modest Prats, Albert Rossich i Amadeu-J. Soberanas, Barcelona: Altafulla).
- ALABART, Gumersind (1917): «Exposició sobre lo libre *De civitate Dei* de Sant Agustí», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IX, pp. 41-62, 125-135 i 193-216.
- ALBEROLA, Estanislao (c. 1927): *Refraner valencià*. València: Editorial «Arte y Letras»
- AMADES, Joan (1952 [2006]): *Costumari Català. El curs de l'any*, 5 vol., ed. facsímil, Barcelona: Editorial 62.
- AVJI = *Arxiu Virtual Jaume I. Documents d'època medieval relatius a la Corona d'Aragó*, Vicent Garcia Edo (dir.) (accessible en

- línia: <http://www.jaumeprimer.uji.es/>). [Darrera consulta: 01-06-2009]
- BADARE = *Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania*; José Enrique Gargallo, director (<http://stel.ub.edu/badare/>). [Darrera consulta: 17-08-2009]
- BALAGUER, Víctor (1997): *Romiatge de l'ànima*, Barcelona, Tipolitografia de L. Tasso.
- BAÑÓ ARMIÑANA, Ricard (1996): *Esborrany de la Cort de Justícia d'Alcoi dels anys 1263-1265. Estudi i transcripció*, Alcoi: Ajuntament d'Alcoi - Institut de Cultura Juan Gil-Albert. [La transcripció que citeu ha estat revisada per Maria Àngels Diéguez per al CICA]
- BOCCACCIO, Giovanni: *Boccaccio*, ed. de Vittore Branca (1992), Torí: Giulio Einaudi.
- BRUGUERA, Jordi (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*, vol. II, Barcelona: Barcino.
- CANALS, Antoni: *Scala de contemplació*, ed. de Juan Roig Gironella (1972 i 1973): «La *Scala de contemplació* de Antonio Canals y la corriente de la *devotio moderna*», *Analecta Sacra Tarraconensia*, XLV, pp. 33-85, i «La *Scala de contemplació* de Antonio Canals», *Analecta Sacra Tarraconensia*, XLVI, pp. 129-263.
- Cançoneret de Ripoll = BADIA, Lola (ed.) (1983): *Poesia catalana del s. XIV. Edició i estudi del Cançoneret de Ripoll*, Barcelona: Quaderns Crema.
- CASTÁN, José L. (1996): *Los cabañeros serranos. Trashumancia aragonesa en el reino de Valencia durante la epoca foral moderna*, tesi doctoral, Universitat de València. [SPV, microfites]
- CASTAÑER MARTÍN, Rosa M. (2004): «El cheso en sus manifestaciones literarias: «Las follas de los árbols», de Veremundo Méndez Coarasa», dins José M. Enguita Utrilla (ed.), *Jornadas sobre la variación lingüística en Aragón a través de los textos*, Saragossa: Institución Fernando El Católico, pp. 255-277.
- CICA = *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, Joan Torruella (dir.), junt amb Manel PÉREZ Saldanya i Josep Martines, selecció de textos a càrrec de Vicent Martines (accessible en línia: <http://lexicon.uab.cat/cica>. 2009). [Darrera consulta: 20-08-2009]
- CORDE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, banco de datos (CORDE) [en línia], *Corpus diacrónico del español* (<http://www.rae.es>).
- CTILC = *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*, IEC (<http://ctilc.iec.cat/>).
- DE JAIME GÓMEZ, José; DE JAIME LORÉN, José María (2002): *Refranero aragonés. Más de 5.500 refranes, aforismos, dichos, frases hechas, mazadas... originarios de Aragón*, Saragossa: Fernando el Católico.
- DIÉGUEZ, Maria À. (2001): *Clams i crims en la València medieval segons el «Llibre de Cort de Justícia» (1279-1321)*, Alacant: Universitat d'Alacant.
- Espill* = ROIG, Jaume (c. 1460): *Espill*, ed. d'Anna Isabel Subirats. [Agraïm a l'autora la possibilitat de consultar aquesta edició]
- FARNÉS, Sebastià (1992): *Paremiologia catalana comparada*, I, ed. de Jaume Vidal Alcover, Magí Sunyer, Josep Lluís Savall i Josep Maria Pujol, Barcelona: Columna.
- FRANCH, Narcís, *El «Corbatxo»*, traducció al català del Boccaccio de Joan Boccaccio, segle XIV, ed. de Francesc de Borja Moll, Mallorca: Edicions de l'Obra del Diccionari, 1935.
- GOMIS I SERDAÑONS, Cels (1998): *Meteorologia i agricultura populars. Recull d'aforismes, modismes, creences i supersticions referents a la meteorologia i a l'agricultura a l'entorn dels anys 1864 a 1915*, Barcelona: Altafulla.
- IBÁÑEZ DE SEGOVIA PERALTA Y MENDOZA MONDÉJAR (MARQUÉS DE), Gaspar (1783): *Memorias historicas de la vida y acciones del rey D. Alfonso el Noble, octavo del nombre*, Madrid: Imprenta de D. Antonio de Sancha.
- Liber regum* (1194-1211) = COOPER, Louis (1960): *El Liber Regum. Estudio lingüístico*, Saragossa: Fernando el Católico.
- Liber regum* (c. 1220) = FLÓREZ, Enrique (1770): *Memorias de las reynas catholicas, historia genealógica de la casa real de Castilla y de León, todos los infantes, trages de las reinas en estampas y nuevo aspecto de la historia de España*, I, Madrid: Antonio Marín.
- Llibre del Tresor*, versió catalana de Guillem de Copons, ed. de Curt J. Wittlin, I, II, III i IV, Barcelona: Barcino, 1980-1989.
- MARTÍNEZ KLEISER, Luis (1953 [1989]): *Refranero general ideológico español*, Madrid: RAE.
- METGE, Bernat: *Lo somni*, ed. de Júlia Butià (2007), Madrid: Atenea.
- MORET, Xavier (1997): *Bllat colrat! Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça*, Osca: Instituto Altoaragoneses - Institut d'Estudis del Baix Cinca - Institut d'Estudis Ilerdencs - Diputació General d'Aragó.
- Ordenansas et costumas de Tolosa* = *Las Ordenansas et costumas del Libre blanc, observadas de tota ancianetat, compausadas per las sabias femmas de Tolosa et redigidas en forma deguda per lor Secretary*, ed. de Jean-Baptiste Noulet, Montpellier: Société pour l'étude des langues romanes - Paris, Maisonneuve et Cie, 1880.
- PONSODA, Joan (1996): *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el «Llibre de Cort de Justícia» de Cocentina*, Alcoi: Marfil.
- RIALC = *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana*, Universitat de Nàpols Federico II, coordinació Costanzo Di Girolamo (Universitat de Nàpols Federico II) i direcció Lola Badia (Universitat de Barcelona) i Costanzo Di Girolamo (Universitat de Nàpols Federico II), accessible en línia <http://www.rialc.unina.it/index.html>. [Darrera consulta: 20-08-2009]

RODRÍGUEZ MARÍN, Francisco (1926): *Más de 21.000 refranes castellanos no contenidos en la copiosa colección del Maestro Gonzalo Correas*, Madrid, RABM. [N'hi ha una edició de Madrid: Atlas, 2007]

SOLDEVILA, Ferran (1983²): *Les quatre grans Cròniques*, Barcelona, Editorial Selecta.

Taula de paraules difícils = Taula de paraules difícils... axí llemosines com aràbiques, com franceses e declaració de aquelles, dins l'edició de la *Crònica* del rei Jaume I, València, 1557.

TORRE, Alfonso de la (1484): *La visió delectable de Alphonço de la Torra, bachaller*, Barcelona: Matheu Vendrell. [Ed. facsímil, Barcelona, 1911]

pus en nre poder era que ja no
morria. **E**sobre aco leuam hi
de nres homes quel guardassen
e nos tornam ala porta d'la almu
dayna e dixem lurs qns des sen
hostatge e que exissen al mur
uell que plassen ab nos. E trage
nos lo fill del Rey d' mallorqs qui
podia hauer tro a xuy anys e
dixen q aquesta era la fiaca qns
dauen e quens obririen la porta
Enos guardassem qv metriem
E metem hi .ij. frayres pycadors
qui guardassen les cases del Rey
e el thesaur e .x. cauallrs ab ells
bons e saus ab lurs escuders p
guardar lalmudayna car nos erez
tots anuyats e uoliem nos repo
sar e era ia lo sol post

Al man nos regoneguem

LA SITUACIÓ DEL NOMBRE EN EL 'LLIBRE DELS FETS' DE JAUME I I EN EL SEU CONTEXT HISTÒRIC*

Joaquim Martí Mestre
[Universitat de València]

1. No fa gaire ens vam ocupar de la situació del plural en el *Curial e Güelfa* dins del context del segle xv. En aquesta ocasió, aprofitant i agraïnt l'amable invitació de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, ens agradaria ampliar la perspectiva diacrònica, referint-nos a l'estat del nombre en el *Llibre dels fets* del rei Jaume I, així com en altres textos del segle xiv, i també dels segles xi, xii i xiii.

El principal canvi produït en la formació del plural al llarg de l'evolució de la nostra llengua afecta els substantius, adjectius i participis que presentaven la terminació -s en singular, provinent de s llatina, així com els que acabaven en la sibilant africada [ʃ], després transformada en [s].¹ En els textos catalans arcaics, com també en els occitans, el plural d'aquests mots apareix en ocasions formalment idèntic al singular corresponent.² Lògicament, s'ha interpretat que,

en principi, aquestes formes eren, efectivament, invariables quant al nombre, per la fusió de la -s final amb la -s del plural (cf. Fouché 1924b: 8-9; Moran 1997: 311-313).

Així doncs, les mostres de plurals invariables en -s, -ç citats pels lingüistes corresponen als segles xii, xiii i xiv. L'exemple més antic que se cita, *cors* (Bergh 1937: 43; Moran 1997: 313), de l'any 1131, pertany a un document feudal, que va ser editat per Pujol, l'any 1913, i que reproduïx Russell-Gebbett (1965: 79; 1973: 263), en el qual apareix també la variant *quars*: «quod de ista ora inant fedels vos seré de vostros *quars* et de vostres vides et de vostres membres, qui en vostros *cors* se tenen». Amb anterioritat a aquests casos, ara podem afegir-hi el

dueix Moran (1997: 313-314), tot afegint-hi «dos *mas*» (1189) del *Capbreu de Castellbisbal*; Coromines (1983: 312) esmenta «los *tenebrós*» en les *Vides de sants rosselloneses*, al qual Kniazzev i Neugaard (1977: i, 15) afegeixen dos casos del plural *pres*, així com «los *cors*» i «los *francès*», en el mateix text. Diéguez (2001: 106) cita «per los *bras*» (a. 1287) en un llibre de la Cort del Justícia de València. Moran (1997: 313-314) es refereix a la pervivència temporal limitada d'aquestes formes invariables, les quals, segons les seues dades, «poden arribar ocasionalment fins a les *Vides de sants rosselloneses* i al *Llibre dels fets* de Jaume I». En el *Llibre jutge*, primera meitat del segle xii, es troba també com a substantiu femení *res*, amb el sentit de 'cosa', invariable en plural: «De akeles *res* ke marid e la uxor conkistan ensems», «sarà a custodir d'akeles *res*, on scritures són ensems fetes, en nom damsdués, segons la condicions de la scriptura e la division de les *res* e la possession del dret» (Moran-Rabella 2001: 78), idèntic al singular: «Atrestal llicència serà a les muliers ke fàcian si acaptaren alcuna *res* per donacion de qualsque» (*id.*).

* Aquest treball s'inscriu dins del projecte d'investigació Bases per a una Gramàtica del Català Antic (ref. HUM2005-03508 del MEC).

1. Per a la data i el procés de desafricació de la [ʃ] vegeu Coromines (1976) i Rasico (1982). El canvi sembla que començà a finals del segle x a la zona oriental del Principat, però no s'estengué a l'interior fins més tard.

2. Per al català, vegeu els exemples que citen Niepage: «*divers homs*» (1343), «*els calis*» (1368), en documents mallorquins (ap. Bergh, 1937: 45); Fouché (1924b: 8): «*monayls gros*» (segle xiii), procedent dels documents rossellonesos editats per Alart; Bergh (1937: 43): «en vostros *cors*», «ab los *aragonés*», «que no sien *pres*» (segles xii i xiii), extrets dels documents publicats per Pujol, l'any 1912, del bisbat de la Seu d'Urgell; exemples que repro-

plural *plumaçs*, en un testament de 1066, conservat en un carulari de Sant Cugat del Vallès (Russell-Gebbett 1965: 70), i que remunta, per tant, la documentació d'aquests plurals al segle XI: «Et iterum concedo ad domum Sancti Cucufatis alias vaccas qui remanent, et tonna I de vi et guadengs IIII et quat I et feltre I et *plumaçs* IIII et mapes II et tovalias II». És el plural del substantiu *plumaç* o *plomaç*, que, en singular, apareix en un inventari de la primera meitat del segle XII: «et I *plomaç*, et I choreg, et I borsa» (Russell-Gebbett 1965: 81), i en altres documents del segle XII i de finals de l'XI (*plomaz*, *plumàs*, i el femení *plumaza*) (DECat, VI, 620; Rasico, 1993: 110), aplicat a un coixí o matalàs de plomes. Derivat de *ploma* (< PLUMA) amb el sufix ACEU, amb valor de pertinença o de matèria; conserva encara, almenys en la grafia, la ç etimològica.

Els plurals en -es es documenten des del segle XII (cf. Fouché 1924b: 8-9; Gökçen 1977: 66; Rasico 1993: 112, 122; Moran 1997: 314; Moran-Rabella 2001: 69), mentre que els invariables, a diferència de l'occità,³ són sempre molt minoritaris en els textos de la nostra llengua. La nova desinència de plural -es deu el seu origen a motius morfològics, per la necessitat de distingir formalment el singular del plural. Avui dia la majoria de lingüistes relacionen la seua creació amb un procés analògic, com Rohlf (1977: 175-176), Badia i Margarit (1981: 274), Fouché (1924a: 89; 1924b: 8), el qual nega que siga un préstec occità de la llengua literària, com creia Saroïhandy,⁴ i Moran (1997: 314), que hi veu la recreació d'un sistema de plural «analògic a la dels mots que presentaven

3. En occità antic, segons mostren els textos, els plurals invariables, documentats des de principis del segle XII, tingueren, en general, molta major presència que en els textos catalans coetanis, si bé s'hi poden apreciar diferències geogràfiques, i en diverses contrades es documenten, des del mateix segle XII, en convivència amb els plurals en -es. A més, les formes breus corresponien a la norma culta trobadoresca del segle XII i principis del XIII (cf. Bergh 1937). Segons Ronjat (1980: III, 22), a partir del segle XIV, els plurals en -ses s'expandeixen en la major part del domini occità, tret d'algunes àrees. Actualment, en determinats parlars occitans encara es mantenen els plurals invariables (cf. Bergh 1936: 8-13; Ronjat 1980: III, 23-24; Alibèrt 2000: 50, 54).

4. Fouché argumenta que els plurals en -es es troben «dans des textes étrangers à toute influence savante et d'un caractère tout à fait populaire». Ja l'any 1910 Niepage, a partir de nombrosos exemples de la terminació -es en documents mallorquins dels segles XIII, XIV i XV, n'havia descartat la influència occitana sobre el català (cf. Bergh 1937: 44-45; Fahlin 1944: 43; Moran 1997: 31-318).

-e, -es en posició final regularment per al singular i el plural respectivament», com el cas de *monge*, *monges*. Altres autors, com Alcover (1903: 427) i Duarte i Alsina (1984-86: I, 115-116; II, 26-28), parlen d'una vocal paragògica, o de suport, lligada també a la necessitat de mantenir la distinció de nombre.⁵ Finalment, Bourciez (1967: 351) i Bergh (1937: 81-83) creuen que la e de la desinència de plural -es en aquests mots sembla haver-se produït per la combinació d'un procés fonètic i analògic, tendent en els dos casos a salvar el sincretisme de nombre existent. D'una banda, es desenvoluparia un element vocàlic epentètic per a possibilitar el manteniment diferenciat del morfema de plural,⁶ i d'una altra, actuaria l'acció analògica a partir dels mots amb -e, -es en el singular i el plural regular, respectivament,⁷ analitzant la terminació -es dels mots tipus *monges*, *nostres* com a morfema de plural.

Amb la desinència de plural -es s'aconseguia la distinció formal entre el singular i el plural en aquestes veus, evitant-ne un sincretisme que podia resultar molest en la comunicació.⁸ Així mateix, dotant el plural d'una marca formal, s'eludia la manca d'iconicitat resultant de la identitat formal entre la categoria semànticament marcada (el plural) i la no marcada (el singular), i es passava a una situació més natural de màxima iconicitat entre el singular i el plural, el qual estava

5. En concret, Alcover parla de la interposició d'una «e eufònica entre la s del tema i la s característica del plural». Per la seua part, Duarte i Alsina semblen inclinar-se més aviat per la conservació de la e com a vocal de suport, «de la mateixa naturalesa que la vocal final de mots com *pobre*, *ample*, *magre*, *dissabte*, etc.», però sense tenir en compte que en els substantius, adjectius i participis en -s, a diferència dels mots oxítons amb grups consonàntics finals de difícil pronúncia, també van existir, com hem vist, les formes de plural no vocàlic.

6. En paraules de Bergh (1937: 81-82), «l'effort de prononcer un s marquant le pluriel après l's du radical aurait développé un élément vocalique entre les deux s», i en termes de Bourciez (1967: 351), «développement d'un son complémentaire entre s + s».

7. En paraules de Bourciez (1967: 351), «analogie de *nostre mas*, plur. *nostres mas[es]*», i segons Bergh (1937: 82), «l'action analogique a dû partir de mots en -es».

8. Ara bé, els morfemes de plural presents en els substantius, adjectius o verbs amb els quals concordaven els mots en plural sense allargament vocàlic resolien sovint les possibles ambigüitats. Això explicaria que, a pesar de la creació primerenca dels plurals amb allargament vocàlic, els primers persistiren encara, si bé generalment de forma molt minoritària, en els segles següents.

ara també marcat formalment (tipus *arneses*) per relació al singular (tipus *arnés*), amb un afix flexiu afegit que identifica de forma inequívoca el plural, derivant-lo fàcilment del singular. A més, el nou morfema de plural *-es* contribuïa a regularitzar i estabilitzar el sistema nominal, d'acord amb la tendència romànica a diferenciar formalment la categoria de nombre.

Els plurals en *-es*, que, com hem vist, continuen en occità, en català foren substituïts pels corresponents amb *-os*, documentats des del segle XIII. Ara bé, en un inventari de la primera meitat del segle XII es documenta el plural *sedaços*, del substantiu *sedàs* (< SAETACEUM): «et parlios i anades, et estopa de lin i cova, et caseos VIII obtimos, et quartera I, et *sedaços* II obtimos» (Russell-Gebbett 1965: 81), que, de correspondre a la forma catalana, avançaria en un segle la primera datació d'aquest tipus de plural. Amb tot, probablement es tracta encara de la terminació llatina *-os*, si bé es troba en un mot en forma ja plenament romànica. Aquesta terminació hi podria estar afavorida pel substantiu *obtimos*, amb el qual concorda el mot *sedaços*.⁹

Actualment, generalment s'accepta que aquests plurals degueren originar-se en les veus que tenien una *o* tònica, per assimilació de la *e* de la desinència (tipus *religioses* > *religiosos*), i després s'estengueren analògicament a tots els mots masculins acabats en singular en *-s*, i que feien el plural en *-es* (tipus *franceses* > *francesos*, *escasses* > *escassos*),¹⁰ com diu Coromines (1983: 312), «gràcies a la necessitat de distingir en plural el masculí del femení». Per tant, es tractaria d'un canvi en principi fonètic, però afavorit morfològicament en la seua extensió i consolidació posterior. Tinguem en compte que aquesta transformació ja no es produeix en occità, llengua en la qual no existia la situació de sincretisme entre el masculí plural (tipus *lasses*) i el femení plural (tipus *lassas*).

9. En el mateix text apareixen altres mots també en forma plenament romànica, incloent-hi la terminació del plural: *tovaies*, *ercudeles*, *fauces*, *gonelles*, *obtimes*, però altres, en femení, mantenen la terminació llatina *-as*: *unas bragas*, «X parlios *gallinas*». Cal dir que els altres masculins en *-os* del text presenten una aparença més llatina que el nostre mot: *parlios*, *duos*, *caseos*, *obtimos*, la qual cosa podria fer pensar que la *-os* de *sedaços* ja siga romànica. En tot cas, hi resta el dubte.

10. El primer a sostindre aquesta teoria fou Niepage, l'any 1910 (cf. Fahlin 1944: 43; Moran 1997: 317-318); posteriorment l'han defensat Fahlin (1944) i Coromines (1983: 312), així com també Moll (2006: 145), Veny (1993: 145), Duarte i Alsina (1984-86: II, 31), Moran (1997: 323-324) i Rabella (1998: 207).

El canvi dels plurals masculins en *-es* a *-os* en català, segurament impulsat fonèticament, comptava, en efecte, amb condicionaments morfològics favorables, ja que es creava així un paradigma més uniforme i transparent en l'expressió del gènere en plural i més congruent amb les propietats estructurals del sistema, on es tendeix a afavorir la distinció formal en la categoria de gènere, particularment en els adjectius. Segurament també hi va contribuir, com assenyala Moran (1997: 324), la conveniència d'acabar amb el polimorfisme *-es* / *-os* per als plurals masculins, sobretot en els adjectius (tipus *franceses* / *orgullosos*), on, a més a més, com és sabut, una d'aquestes dues formes (*-es*) coincidia amb la desinència del femení. Amb el canvi *-es* > *-os* en els plurals masculins s'atorgava, doncs, una major estabilitat i naturalitat al sistema.¹¹ Martí i Castell (2002: 55) creu, a més a més, que cal valorar també en aquest canvi la teoria de Fabra, el qual creia que el final *-os* s'explicaria per analogia amb la forma de l'article masculí *los*. Ponsoda (1996: 198-199), en el seu estudi sobre la llengua del *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina* (segle XIII), no descarta «que la influència de l'aragonés ajudàs a accelerar aquesta mena de plurals». Sobre els possibles mòbils implicats en el seu desenvolupament, Faluba (1980: 183) parla d'un «procés força vacil·lant, a vegades fins i tot caòtic, influït segurament per factors geogràfics, estilístics i d'altres, el caràcter precís i la interacció dels quals no coneixem encara prou bé».

2. Considerant els dèficits en el coneixement de les etapes del procés evolutiu i de les circumstàncies que determinaren la convivència textual d'ambdues desinències en la llengua medieval, i tenint en compte que s'havien estudiat pocs documents sobretot de l'etapa final del canvi *-es* > *-os*, el segle XV, així com la possibilitat, apuntada per Faluba, que en aquest procés influïssen factors no tinguts prou en compte per la crítica, vam decidir analitzar la situació dels plurals en

11. Hom suposa que la irregularitat i la raresa d'uns hipotètics plurals femenins en *-os* haurà estat la causa que el canvi fonètic no acabés afectant també els plurals femenins en *-es* (tipus *religioses*, *orgulloses*) (cf. Fahlin 1944: 43-44; Bergh 1937: 73; Moran 1997: 324). Caldria valorar també que uns hipotètics femenins del tipus **orgullosos*, **monjos*, a més de no ser congruents amb el sistema, no haurien solucionat el sincretisme existent entre el masculí i el femení abans del canvi.

una mostra representativa de textos del segle *xv* (Martí 2008). A més de les circumstàncies enumerades per aquest lingüista, considerarem també la possible influència de la vocal e tònica dels mots implicats, els contextos lingüístics dels mots i els diferents tipus de vocables afectats.

En primer lloc, vam comprovar la pertinença del factor cronològic. Així, tot i el predomini general dels plurals en *-os* en el conjunt del segle *xv*, hi ha diferències significatives entre la situació de la primera meitat i la de la segona meitat de la centúria, amb els percentatges següents:

Primera meitat del segle *xv*: *-es*: 29,3%, *-os*: 70,6%

Segona meitat del segle *xv*: *-es*: 6,5%, *-os*: 93,5%.

També s'observa que en els mots masculins amb e tònica hi ha un major percentatge del plural en *-es* que en les veus amb altres vocals tòniques, i que la major pervivència d'aquesta desinència té lloc en els mots amb aquesta vocal. Així, a la primera meitat del segle *xv*, els mots amb e accentuada representen un 83% del total d'aparicions del plural masculí en *-es*, i a la segona meitat de la centúria, de fet, només es troba el plural masculí en *-es* en mots amb una e tònica. A més a més, si ens limitem només a les veus amb una e tònica, a pesar del predomini general del plural masculí en *-os* sobre el corresponent en *-es*, les xifres s'hi equiparen bastant, a la primera meitat del *xv*: *-os* 53,7%, *-es* 45,2%. Per tant, així com la o tònica va ser determinant en el naixement de la nova desinència *-os*, com reconeix generalment la crítica, cal, igualment, valorar la influència de la e tònica a favor de la conservació de la desinència *-es*.¹²

D'altra banda, vam comprovar també en el corpus textual del segle *xv* la pertinença dels contextos oracionals on figuren els mots masculins amb *-es*. Així, els escassos mots masculins amb vocal velar tònica que mantenen el plural en

-es a la primera meitat del segle *xv*, així com les poques veus masculines que conserven la terminació *-es* a la segona meitat del segle *xv*, es troben en contextos oracionals que hi resulten favorables, en especial els dos primers: a) en contacte o pròxims a substantius o adjectius masculins acabats en *-e* àtona en singular que formen el plural en *-es* de forma regular (tipus *frases, nobles, vostres*), amb els quals sovint concorden; b) pròxims a mots femenins en *-a* final que formen també el plural en *-es* (tipus *natures*); c) pròxims al mateix adjectiu plural, però femení; d) pròxims a l'article *els* (*dels, e-ls, que-ls*); e) pròxims a la desinència verbal *-en*; f) precedits d'una preposició amb la vocal e (*per, en, sens*) o de la conjunció e, i g) en adjectius i participis referits tant a substantius masculins com a femenins coordinats, restant d'aquesta manera representats els dos gèneres en el morfema de plural invariable *-es*. Per exemple, en aquestes dues oracions procedents de l'*Epistolari de la València medieval*: «e qualsevol coses, mercaderies e havers que d'aquells haja *preses*», «*atteses* los gests, comportes e paraules dels damunt dits».

De fet, des del punt de vista del parlant, la presència d'una mateixa desinència per al masculí i per al femení plural (*-es*) no devia representar cap problema de producció, sinó que, al contrari, suposaria una situació d'economia lingüística. A més a més, el sincretisme de gènere en els plurals en *-es* dels mots acabats en singular en *s* no devia ser un problema insoluble per a l'estabilitat del sistema, com ho prova el fet del seu manteniment, en convivència amb *-os*, durant tres segles, ja que la possible ambigüitat podia ser solucionada en bona part pel context. Pensem, per exemple, en el plural dels adjectius acabats en *-e* àtona en singular, idèntic per a tots dos gèneres (*altres, amplex, vostres*, etc.). A més a més, com ja va notar Par (1928: 22) en el seu estudi del *Curial e Güelfa*, i com vam poder ratificar nosaltres en el corpus documental del segle *xv*, els plurals en *-es*, en èpoques tardanes, fins i tot eren més freqüents en els adjectius i participis, de fet, on podia donar-se la major ambigüitat, que en els substantius. Amb tot, a la llarga, com és sabut, els plurals masculins en *-es* acabaren essent substituïts pels corresponents en *-os*, amb el triomf de l'extensió analògica d'aquesta desinència, ja que el sincretisme si, com hem dit, no perjudicava el parlant, sí que podia actuar de forma inconvenient sobre l'oient, i a més a

12. Rabella (1998: 207) també feia notar que l'únic plural en *-es* que apareix en un procés barceloní del segle *xiv* (*meses*) «podia haver-se mantingut a favorit pel fet que la vocal tònica era una e». Per la seua part, Coromines (1983: 312), referint-se al treball de Par de l'*Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, ja citat més amunt, va cridar l'atenció sobre l'estadística dels plurals masculins en *-os* i en *-es* en el text estudiat per Par, en el sentit de relacionar el plural en *-os*, la majoria de casos en mots amb una o tònica, amb el timbre d'aquesta vocal, però, tot i fer observar, igualment, que els 20 mots masculins amb *-es* contenien una e tònica, no hi va establir, en aquest cas, una relació equivalent.

més, com hem dit més amunt, anava contra els principis de naturalitat morfològica.¹³

Pel que fa a la incidència hipotètica d'altres factors, els textos aplegats en el nostre corpus documental del segle xv, deixen veure algunes possibles tendències, però no sempre de forma determinant. Així, sobre la possible variació estilística, s'observa que els mots masculins amb *o* tònica que mantenen el plural en *-es* a la primera meitat de la centúria es troben en obres d'un registre culte, i que alguns textos de la segona meitat del xv en els quals ja s'ha imposat totalment la desinència *-os* tenen un caire popular, però no sempre és així, com ocorre en el primer volum del *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla. Pel que fa a una possible variació dialectal, no trobem en el corpus del segle xv dades suficientment clares per a assenyalar una determinada tendència, ja que el descens de la desinència *-es* sembla afectar igualment els textos de les diverses procedències geogràfiques. Per últim, és possible que la tradició influís també en el manteniment més perllongat de la terminació *-es* en alguns mots masculins. Rabella (1998: 207) ja va destacar que el substantiu *meses*, l'únic plural masculí en *-es* en mots acabats en singular en *-s* d'un procés barceloní del segle xiv i d'uns processos lleidatans del segle xv, «devia posseir una tradició d'ús destacable». Igualment, aquest mot es troba entre els documents del nostre corpus textual de la segona meitat del segle xv, on s'observa una reducció considerable de la varietat de mots masculins diferents que adopten el plural en *-es*: bàsicament alguns gentilicis, el substantiu *meses*, l'adjectiu *universes* (molt localitzat en textos administratius) i l'indefinit *diverses*.

3. Passem a continuació a analitzar la situació dels plurals dels mots acabats en singular en *-s* o *-ç* en el *Llibre dels fets* de Jaume I. Com és sabut, aquesta obra, si bé escrita al segle XIII, es conserva en dos manuscrits del segle xiv i en altres de posteriors. Generalment, les edicions modernes del llibre, com també els estudis lingüístics, s'han fet a partir del manuscrit més antic conservat, el ms. H, copiat el 1343 per Celestí Destorrens, i conservat al monestir de Poblet. En efecte, en aquesta còpia

van basar la seua edició Marià Aguiló, l'any 1873,¹⁴ i l'Editorial Barcino, en la seua Col·lecció Popular, a càrrec de Josep Maria de Casacuberta i E. B., completada l'any 1962. Així mateix, el ms. H és la base de l'edició crítica de Jordi Bruguera (1991).

Igualment, els estudis de la llengua de la *Crònica* han pres com a base el manuscrit de Poblet, o han partit d'edicions d'aquest manuscrit. Fahlin (1944: 44-46), partint de l'edició de 1873, va notar que la terminació *-es* hi era la regular en el masculí plural, i només hi havia trobat sis casos de *-os*: dues vegades en *corsos*, i una en *abdosos*,¹⁵ *moços*,¹⁶ *aragonesos* i *mesos*. Aquesta observació li servia per a donar suport a la tesi «que e aurait d'abord passé à o par assimilation avec un o précédent», la qual, en la seua opinió, es trobaria confirmada per aquestes dades, així com per les formes *nostro* i *nostros* que documenta en «*nostro pro*», «en *nostro consiello*» i «als *nostros*». En realitat, «en *nostro consiello*» correspon a un passatge en aragonés, i «*nostro pro*» deu ser una errada per *nostre*, tal com figura en l'edició de Bruguera (1991). Restaria, per tant, un únic cas de *nostros*, i només en el manuscrit H, car en aquest cas en els mss. C, D i E apareix *nostres*, i en V, *mestres* (cf. Bruguera 1991: II, 126).

Faluba (1980: 180) al·ludeix al que ell considera un «nombre extraordinàriament reduït» de casos de plurals en *-os* en el *Llibre dels fets*, partint dels sis casos trobats per Fahlin (1944), i manifesta que «no sabem, però, a quina època precisa corresponen aquestes dades: si a la del naixement de l'obra, a la de la còpia de 1343 o, i això darrer deu ser el més probable, si representen un compromís entre els diversos moments d'una tradició manuscrita». De fet, aquest no és un problema exclusiu de la *Crònica* jaumina, sinó que afecta en

13. Sobre la morfologia natural i els principis de naturalitat morfològica, vegeu Kilani-Schoch (1988), Wurzel (1989), Wheeler (1993) i Pérez Saldanya (1998: 22-28).

14. «Chrònica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey En Jacme Primer, rey d'Aragó, de Mallorques e de València, compte de Barcelona e de Montpesler, dictada per aquell en sa llengua natural, e de nou feyta estampar per [...]», Barcelona, Biblioteca Catalana.

15. Fahlin diu que es tracta d'una forma ben curiosa, tenint en compte que *dos* és en si mateix un plural. De fet, és ben habitual en els textos medievals. Curiosament, Bruguera (1991: I, 59-60) no inclou *abdosos* entre els casos de plurals en *-os*.

16. En realitat, es tracta del castellanisme *moço* (cf. Bruguera 1991: I, 123), per tant, no entraria en aquest grup. De fet, Bruguera (1991: I, 59-60) ja no l'inclou entre els exemples dels plurals en *-os* dels substantius amb *-s* final en singular.

general totes les obres medievals conservades en manuscrits posteriors a l'original, la llengua de les quals, per tant, sempre reflectirà en major o menor grau les circumstàncies del moment de la còpia.

Bruguera (1991: i, 59-60), en un complet estudi de la llengua del *Llibre dels fets*, elaborat, però, només sobre el manuscrit H,¹⁷ es refereix al «clar predomini del morfema -es en els plurals dels substantius i els adjectius masculins acabats en -s en el singular, per damunt del morfema -os, no generalitzat fins al segle XV». En total, en el seu estudi es compten 101 casos de -es, per tan sols 4 de -os: 2 en *corsos* i 1 en *aragonesos* i *mesos*. No s'hi refereix, però, als plurals invariables en -s o en -ç, encara que aquests són arrellegats en el «Vocabulari integral» que clou el seu estudi lingüístic. Basant-se en aquest vocabulari, Moran (1997: 315) hi troba dues formes invariables: *cors* i *cafiç*, que apareixen només en el ms. H: «pus los *cors* hi havem a metre» (f. 73r, l. 16), en CDEV *lo cors*; «Sí hé en Tortosa CCC *cafiç* a mesura d'Aragó e i bacons» (f. 97r, l. 1), en CD *cafices*, en EV *cafiços*.¹⁸

Nosaltres en el nostre estudi hem tingut en compte no únicament el ms. H,¹⁹ sinó també els mss. C, D, E i l'edició prínceps V, col·locats en l'edició de Bruguera (1991). Recordem que C és l'altra còpia del segle XIV, feta el 1380 per l'aragonés Juan de Barbastro, i que D (finals del segle XV o començament del XVI), E (primera meitat del segle XVI) i V (València, 1557) formen, juntament amb C, una mateixa família textual (cf. Bruguera 1991: i, 10-25; Ferrando-Escartí 1995: 18-20).

Pel que fa al plural masculí en -es, comptabilitzem 102 casos en H, 77 en C, 75 en D, 68 en E i 31 en V, amb la distribució següent, segons la vocal tònica del mot afectat:

1. Amb e tònica: 73 en H, 59 en C, 61 en D, 56 en E, 19 en V. En els mots *aragoneses* (H 8, C 6, DE 7, V 1), *franceses* (H 3, CDEV 1), *genoveses* (H 2, C 2, DE 1), *pladeses* (1), *meses* subst. (H 32, C 28, D 30, E 29, V 6), *meses* part. (H 7, C 4, DE 5, V 2), diverses (H 1),²⁰ *preses* (H 14, C 12, D 11, E 8, V 4),²¹ *represes* (HCD 1), *torneses* (2), *apreses* (1).
2. Amb a tònica: 16 en H, 13 en C, 8 en D, 7 en E i V. En els mots *braces* (*braçes*) (H 4, C 2, DEV 1), *falses* (HDV 2, CE 1), *falces* (H 1), *fauces* (CDEV 1), *romases* (HC 6, DE 3, V 1), *vases* (HC 3, DE 1, V 2).²²
3. Amb i tònica: 2 en HCE, 3 en D, 1 en V. En *cafices* (HEV 1, CD 2), *kafizes* (1 HDE).²³
4. Amb o tònica: 10 en H, 2 en CDE, 3 en V. En els mots *corsos* (1), *cossos* (H 1), *coses* (V 1),²⁴ *erguyllones* (HC 1), *poderoses* (H 6, DEV 1), *maraveyloses* (H 1).²⁵
5. Amb u tònica: 1 en *buces*.

Quant al plural masculí en -os, es comptabilitzen 5 casos en H, 28 en C, 29 en D, 35 en E i 71 en V, que, segons la vocal tònica del mot en qüestió, es distribueixen com segueix:

1. Amb o tònica: 3 en H, 10 en C, 9 en DE i 8 en V. En els mots *abdosos* (1), *corsos* (HE 2, C 3, DV 1), *cossos* (DEV 1), *cosos* (D 1), *ergullosos* (DEV 1), *poderosos* (C 6, DEV 4).²⁶
2. Amb e tònica: 2 en H, 15 en C, 13 en D, 17 en E, 53 en V. En els mots *aragonesos* (H 1, C 3, DE 2, V 8), *mesos* subst. (H 1, C 5, D 3, E 4, V 27), *mesos* part. (C 3, DE 2, V 5), *francesos* (CDEV 2), *genovesos* (DE 1, V 2), *presos* (C 2, D 3, E 5, V 9), *represos* (EV 1).

17. El mateix autor declara que «caldrà fer algun dia l'estudi comparatiu d'aquestes variants manuscrites del *Llibre dels feyts*, que ha d'ésser de valor i d'interès grans per a la història de la llengua» (Bruguera 1991: i, 24).

18. El cas de *pres* que apareix en EV, en comptes de *preses* dels altres manuscrits, deu ser un cas de pèrdua de la concordança del participi: «Aladrach vos ha preses alguns castells en terres de València» (f. 143r, l. 23); en *poderoses* (H), *poderosos* (C) i *poderós* (DEV), deu tractar-se d'una interpretació com a singular, ja que es refereix al rei: «car nós no queriem enviar al rey de Castella negun missatge tro que ells no faessen poderoses de la vila» (f. 168v, l. 9).

19. Per a l'anàlisi dels plurals en aquest manuscrit ens hem servit del CICA (2006).

20. En H «E faeren fer jochs molts e de maraveyloses e de diverses»; CDEV afegeixen *coses* després de *diverses*, amb la qual cosa cal interpretar que el consideren femení.

21. En 143r l. 23 en EV *pres*, invariable.

22. En 77v l. 18 en DEC *les vases*.

23. En CV *barcelles*.

24. Del llatí *corpus*, com la variant *cossos* de H, no inclòs per Bruguera (1991: i, 59-60) en l'apartat del plural dels substantius i els adjectius.

25. CDEV afegeixen *coses* després de *maraveyloses*, interpretant-lo com a femení.

26. En 168v l. 9 en C *poderós*, invariable.

3. Amb *a* tònica: 3 en C, 7 en D, 8 en EV: *braços* (C 2, DEV 3), *falsos* (CE 1), *romasos* (DE 2, V 5), *ramasos* (DE 1), *vasos* (DE 1).

4. Amb *i* tònica: *cafiços* (1 EV)

En percentatges globals, en H -es 95,3%, -os 4,7%; en C -es 73,3%, -os 26,6%; en D -es 72,1%, -os 27,9%; en E -es 66%, -os 34%; en V -es 30,4%, -os 69,6%. Veiem, per tant, que la terminació -es predomina en tots els manuscrits de forma prou clara, però ja no en l'edició de 1557, on la prevalença correspon a -os. Notem, d'altra banda, que H presenta un percentatge molt elevat del plural en -es, que decreix significativament en la resta de manuscrits, els quals registren uns percentatges prou aproximats entre si, especialment C i D, si bé C, com a manuscrit més antic d'aquesta família, és el que acull més casos de la desinència -es.

Si tenim en compte la vocal tònica dels mots afectats, obtenim els percentatges següents: amb *e* tònica: H -es 97,3%, -os 2,6%; C -es 79,7%, -os 20,2%; D -es 82,4%, -os 17,5%; E -es 76,7%, -os 23,3%; V -es 26,4%, -os 73,6%. Amb *o* tònica: H -es 77%, -os 23%; C -es 16,6%, -os 83,3%; DE -es 18,2%, -os 81,8%, V -es 27,3%, -os 72,7%. Amb *a* o *i* tòniques: H -es 100%; C -es 83,3%, -os 16,6%; D -es 61,1%, -os 38,8%; E -es 50%, -os 50%; V -es 47%, -os 53%. Veiem, doncs, que en H el predomini clar de -es té lloc amb totes les vocals tòniques, si bé amb *o* tònica el percentatge relatiu de -os augmenta notablement respecte als altres contextos vocàlics. D'acord amb la tendència evolutiva a l'increment de -os, en CDEV en els mots amb una *o* tònica ja predomina el plural en -os, i en V, de fet, també en els mots amb una *e*. Amb les altres vocals, en C i D continua predominant -es, si bé amb més diferència en C; en E els percentatges estan equilibrats, i en V ja preval -os.²⁷ D'aquestes dades, es pot deduir que la natura de la vocal tònica, especialment de la *o*, influeix sobre la vocal de la desinència del plural (-es / -os) en el *Llibre dels fets*, i que la segona desinència s'incrementa en tots els contextos vocàlics en els testimonis de la família CDEV, per relació a H, que manté una situació lingüística més arcaïtzant.

27. Amb *u* tònica només hi ha un mot, *uses*, que presenta -es en tots els testimonis.

Dels cinc casos del plurals en -os en H, tres apareixen en mots amb una *o* tònica: *abdosos* (f. 73r, l. 9), *corsos* (f. 31v, l. 23; f. 40r, l. 19), i dos en mots amb una *e* tònica: *aragonesos* (f. 84v, l. 17) i el substantiu *mesos* (f. 8r, l. 20). Cal tenir en compte que els dos casos amb *e* conviuen, en el mateix manuscrit, amb un nombre molt més elevat de formes corresponents amb -es. Així, *aragonesos* (1) / *aragoneses* (8), i *mesos* (1) / *meses* (32), i, per tant, s'hi poden considerar com a excepcionals, si bé ja són indicatiu que la terminació del plural masculí -os començava a estendre's als mots amb altres vocals tòniques. A més, en el cas de *mesos*, apareix en un context oracional que en certa manera pot afavorir la terminació -os, almenys més que altres contextos on apareix *meses* en el mateix manuscrit, que semblen fonèticament més favorables a -es. Així, «E creem que estiguem en aquel siti nós entorn de || *mesos*, o poch més o poch meyns», on *mesos* es troba en contacte o pròxim a mots amb *o* tònica (*nós*, *entorn*, *dos*, *poch*) i a la conjunció *o*.

En canvi, en els mots amb *o* tònica que formen el plural en -os en H, o bé aquestes són les formes úniques (*abdosos*), o les formes corresponents amb -es presenten uns nombres semblants: *corsos* (2) / *corres* (1), *cosses* (1). En el cas d'*abdosos*, cal dir que aquesta és la forma més habitual en els textos catalans medievals, en els quals *abdosos* té una presència escassa. Així, en el CICA (2006) hi ha 134 casos d'*abdosos*, per tan sols quatre d'*abdosos*. Possiblement, la relació amb el numeral *dos*, amb el qual devia sentir-se compost el mot, hi afavoria la terminació -os.

4. A continuació tractarem d'aproximar-nos a la situació dels plurals dels substantius, adjectius i participis en -s o -ç en el context històric de la *Crònica* de Jaume I, és a dir, durant els segles XIII i XIV, a través del nostre corpus documental.²⁸ D'aquesta manera mirarem de contextualitzar millor les dades d'aquest llibre, i d'aportar més llum sobre les etapes d'aquest procés. Comencem pels documents del segle XIII.

Hi ha textos on encara no s'han introduït els plurals en -os, la majoria són documents breus: *Homilies d'Organyà* (final del XII o començament del XIII) (*corsses* 1, *falses*

28. El nostre corpus documental està constituït pel CICA (2006) i pels altres textos que s'indiquen en la bibliografia.

3), *Rendició del castell de Llorenç* (a. 1211, cat. occ.) (preses 2), *Cronicó de Perpinyà* (a. 1282-1289) (preses 1), *Lletres als bisbes d'Urgell* (a. 1230-1269) (agremonteses 1, franceses 1, pres 1 «que no sien pres»), *Capbreu de la Vall de Ribes* (cap a 1283-1284) (malgureses 29, mases 2),²⁹ *Bregues entre els homes de Montsó i el comanador dels templers* (a. 1260-1270) (ed. Miret i Sans 1916) (preses 3, pledeses 1), documents rossellonesos del regnat de Jaume I de Mallorca (a. 1276-1311) (ed. Alart 1881) (preses 1, meses subst. 4, torneses 3, trameses 1, enteses 1, peses 1; cabaces 5, pedaces 1; lebrores 2, grosses 1, rosses 1; uses 1). Veiem que en aquests textos els plurals en -es es poden trobar amb qualsevol vocal tònica, però sobretot amb la é.

En altres documents del segle XIII els plurals en -os, molt minoritaris, només es troben en mots amb una o tònica. Així, en els *Usatges de Barcelona* (primera meitat del segle XIII), on hi ha 24 casos de -es (92,3%),³⁰ tan sols hi ha dos casos del plural -os (7,7%), en *abdosos* (p. 143, l. 7, 8), mot que, a més de tenir o tònica, presenta generalment aquesta terminació en la llengua medieval, possiblement afavorida pel numeral *dos*, amb el qual devia sentir-se compost. En les *Vides de sants rosselloneses* (a. 1275-1299) (vol. 2 de l'edició de Kniazzezh i Neugaard 1977) la desinència -es és l'habitual (133 casos), en mots amb les vocals tòniques e, o, a, u, en substantius, adjectius i participis, i només apareix un cas de -os en *ergulosos*, precedit, a més a més, de l'article *los* i del quantitatiu *tots*, també amb o: «Esbaleïen-se totz los *ergulosos*» (CICA, 2006: p. 16, l. 12), en un context, per tant, molt favorable fonèticament a aquesta terminació. A aquesta forma Kniazzezh i Neugaard (1977: I, 15) afegeixen *ossos*, en el manuscrit P (en B *orses*), en un mot també amb ó, i precedit, igualment, de *tots los*: «que él ab unes balansas pesà tots los *ossos* per engals partidas» (Kniazzezh-Neugaard 1977: III, 55).

29. Aquest document i l'anterior són transcrits per Rasico (1993).

30. En aquest text només hi ha un cas del plural -es en un mot amb ó tònica (*religioses*) (la resta apareixen en mots amb é), i figura en un context favorable a -es: «sobre tots e d'abats e de diversses ordes de clerges *religioses*, per assentiment e per demanament dels grans hòmens» (CICA, 2006: p. 145, l. 21), modificant el substantiu *clerges*, i pròxim a altres mots amb -es i amb e.

En altres textos del segle XIII el plural -os es pot trobar també amb altres vocals tòniques, no únicament amb ó. Així, en el *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina* (a. 1269-1295): -es 68,4% (84,6% amb é), -os 31,5% (33,3% amb ó); en el *Llibre de la Cort del Justícia de València* (a. 1280-1288, 1298): -es 63% (83,5% amb é),³¹ -os 37% (68,7% amb ó); en el *Llibre de la Cort del Justícia d'Alcoi* (a. 1263-1265): -es 25% (100% amb é), -os 75% (83,3% amb ó);³² en els *Costums de Tortosa* (a. 1272-1275) (ed. Massip 1996): -es 72,9% (58,5% amb é),³³ -os 27,1% (73% amb ó);³⁴ en *Venda del castell d'Altés* (a. 1288, Alt Urgell) (Rasico 2006: 339-343): -es 83,3% (100% amb é), -os 16,6%, en el mot *falsos*, pròxim a mots amb una o tònica: «E part tot azo romanguessim nos e quascun de nos perjurs e *falsos* [...] e traidors a fur d'Arago», «on que fos fossem provats per perjurs e per *falsos*

31. Tinguem en compte que el mot amb ó amb el qual es documenta més el plural en -es en aquest text, *volenteroses* (4 casos), presenta dues ee àtones interiors, que podrien incidir també sobre la vocal de la desinència, tot i la ó. D'altra banda, com en altres casos, els contextos oracionals hi poden resultar també favorables a la e del plural (-es): «Siam aparellats e *volenteroses* de complir los manaments del senyor rey» (p. 997), «com nos siam aparellats e *volenteroses* a honor de vós» (p. 1041), «Som aparellatz e *volenteroses* a les vostres justes pregàries» (p. 1102), «a cascuns dels malfeïtors e *criminoses*» (p. 900), «sofïrens alguns *malisïoses* alongaments» (p. 1033), «tots pleïts civils e criminals degen ésser *concluses* dins xxx dies» (p. 872): pròxims al plural -es, a la desinència verbal -en, a la contracció *dels*, concordant amb un substantiu amb e tònica, en contacte amb un mot amb e.

32. En aquest llibre hi ha un repartiment prou ajustat entre -es i é tònica, i -os i ó tònica, amb un sol cas del plural -os en un mot amb é: *burgalesos*, on la terminació -os podria comptar amb el suport de *solidos*, un altre nom de moneda, relativament pròxim en el text.

33. Sovint, tant en els mots amb á com amb ó, en contextos oracionals favorables a -es. Així, per exemple, en els tres mots amb o tònica: «Totes coses censals poden vendre los *emphiteotz* a tot hom a qui-s vulen, exceptats cavallers e hòmens *religïoses* e esgleyes e clerges» (p. 262), «e dégia ésser dels pus pruxmes dels testadors, són aquestz aülterins e *incestïoses* e nefandïns» (p. 326), «la cort deu trametre letres [...] e articles [...]». E reebutz los ditz, sota son segel o de la cort *enclozes*, que-ls trameta» (p. 210), pròxims al plural -es, a la desinència verbal -en, a la conjunció e, als grups contractes *dels*, *que-ls*, *e-ls*. El masculí *falces* apareix generalment en correlació amb el femení *falces* (*falces cartes / falces testimonis*).

34. En dos dels tres casos de *presos* el ms. C, del segle XIV, presenta *preses*; en lloc de *casos* hi apareix *cases*, i en lloc de *pedrïços*, *pedrïcs*. Aquestes vacil·lacions segurament són prova de la menor consolidació del plural en -os en els mots amb vocals tòniques no velars.

e baares e traidors» (p. 343); en el volum II de la *Crònica* de Descloit (finals del segle XIII o principis del XIV) (CICA, 2006): -es 75,7% (68% amb é), -os 24,2% (87,5% amb ó).³⁵

Globalment, al segle XIII preval clarament el plural -es (79,9%), però ja s'hi troben casos del plural -os (20,1%), especialment en mots amb una o tònica (63,1% dels casos del plural -os). Igualment, el plural masculí -es es registra majoritàriament en mots amb una e tònica (66,6% del total del plural -es). Tenint en compte només els mots amb una e tònica, la terminació de plural -es dels substantius, adjectius i participis plurals acabats en singular en -s o en -ç hi representa un 94,9%, i la terminació -os, tan sols un 5,1%. D'altra banda, considerant únicament els mots amb una o tònica, -os hi representa un 52%, i -es, un 48%. Per tant, s'observa la relació existent entre plural -os i o tònica, i plural -es i e tònica. Ens hem referit també a la possibilitat que, donada la inestabilitat que presentava la desinència de plural dels mots en -s en singular en els documents, els elements del context oracional, i fins i tot les vocals àtones dels mots implicats, incidissen sobre la vocal de la desinència del plural, encara que aquesta influència hi devia ser menor que la de la vocal tònica (é, ó) dels mots afectats. Es nota, així mateix, un canvi significatiu entre els textos de la primera i de la segona meitat del segle, ja que a la primera part de la centúria només recollim en el nostre corpus documental dos casos de -os (*abdosos*) en els *Usatges* de Barcelona. De manera que es pot dir que el plural en -os és molt rar en els textos a la primera meitat del segle XIII, i no comença a tenir una certa presència, si bé minoritària, fins a la segona meitat d'aquesta centúria.

Des d'un punt de vista geogràfic, observem que en els textos rossellonesos és on més sembla retardar-se la presència del plural en -os. Així, ni en el *Cronicó de Perpinyà*, ni en els documents rossellonesos transcrits per Alart, ni fins i tot en el *Capbreu de la vall de Ribes*,³⁶ tots del darrer quart del segle XIII, no apareix aquesta desinència, però sí -es o -s, i en

un text extens com les *Vides de sants rosselloneses*, com hem vist, -os té una presència gairebé testimonial, i limitada a dos mots en un context fonètic molt favorable. Si es confirma aquesta tendència, es tractaria d'un ús lingüístic més conservador del català septentrional, en aquest període inicial (segle XIII), de conformitat amb l'ús occità, que, com és sabut, només coneix els plurals en -es o en -s.

Al segle XIII continuen documentant-se, generalment de forma esporàdica,³⁷ alguns exemples de plurals sense allargament vocàlic. En aquest sentit en el nostre corpus trobem *arnés* (CICA, 2006: Descloit, *Crònica*, II, p. 184, l. 7), *bras* (*Llibre de la Cort del Justícia de València*, p. 892), *bres* (Alart 1881: 85), *cors*: (CICA, 2006: *Usatges*, p. 95, l. 13; *id. Vides*, p. 223, l. 2; p. 345, l. 2; *id. Descloit*, p. 94, l. 2, 4), *francès* i *anglès*: «cavalers francès e anglès» (CICA, 2006: Descloit, p. 37, l. 7, 8), *pagès* (CICA, 2006: *Usatges*, p. 89, l. 6), *pedrós* (CICA, 2006: *Vides*, p. 249, l. 1), *pres* (*Lletres als bisbes d'Urgell*, Rasico 1993: 140), *terz* (CICA, 2006: *Vides*, 234, l. 15), *troç* (CICA, 2006: *Alcoi*, f. 21v, l. 5), *kafiç*, *quafiç* (CICA, 2006: *Alcoi*, f. 17r, l. 24; f. 24r, l. 17; f. 25r, l. 13).

5. En el nostre corpus documental de la primera meitat del segle XIV encara hi ha alguns textos on no es fa servir el plural en -os dels mots masculins acabats en -s, -ç en singular. Es tracta generalment d'escrits del primer quart del segle, i molts d'ells són còpies d'originals del segle XIII: la *Informació espiritual al rei Frederic de Sicília* d'Arnau de Vilanova (començaments del segle XIV), els *Començaments de medicina* (còpia 1300-1324, original 1274-1283), la *Disputació dels cinc savis* (còpia 1320, original 1294) i *Lo sisé seny* (còpia 1330, original 1294) de Ramon Llull, el *Llibre de privilegis de la ciutat e regne de València* (possiblement anterior a 1310; ed. García Edo 1988), les *Llegendes rimades de la Bíblia de Sevilla* (ed. Coromines 1983), i un text més tardà com és el *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania* (1341-42; Duran i Duelt

35. Segons l'estudi de Faluba (1980), on aquest considera els volums II, III i les primeres 59 pàgines del IV, sense incloure-hi els casos de plural invariable, -es hi representa el 56,6% i -os el 43,4%.

36. Text procedent del nord de la zona de transició entre el català central i el rossellonès o septentrional (cf. Rasico 1993: 162).

37. Ara bé, Faluba (1980: 181) comptabilitza 46 ocurrences del plural sense allargament vocàlic en la *Crònica* de Descloit (un 30,2%), manuscrit procedent, segons Rasico (1993: 34), del nord-est de Catalunya, i crida l'atenció sobre la singularitat d'aquest fet, que contrasta amb el caràcter «poc comú» d'aquest plural breu en les obres coetànies. Hom es podria preguntar si, donada la singularitat d'aquest fet, seria possible de pensar-hi en alguna afinitat o influència occitana.

2002), llibre de comptes d'un mercader barceloní, on comptabilitzem 9 casos del plural -es.

És més habitual que convisquen les dues desinències -es i -os, però amb majoria de textos on predomina clarament el plural -es, en alguns casos amb uns percentatges superiors al 80%, i fins i tot al 90%:³⁸ en el *Llibre del gentil e dels tres savis* de Ramon Llull (còpia del primer quart del segle XIV; ed. Bonner 2001)³⁹ -es 96,7%, en els *Diàlegs de sant Gregori* (còpia 1340, rossellonès) -es 96,3%,⁴⁰ en els *Furs de València* (còpia 1325-1349, original 1261-71) -es 92,4%, en el *Manual de consells de la ciutat de València 1 i 2* (1306-1327) -es 92,1%, en documentació barcelonina de la guerra contra Gènova (1330-1335; Mutgé i Vives 1992), -es 90,9%, en el *Raonament d'Avinyó* d'Arnau de Vilanova (començament del segle XIV; ed. Batllori 1987) -es 90,4%, en l'*Epistolari de Pere III* (1/2) (1344-48) -es 87,5%, en les *Gestes dels comtes de Barcelona* (1346) -es 81,8%, en l'*Epistolari de la València medieval* I (1/5) / (2/5) -es 81,8%, en documents relatius a la reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó (1343-1349) -es 75,9%, i en el *Llibre del Consell de la ciutat de Barcelona* (1302-1350; ed. Batlle i Gallart et al. 2007) -es 72,2%.

En el *Capbreu de Santa Cecília de Montserrat* (1334; Benito i Monclús 1994: 35-70), les xifres estan més equilibrades:

38. Els textos del segle XIV que presenten percentatges del plural masculí -es superiors al 90% solen ser del primer quart del segle o còpies de textos del segle anterior. Per tant, el percentatge del 95,3% del manuscrit H del *Llibre dels fets* no resulta sorprenent dins d'aquest context.

39. Segons Bonner (2001: XIX), l'obra original degué haver estat escrita entre els anys 1274 i 1276.

40. En aquest llibre continua la tendència, que ja havíem vist en els textos rossellonesos del segle XIII, a l'ús molt minoritari dels plurals en -os, i a més aquests s'hi troben en contextos molt favorables a -os, com ocorria en les *Vides de sants rossellonesos*: «cor axí con los erguyosos s'alegren en honors» (CICA, 2006: *Diàlegs*, f. 8r, l. 30), «foren totz gloriosos màrtirs» (*id.*, f. 52v, l. 12), «e axí tots foren feritz de coutel e fets màrtirs gloriosos» (*id.*, f. 52v, l. 21), en mots que contenen altres vocals velars. Però aquesta tendència ja no es repeteix, com veurem tot seguit, en els llibres apòcrifs *Les edats de Jesucrist* i *L'epístola de Jesucrist* del manuscrit Marmoutier, que hom situa dins del català nord-oriental de la primera meitat del segle XIV (cf. Furió Vayà 2007). Tinguem present que el manuscrit català dels *Diàlegs de sant Gregori* és segurament una còpia d'un text anterior, probablement del segle XIII, com es pot comprovar en la llengua de l'obra, especialment en els dos primers llibres (cf. Alegre 2006: 21-23).

-es 55,5%, -os 44,4%, i en el *Llibre de Sidrac* (primer quart del segle XIV; ed. Minervini 1982) els percentatges es troben al 50%. Són pocs els textos de la primera meitat del segle XIV on preval el plural en -os: en *Les edats i l'epístola de Jesucrist* -es 37,9% i -os 62,1%, i en el *Llibre de consells de la Paeria de Cervera* (1332-33, nord-occidental) -es 15,5% i -os 84,5%.

En conjunt, en els textos de la primera meitat del segle XIV analitzats, sense incloure-hi ara el *Llibre dels fets* (ms. H), que hem estudiat separatament, i deixant de banda els pocs casos de plurals invariables, la desinència -es hi representa un 77,5%, i -os, un 22,5%. Continua, per tant, el predomini global de -es sobre -os que observàvem en l'etapa anterior, i en uns percentatges molt semblants als dels textos del segle XIII, amb un increment lleuger de -os respecte a la segona meitat del segle XIII, i, de fet, en alguns textos, encara que en conjunt minoritaris, ja preval la desinència -os sobre -es. Entre els textos en què més progressa la desinència -os tenen una presència destacada els de caràcter divulgatiu com el *Llibre de Sidrac* i els llibres apòcrifs *Les edats de Jesucrist* i *L'epístola de Jesucrist*.⁴¹ Segons el timbre de la vocal accentuada, del total de casos del plural -es, el 63% es troba en mots amb una e tònica, i del total de casos del plural -os, el 39,6% es troba amb una o tònica. Per tant, la majoria de casos de -es continuen apareixent en mots amb una é tònica, mentre que els plurals en -os es diversifiquen més que en el període anterior, no limitant-se tant al context amb una ó, prova de la seua expansió a tota classe de mots, independentment de la vocal accentuada. D'altra banda, s'observa que la terminació -es predomina sobre -os no únicament en els mots amb e tònica (-es 83,9%, -os 16%), sinó també en els que tenen o tònica (-es 70,6%, -os 29,4%).

S'observa també, com ja havíem vist al segle XIII, la possible incidència relativa dels mots del context oracional

41. Es troben en el manuscrit Marmoutier juntament amb la traducció del Nou Testament, text que, segons Furió Vayà (2007: 243), presenta «mostres del llenguatge popular». L'altre text en el qual predomina clarament -os és d'origen nord-occidental, l'únic de la primera meitat del segle XIV que hem pogut analitzar. En un altre text nord-occidental de la segona meitat del segle XIV, el *Llibre d'hores*, només apareix -os. En l'altre text nord-occidental del segle XIV analitzat, el *Regiment de preservació de pestilència*, hi ha un cert predomini de -es (64,7%).

sobre la vocal de la desinència del plural, almenys en alguns casos. Així, per exemple, les tres ocurrences del masculí *falses* del *Raonament d'Avinyó* es troben en contextos favorables fonèticament i morfològicament a -es: «e ladres, e omeys, e adultres, e falses depositaris» (p. 190), «los quals l'Escriptura apella falses religioses» (p. 195), «Devets, donques, saber que aytals falses religioses caen, per aquela amor, en legees e abominacions» (p. 195). Igualment, en l'*Epistolari de la València medieval I (1/5) / (2/5)* els sis casos de -es en mots amb o tònica (*generoses* 5, *religioses* 1): «en nom de si e dels altres cavallers e generoses hereters» (CICA, 2006: cap. 1, l. 12), «Et tots los richs hòmens, cavallers e generoses» (*id.*, cap. 1, l. 55), «sobre certes qüestions que entre los dits cavallers generoses e vos eren» (*id.*, cap. 1, l. 16), «tots los nobles hòmens, clergues, religioses, ciutadans e tota altra persona» (*id.*, cap. 1, l. 39). També en el mateix *Epistolari*, especialment dos dels tres casos del masculí *diverses* que s'hi documenten ho fan en contextos fonètics i morfològics més favorables a -es que en el cas de *diversos* de la mateixa obra: «per raó de molts e diverses greujes» (*id.*, cap. 3, l. 3), «e en altres diverses lochs dels dits enamichs» (*id.*, cap. 80, l. 100); «per lo gran diluvi [...] qui enderrochà los ponts e molts e diversos alberchs» (*id.*, cap. 97, l. 6). O en el *Llibre de Sidrac*, *brassos*: «si ella-s fes sagnar de abdozos los brassos» (p. 148) està en un context molt més favorable a -os que els dos casos de *brasses* del mateix text: «aurà senyal e-ls || brasses, en perill de morir serà» (p. 298), «À-y una erba longa de || brasses, e moltes fulles menudes, blanques flors» (p. 310).

Encara es registren alguns casos de plurals sense allargament vocàlic, la gran majoria dels quals corresponen al substantiu *cors*: 11 casos en el *Llibre de Sidrac*, la gran majoria precedits de l'article *los* o del possessiu *lurs*, i només en un cas de *nostres*: «de nostres cors» (pp. 195, 196, 198, 200, 201, 323, 331, 333), una vegada en els *Furs de València*, pròxim al mateix mot en singular: «enaxí que cascun pach per la part que haurà en lo cors de la nau. E si aquelles parts dels cors de la nau no bastaran [...]» (CICA, 2006: Jaume I, *Furs*, r. 130, f. 7, l. 8), i una en els *Començaments de medicina* de Llull, precedit de l'adjectiu plural *majors*: «on la matèria és pus subtil et en majors cors» (CICA, 2006: Llull, *Medicina*, p. 81, l. 27), si bé en aquest mateix text en altres contextos apareix sempre *corses*

(14 casos): «altres corses» (*id.*, p. 82, l. 23; p. 89, l. 34), «dels corses» (*id.*, p. 57, l. 1; p. 83, l. 36; p. 86, l. 21; p. 89, l. 1, l. 5; p. 90, l. 7, l. 16), «los corses» (*id.*, p. 92, l. 10, l. 11; p. 108, l. 25), «als corses» (*id.*, p. 90, l. 21). A part d'aquest substantiu, no més registrem un cas del plural *kaffiz* en el *Manual de consells de la ciutat de València 1*: «||| kaffiz» (CICA, 2006: *Manual*, i, p. 186, l. 1), i *terzs* en el *Liber consiliorum* de la Paeria de Cervera (1332-1333): «ho agués per què-s pogués pagar en manera que *terzs*, ne penes, ne hostatges no se-n aguessen a pagar» (CICA, 2006: *Paeria*, f. 81r, l. 15).

El mot *cors* (< CORPUS) és un dels mots que en més casos i durant més temps mantingué el plural sense allargament vocàlic,⁴² si bé des de ben antic conviu amb les formes *corses*, *cosses*. El plural antic *cors* era un tipus de plural més fàcilment integrable en l'estructura de la llengua que els acabats en vocal tònica més -s (tipus *francés* o *gros*), ja que, com és sabut, en català la majoria dels mots aguts acabats en vocal tònica formen el plural amb -ns (tipus *pins*, *cinturons*, etc.);⁴³ en canvi, el plural *cors* (< CORPUS) era assimilable a altres amb -rs com *plor-plors*, *dolor-dolors*, *menor-menors*, o l'homònim *cor-cors*.⁴⁴

6. En el nostre corpus documental de la segona meitat del segle XIV comptem amb molt pocs textos que facen

42. Bergh (1937: 61-64) ja es referia, tant en català com en occità, a la reticència a adoptar el plural vocàlic per part dels neutres llatins en -us, alguns dels quals, de fet, no l'han adoptat en la nostra llengua (*temps*, *fons*, *pits*, *fems*), i alguns d'ells, com és sabut, han resolt el sincretisme creant un singular analògic sense -s (*pit*, *fem*).

43. En el cas del rossellonès sí que existia en aquests casos, per la pèrdua de la -n en el grup 'ns, un plural del tipus *pis* 'pins', *cinturós* 'cinturons'; i també podríem pensar que, per la simplificació popular del grup final -rs en el plural a -s, hi havia plurals del tipus *monestís*, *molinés*, etc. Però cal tenir en compte que en tots aquests casos el singular presentava una forma diferenciada del plural, la qual cosa no ocorria en el cas que ens ocupa (tipus *francés*), i que per damunt de la realització oral popular, prevalia en la llengua escrita la tendència a conservar aquests grups consonàntics finals.

44. Es podria fins i tot pensar que el context fonètic afavorís l'extensió de la terminació vocàlica -es en aquest mot, si tenim en compte que els casos que documentem de *cors* al segle XIII no apareixen precedits d'un adjectiu amb -es amb el qual concorde, i al XIV això només ocorre molt rarament, mentre que és més habitual en *corses* des dels textos més antics: per exemple, en les *Homilies d'Organyà*: «nostres corsses» (CICA, 2006: p. 124, l. 9), en les *Vides de sants rosselloneses*: «que-ls nostres corses» (CICA, 2006: p. 378, l. 13), «en los nostres corses» (*id.*, p. 234, l. 4).

servir exclusivament el plural -es en els substantius, adjectius i participis masculins acabats en singular en -s, -ç: el llibre tercer d'*Els quatre llibres de la reina Elionor de Sicília* (a. 1367, cat. central), i el breu *Inventari dels béns de Bernat Gomar* (1382, Alt Urgell). En la resta de casos, amb percentatges diversos, apareix la forma innovadora en -os.

Entre els textos en els quals conviuen -es i -os, amb predomini de la tradicional -es, són pocs els que se situen per damunt del 90% del plural -es, i aquests són de procedència nord-oriental: Documents de Berenguer de Cruïlles, bisbe de Girona (1358-1360), -es 93,7% i *Viatges de Marco Polo* -es 91,1%. Entre el 80% i el 90% es col·loquen el *Llibre dels articles de la fe* de Ramon Llull (ed. Pons i Pons 1996): -es 87,5%, amb un sol cas de -os, en un context favorable (en un mot amb o tònica i precedit de l'article *los*): «los corsos dels homes» (p. 43),⁴⁵ les *Lletres reials a la ciutat de Girona* (1351-98) -es 86,6%, l'*Epistolari de Pere III (2/2)* (1351-1361) -es 85,7%, l'*Epistolari de la València Medieval I* -es 84,3% i el *Llibre de consolació i de consell* d'Albertano da Brescia: -es 80%.⁴⁶ La majoria presenten uns percentatges inferiors al 80%.⁴⁷ *Crònica* de Ramon Muntaner (1352) -es 78,6%, *Llibres de comptes de la batalla de Morvedre* (1382-96; Silvestre Romero, ed., 2004) -es 77,9%, *Llibre de deutes, trameses i rebudes de Jaume de Mitjavila i companyia* (1345-70, cat. central; ed. Hurtado 2005) -es 76,2%, *Fasset* (probablement escrit a les acaballes del xiv; ed. Faraudo 1912) -es 71,4%, *Procés de Sueca* (1381-82) -es 67,8%, *Llibre de Privilegis de la ciutat d'Alacant* (1366-68; ed. Hinojosa 2008) -es 66,6%, *Manual de consells de Xàtiva* (1378-1379) -es 66,2%, *Regiment de preservació de pestilència* (1388, nord-occ.) -es 64,7%, *Llibre del Consell de la ciutat de Barcelona* (1354-1399; ed. Batlle i Gallart et al. 2007) -es 61,7%, *La fiyla del rey d'Ungria* (1350-74, cat. central) -es 60%, *Consueta de Sant Joan de Perpinyà* (entre 1380 i

1448; ed. Puig-Miró-Vila 2008): -es 55,3%, *Libre del Mostassaf de Mallorca* (1378-99) -es 54,5%.

Els textos en els quals predomina -os són molts més que en l'etapa anterior: *Tragèdies de Sèneca* (vol. I; finals xiv o principis xv; ed. Martínez Romero 1995): -os 94,2%, *Capbreu de Benifallet* (1373; ed. Castellvell 2005) -os 92,3%, *Llibre d'inquisicions de la parròquia de Castelltix* (1379-88, balear) -os 88,8%, *Cercapou d'Eiximenis* (finals del segle xiv; ed. Sansone 1957-58) -os 87,2%, *Llibre de Sancta Maria* de Ramon Llull (còpia 1374-99) -os 86,3%, *Cànon d'Avicenna* (còpia 1365, cat. sept.) -os 75,8%, *Procés criminal contra Antònia Marqués* (1374-1377, cat. or.) -os 66,6%, *Llibre de les medicines particulars* (últim terç del xiv; ed. Faraudo 1943) -os 64%, *Llibre de cort reial mallorquí* (1357-1360) -os 63,9%, *Llibre de les bèsties* de Ramon Llull (còpia 1367) -os 60%, *Doctrina pueril* de Llull -os 53,9%. En alguns textos tardans només apareix -os: *Questa del sant Grasal* (1380, balear), *Llibre d'hores* (darrer del segle xiv, zona Morella-Tortosa; ed. Colón 1960), i en textos breus: *Cartes de Sereneta de Tous al seu marit* (1375-99, cat. central), *Cartes autògrafes d'Eiximenis* (1392, cat. central), *Receptari* (finals del segle xiv; Ramello 1994), així com en un manuscrit mèdic sobre ven-toses (finals del xiv o començaments del xv; Vallribera 1992).

En conjunt, en els textos de la segona meitat del segle xiv els percentatges de les desinències -es (57,7%) i -os (42,3%) estan molt més pròxims entre si que en els de la primera meitat de la centúria. Així mateix, augmenten, per relació a etapes anteriors, els textos en els quals predomina -os sobre -es. A més a més, per primera vegada en els mots amb una ó tònica hi ha un clar predomini de -os (77,5%). Per tant, es nota globalment un progrés considerable de la desinència innovadora respecte al segle XIII i a la primera meitat del xiv. Tenint en compte la vocal tònica dels mots afectats, continua observant-se la major vinculació de la -es a la é tònica (78,1% dels mots amb -es) i de la -os a la ó (57,9% dels mots amb -os).

Per últim, és molt rar trobar encara plurals sense allargament vocàlic. Només hi registrem alguns casos de *responss*, *respons* en la *Consueta de Sant Joan de Perpinyà*, alternant amb *responses* i *responsos*: «totz los *responss*» (206), «e als *responss*» (211), amb la -s gràfica del plural, i ja fusio-nada: «e ls *respons*» (218, 219 [2], 222), «los *respons*» (222,

45. Tot i que el manuscrit més antic conservat és de finals del segle xiv, el llibre fou escrit a finals del segle XIII (cf. Pons i Pons 1996: 4-15).

46. L'editor, Sansone (1965: 24-25), situa el manuscrit català més antic, P, a la segona meitat del segle xiv, i creu possible «que el traductor fos originari de la regió nord-oriental del domini català».

47. En aquest grup se situa també el percentatge del ms. C del *Llibre dels fets*: -es 73,3%.

223 [2], 229, 232). Es tracta, com en el cas de *cors*, vist més amunt, d'un tipus de plural fàcilment integrable en el sistema de plural *-on / -ons*: *món-mons, malson-malsons, tron-trons*. A banda d'aquest mot, en el *Llibre de Sidrac* recollim *angoxós*: «e moltz són *angoxós* e *fellons*» (p. 299),⁴⁸ que, si no és una errada, podria veure's afavorit per la reducció fonètica del plural *-ns > -s*, pròpia del català septentrional, i que es reflecteix esporàdicament en aquest llibre: «cells qui destrouexen lurs *companyós*» (p. 197), «car ells no an encara totz lurs *companyós*» (p. 200).

7. El plural dels substantius i adjectius acabats en singular en [ʃ] presentava també problemes fonètics i morfològics en la seua solució regular [ʃ + s] (tipus *peix-peixs, mateix-mateixs*). Fonèticament resultava pràcticament impossible diferenciar entre el singular i el plural mantenint la palatalitat de la consonant final del radical, la qual cosa conduïa al sincretisme de nombre en el nivell oral, si bé en l'escriptura es podia mantenir la diferenciació ortogràfica (singular *-x*, plural *-xs*). Aquesta fou, segons sembla, la primera solució en aquests mots (plural tipus *peixs, mateixs*), seguida de la forma de plural en *-is* (tipus *peis, mateis*), simplificada en la palatalitat,⁴⁹ que permetia mantenir millor la diferenciació fonètica amb el singular (*peix, mateix*; cf. Coromines 1983: 312; Moran 1997: 313). Ambdues formes de plural, en *-xs* i en *-is*, es documenten en els textos medievals, i, segons Coromines (1983: 312-313), són «les formes normals en català antic» en els mots acabats en *-x* en singular. El mateix filòleg considera que «els plurals en *-os* són més moderns» i que «no solen trobar-s'hi plurals en *-es*», i, per això, creu que els plurals en *-xes* (*matexes, peixes*) de les *Vides de sants rosselloneses* són «una singularitat» d'aquest text. Si bé els plurals en *-es* no són exclusius de les *Vides de sants rosselloneses*, com podria interpretar-se d'aquestes paraules de Coromines, sinó que es registren també en altres escrits dels segles XIII, XIV i XV, és cert

que globalment tenen una presència quantitativament inferior a les solucions no vocàliques *-xs, -is*, mentre que a les *Vides de sants* són les formes preferents.⁵⁰

A continuació, farem un seguiment d'aquestes variants als segles XIII i XIV tenint en compte el corpus informatitzat CICA. En els documents del segle XIII hi trobem 2 plurals en *-xs*, 4 en *-ys*, 14 en *-xes*, dotze dels quals corresponen a les *Vides de sants rosselloneses*:

-xs: ilexs: «Establiren aquels *ilexs* damunt dits prínceps» (CICA, 2006: *Usatges*, p. 143, l. 11), *bayxs*: «e fa dels bays alts e dels alts *bayxs*» (CICA, 2006: Desclos, *Crònica II*, p. 182, l. 21). Aquest plural ja es documenta al segle XII, en un fragment del *Llibre jutge* de la primera meitat d'aquell segle: «Àlias sors deuen ser de l'uns de illos aja majors res d'anobra o de alod una res prenda tanta part ditas sors en adiments *ellexs*» (cf. Moran-Rabella 2001: 77).

-ys: meteys: «per a nós *meteys*» (CICA, 2006: *Cocentaina*, p. 68, l. 23), «ajatz cura de vosaltres *meteys*» (CICA, 2006: *Vides*, p. 197, l. 6), «los quals dixeran que elegissen d'els *meteys* ·XII» (*id.*, p. 136, l. 14), *peys*: «de v pans e ·II *peys*» (*id.*, p. 133, l. 11; p. 134, l. 5).

-xes: pexes (CICA, 2006: *Vides*, p. 183, l. 8; p. 199, l. 30; p. 211, l. 25, l. 28), *peixes* (*id.*, p. 161, l. 22), *metexes* (CICA, 2006: *Cocentaina*, p. 48, l. 44; p. 81, l. 13; *Vides*, p. 95, l. 30; p. 108, l. 8; p. 136, l. 17; p. 233, l. 17; p. 290, l. 16; p. 501, l. 12), *meteyxes* (CICA, 2006: *Vides*, p. 377, l. 10).

La forma *faxos* del *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina* (CICA, 2006: p. 96, l. 42) s'ha explicat com un possible aragonesisme (cf. Ponsoda 1996: 198), i segurament deu ser així, considerant l'influx aragonés present en aquest text, el fet que el substantiu *faixo* o *faxo* siga també aragonés, així com el context on apareix, seguit de la forma també d'aparència aragonesa *lino*: «e una faneca, e ·X· barcelles de sègol, e sobre ·XI· *faxos* de lino». En canvi, el plural *bastaxos* del *Llibre de la Cort del Justícia de València*, de l'any 1282, sembla genuí: «IIII diners als *bastaxos*» (2008: 249), tenint en compte, a més a més, que es tracta d'un mot català (*bastaix*), amb alguna prolongació occitana, però molt rar en castellà, on els pocs

48. I més en un cas com aquest, en coordinació amb *fellons*, amb *-ns* però pronunciat en aquest dialecte amb reducció de la nasal.

49. Per a Moll (2006: 168), les formes de plural tipus *mateis* s'originaren amb una reducció de la sibilant palatal a [j]; per la seua part, Moran (1997: 313) hi veu una «dissimilació del tret fricatiu». Sembla que també es podria entendre com una dissimilació eliminatòria de l'element mitjà d'un grup palatal complex format de tres elements.

50. En el segon volum de les *Vides de sants rosselloneses* comptabilitzem 12 casos del plural *-xes* i tan sols quatre de *-ys*.

casos de *bastaje* recollits als segles *xv* i *xvi* procedeixen del català (cf. DCECH, I, 537; DEC*at*, I, 714-715). Per tant, sembla representar l'existència incipient del plural en -os en els mots amb -x ja al darrer quart del segle *xiii*, paral·lelament a l'existència d'aquest mateix plural en els mots amb -s en la mateixa centúria.

En la primera meitat del segle *xiv*: -xs 28, -ys 18, -xes 6, -xos 1. S'inclouen ací els tres casos del plural -ys del *Llibre dels fets*:

-xs: *aqueixs* (CICA, 2006: *Clams*, II, p. 224, l. 21), *baxs* (CICA, 2006: Llull, *Medicina*, p. 71, l. 6), *matexs* (CICA, 2006: Jaume I, *Furs*, r. 4, f. 5, l. 2; r. 37, f. 7, l. 2; r. 50, f. 7, l. 1), *mateixs* (CICA, 2006: Llull, *Disputació*, p. 30, l. 6; p. 60, l. 6), *metexs* (CICA, 2006: Llull, *Medicina*, p. 78, l. 27; p. 88, l. 10; *id.*, *Manual* I, p. 158, l. 18), *meteixs* (CICA, 2006: Jaume I, *Furs*, r. 102, f. 8, l. 1; r. 108, f. 14, l. 32; r. 120, f. 31, l. 1; r. 128, f. 16, l. 2; r. 136, f. 6, l. 5), *peixs* (CICA, 2006: Jaume I, *Furs*, r. 146, f. 31, l. 2, 3 [2]), *bastaxs* (CICA, 2006: *Manual*, I, p. 108, l. 12), *boxs* (*id.*, p. 74, l. 22), *carcaxs* (*id.*, p. 175, l. 27; p. 177, l. 15), *emplexs* (*id.*, p. 87, l. 4, 7; p. 106, l. 14, 17, 19, 21).

-ys: *bays* (CICA, 2006: Llull, *Medicina*, p. 81, l. 35; *id.*, Jaume I, *Fets*, f. 180r, l. 19),⁵¹ *enleys* (CICA, 2006: *Diàlegs*, f. 8v, l. 3), *mateys* pl. (*id.*, f. 7r, l. 11; f. 8v, l. 2, 3; f. 20v, l. 10, 25; f. 28v, l. 3; f. 43v, l. 21; f. 66v, l. 1; f. 65v, l. 5; f. 68r, l. 3; f. 91r, l. 15; CICA, 2006: Jaume I, *Fets*, f. 93r, l. 23; f. 189r, l. 27),⁵² *aqueys* (CICA, 2006: Reintegració, v, cap. 242, l. 13), *peys* (CICA, 2006: Jaume I, *Furs*, r. 146, f. 31, l. 5).

-xes: *matexes* (CICA, 2006: *Diàlegs*, f. 7r, l. 16; f. 20v, l. 26; f. 43v, l. 6, 7; f. 52v, l. 3; *id.*, *Manual*, II, p. 376, l. 23).

-xos: *metexos*: «digueren o conseylaren [que][ls] dites o manifestes dels sobrestants e vehins que són estats als

altres vehins de Cervera a regonèixer lurs manifestes són per [...] *metexos* vehins» (CICA, 2006: *Paeria*, f. 31v, l. 3).

Per últim, en la segona meitat del segle *xiv*: -xs 57, -ys 62, -xes 13, -xos 6.

-xs: *aquexs* (CICA, 2006: Cartes Bernat Net, p. 175, l. 25; *id.*, Pere III, *Epistolari*, II, cap. 20, l. 212; *id.*, *Inquisicions*, p. 258, l. 4), *baixs* (CICA, 2006: Llull, *Sancta Maria*, p. 210, l. 26; *id.*, Agramont, *Regiment*, f. 62a, l. 49), *peixs* (CICA, 2006: Llull, *Bèsties*, p. 112, l. 4; *id.*, Llull, *Sancta Maria*, p. 204, l. 14; p. 232, l. 18; *id.*, Agramont, *Regiment*, 7 casos), *mateixs* (CICA, 2006: Muntaner, *Crònica*, 13 casos; *id.*, *Epistolari*, 1a, 5 casos; *id.*, Pere III, *Epistolari*, II, cap. 15, l. 23; *id.*, *Corbatxo*, p. 22, l. 32; p. 46, l. 2; *id.*, *Sueca*, p. 113, l. 21), *mateyxs* (CICA, 2006: Llull, *Doctrina*, I, p. 67, l. 13; *id.*, *Questa*, f. 70va, l. 3), *matexs* (CICA, 2006: *Corbatxo*, p. 14, l. 12; p. 81, l. 12; p. 86, l. 18; *id.*, Llull, *Doctrina*, I, p. 103, l. 14; *id.*, *Edats*, f. 225d, l. 3; f. 247b, l. 10; f. 249b, l. 5; f. 279c, l. 15), *metexs* (CICA, 2006: Llull, *Sancta Maria*, p. 70, l. 8).

-ys: *aqueys* (CICA, 2006: Sereneta, *Cartes*, II, cap. 13, l. 30; *id.*, *Inquisicions*, p. 254, l. 20; p. 255, l. 18; p. 256, l. 13; *id.*, Batle, I, p. 37, l. 2; *id.*, Procés Antònia Marquès, f. 4v, l. 14), *mateys* (CICA, 2006: Filla, p. 41, l. 10; *id.*, Cruïlles, Documents, cap. 15, l. 22; cap. 40, l. 15; *id.* *Consolat*, p. 185, l. 17; p. 229, l. 1; p. 231, l. 4; *id.*, *Viatges*, 6 casos; *id.*, Llull, *Doctrina*, I, 7 casos; *id.*, *Cort*, 7 casos), *mateiys* (CICA, 2006: Llull, *Doctrina*, I, p. 67, l. 7), *meteys* (CICA, 2006: Llull, *Sancta Maria*, p. 12, l. 12), *meseys* (CICA, 2006: Girona Ib, cap. 230, l. 22; cap. 298, l. 34), *bestays* (CICA, 2006: *Consolat*, p. 75, l. 18), *peys* (CICA, 2006: Llull, *Doctrina*, I, p. 19, l. 7; *id.*, Llull, *Bèsties*, p. 112, l. 5, l. 13, l. 14, l. 27; p. 113, l. 1; *id.*, Llull, *Sancta Maria*, p. 44, l. 36; *id.*, *Viatges*, 18 casos).

-xes: *baxes* (CICA, 2006: Avicenna, *Cànon*, f. 107r, l. 5; *id.*, Llull, *Sancta Maria*, p. 2, l. 24), *matexes* (CICA, 2006: Avicenna, *Cànon*, f. 13v, l. 21; f. 66r, l. 1; *id.*, *Edats*, f. 259c, l. 1; f. 421d, l. 10), *meteixes* (CICA, 2006: Llull, *Sancta Maria*, p. 182, l. 23; p. 252, l. 4; p. 308, l. 5), *metexes* (CICA, 2006: Avicenna, *Cànon*, f. 83v, l. 11; *id.*, Llull, *Sancta Maria*, p. 210, l. 20), *bastaxes* (CICA, 2006: *Consolat*, p. 115, l. 18), *grexes* (CICA, 2006: Avicenna, *Cànon*, f. 130r, l. 11).

-xos: *grexos* (CICA, 2006: *Corbatxo*, p. 57, l. 4), *matexos* (CICA, 2006: *Corbatxo*, p. 23, l. 32; p. 79, l. 33; *id.*, Mun-

51. En el *Llibre dels fets*: «no podiem sobrepujar el vent per ço quan érem pus *bays* que ells no eren» (en DEV *baix*). Bruguera (1991: I, 60) deu interpretar-lo com l'adverbi *baix*, i per això no l'inclou entre els plurals dels noms acabats en -x en singular. Ara bé, també hi cap la interpretació com a adjectiu, com fan Ferrando i Escartí (1995: 271) en la seua versió modernitzada del llibre: «per tal com ens trobàvem més *baixos* que no ells».

52. Bruguera (1991: 60) inclou també un cas de *meteys* en el *Llibre dels fets* entre els «plurals en -ys», però en realitat es tracta de la forma invariable que emfasitza l'adverbi *aquí*: «E acabam tot açò en l'altre dia, que no esperam lo terç, e enviam-los-ne ab aytant aquí *meteys*» (CICA, f. 111v, l. 12).

taner, *Crònica*, f. 23ra, l. 28; *id.*, *Edats*, f. 242d, l. 7), *cerboxos* (CICA, 2006: *Mostassaf*, VIII, p. 230, l. 30).

Es nota, per tant, un increment de la terminació -xos a la segona meitat del segle XIV, si bé aquesta continua essent molt minoritària, i no predominarà fins al segle XV, com ocorre en el cas dels substantius, adjectius i participis en -s, -ç.⁵³ D'altra banda, observem que la terminació -es, globalment minoritària en els mots amb -x respecte a les desinències no vocàliques, presenta una preferència geogràfica prou evident, per relació al rossellonès o català septentrional. Així, dels 33 casos de -xes del CICA als segles XIII i XIV, un total de 24, és a dir, un 72,7%, corresponen a textos d'aquesta procedència.⁵⁴ Aquest predomini és encara més marcat si tenim en compte només el segle XIII i la primera meitat del XIV (85%). Igualment, aquesta tendència es repeteix en altres textos del mateix període que hem pogut buidar. Així, en els documents rossellonesos transcrits per Alart (1881) hi ha uns seixanta casos de *peixes* en l'*Ordonament e establiment del peix* (a. 1298, pp. 123-128), i un cas de *bastaixes* en unes ordenances de 1297 (p. 121). Igualment, registrem el masculí *matexes*: «de ells *matexes*» (p. 206) i el substantiu *fexes*: «quatre *fexes* de jonch vert» (p. 249) en la *Consueta de Sant Joan de Perpinyà*, i l'adjectiu femení *matexes* (p. 58) en el *Llibre dels articles de la fe* de Llull, conservat en un manuscrit de finals del segle XIV, que sembla d'origen nord-oriental.⁵⁵ Aquesta preferència septentrional per -es en els mots amb -x concorda amb l'ús lingüístic

més conservador que observàvem en els textos septentrionals del segle XIII respecte als plurals -es dels mots amb -s.⁵⁶

Observem, doncs, que els plurals no vocàlics en els mots en -[š] es mantingueren millor que en els mots en -s, i fins i tot actualment persisteixen els plurals en -is en una part del dialecte rossellonès⁵⁷ i entre parlants ancians de Mallorca (tipus *feis*, *aqueis*; cf. Veny 1986: 63).⁵⁸ Possiblement això fou així perquè permetien una certa distinció amb el singular, gràfica en el cas de -xs (tipus *peix-peixs*) i també fonètica en el plural -is (*peix-peis*), mentre que tal diferenciació formal no existia en el cas dels mots acabats en singular en -s (tipus *francés-francés*). A més, en contra de la terminació -xes, de creació semblant a la desinència -es dels mots masculins en -s, devia estar el problema del sincretisme de gènere amb el femení corresponent, i com el seu ús no era tan necessari per diferenciar formalment el plural del singular, com sí que ho era en el cas dels mots en -s, això devia fer que el tipus *mateixes*, *peixes* no progressés tant com en els altres mots (tipus *francés* → *franceses*), i si ho va fer més en el dialecte oriental septentrional degué ser en paral·lel amb la solució -es de l'occità (tipus *meteis-meteisses*), si bé no necessàriament influïda per aquesta.

Però els plurals no vocàlics en -xs i -is també oferien problemes fonètics i morfològics, que conduïren a la seua desaparició, en benefici del plural en -os. Juntament amb la diferenciació només gràfica del plural en -xs, el plural en -is (tipus *peis*, *mateis*) presentava problemes de transparència morfològica, i, a més, fonèticament no permetia una diferenciació massa marcada respecte al singular. El model -ix singular / -is

53. En l'estudi que vam fer de la situació d'aquests plurals en el corpus CICA al segle XV, vam veure que a la primera meitat del XV la terminació -xos representava un 27,9%, i a la segona part de la centúria era ja amb diferència la més utilitzada (cf. Martí 2008: 105).

54. Es tracta de les *Vides de sants rosselloneses* (12 casos), els *Diàlegs de sant Gregori* (5 casos), el *Cànon d'Avicenna* (5 casos) i *Les edats i l'epístola de Jesucrist* (2 casos). A banda d'aquests casos, només es recull el plural -xes en aquest corpus als segles XIII i XIV en el *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina* (2 casos), el *Manual de consells de la ciutat de València* (1 cas), el *Llibre del Consolat de Mar* (1 cas) i cinc casos en el *Llibre de Sancta Maria* de Ramon Llull (còpia de l'últim quart del segle XIV, de localització dialectal imprecisa).

55. En efecte, una de les característiques fonètiques d'aquesta còpia és la conservació de la *n* etimològica en una gran quantitat de mots en singular, així com en algunes terceres persones (*retén*, *sostén*, *ven de venir*) (cf. Pons i Pons 1996: 17), característica que s'ha vinculat als textos procedents de l'antiga diòcesi de Girona (cf. Rasico 1993: 36-51).

56. Actualment el plural tipus *peixes* o *peixis* sembla conservar-se en el subdialecte capcinés (cf. Guiter 1992: 210), el parlar rossellonès més pròxim en les seues solucions lingüístiques a l'occità, on també hi ha els plurals masculins -es / -is (cf. Alibert 2000: 54).

57. Segons Veny (1986: 63), el plural antic *peis*, *feis* es conserva només en «una petita part» del dialecte rossellonès. Per la seua part, Verdager (1974: 7) diu que en rossellonès aquests mots «formen sovint el plural» amb -is (tipus *peis*), «al costat de *peixos* (aquest últim cada vegada menys usat)».

58. En els textos dels segles XIII i XIV del CICA s'observa que els plurals en -is (-ys) (tipus *peis*, *mateis*) són més abundants en els documents d'origen rossellonès (40 casos, 48,2%), i en segon lloc en els balears (25 casos, 30,1%), del total de 83 exemples que hi recollim. Ara bé, aquest plural era també ben conegut en els altres dialectes durant el període medieval.

plural era irregular, ja que regularment un plural *-is* correspon a un singular *-i*, com ocorre en els mots amb vocal + [j] en singular: *lleï-lleis*, *servei-serveis*, i en els mots amb iodització, que presenten una estructura semblant: *parey* (CICA, 2006: Llull, *Doctrina*, I, p. 270, l. 11) - *pareys* (CICA, 2006: *Diàlegs*, f. 9r, l. 6), *trebay* (CICA, 2006: *Diàlegs*, f. 69v, l. 15) - *trebays* (CICA, 2006: *Paeria*, f. 4v, l. 10), etc. Aquesta situació, doncs, anava en contra del principi d'estabilitat de les classes flexives, ja que el paradigma singular *-ix* / plural *-is* estava poc motivat morfològicament, i, per tant, era poc congruent amb el sistema. No s'ajustava tampoc al principi d'iconicitat construccional, segons el qual la categoria marcada, en aquest cas el plural, s'obté preferentment amb l'addició de segments a la no marcada, en aquest cas el singular. Per tant, es tractava d'un model poc estable morfològicament, i també fonèticament, que, a la llarga, i descartada la desinència *-es* pels problemes de sincretisme amb el femení, acaba essent substituït a la major part de la llengua per la desinència vocàlica de plural *-os*, més regular morfològicament i que fonèticament permetia una distinció clara amb el singular, i també amb el plural femení en el cas dels adjectius. En els noms masculins amb el singular en *-x* la desinència *-os* degué ser fonamentalment analògica, a partir dels substantius i adjectius amb *-s* (tipus *religiós-religiosos*), més nombrosos, i entre els quals hi havia més mots amb ó tònica, que presentaven, per tant, les condicions fonètiques favorables per a la seua implantació.

Resta referir-nos a la particularitat del rossellonés, on, com és sabut, actualment els mots acabats en singular en la palatal *-x* en la resta de la llengua, en aquest dialecte presenten la semivocal [j] (tipus *pei*, *matei*), els quals hi formen el plural en *-os* (*peixos*, *mateixos*) i en *-is* (tipus *peis*, *mateis*).

Fouché (1924a: 172; 1924b: 7-8) creu que el singular en *-i* (*pei*) del rossellonés es va formar a partir del singular en [š] (*peix*) per fonètica sintàctica en contacte amb la consonant inicial d'un mot següent amb el qual formava combinació. Així mateix, opina que el plural en *-is* (*peis*) seria analògic del singular en *-i*,⁵⁹ sense tenir en compte, però, que

59. També Guiter (1992: 210) creu que després de reduir-se *peix* a *pei* en rossellonés, s'hi formà el plural analògic *peis*, que hi va substituir el tipus *peixos*.

aquest plural (*peis*, *greis*) es documenta antigament en tota la llengua, i, per tant, no es pot explicar a nivell general a partir del singular en *-i*, exclusivament rossellonés. Moll (2006: 169) evita aquesta dificultat explicant el singular rossellonés en *-i* (*pei*) per analogia a partir del plural antic en *-is* (*peis*).

Cap d'aquests autors, però, no hi té en compte l'existència en rossellonés d'un singular antic en *-is* (tipus *peis*), idèntic formalment al plural. En canvi, Coromines (1983: 308), a partir dels documents rossellonesos transcrits per Alart, comprova que en el rossellonés medieval tingué gran extensió el singular en *-is* (*-ys*) (tipus *peis*), fins al punt de considerar-lo com la forma més corrent aleshores en aquell dialecte, i creu que la forma «moderna» rossellonesa en *-i* (*y*) (tipus *pei*) degué nàixer a partir de la primera d'una reducció davant consonant sonora: *un feys de llenya* > *un fey de llenya*, *pey(s) de roca*, etc. En tornar sobre el tema en el *DECat* (III, 928, s. v. *feix*), introdueix alguna variació en aquesta hipòtesi. Així, hi opina que en català septentrional, seguida de la preposició *de*, solia reduir-se la terminació [jš] a [js]: «de un *feys* de pala», o a [j]: «en un *fey* de pala», que documenta el capbreu de la Vall de Ribes (1283-1284).⁶⁰ És a dir, que la reducció a *-is* i a *-i* es produiria, per fonètica sintàctica, a partir del singular *-ix*. Ara bé, tant en el cas de la teoria de Coromines com en la de Moll, caldria preguntar-se per què aquest canvi ocorregué només en aquest dialecte, és a dir, per què només el rossellonés coneix els singulars en *-is* i en *-i*, i ha mantingut fins al moment actual el plural en *-is*.⁶¹

En efecte, en documents del català oriental septentrional dels segles XIII i XIV es troba sovint el singular en *-is* (tipus *peis*). Per exemple: «[En] [a]quel *meteys* any fo pres Contastinople» (Moran 1998: 13), «segons que el *meteys*

60. Podem afegir-hi altres exemples del singular en *-i* en el rossellonés dels segles XIII i XIV: «En aquel *mesey* a[n]y» (Moran 1998: 21), «se-n maravelaren los seus cavalés molt, e el *metey*» (CICA, 2006: *Vides*, p. 368, l. 13), «axí con nós cobrim nostres gleses de plom, axí *matey* és lo palau» (CICA, 2006: *Viatges*, p. 159, l. 17). En el *Capbreu* de la Vall de Ribes el tipus singular *fey* és abundantíssim, molt més que el singular *feys* (ed. Rasico, 1993).

61. Veny (1986: 63-64) recorda les dues hipòtesis explicatives del tipus rossellonés *pei*: la de la formació analògica, defensada per Moll, i la de Coromines, per un fenomen de fonètica sintàctica, sense optar, però, per cap de les dues.

Jhesuchrist diu» (CICA, 2006: *Vides*, p. 227, l. 18), «establí que totz los autres apostolis s'apelessen ayxí *meteys*» (*id.*, p. 298, l. 12), «Los autres fa sals, mays no pot salvar sí *meseys*» (*id.*, p. 351, l. 18), «altres maneres de bèsties en aquel *mateys* pergamí» (CICA, 2006: *Viatges*, p. 29, l. 12), «dementre que menjava un os de *peys*» (CICA, 2006: *Vides*, p. 106, l. 16), «An esta ylla ha molt cotó, e prenen molt *peys* e de grans, axí con a bellenes e toyinas» (CICA, 2006: *Viatges*, p. 191, l. 14), «Tu diguist que *aqueys* era aquel que, mal mon grat, ma tol los morts» (CICA, 2006: *Edats*, f. 274b, l. 9), «e à lo cap con a porch senglar, e porte-l molt *bays* e vés terra» (CICA, 2006: *Viatges*, p. 167, l. 16). Fins i tot en adverbis en *-ix*: *bays*: «atressí sesen pus *bays* lurs mulers que-ls infans» (CICA, 2006: *Viatges*, p. 167, l. 16), *enquays* i *encays* 'quaix':⁶² «E co *enquays* l'apòstol a fer forsassen» (CICA, 2006: *Vides*, p. 64, l. 13), «so és, *encays* «sacrat lutador», car él luytà ab lo drach» (*id.*, p. 410, l. 10).⁶³

No es rar tampoc trobar en textos orientals septentrionals la terminació *-eys* en la 3a persona del present d'indicatiu i la 2a de l'imperatiu dels verbs de la 3a conjugació incoatiu i dels verbs de la 2a conjugació amb radical acabat en *-eix*, en comptes de la forma etimològica en *-eix*. Sembla tractar-se del mateix fenomen de reducció palatal que acabem de veure en el sistema nominal: «Tu, qui às seguit sel qui erra, segex sel qui *coregeys*» (CICA, 2006: *Vides*, p. 409, l. 17), «cor en lo temps qui és apelat ver, *creys* la sanc» (*id.*, p. 235, l. 5), «E él *elegeys* que en tota la sua vida sia trebalat per dolors» (*id.*, p. 305, l. 2), «e *mereys* benedicció» (*id.*, p. 259, l. 6), «O Zòzima, *sebeleys* lo cors de Maria» (*id.*, p. 395, l. 16), «E guarda la melssa e-l fetge e *regeys*-los» (CICA, 2006: Avicenna, *Cànon*, f. 52v, l. 17), «Si donques la vida de la ànima estant en lo cors *coneys* per moviment dels membres» (CICA,

2006: *Diàlegs*, f. 7r, l. 10), «E can hom se *perveys* d'aquesta ciutat» (CICA, 2006: *Viatges*, p. 107, l. 10), «Fo feyt [...] així co *segueys*» (a. 1284; Alart 1881: 69).⁶⁴

Les formes de singular en *-is* i *-i* del rossellonés tenen el seu paral·lel en l'occità *-is* (tipus *peis*), *-i* (tipus *pei*),⁶⁵ de manera que podria pensar-se en una mateixa isoglossa, compartida per les dues varietats lingüístiques. De les dues formes de singular rossellonés, en *-is* i en *-i*, documentades ambdues en la llengua medieval, el triomf de la segona sobre la primera devia estar condicionat per la seua major transparència i naturalitat morfològica, ja que permetia diferenciar amb claredat el singular (*pei*) del plural (*peis*), acabant amb el sincretisme del tipus *peis* singular i plural, representava un paradigma més regular, associant el morf *-s* al plural, s'ajustava al principi d'iconicitat construccional, obtenint la categoria marcada, el plural, a partir de la no marcada (*pei-peis*), i, finalment, resolva el polimorfisme de dues formes de singular, a les quals hom podria afegir també el singular en *-x*, per a una mateixa funció.

8. El plural dels mots amb [č] final en el *Llibre dels fets* es forma afegint una *-s*, com és habitual en la llengua medieval: *torneys* (CICA, 2006: Jaume I, *Fets*, f. 137r, l. 9), *pugs* (*id.*, f. 131v, l. 28; f. 147r, l. 25). En els textos medievals únicament

62. En occità antic *cais*, *quais* (cf. Bartsh 1978: 458; *DECat*, vi, 898).

63. Encara que és un fenomen més habitual en rossellonés, també es documenten casos de *-ys* per *-ix* en textos antics d'altres procedències. Sovint no deu ser més que una variant gràfica. Per exemple: «E acabam tot açò en l'altre dia, que no esperam lo terç, e enviam-los-ne ab aytant aquí *meteys*» (CICA, 2006: Jaume I, *Fets*, f. 111v, l. 12), «Et En Bernat de Perataylada fo axí *mateys* guarmit» (CICA, 2006: Muntaner, *Crònica*, f. 52ra, l. 6), «a promès Déus sí *mateys* a ésser pare d'aquels qui seran fils de Déu» (CICA, 2006: Lull, *Doctrina*, i, p. 258, l. 18).

64. En els documents rossellonesos antics es troben també alguns casos de substantius i adjectius singulars en *-xs*: «Qui pot ésser *aqueys* qui tan poderós és?» (CICA, 2006: *Edats*, f. 274a, l. 5), «e axí *matexs* cascun canonge e porcionari», «e axí *matexs* en la capella del sementiri» (Puig-Miró-Vila 2008: 181, 185), i també en la 3a persona del present d'indicatiu d'alguns verbs incoatiu: «Per so cor greument se *regeixs*, per so davant tots los autres membres fraytura de la gràcia de l'Esperit Sant» (CICA, 2006: *Vides*, p. 503, l. 25), «ayxí co-l terme *partexs*» (a. 1292), «Ffo feyta crida e adordonat de part del s. rey així com se *seguexs*» (a. 1297) (Alart 1881: 104, 122). Potser hi té relació amb el singular en *-is* (tipus *mateis*, *peis*), acabat també en *-s*, que caracteritzava antigament aquest dialecte. El fenomen, però, també deu estar afavorit per la manca de transparència entre el singular i el plural dels mots amb *-x*, així com entre les persones 2a (*parteixs*) i 3a (*parteix*), i, per això, trobem també aquest fenomen esporàdicament en textos d'altres procedències: «e que la haja ab sa cargua e ab son *fexs*, axí com si fos lech» (CICA, 2006: Jaume I, *Furs*, r. 88, f. 6, l. 18).

65. El singular occità en *-i* (*pei*, *fai*) es recull actualment en diversos punts occitans, pràcticament des de l'est a l'oest d'aquest territori lingüístic: localitats dels departaments d'Avairon, Dordonya, la Gironda, Òlt, Olt i Garona, Tarn, Tarn i Garona, Erau, i els Alps Marítims (Castellana 1952: 117, 192; Camps 1985: 418; Thesoc 2005).

pot variar la grafia amb què es representa aquest fonema. Les grafies més freqüents són *-igs*, *-gs* i *-tgs*, que poden alternar en un mateix mot, i fins i tot dins d'un mateix text.⁶⁶ Exemples: *torneigs* (CICA, 2006: *Corbatxo*, p. 77, l. 11; *id.*, Muntaner, *Crònica*, f. 116rb, l. 23), *assaigs* (*id.*, f. 12vb, l. 17), *leigs* (CICA, 2006: *Epistolari*; *id.*, cap. 150, l. 16; CICA, 2006: Llull, *Santa Maria*, p. 212, l. 9), *goigs* (CICA, 2006: *Questa*, f. 46va, l. 4); *rogs* (CICA, 2006: *Avicenna*, *Cànon*, f. 11r, l. 18; f. 106v, l. 2; f. 109v, l. 10), *enugs* (CICA, 2006: *Gestes*, p. 119, l. 8); *desitgs* (CICA, 2006: *Sereneta*, *Cartes*, I, cap. 3, l. 15; *id.*, *Epistolari*, I, cap. 135, l. 80), *enutgs* (CICA, 2006: *Manual*, I, p. 250, l. 10), *satgs* (CICA, 2006: *Manual*, I, p. 250, l. 16). Més esporàdicament es documenta la grafia *-ygs*: *goygs* (CICA, 2006: *Doctrina*, I, p. 115, l. 1), *saygs* (Massip 1996: 21), i molt rarament altres grafies: *-txs*: *putxs* (CICA, 2006: *Agramunt*, *Regiment*, f. 57a, l. 29) i *-ixs*: *leixs*.⁶⁷ En les *Vides de sants rosselloneses* apareixen en una ocasió les formes *enuts* (CICA, 2006: p. 509, l. 21) i *enuyts* (*id.*, p. 509, l. 18) 'enuigs', que possiblement representaven una realització efectiva amb *ts*, la qual permetia una millor diferenciació amb el singular *enuig*.

Així mateix, els mots aguts acabats en *-st* formen el plural en el *Llibre dels fets* afegint una *-s* (terminació *-sts*), com és normal en la llengua medieval: *aquests* (CICA, 2006: *Jaume I*, *Fets*, f. 49v, l. 12; f. 183v, l. 15; etc.), *fusts* (*id.*, f. 41r, l. 17; f. 41v, l. 10), *hosts* (*id.*, f. 196v, l. 25), *rests* (*id.*, f. 78r, l. 27), *trists* (*id.*, f. 103v, l. 18), *vists* (*id.*, f. 72v, l. 8; f. 117r, l. 4; etc.). En altres textos dels segles XIII i XIV també es troba, juntament amb aquesta, la variant gràfica *-stz*. Per exemple: *vistz* (CICA, 2006: *Alcoi*, f. 9r, l. 21; *id.*, *Vides*, p. 452, l. 15), *prestz* (CICA, 2006: *Cocentaina*, p. 68, l. 29), *justz* (CICA, 2006: *Vides*, p. 387, l. 14; *id.*, *Diàlegs*, f. 85v, l. 13), *tristz* (CICA, 2006: *Vides*, p. 430, l. 12; *id.*, *Diàlegs*, f. 28r, l. 10).

Però el grup consonàntic complex *-sts*, difícil de pronunciar, resultava inestable. Per això, des del segle XIII es documenten alguns casos de reducció a *-ts*, així com d'ultracorrecció. Coromines (1983: 305) ja va recollir en les *Vides de*

sants el substantiu plural *futz* 'fusts', i la forma ultracorrecta *cristz* 'crits'. Podem afegir-ne altres: *aquets* (CICA, 2006: Reintegració, III, cap. 401, l. 18; *id.*, Llull, *Doctrina*, I, p. 51, l. 10, etc.; *id.*, *Viatges*, p. 121, l. 15; Duran, 2002: 330; Puig-Miró-Vila 2008: 241, 296), *gets* (Sansone, 1957-58: 30),⁶⁸ *hots* (CICA, 2006: Desclot, *Crònica*, II, p. 12, l. 28; p. 13, l. 18; p. 32, l. 2), *vitz* (CICA, 2006: *Vides*, p. 436, l. 9), *tritz* (CICA, 2006: *Diàlegs*, f. 78r, l. 12). I formes ultracorrectes: *escristz* (CICA, 2006: *Vides*, p. 299, l. 11), *destrests* (CICA, 2006: *Jaume I*, *Furs*, r. 68, f. 1, l. 4), en mots amb una *s* implosiva en la síl·laba precedent, que hi pogué influir sobre la *s* de la terminació. La major part de casos els registrem en català oriental, tret del darrer exemple procedent dels *Furs de València*. També devia contribuir a afavorir la forma reduïda de plural en *-ts* l'existència de la terminació vocal + *-ts* en molts substantius, adjectius, pronomes i verbs (2a pers. plural i participis plurals).⁶⁹ Vegem-ne alguns exemples procedents de textos medievals: *prelats*, *escuts*, *esplets*, *jurats*, *heretats*, *mots* 'molts', *tots*, *partits*, *acusats*, *ajustats*, *honrats*, *enboscats*, *encadenats*, *ferits*, *digats*, *entenets*, *aurets*, *donariets*, *érets*.⁷⁰

Una altra solució al grup final *-sts*, que resolva el problema fonètic i assegurava una millor distinció respecte al singular, era la terminació analògica *-os*, convertida ja en un autèntic morfema de plural. Sí bé aquesta forma és encara

68. En el ms. D (finals del segle XIV); en A i C (segle XV) *gests*.

69. També la desinència de 2a pers. plural dels pretèrits perfets *-stis* es reduïa a *-s* i a *-ts* (cf. Coromines 1983: 305; Badia i Martarit 1981: 353), i la 2a pers. del singular del present d'indicatiu del verb *ser*: *ests* > *ets* (cf. Coromines 1983: 327; Casanova 1986), documentada, si no és una errada, a la segona meitat del segle XIV (CICA, 2006: *Batlle*, I, p. 32, l. 33, en un text que esporàdicament conté variants morfològiques modernes, degudes segurament a vacil·lacions del transcriptor), i, amb més seguretat, al segle XV (CICA, 2006: *Alcavota*, p. 155, l. 32 / p. 156, l. 1; *id.*, Miralles, *Dietari*, p. 79, l. 3; *id.*, *Estudi*, III, p. 164, l. 8).

70. La forma *franscests* 'francesos' de la *Crònica* de Desclot («Quant la batalla fo finada e el camp agren levat los *franscests*, aquels qui foren escapats vius de la batalla», CICA, 2006: Desclot, *Crònica*, II, p. 168, l. 2), si no és una errada, podria fer pensar en una forma ultracorrecta pel plural no vocàlic *francés*, i assenyalaria, doncs, una altra possible solució fonètica per al grup consonàntic final *-sts*, la reducció a *-s*, que era habitual en la desinència de 2a pers. plural dels pretèrits perfets *-stis* > *-s* (tipus *CANTASTIS* > *cantàs*). Amb tot, el caràcter isolat d'aquesta forma dificulta aquesta interpretació, que, a més, no ha deixat tampoc testimonis actuals.

66. La terminació analògica en els mots amb [ç] només es recull, molt rarament, a la segona meitat del segle XV (cf. Martí 2008: 106).

67. «Són encara hòrrous e *leixs* juradors del nom de Déu e dels sants» (CICA, 2006: *Dotzè*, p. 269, l. 24).

minoritària en els documents medievals en els mots amb *-st*, ja se'n troben alguns casos, des del segle XIV, però sobretot des del XV. Així, al segle XIV només recollim *manifestos* en el *Liber consiliorum* (1332-33) de la Paeria de Cervera: «attenens encara que més de la meytat romanie a pagar de tota la questa que s'ha a taylor estan reebuts los *manifestos*» (CICA, 2006: *Paeria*, f. 14v, l. 8), «dixeren, que les dites d'aquels qui són estats sobrestants e per vehiñs appellats a les dites o manifests de cascun regonés, sien per altres sobrestants e vehiñs lurs regoneguts lur manifests. E si dretament no auran lurs béns *manifestos*, que a arbitre d'aquels sien taylats» (*id.*, f. 31r, l. 17). Es fa més corrent al segle XV, sobretot a la segona meitat, però sempre en minoria (cf. Martí, 2008: 106).⁷¹

Els mots acabats en singular en *-sc* (*-sch*) en català medieval formen el plural afegint una *-s*. Exemples: *boscs* (CICA, 2006: Desclot, *Crònica*, II, p. 9, l. 33; p. 109, l. 19; *id.*, *Vides*, p. 146, l. 3; p. 359, l. 13), *jenovescs* (CICA, 2006: Girona IB, cap. 243, l. 45), *flascs* (CICA, 2006: *Diàlegs*, f. 27v, l. 1), *frescs* (CICA, 2006: Vilanova, *Regiment*, p. 146, l. 6; p. 172, l. 6); *boschs* (CICA, 2006: Jaume I, *Furs*, r. 125, f. 14, l. 3), *freschs* (CICA, 2006: Jaume I, *Fets*, f. 48r, l. 28), *tudeschs* (CICA, 2006: Muntaner, *Crònica*, f. 150vb, l. 2). No es documenta encara el plural en *-os*, que no enregistrem de forma segura fins al segle XVI: *vascos* (CICA, 2006: *Grandeses*, p. 161, l. 7), *moriscos* (CICA, 2006: Valeriola, *Biografia*, p. 172, l. 1 / l. 10; *id.*, Llopis, *Dietari*, II, p. 33, l. 11).⁷²

9. En conclusió, hem comprovat que els substantius, adjectius i participis amb el radical acabat en *-s* o en *-ç* en principi no devien diferenciar fonèticament el singular del plural, però ben aviat sorgí i s'imposà el morfema de plural *-es*, de creació fonamentalment analògica, que permeté solucionar el sincretisme de nombre i obtenir un major grau de naturalitat morfològica. La substitució posterior del morfema

-es per *-os* en aquests mots, motivada fonèticament i morfològica, i documentada de forma segura des del segle XIII, i potser ja des del XII, fou un procés llarg, que no culminà fins a finals del segle XV. En aquest procés, les etapes del qual hem resseguit, degueren estar implicats, com hem anat veient, diferents factors, de caràcter cronològic, fonètic, morfològic, geogràfic, estilístic i individual. En els mots de radical amb *-[ç]*, per les seues característiques formals, els plurals no vocàlics s'hi pogueren mantenir millor, diferenciats en certa manera dels singulars corresponents, si bé el plural *-os* hi acabà també triomfant, tant per motius fonètics com morfològics. La desinència de plural *-os* ha acabat estenent-se als mots amb *-[ç]*, *-st* i *-sc*, encara que en aquests casos era encara molt poc usual en la llengua medieval, on predominaven clarament les solucions no vocàliques, encara vigents actualment. Finalment, hem verificat que els percentatges dels plurals en *-es* i en *-os* dels manuscrits H i C del *Llibre dels fets* se situen dins dels normals en els documents del segle XIV, amb les diferències normals condicionades cronològicament, tenint en compte també el seu caràcter de còpia d'un original més antic.

BIBLIOGRAFIA

- ALART, Julià-Bernat (1881): *Documents sur la langue catalane des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne*, Montpellier: Imprimerie Centrale du Midi.
- ALCOVER, Antoni M. (1903): «Qüestions de llengua i literatura catalana», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, I, pp. 424-432.
- ALEGRE, Montserrat (2006): *Diàlegs de sant Gregori. Transcripció de la versió catalana de 1340*, Barcelona: PAM.
- (2007): *Diàlegs de sant Gregori. Estudi lingüístic de la versió catalana de 1340*, Barcelona: PAM.
- ALIBÉRT, Loïs (2000): *Gramatica occitana segon los parlars lengadocians*, Barcelona-Tolosa: IEO - IEC.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1981): *Gramàtica històrica catalana*, València: Tres i Quatre.
- BARTSCH, Karl (1978): *Chrestomatie provençale*, Raphèle-lès-Arles: Marcel Petit.
- BATLLE I GALLART, Carme et al. (2007): *El «Llibre del Consell» de la ciutat de Barcelona. Segle XIV: Les eleccions municipals*, Barcelona: CSIC.
- BATLLORI, Miquel (ed.) (1987): «Raonament d'Avinyó», en Arnau de Vilanova, *Obres catalanes*, vol. I (*Escrips religiosos*), Barcelona: Barcino, pp. 167-221.

71. Als exemples del segle XV que hi vam citar, podem afegir-ne ara el següent, de la primera meitat de la centúria: «e mals greus e terribles dels sperits dins los fochs cruciats, *tristos langors*» (CICA, 2006: Malla, *Memorial*, p. 230, l. 26).

72. Amb anterioritat, en *Lo somni* de Bernat Metge, apareix el gentilici cascós: «Tènnius, poeta fort antich e dignament famós, dix que molts savis hòmens antichs, los quals apel·lava *cascos*, dèyan que quant lo cors de l'hòmmoria, la ànima romanía» (CICA, 2006: Metge, *Somni*, p. 88, l. 4).

- BENITO I MONCLÚS, Pere (1994): «Santa Cecília de Montserrat i els capbreus de 1259 i 1334: Aproximació a l'estructura d'un domini territorial monàstic», *Miscel·lània de Textos Medievals*, 7, pp. 35-70.
- BERGH, Åke (1937): *La déclinaison des mots à radical en s en provençal et en catalan*, Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktielbolag.
- BONNER, Antoni (ed.) (2001): *Nova edició de les obres de Ramon Llull*, vol. II (*Llibre del gentil e dels tres savis*), Palma de Mallorca: Patronat Ramon Llull.
- BOURCIEZ, Edouard (1967): *Eléments de linguistique romane*, París: Klincksieck.
- BRUGUERA, Jordi (1991): *Llibre dels fets del rei En Jaume*, Barcelona: Barcino.
- (1999): *El vocabulari del Llibre dels fets del rei En Jaume*, València-Barcelona: IIFV - PAM.
- CAMPS, Christian (1985): *Atlas Linguistique du Biterrois*, Besièrs: IEO.
- CASANOVA, Emili (1986): «Evolució de la segona persona del singular del present d'indicatiu del verb *ser* en català», en *Actes del VII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: PAM, pp. 467-489.
- CASTELLANA, Georges (1952): *Dictionnaire Niçois-Français*, Niça: Serre.
- CASTELLVELL, Ventura (2005): *El Capbreu de Benifallet de 1373*, Barcelona: IEC.
- CICA. *Corpus Informatitzat del Català Antic* J. Torruella (dir.), Manuel Pérez Saldanya, Josep Martines i Vicent Martines, <http://seneca.uab.es/sfi/cica>, 2006 [març 2009].
- COLÓN, Germà (ed.) (1960): *Llibre d'hores*, Barcelona: Barcino.
- COLÓN, Germà i Arcadi Garcia (1987): *Llibre del Consolat de Mar. Estudi filològic i índexs*, Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- COROMINES, Joan (1976): *Entre dos llenguatges*, I, Barcelona: Curial.
- (1983): *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona: Club Editor.
- DCECH. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Coromines, Joan, amb la col·laboració de José A. Pascual (2000-2002), 6 vols., Madrid: Gredos.
- DECat. Coromines, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols., Barcelona: Curial.
- DIÉGUEZ Seguí, M. Àngels (2001): *El Llibre de Cort de Justícia de València (1279-1321)*, Alacant-Barcelona: IIFV - PAM.
- DUARTE, Carles & ALSINA, Àlex (1984-1986): *Gramàtica històrica del català*, 3 vols., Barcelona: Curial.
- DURAN I DUET, Daniel (2002): *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342. Estudi i edició*, Barcelona: CSIC.
- FAHLIN, Carin (1944): «Deux petits problèmes catalans. I. La terminaison -os des masculins pluriels», *Estudia Neophilologica*, XVII, 1, pp. 42-51.
- FALUBA, Kálmán (1980): «De nou sobre els plurals en -os del català», en *Miscel·lània Aramon i Serra*, II, Barcelona: Curial, pp. 179-187.
- FARAUDO, Lluís (ed.) (1912): *Facet, ço és Libre de corteria*, Barcelona: L'Avenç.
- (ed.) (1943): *El «Libre de les medicines particulars»*, Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.
- FERRANDO, Antoni & ESCARTÍ, Vicent J. (1995): *Llibre dels fets de Jaume I*, Catarroja - Barcelona: Afers.
- FOUCHÉ, Pierre (1924a): *Phonétique historique du roussillonnais*, Tolosa: Privat.
- (1924b): *Morphologie historique du roussillonnais*, Tolosa: Privat.
- FURIÓ Vayá, Joan M. (2007): «La llengua del Nou Testament al manuscrit Marmoutier», en *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: PAM, pp. 233-245.
- GARCÍA EDO, Vicente (ed.) (1988): *El Llibre dels Privilegis de València*, València: Vicent García Editores.
- GÖKÇEN, Adnan (1977): «The language of *Homilies d'Organyà*», en *Catalan Studies. Volume in memory of Josephine de Boer*, Barcelona: Borràs edicions, pp. 59-69.
- GUITER, Enric (1992): «El català del nord», en Antoni Ferrando (ed.), *Miscel·lània Sanchis Guarner II*, Barcelona: PAM, pp. 189-215.
- HINOJOSA MONTALVO, José (2008): *Llibre de Privilegis de la ciutat d'Alacant (1366-1450)*, València: Universitat de València.
- HURTADO, Víctor (2005): *Llibre de deutes, trameses i rebudes de Jaume de Mitjavila i companyia 1345-1370. Edició, estudi comptable i econòmic*, Barcelona: CSIC.
- KILANI-SCHOCH, Marianne (1988): *Introduction à la morphologie naturelle*, Berna: Peter Lang.
- KNIAZZEH, Charlotte S. MANEIKIS & Edward J. NEUGAARD (1977): *Vides de sants rosselloneses*, 3 vols., Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- LEVY, Emil (1991): *Petit dictionnaire provençal-français*, Raphèle-lès-Arles: Marcel Petit.
- Llibre de la Cort del Justícia de València (1280-1282)* (2008), edició a cura d'Enric Guinot, M. Àngels Diéguez i Carmel Ferragud, València: Universitat de València.
- (2008), edició a cura de Rosa M. Gregori, Juan V. García Marsilla i Ramon J. Pujades, València: Universitat de València.
- (2008), edició a cura d'Aureli Silvestre Romero, València: Universitat de València.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (2002): *Estudi lingüístic dels Usatges de Barcelona*, Barcelona: Curial - PAM.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (2008): «La formació del plural i la situació del gènere en el *Curial e Güelfa* dins del context del segle XV», *Caplletra*, 43, pp. 89-124.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs (ed.) (1995): *Tragèdies*, de L. A. Sèneca, vol. I, Barcelona: Barcino.
- MASSIP I FONOLLOSA, Jesús (ed.) (1996): *Costums de Tortosa*, Barcelona: Fundació Noguera.

- MINERVINI, Vincenzo (1982): *Il «Libro di Sidrac». Versione catalana*, Roma: Lerici.
- MIRALLES I Monserrat, Joan (1984): *Un llibre de Cort Reial mallorquí del segle XIV (1357-60). Introducció, transcripció i estudi lingüístic*, Mallorca: Moll.
- MIRET I SANS, Joaquim (1916): «Documents per l'història de la llengua catalana», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 62, pp. 372-385.
- MOLL, Francesc de B. (2006): *Gramàtica històrica catalana*, València: Universitat de València.
- MORAN, Josep (1997): «Origen del plural dels noms acabats amb -s en singular», en *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, I, Barcelona: PAM, pp. 311-327.
- (1998): *Cronicó de Perpinyà (segle XIII)*, Barcelona: PAM.
- MORAN, Josep & RABELLA, Joan Anton (2001): *Primers textos de la llengua catalana*, Barcelona: Proa.
- MUTGÉ I VIVES, Josefa (1992): «La guerra contra Gènova de 1330-1335: Documentació barcelonina», *Miscelània de Textos Medievals*, 6, pp. 47-100.
- PAR, Anfòs (1928): *'Curial e Güelfa'. Notes lingüístiques y d'estil*, Barcelona: Balmes.
- PÉREZ SILDANYA, Manuel (1998): *Del llatí al català. Morfosintaxi verbal històrica*, València: Universitat de València.
- PONS I PONS, Antoni Joan (ed.): *Nova edició de les obres de Ramon Llull*. Vol. III, *Llibre dels articles de la fe*, Palma de Mallorca: Patronat Ramon Llull.
- PONSODA, Joan J. (1996): *El català i l'aragonès en els inicis del Regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295)*, Alcoi: Marfil.
- PUIG, Jaume de; MIRÓ, Ramon & VILA, Pep (2008): «La Consueta de Sant Joan de Perpinyà (segles XIV-XV). Edició i estudi», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 27, pp. 115-350.
- RABELLA, Joan Anton (1998): *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat. Procés criminal barceloní del segle XIV*, Barcelona: IEC.
- RAMELLO, Laura (1994): «Una raccolta di ricette in antica lingua catalana (codice palatino 1052 della Biblioteca Nazionale di Firenze)», *Quaderni di Filologia Romanza*, 11, pp. 99-136.
- RASICO, Philip D. (1982): *Estudis sobre la fonologia del català preliterari*, Barcelona: PAM - Curial.
- (1993): *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*, Barcelona: Curial.
- (2006): *El català antic*, Girona: CCG Edicions.
- ROHLFS, Gerhard (1977): *Le Gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Tübingen: Max Niemeyer.
- RONJAT, Jules (1980): *Grammaire historique des parlers provençaux modernes*, Gènova-Marsella: Slatkine Reprints - Laffite Reprints, 4 toms.
- RUSSELL-GEJBETT, Paul (1965): *Mediaeval Catalan linguistic texts*, Oxford: The Dolphin Book.
- SANSONE, Giuseppe E. (ed.) (1957-1958): Francesc Eiximenis: *Cercapou*, 2 vols., Barcelona: Barcino.
- (ed.) (1965): Albertano da Brescia: *Llibre de consolació i de consell*, Barcelona: Barcino.
- SILVESTRE ROMERO, Aureli (2004): *Els llibres de comptes de la batllia de Morvedre a la fi del segle XIV*, València: Universitat de València.
- Thesoc. *Base de données linguistiques*, J. Philippe Dalbera (Univ. Nice), responsable del programa, <http://thesaurus.unice.fr/guide.html>, 2005.
- VALLRIBERA I PUIG, Pere (1992): «Un manuscrit medieval català sobre ventoses», *Gimbernat*, 18, pp. 207-216.
- VENY, Joan (1986): *Els parlars catalans*, Palma de Mallorca: Moll.
- (1993): *Dialectologia filològica*, Barcelona, Curial - PAM.
- VERDAGUER, Pere (1974): *El català al Rosselló. Gal·licismes, occitanismes, rossellonismes*, Barcelona: Barcino.
- WHEELER, Max W. (1993): «On the hierarchy of naturalness principles in inflexional morphology», *Journal of Linguistics*, 29, pp. 95-111.
- WURZEL, Wolfgang U. (1989): *Inflectional Morphology and Naturalness*, Dordrecht-Boston-Londres: Kluwer Academic Publishers.

f
21
Ho acort que al bon mati
que faessemplegar nres
tendes z nra roba z que anassem
en uers la z que demanassem cor
redors qts embarrassem z q no
sen poguessen exir tro que nos
hi fossen z axi com fo empres
se compli. **E**nos uinguem la
hora de uespres z uengre nres
corredors z dixeren nos nol uos
cal molt cercar q ab nos ha ha
ut torneig z uet uos aqui z sep
faeren ses alimares los garrabis
enuers la muntanya on era la
maior pnda dells z nres azem
bles eren huiades p calor que
fehia z albergam en .j. riu qui
era lajns al peu ala costa. **E**
acordam nos axi que sus enlal

ASPECTES SINTÀCTICS DEL 'LLIBRE DELS FETS' EN EL CONTEXT DE LA LLENGUA MEDIEVAL

Joan Rafael Ramos
[Universitat de València]

Qualsevol aproximació a la llengua d'una obra medieval no es pot fer sense tenir en compte els textos coetanis i els punts de coincidència i de divergència. Els trets lingüístics comuns ajuden a confirmar la datació correcta d'una obra determinada i els divergents singularitzen el text alhora que ens indiquen possibles fenòmens innovadors que caldrà confirmar per mitjà de l'anàlisi de documents cronològicament posteriors.

El propòsit, doncs, d'aquest treball que ara exposem és caracteritzar el *Llibre dels fets* del rei Jaume I confrontant-lo, amb les limitacions inherents a aquesta mena d'estudis, a altres obres coetànies i posteriors.

L'objecte d'estudi se centra en el comportament de diversos verbs en tres tipus de construccions sintàctiques: les construccions presentacionals, les construccions intransitives i atributives amb els verbs *romandre* i *restar*, i les construccions amb temps compostos. Els verbs implicats són, doncs, *ésser*, *estar*, *haver*, *romandre* i *restar*.

Entre els textos que ens han de permetre establir els contrastos pertinents, hem seleccionat obres més o menys coetànies, com ara textos de Llull (el *Llibre de Meravelles* o el *Llibre de Santa Maria*), i obres posteriors com *Lo Somni*, *Curial e Güelfa* i *Tirant lo Blanch*.

1. LES CONSTRUCCIONS PRESENTACIONALS

Les construccions presentacionals, també denominades existencials, són una variant de les construccions locatives. Es caracteritzen fonamentalment perquè també expressen la situació d'una entitat en un espai, però, a diferència de les construccions locatives, ho fan seguint una estructura sintàctica i informativa distinta. En la llengua actual, la construcció representada a (1) és la pròpia de les locatives; per contra, la de (2) és la que caracteritza les presentacionals:

- (1) a. SN-V-Locatiu
b. La llapissera és a la taula
- (2) a. Locatiu-V-SN
b. A la taula hi ha una llapissera
c. A la taula hi ha la gorra que m'has deixat

Notem que a (1) el SN, *la llapissera*, és un element conegut que apareix davant del verb, el lloc representa la informació que es predica del SN i el verb seleccionat és *ésser*. Per contra, a (2), la localització sol aparèixer en primer lloc; el SN, que ara aporta una informació nova, ocupa una posició posterior o postverbal, i el verb seleccionat és *haver-hi*.

Si ens centrem en les estructures presentacionals, podem advertir que el verb usual en la llengua moderna és

haver-hi.¹ Ara bé, la selecció d'aquest verb en la llengua antiga no és tan general. El nostre objectiu és estudiar quins verbs trien les presentacionals en el *Llibre dels fets*. D'altra banda, també considerem interessant esbrinar fins a quin punt la llengua del *Llibre dels fets* ha arribat a la gramaticalització del pronom *hi* en els usos amb el verb *haver*. Però, anem a pams i comencem per l'estudi de la selecció verbal.

1.1. LA SELECCIÓ VERBAL

En el *Llibre dels fets*, podem trobar-nos bàsicament amb les següents classes d'estructures sintàctiques presentacionals (3)-(8):

- (3) a. Déus volch que en est segle *fossen* reys e donà'ls-hi per aquest ofici que tinguessen dretura a aquells que mester la aurien (*Llibre dels fets*, 22r, 5).
b. E e.l terme de la ciutat són ·xv· mercats; e en temps de sarraïns eren ·xii· (*Llibre dels fets*, 43r, 3).
- (4) a. Don Nuno diu e que us prega que l'esperets ·i· poch, que aquí és l'infant de Portugal que vol parlar ab vós (*Llibre dels fets*, 60r, 2).
b. E podien ésser tro a ·cl· cavallers; e en aquests fo Don Bernat Guillem d'Entença [...] e altres qui eren a nós acostats e amichs lurs (*Llibre dels fets*, 157v, 22).
- (5) a. Aquí ha ·i· pug qui és molt forts, e metets-vos-hi, e aquí sabran-lo les viles, e acórrer-vos an totes (*Llibre dels fets*, 17r, 17).
b. E en aquela yla ha rey, e dejús aquel regne ha altres iles, Manorques e Iviça (*Llibre dels fets*, 27v, 14).
- (6) a. E dix l'arquebisbe de Terragona: Açò és hobra de Déu, e jo no creu que, de ·iiii· coses, en vós no n'haja la ·la·: o que vós ajats servit a Déu, o que ara lo servats, o que-l servirets (*Llibre dels fets*, 120v, 12).
b. E, quant ells viren que la cosa se poria fer, *ach-n'hi* la major partida que dixeren con ho farien de pedra per als geys, que en ribera de Xúcar no n'havia gens (*Llibre dels fets*, 90r, 15).
- (7) a. E açò se feya, car denant nós a la riba *estaven* bé ·v· mília sarraïns; e havia-n'hi bé ·cc· a caval (*Llibre dels fets*, 35r, 29).

b. E sus alt en la serra on estaven los sarraïns *estava* gran companya d'òmens de peu, e havia-hi una senyera (*Llibre dels fets*, 38v, 21).

- (8) a. E una nuyt entre prim son e mija nuyt, exiren los sarraïns als mantels d'En Bernat Guillem d'Entença, en què *estaven* les cledes, e vengren ab foch (*Llibre dels fets*, 82v, 18).
b. E a aquest part esquerra on *estava* Don Bernat Guillem d'Entença faem fer ·iii· mantels (*Llibre dels fets*, 83r, 14).

Notem que els exemples de (3)-(4) seleccionen el verb *ésser*, els de (5)-(6) el verb *haver* i els de (7)-(8) el verb *estar*. Però el fet d'elegir un verb o un altre no és gratuït, ja que està condicionat per dos factors fonamentals: les característiques semàntiques del verb i les característiques sintàctiques del SN que aporta informació nova.

Pel que fa a les característiques semàntiques, és important advertir que el verb *ésser*, que avui en dia té un sentit clarament copulatiu, sovint s'utilitza en català antic amb el sentit existencial ('existir, haver-hi'); en el cas del verb *haver*, per bé que en català antic hi predomina el sentit possessiu ('tenir'), també és habitual l'ús amb l'accepció locativopresentacional ja desenvolupada en llatí; i en el cas del verb *estar*, és freqüent la presència en estructures que expressen una localització, encara que sovint aquestes comporten una modalitat de l'acció durativa.

Quant a les característiques sintàctiques del SN, és important remarcar en primer lloc que el SN indefinit és el més prototípic o característic de les construccions presentacionals; per tant, les estructures amb aquesta classe de SN són les més freqüents. Per contra, les que tenen un SN definit són les menys habituals, ja que aquesta classe de sintagmes solen aparèixer en les construccions locatives. En els exemples anteriors, en tots tres verbs, hi ha mostres d'usos amb SNs indefinits (3, 5, 7) i amb SNs definits (4, 6, 8). Però aquesta coincidència no comporta una freqüència d'ús similar, sinó que és més prompte una mostra de la convivència de diferents possibilitats estructurals.

L'objectiu del nostre estudi ha estat investigar quines combinacions estructurals són les més característiques en el *Llibre dels fets*, tenint present les variables que acabem d'as-

1. Per als detalls de l'ús en la llengua moderna, vegeu Ramos (1998).

Quadre 1

	Sense permanència		Amb permanència	
	SN indefinit	SN definit	SN indefinit	SN definit
ÉSSER				
<i>Llibre dels fets</i>	20 / 9% / 0,013%	74 / 94,8% / 0,050%	1 / 50% / 0,0006%	1 / 33,3% / 0,0006%
<i>Meravelles</i>	291 / 47,3% / 0,165%	35 / 87,5% / 0,019%	0	0
<i>Lo Somni</i>	24 / 45,2% / 0,064%	5 / 100% / 0,013%	0	0
<i>Curial</i>	31 / 19,1% / 0,020%	16 / 84,2% / 0,010%	0	0
<i>Tirant</i>	132 / 34,1% / 0,026%	171 / 89,5% / 0,033%	0	0
Haver				
<i>Llibre dels fets</i>	199 / 90% / 0,135%	2 / 2,5% / 0,001%	0	0
<i>Meravelles</i>	267 / 43,4% / 0,151%	2 / 2,5% / 0,0005%	1 / 2,9% / 0,0005%	0
<i>Lo Somni</i>	28 / 52,8% / 0,075%	0	0	0
<i>Curial</i>	124 / 76,5% / 0,081%	0	0	0
<i>Tirant</i>	235 / 60,8% / 0,046%	0	1 / 11,1% / 0,0001%	0
ESTAR				
<i>Llibre dels fets</i>	2 / 0,9% / 0,001%	2 / 2,5% / 0,001%	1 / 50% / 0,0006%	2 / 66,6% / 0,001%
<i>Meravelles</i>	56 / 9,1% / 0,031%	4 / 10% / 0,002%	33 / 97% / 0,018%	22 / 100% / 0,012%
<i>Lo Somni</i>	1 / 1,8% / 0,002%	0	0	8 / 100% / 0,021%
<i>Curial</i>	7 / 4,3% / 0,004%	3 / 15,7% / 0,001%	0	3 / 100% / 0,001%
<i>Tirant</i>	19 / 4,9% / 0,003%	20 / 10,4% / 0,003%	8 / 88,8% / 0,001%	22 / 100% / 0,004%

senyalar: classe de SN (indefinit i definit) i verb seleccionat (*ésser*, *haver* o *estar*); i una tercera variable, important per homogeneïtzar l'anàlisi: la manifestació o no d'un valor duratiu en la construcció. Aquesta darrera variable adquireix també importància si tenim en compte que també entra en joc el verb *estar*, que sol tenir com a tret lèxic inherent la durada: la neutralització d'aquest tret és la que fa viable l'alternança amb les estructures amb els verbs *ésser* i *haver*.

Després d'una anàlisi sistemàtica de tots els usos presentacionals en el *Llibre dels fets*, sintetitzem per mitjà del quadre 1 els resultats obtinguts, alhora que els contrastem amb els resultats obtinguts a través de les anàlisis dels usos en altres obres medievals: el *Llibre de Meravelles* de Lull, *Lo Somni* de Bernat Metge, el *Curial e Güelfa* i el *Tirant lo Blanch*.²

2. La informació bàsica d'aquest quadre l'hem extreta del nostre estudi Ramos (2000). Pel que fa a les qüestions metodològiques, vegeu també aquest estudi (Ramos 2000: § 4.3).

En aquest quadre, i en els que il·lustrarem més avall, el primer valor numèric representa el nombre total d'ocurrències amb un verb; el segon s'identifica amb el percentatge corresponent de freqüència absoluta tenint en compte el total d'ocurrències dels tres verbs, i el tercer indica la freqüència relativa, això és, la incidència real de l'ús de la construcció tenint en compte l'extensió de l'obra.

L'anàlisi de textos d'èpoques diferents i els resultats obtinguts ens permet observar que la selecció verbal en les construccions presentacionals no ha estat sempre la mateixa i que el fet de seleccionar preferentment un verb o un altre està condicionat per les característiques sintàctiques i semàntiques de la construcció. Efectivament, el primer que crida l'atenció, des d'un punt de vista semàntic, és que el verb *estar* és el preferit quan la construcció presentacional comporta una permanència en un lloc (9). De fet, dels tres verbs, és el que conté de manera inherent el tret lèxic de durada.

- (9) a. E sus alt en la serra on estaven los sarraïns estava gran compayna d'òmens de peu (*Llibre dels fets*, 38v, 21).
 b. Fill —dix lo ermità a Fèlix— en ·i· palau *stague-ren* longament saviesa, poder e volentat (*Llibre de Meravelles*, III, 143, 13).

Des d'un punt de vista sintàctic, en canvi, són els verbs *ésser* i *haver* els que entren en conflicte, i de manera molt restrictiva *estar*. Les dades que il·lustra el quadre 1 posen de manifest que la variable sintàctica del tipus de SN (indefinit o definit) és pertinent. Recordem, però, abans d'entrar a estudiar les dades que aportem, que en llatí el verb prototípic de les construccions presentacionals, independentment del tipus de SN, és *ESSE*, i que el verb *HABEO* mostra un ús poc estès encara en aquesta mena d'estructures sintàctiques. En vista d'aquest ús llatí i del comportament que es manifesta en l'actualitat, on predomina clarament *haver-hi*, tot fa pensar que al llarg de la història de la llengua catalana hi ha hagut un procés evolutiu que ha permès reduir l'ús del verb *ésser* en benefici d'*haver*. Aquesta lluita es reflecteix en els resultats que il·lustra el nostre quadre. La primera dada que crida l'atenció és el fet que el verb *ésser* predomina aclaparadorament en tot el català medieval quan la construcció presentacional duu un SN definit. Per contra, quan porta un SN indefinit, els textos medievals analitzats manifesten un comportament diferent segons el període històric al qual pertanyen. Per una banda, hi ha el *Llibre de Meravelles* de Lull, del segle XIV, que mostra un ús conservador de la llengua, ja que té un percentatge d'ús del verb *ésser* (47,3%) lleugerament més elevat que el del verb *haver* (43,4%). Si això ho contrastem amb les obres posteriors, *Lo Somni*, el *Curial* i el *Tirant*, en aquestes s'observa una tendència a incrementar l'ús d'*haver*, de manera que supera l'ús amb *ésser*. Vist aquest panorama, el més previsible seria pensar que una obra com el *Llibre dels fets* hauria de tenir un comportament sintàctic similar al conservador de l'obra lull·liana. Però els resultats s'aparten d'aquesta hipòtesi, ja que posen de manifest un ús molt més innovador (90%) que el *Llibre de Meravelles*; i fins i tot, superen els percentatges de totes les obres estudiades del segle XV. D'altra banda, aquesta tendència innovadora també s'apunta en l'aparició d'exemples amb *haver* i SN definit (cf. l'exemple 6), que tot i que en

Lull també n'hi ha mostres, però amb una freqüència relativa inferior, en la resta de les obres posteriors es manté l'ús conservador amb el verb *ésser*.³

1.2. EL VERB *HABER* I EL PRONOM *HI*

Un altre aspecte sintàctic d'interés en la llengua antiga és saber en quin estat de gramaticalització es troba el pronom *hi* quan apareix en les construccions presentacionals amb *haver*. Recordem que en la llengua actual aquest pronom forma part del lexema verbal després d'un procés de gramaticalització i de lexicalització. L'anàlisi del *Llibre dels fets* ens ajudarà a entendre aquest procés evolutiu; un procés que quedarà més clarament il·lustrat si l'emmarquem en el context medieval.

Per dur a terme aquesta anàlisi, és necessari adoptar prèviament una sèrie de mesures metodològiques que ara exposem. En primer lloc, convé assenyalar que el locatiu que acompanya el verb pot aparèixer representat per quatre categories diferents: SP (10a), SAdv (10b), relatiu locatiu (10c) i pronom feble locatiu (10d).

- (10) a. E, quam fom gitats nós e tots aquels qui jahien denant nós, vench ·i· porter nostre e dix que bé ·c· hòmens armats havia a la porta (*Llibre dels fets*, 17v, 28).
 b. Éls són molts, e vós sots aquí ab pochs; *aquí* no ha àls sinó que·ns metam denant (*Llibre dels fets*, 102r, 28).
 c. Sí que anch tan gran gent con de València exia, *hon* havia bé entre hòmens e fembres ·i· mília (*Llibre dels fets*, 121r, 5).
 d. E car és en terra de montanya e ha·y tan gran companya e no és terra de brocar bé als cavals armats (*Llibre dels fets*, 147r, 14).

Notem, però, que les construccions que mostren els exemples (10a-c) no inclouen el pronom *hi* al costat del verb *haver*. De fet, únicament, l'exemple (10d) l'inclou. Ara bé, en aquest cas el pronom *hi* té una funció clarament anafòrica o pronominal. Per tant, tots els exemples de (10) són usos en

3. Per a un seguiment de l'evolució de les construccions presentacionals al llarg de la història del català, vegeu Ramos (2001).

Quadre 2

	SP / SAdv / relatiu loc. + V	SP / SAdv / relatiu loc. + <i>hi</i> + V
<i>Llibre dels fets</i>	107 / 93,9% / 0,072%	7 / 6,1% / 0,004%
<i>Llibre de Meravelles</i>	230 / 99,14% / 0,130%	2 / 0,86% / 0,001%
<i>Lo Somni</i>	14 / 100% / 0,037%	0
<i>Curial</i>	92 / 96,9% / 0,060%	3 / 3,1% / 0,001%
<i>Tirant</i>	103 / 66,5% / 0,020%	52 / 33,5% / 0,010%

què *haver* no ha iniciat el procés d'unió lèxica amb el pronom *hi*. De fet, les evidències que aquest procés evolutiu s'ha ençetat es produeixen quan apareix al mateix temps un locatiu en forma preposicional, adverbial o relativa i el pronom *hi*. Això és, quan el pronom duplica el locatiu perquè és percebut no com una forma pròpiament anafòrica (de represa pronominal), sinó com una mena de tret de concordança que permet associar el locatiu real (SP, SAdv o relatiu) amb una marca formal locativa gramaticalitzada. El fenomen començaria en els usos en què el representant locatiu no pronominal apareixeria en posició preverbal (11a), però aviat s'entendria també a casos en què el locatiu apareix darrere del verb (11b), tal com ens indiquen aquests exemples del *Llibre dels fets*:

- (11) a. però no-ls podiem trencar tots, per ço con havíem poca companya, e *alí* havia-*hi* poder gran companya (*Llibre dels fets*, 132r, 25).
 b. E, quan éls hoïren aquesta paraula, no y ach negú en la *església* que no-s prengué a plorar (*Llibre dels fets*, 106v, 17).

El quadre 2 ens serveix per a il·lustrar en quin estat de gramaticalització està el fenomen en el *Llibre dels fets*. Així mateix, hi incloem també l'anàlisi d'altres obres medievals per situar i determinar en quin procés evolutiu es troba aquest obra en relació amb la llengua medieval. Perquè els resultats de l'estudi siguin clars, contrastem els usos sense duplicació pronominal amb els que tenen la duplicació. Com que els usos amb pronom *hi* de caràcter anafòric (10d) no són pertinents, no seran considerats.

Els resultats de l'anàlisi que il·lustrem en el quadre 2 ens indiquen que la llengua utilitzada en el *Llibre dels fets* presenta un procés de gramaticalització més avançat (6,1% dels usos absoluts) que, per exemple, l'altra obra del segle XIV estudiada, el *Llibre de Meravelles*, que tan sols manifesta un 0,86% dels usos amb gramaticalització. Aquesta tendència també

queda reflectida en la freqüència relativa; dada que ens indica que, tot i que el *Llibre de Meravelles* utilitza més les construccions presentacionals, a l'hora d'optar per la gramaticalització mostra uns percentatges de freqüència relativa inferiors als del *Llibre dels fets*: 0,001% enfront del 0,004% de gramaticalització. Fins i tot, obres posteriors com *Lo Somni* o el *Curial e Güelfa* mostren percentatges de gramaticalització inferiors al *Llibre dels fets*, tant en les freqüències absolutes (un 0% i un 3,1%, respectivament) com en les relatives (un 0% i un 0,001%, respectivament). De fet, com hem estudiat en un altre treball (Ramos 2001), cal esperar a la segona meitat del segle XV, tal com mostren les dades extretes del *Tirant*, amb un 33,5% de gramaticalització, perquè aquest procés es faci més evident. I serà durant els segles XVI i XVII quan acabarà consolidant-se.

2. LES CONSTRUCCIONS INTRANSITIVES I ATRIBUTIVES AMB ROMANDRE I RESTAR

Quan es caracteritzen els verbs, és habitual dins dels tractats gramaticals fer esment al fet que poden utilitzar-se en construccions intransitives i en construccions atributives. En el primer cas, se sol indicar que el verb manté la seua càrrega semàntica, de manera que és capaç de constituir-se com la base semàntica del predicat alhora que selecciona els complements verbals. En el cas de les construccions atributives, hom insisteix en el fet que el verb ha patit un procés de desemantització, de manera que és el constituent postverbal (recordem que tradicionalment es parla de predicat nominal o complement predicatiu) el que es constitueix com la base semàntica de la predicació. En aquestes circumstàncies, es parla de verbs copulatius, si el verb actua com una mera còpula, o de verbs quasicopulatius, si el verb es limita a aportar trets lèxics modals o aspectuals a la construcció.

Entre els verbs que poden participar d'aquests dos usos sintàctics, hi ha ésser, *estar*, *romandre* i *restar*. Pel que fa

als verbs *ésser* i *estar*, no els tractarem en aquest estudi, ja que els hem estudiat a bastament en altres treballs (Ramos 2000). Sí que estudiarem, en canvi, el comportament dels verbs *romandre* i *restar*, que, val a dir-ho, no disposen d'investigacions detallades en la llengua antiga.

Els verbs *romandre* i *restar* tenen l'origen respectivament en les formes del llatí *REMANEO* i *RESTO*, i s'utilitzen, tal com indiquen les fonts lexicogràfiques llatines (cf. Forcellini et al. 1965), com a verbs sinònims. Si intentem fer una caracterització lexicosemàntica d'aquests verbs, podem dir que contenen, tal com il·lustrem a (12), una sèrie de trets lèxics que constitueixen la base del seu significat etimològic:

(12) [localització], [durada], [resultat]

Notem que aquestes característiques lèxiques també són compartides per altres verbs importants, com ara *estar*. No és estrany, doncs, que sovint puguem trobar *romandre* o *restar* en contextos similars als d'*estar*; fenomen especialment significatiu en el cas de *restar*, que té l'origen en *RESTO*. Ara bé, hi ha altres trets lèxics que els separem i, per tant, que condicionen l'ús d'aquests verbs.

En primer lloc, recordem que, a diferència de *romandre* i *restar*, el verb *estar* comporta un tret lèxic inherent de manera, que és el resultat de la generalització del sentit d'indicació de posició vertical que el caracteritzava en llatí (Ramos 2000). Però les diferències entre aquests verbs adquireixen sobretot rellevància quan advertim les situacions aspectuals que poden expressar. El significat del verb *estar* va associat a una situació estàtica; per contra, el de *romandre* i *restar* es pot relacionar també amb una situació dinàmica. Això vol dir que mentre *estar* no disposa d'una estructura temporal interna, això és, no admet expressions del tipus *lentament*, *immediatament*, etc.; verbs com *romandre* i *restar* manifesten la possibilitat d'aparèixer amb aquesta mena d'expressions, tal com passa amb el verb *quedar(-se)*, que és l'opció moderna. Els exemples de (13), creats *ad hoc*, i el de (14), de la llengua antiga, ens il·lustren aquesta divergència aspectual.

- (13) a. ??Aquells homes van estar immediatament en terra
b. Aquells homes van romandre immediatament en terra

- c. Aquells homes van restar immediatament en terra
d. Aquells homes es van quedar immediatament en terra

- (14) per què ella li deïa que pus que d'ell se fos partida ja no tornaria, ans romandria ab lo rey una folia e falsa esperança ab la qual ella no porria *romanir* ni *estar* ab neguna persona (*Llibre de Sancta Maria*, 270, 18)

Vista aquesta particularitat, l'esquema de trets lèxics de *romandre* i *restar*, representat a (12), hauria de completar-se seguint el model de (15):

- (15) [situació dinàmica], [localització], [durada], [resultat]

Quan els verbs *romandre* i *restar* mantinguen tots els trets lèxics representats a (15), tindran un ús més restrictiu, ja que seran seleccionats per l'usuari en construccions compatibles amb tots aquests trets. Per contra, quan algun d'aquests trets deixi de ser prominent, és a dir, quede desdibuixat o simplement es perceba com a secundari, les possibilitats de selecció d'aquests verbs augmentaran, ja que el seu significat no serà tan específic. En certa manera, així s'explica que aquests verbs, etimològicament intransitius o, el que és el mateix, amb el tret lèxic locatiu, puguin també aparèixer en construccions atributives.

Una vegada realitzada la caracterització semàntica dels verbs *romandre* i *restar*, és el moment de centrar la nostra anàlisi en els usos sintàctics que tenen. En primer lloc, ens centrarem en el seu comportament en el *Llibre dels fets*, i després el confrontarem amb altres obres medievals de diferent cronologia.

Pel que fa al verb *romandre*, el primer que crida l'atenció en el *Llibre dels fets* és que l'única forma d'infinitiu que s'adopta és la variant formal *romanir*, que és la més usual en els textos catalans dels segles XIII i XIV.⁴ Pel que fa als usos sintàctics, predominen clarament els intransitius sobre els atributius. Aquests usos intransitius, com hem advertit més amunt, giren al voltant de la idea de la localització, ara siga percebuda de manera evident i física o com a abstracta i metafòrica. D'aquesta manera, hi podem trobar exemples en què la loca-

4. Una cerca en el CICA ens indica que *romanir* té aquests resultats: XIIIa 1, XIIIb 21, XIVa 58, XIVb 35, XVa 10, XVb 0. Per contra, *romandre* té: XIIIa 0, XI-IIIb 0, XIVa 2, XIVb 20, XVa 13, XVb 8. Pel que fa a l'obra coetània lul·liana del *Llibre de Sancta Maria*, tampoc no hi ha casos de la variant formal *romandre*.

lització es manifesta per mitjà d'un lloc (16a) o d'una persona, entesa com una companyia (16b) o com un datiu (16c).⁵

(16) a. Don Artal anar-se-n à ab vós, e jo romandrè *aquí* a Saragoça (*Llibre dels fets*, 13r, 6).

b. E ls altres sarrahins romangueren *ab nós*, qui eren bé ·cc·, e estaven-nos denant (*Llibre dels fets*, 87r, 16).

c. e de nostre fiyl Don Amfós, que romangués nostre regne e nostra terra a *ell* (*Llibre dels fets*, 71r, 28).

La localització, però, pot no aparèixer explícita com a conseqüència d'una omissió sintàctica. És el cas de (17):

(17) a. no se n'osaran anar e per vergonya que hauran *romandran* (*Llibre dels fets*, 82r, 8).

b. tant los poríem sufferir que no·n *romandria* ·i· de vosaltres que no us metessen morts (*Llibre dels fets*, 51v, 28).

La localització física que hem vist exemplificada a

(16) i a (17) també es pot observar a (18); però ara amb una especialització del tret lèxic de durada, fins al punt que el verb esdevé sinònim de 'sojornar'.

(18) fe que deg a vós, no y menjarem ni hi *romanrem* esta nuyt tro a Orpesa (*Llibre dels fets*, 102v, 23).

Però, si als exemples anteriors (16-18) destaca sobretot el sentit de localització física, convé remarcar que aquest valor pot quedar en un segon pla i donar lloc a localitzacions més abstractes. Aquest ús comporta el manteniment dels trets lèxics duratius i la interpretació semàntica del verb amb valors pròxims a 'insistir', com a (19a), o a 'estar-se / abstenir-se / deixar de ser', com a (19b).

(19) a. e, pus fer no u volia, volíem-nos-en més tornar menys de corona que ab corona. E sobre açò *romàs* que no·ns volguem coronar (*Llibre dels fets*, 194r, 4).

b. pus ell bona voluntat ha de goanyar la terra, no *romanga* per nós, e ajudem-la-li a goanyar (*Llibre dels fets*, 92r, 15).

5. Pel que fa a aquesta classe d'usos, hem d'advertir la documentació d'un únic exemple amb la forma pronominal (*romanir-se*), forma que és més prompte estranya en la llengua antiga:

(i) bé·ns deuriets ajudar, e majorment, car tot *se romandria* en vós, ab més que nós vos hi anadiríem del nostre (*Llibre dels fets*, 154v, 28).

Aquests usos en què la localització esdevé cada vegada més abstracta obri el pas a les altres construccions sintàctiques en què podem trobar el verb *romanir*. Ens referim als usos atributius. En el *Llibre dels fets* els atributs poden aparèixer representats per formes sintàctiques ben diverses: un sintagma nominal (20), sintagma adjectival (21), sintagma preposicional (22) i subordinada de manera (23).⁶

(20) e que en totes guises volien que *hereu* romangués *nós* per tal que el regne no exís de la natura (*Llibre dels fets*, 9r, 26).

(21) E enaixí anaren-se-n. E nós romanguem *molt alegre e pagat de les bones paraules* (*Llibre dels fets*, 126r, 21).

(22) a. volaren esperar ço que·ls venia de pena. E nós romasem *en la treva que élls havien jurada* (*Llibre dels fets*, 158v, 10).

b. e castigam-los enaxí que la ciutat romàs *en pau e en bon estament* (*Llibre dels fets*, 184r, 20).

c. faem-los-ne tornar, que no volíem que ·i· Pug romangués *meys de cavallers* (*Llibre dels fets*, 100r, 11).

(23) Però per tot açò no romandrà *que jo no us ajut en tal manera* (*Llibre dels fets*, 54r, 4)

Aquests són els usos bàsics del verb *romanir* en el *Llibre dels fets*. Ara és el torn, doncs, d'estudiar el seu sinònim *restar*. Però una investigació aprofundida d'aquesta obra ens indica que hom prescindeix de l'ús de *restar*. Per tant, exemples paral·lels de construccions intransitives, amb localització explícita (24) o no (25), i de construccions atributives (26) amb el verb *restar*, com els que mostrem a continuació, són desconeguts en el *Llibre dels fets*.⁷

6. No cal dir que la construcció intransitiva pot integrar al mateix temps una localització i una predicació no verbal (complement predicatiu). Aquest és el cas de (i):

(i) a. e romàs *sol* aquel *ab nós* (*Llibre dels fets*, 174v, 10).

b. e poden barrejar tota la ost, aquels qui romases *hi* serien *vius* (*Llibre dels fets*, 161r, 15).

7. Com hem indicat en la nota anterior, també amb el verb *restar* hi ha exemples medievals en què la localització va acompanyada d'una predicació no verbal (i):

(i) a. Aquest cavaller qui és *açí* restà *tancat* dins una cambra perquè Tirant lo·n preguà molt (*Tirant lo Blanch*, 294, 11)

b. E de la vila cridaren alguns qui eren restats *en lo camp nafrats* (*Tirant lo Blanch*, 555, 32)

Quadre 3

	Tots els usos sintàctics		Usos amb construcció atributiva	
	<i>Romandre / romanir</i>	<i>Restar</i>	<i>Romandre / romanir</i>	<i>Restar</i>
<i>Llibre fets</i>	133 / 100% / 0,090%	0	10 / 100% / 0,006%	0
<i>Sta. Maria</i>	26 / 100% / 0,033%	0	16 / 100% / 0,020%	0
<i>Lo Somni</i>	12 / 85,7% / 0,032%	2 / 14,3% / 0,005%	5 / 100% / 0,013%	0
<i>Curial</i>	84 / 95,5% / 0,055%	4 / 4,5% / 0,002%	15 / 100% / 0,009%	0
<i>Tirant</i>	2 / 0,5% / 0,0003%	404 / 99,5% / 0,079%	1 / 0,5% / 0,0001%	184 / 99,5% / 0,036%

- (24) a. E li desplaqué molt per ço com havia manat restar Curial en París (*Curial e Güelfa*, 221, 8).
 b. E fon sort que era restat *ab ells* aquell savi moro Abdal·là Salomó (*Tirant lo Blanch*, 594, 27).
 c. Res tant no-m dol com és que *als turchs* reste fals nom de vencedors (*Tirant lo Blanch*, 1069, 9).
- (25) a. Que me-n sia feta carta pública perquè-n reste memòria en sdevenidor (*Tirant lo Blanch*, 623, 11).
 b. Digau a vostra mare què li plaurà més: anar o *restar* (*Tirant lo Blanch*, 669, 2).
- (26) a. Ací's pot contemplar quanta era la virtut e singularitat de aquest cavaller, que podia restar *rey* —e son fill après d'ell (*Tirant lo Blanch*, 148, 29).
 b. car só restat *trist e desconsolat e ple de molta misèria* (*Tirant lo Blanch*, 1203, 33).
 c. Que puga antrar e exir sens prejuhi seu e puga restar *en sa libertat franca* (*Tirant lo Blanch*, 689, 9).
 d. Tirant volia restar *de peus* per star prop de Philip (*Tirant lo Blanch*, 393, 24).
 e. a fi que vostra senyoria reste *sens càrrech* (*Tirant lo Blanch*, 1404, 17).
 f. emperò tant secretament no-s féu que no restà *que los moros ne agueren sentiment* (*Tirant lo Blanch*, 87, 24).

Aquest comportament del *Llibre dels fets* ens ha dut a plantejar-nos si l'absència del verb *restar* és un fenomen exclusiu d'aquesta obra o més prompte es tracta d'una tendència general de la llengua del segle XIV. Per a esbrinar això, és inevitable analitzar quin és el comportament d'altres textos medievals. En el quadre 3, sintetitzem quantitativament els resultats d'aquesta investigació per mitjà de l'anàlisi de

la llengua d'obres com el *Llibre de Sancta Maria* de Llull, *Lo Somni*, *Curial e Güelfa* i *Tirant lo Blanch*.

Les dades que mostrem en el quadre 3, on hem considerat oportú distingir la classe de construcció sintàctica, ens permeten extraure una sèrie de conclusions. La primera és que el *Llibre dels fets* no té un comportament singular, sinó que va en la línia de les obres medievals coetànies, com ara el *Llibre de Sancta Maria*. Això és, absència del verb *restar*. De fet, *restar* devia ser un verb poc utilitzat en els textos escrits dels segles XIII i XIV, tal com ens confirma la consulta de la base de dades CICA, en la qual apareixen les primeres i esporàdiques mostres de *restar* en textos de la segona meitat del segle XIV (per exemple, en el *Corbatxo* de Boccaccio: traducció de Narcís Franch). En la primera meitat del segle XV, d'acord amb les dades que ens aporten *Lo Somni* i el *Curial e Güelfa*, *restar* continua sent respecte a *romandre* un verb secundari en les construccions intransitives i ignorat en les atributives. Cal esperar a la segona meitat del segle XV, tal com reflecteix el *Tirant lo Blanch*, perquè acabe imposant-se a *romandre* tant en les construccions intransitives com en les atributives.

3. LES CONSTRUCCIONS AMB TEMPS VERBALS COMPOSTOS

En català antic la selecció del verb auxiliar dels temps compostos manifesta diferències significatives respecte a la llengua moderna. Si bé en la llengua actual s'ha consolidat com a únic auxiliar el verb *haver*, en la llengua antiga, al costat d'*haver*, hi havia el verb *ésser*. Ara bé, convé advertir que la selecció d'un auxiliar o de l'altre estava condicionada per les característiques sintacticosemàntiques de la construcció i

pels trets lèxics dels verbs (Batlle 2002; Ramos 2005; Mateu 2005). A grans trets, podem dir que se selecciona l'auxiliar *ésser*: a) en construccions intransitives que duen verbs que expressen canvi d'estat (*créixer, nàixer, morir*, etc.), canvi de lloc (*anar, caure, eixir, venir, tornar*, etc.) o esdeveniments (*esdevenir, passar*, etc.), o que apareixen amb verbs formalment pronominals (*alegrar-se, esforçar-se, meravellar-se, gosar-se*, etc.) o amb els verbs *ésser, romandre i restar*; b) en construccions transitives constituïdes per verbs pronominals reflexius o per estructures impersonals amb *se*; c) en construccions passives, tant les passives pronominals (o reflexes) com les perifràstiques; d) en construccions copulatives i quasicopulatives formades per verbs que han desenvolupat usos atributius com *ésser, romandre i restar*, o per tots aquells que quan s'utilitzaven intransitivament ja seleccionaven *ésser* (*tornar, fer-se, trobar-se, esdevenir, anar*, etc.). La resta dels casos apareixen generalment amb l'auxiliar *haver*.

El *Llibre dels fets*, mostra un ús dels auxiliars que respon bàsicament a la descripció que acabem de fer. Així a (27) il·lustrem els usos que apareixen prototípicament amb *ésser* i a (28) els que ho fan amb *haver*.

- (27) a. los quals En Pere de Berga, qui *era mort* novelament, havia a ell lexats (*Llibre dels fets*, 197v, 16).
 b. E jo só vengut ací per ·ii· coses que vós m'enviàs a demanar, e la terça és mia (*Llibre dels fets*, 190v, 22).
 c. E vench a nós Don Bernat Guillem, quant açò fo passat (*Llibre dels fets*, 82r, 19).
 d. e havíem gran temor que·ls nostres no·s fossen encontrats ab los sarraïns (*Llibre dels fets*, 38r, 8).
 e. e faem fer ·i_a· carta al rey de Castella e enviamli a dir con nos *era estat dit* que Alaçrach era vengut a ell (*Llibre dels fets*, 149v, 1).
 f. e·l cal per nós era pujat a l'honrat benefici de bisbalia e *era estat* canceler de nostra cort entrò al dia de huy (*Llibre dels fets*, 200r, 26).
 g. e él dix que el feyt atorgaven tots los moros de Biar, e que son companyó *era romàs* per ço que·ls amenàs tots denant nós (*Llibre dels fets*, 142r, 19).
- (28) a. e d'aquí vench·nos missatge que ell era fort malalte de la cama, de un colp que ·i· caval li *havia dat* en Burgos (*Llibre dels fets*, 184r, 8).

b. En Guillem de Muntcada combregà, car nós e tota la major partida *haviem combregat* ans que entràssem en sa mar (*Llibre dels fets*, 97v, 10).

c. E sobre açò nós *haguem estat* ·xx· dies (*Llibre dels fets*, 194v, 3).

Com podem comprovar, a (27) hi apareixen exemplificats usos amb verbs de canvi d'estat (27a), amb verbs de canvi de lloc (27b), amb verbs esdevenimentals (27c), amb verbs d'estructura pronominal (27d), amb forma de passiva perifràstica (27e) i amb els verbs *ésser* (27f) i *romandre* (27g). Per la seua banda, a (28) s'hi posen de manifest els usos transitius (28a), la resta dels intransitius (28b) i el verb *estar* (28c), que, com ja hem advertit en altres estudis, té com a auxiliar prototípic i, per tant, diferenciat d'*ésser* el verb *haver*.⁸

Però convé remarcar que aquesta obra, com també s'esdevé en altres obres medievals, ja dona mostres de vacil·lacions que apunten a un procés evolutiu que afavoreix l'ús d'*haver* en detriment d'*ésser*. El que ens pot resultar interessant en aquest punt és esbrinar en quin estat evolutiu es troba la llengua del *Llibre dels fets*, i si aquest estat és similar al d'altres obres coetànies o es mostra més innovador.

Abans, però, de realitzar aquest contrast amb altres textos, ens aproximarem als usos del *Llibre dels fets* en què se selecciona el verb *haver* contra la solució general i conservadora amb *ésser* (Ramos 2005: 188-190). En aquest sentit, podem trobar exemples esparsos amb verbs que indiquen canvi de lloc, com ara a (29). Notem que els casos (29b) i (29c), amb el manteniment de la concordança del participi amb el subjecte de l'oració però no amb l'auxiliar, delaten un estadi intermedi entre la solució originària amb *ésser* i la innovadora amb *haver*, alhora que ens recorden un ús que, fins no fa gaire, encara es podia localitzar en balear.

- (29) a. E, quant nós *aguem anat* entrò a ·xx· miyles de mar, mudà·s lo vent al lebeg (*Llibre dels fets*, 32v, 16).⁹

8. El verb *estar* selecciona l'auxiliar *haver* fins i tot amb la variant pronominal *estar-se*. Convé advertir, però, que en el *Llibre dels fets* no hi ha exemples d'*estar-se* amb temps compost.

9. Observem, però, que quan verbs com *anar* tenen un ús transitiu, seleccionen prototípicament com a auxiliar el verb *haver*: e, quant ach anat ·i_a· peça, aturà·s per los vases, que no pòch anar (*Llibre dels fets*, 78v, 9).

b. E vench-nos messatge, de nuyt, d'aquels qui estaven al grau de València, que galees hi *havia vengudes* moltes (*Llibre dels fets*, 114v, 7).

c. e, quan n'*auria exida* una gran partida d'èls, que comensassen de fúger contra la nostra celada (*Llibre dels fets*, 60v, 23).

Però el cas més cridaner en aquest canvi d'auxiliar el documentem en els usos del verb *ésser*. Es tracta dels exemples que il·lustrem a (30):

(30) a. E isquem trotan e d'arlot contra alí on *havia estada* la batayla (*Llibre dels fets*, 36r, 6).

b. tornà depuys que d'aquela natura de l'emperador Manuel e de nostre pare, lo rey En Pere, que per matrimoni se cobràs la falida que en l'altre matrimoni *havia estada* (*Llibre dels fets*, 4r, 4).

c. E dixerren-nos que ço que anch negun temps no *havia estat* que ara no serie per re (*Llibre dels fets*, 152r, 24).

d. E ell dix: «Perdonat me, seyor, e jo diré-us con *ha estat* aquest feyt ni con no» (*Llibre dels fets*, 175r, 17).

e. ¿Con *ha estat* açò ni que han feyt los nostres? (*Llibre dels fets*, 38v, 3).

f. E Don Rodrigo Liçana féu noliejat una tarida d'aqueles que *havia estades* al passatge de Maylorques (*Llibre dels fets*, 57r, 16).

g. cor amaven més que nós les aguéssem que altre, quar nostres *havian estades* (*Llibre dels fets*, 176r, 22).

En una obra medieval tan primerenca com el *Llibre dels fets* resulta sorprenent trobar tants usos d'*ésser* amb l'auxiliar *haver* quan, com hem advertit, l'ús característic de la llengua antiga és que seleccione l'auxiliar *ésser*. De fet, en un primer moment, podríem caure en la temptació de pensar que no es tracta del verb *ésser*, sinó d'*estar*; però l'anàlisi sintacticosemàntica de les construccions de (30) i els contrastos de les diferents variants del text, magistralment documentades per l'editor Jordi Bruguera, ens indiquen clarament que es tracta d'usos d'*ésser* amb l'auxiliar *haver*.

Notem que els exemples (30a-e) porten un subjecte gramatical amb significat esdevenimental, això és, tenen una modalitat de l'acció pròpia de situacions dinàmiques, circumstància que és incompatible amb un verb estatiu com

estar (cf. Ramos 2000: 348). Les construccions (30a, b, f, g) es manifesten amb concordança entre el subjecte gramatical i el participi passat, cosa que demostra que no es tracta d'un ús d'*estar*, sinó d'un estadi intermedi en l'evolució cap a la selecció d'*haver* per part del verb *ésser*, tal com hem vist amb altres verbs en els exemples de (29).

A més, convé remarcar que aquests usos que reproduïm a (30) corresponen a la versió més antiga del text, la que Bruguera utilitza com a bàsica per a la seua edició en l'editorial Barcino (identificable com a H), i que l'existència de variants formals en altres manuscrits posteriors permeten ratificar la nostra interpretació. De fet, aquests altres manuscrits, davant de la novetat sintàctica, solen preferir retocar les solucions representades a (30), de manera que recuperen l'auxiliar prototípic (*ésser*) o alteren d'alguna manera la construcció, tal com ens indica meticulosament Bruguera en la seua edició filològica. L'únic exemple que se salva de la revisió és el (30c).

Així, (30a), en el manuscrit C, apareix com a (31a), i en els manuscrits D, E i V com a (31b), de manera que es produeix un canvi d'auxiliar:

(31) a. E isquem trotan e d'arlot contra alí on *era* la batayla estada (*Llibre dels fets*, 36r, 6)

b. E isquem trotan e d'arlot contra alí on *era* stada la batayla (*Llibre dels fets*, 36r, 6)

En el cas de (30b), en els manuscrits C, D, E i V s'elimina el temps compost i se substitueix per la forma *era* de l'imperfet del verb *ésser* (32):

(32) tornà depuys que d'aquela natura de l'emperador Manuel e de nostre pare, lo rey En Pere, que per matrimoni se cobràs la falida que en l'altre matrimoni *era* (*Llibre dels fets*, 4r, 4)

Quant a (30d), en els manuscrits C, D, E i V hi figura l'auxiliar d'*ésser* (33) en lloc de l'original amb *haver*:

(33) E ell dix: «Perdonat me, seyor, e jo diré-us con *és* estat aquest feyt ni con no» (*Llibre dels fets*, 175r, 17).

En el (30e), hi ha un canvi similar al cas anterior; això és, en els manuscrits C, D, E i V es prefereix escriure la forma conservadora de l'auxiliar *ésser* (34) a la innovadora d'*haver*:

(34) ¿Con *és* estat açò ni que han feyt los nostres? (*Llibre dels fets*, 38v, 3).

Si ens fixem en el cas de (30f), els manuscrits C, D, E i V adopten la concordança de l'auxiliar amb el participi passat sense alterar, però, el tipus d'auxiliar (35), de manera que consoliden el procés sintàctic de substitució de l'auxiliar:

- (35) E Don Rodrigo Liçana féu noliejar una tarida d'aquelles que **havien** estades al passatge de Maylorques (*Llibre dels fets*, 57r, 16).

Finalment, a (30g), les versions C, D, E i V tornen a vacillar en la solució, i substitueixen *havien*, que per cert era la solució de (35), i seleccionen *eren* (36):

- (36) cor amaven més que nós les aguéssem que altre, quar nostres **eren** estades (*Llibre dels fets*, 176r, 22).

Com hem fet amb la resta dels fenòmens estudiats, tot seguit establim un contrast entre diverses obres medievals amb l'objectiu d'emmarcar adequadament les tendències evolutives del *Llibre dels fets*. En el quadre 4, sintetitzem les alternances entre *ésser* i *haver* en els usos que correspondrien prototípicament a *ésser*.

D'aquests resultats, en podem extraure conclusions interessants. Notem que el *Llibre dels fets* utilitza una llengua més innovadora que el *Llibre de Meravelles* de Llull. Així es pot observar en les alternances entre *ésser* i *haver* en els usos intransitius/quasicopulatius i en *ésser*. Aquest comportament enllaça, pel que fa als usos intransitius/quasicopulatius, amb les solucions d'obres posteriors com ara *Lo Somni* i el *Tirant*; però és molt significatiu el fet que aquestes obres no tinguin usos d'*haver* com a auxiliar d'*ésser* i el *Llibre dels fets* tinga un percentatge d'un 25,9% dels usos amb aquesta solució clarament innovadora.

CONCLUSIONS

L'estudi de diferents aspectes de la sintaxi del *Llibre dels fets* ens indica que, en l'ús de les construccions presentacionals i en el dels temps compostos, la llengua d'aquesta obra es mostra ben innovadora, de manera que se separa d'altres obres coetànies, com ara les de Llull, i presenta punts en comú amb textos del segle xv. Per contra, en el cas de les construccions intransitives i atributives amb els verbs *romandre* i *restar*, té

Quadre 4¹⁰

	Construccions intransitives i quasicopulatives		Construccions transitives	<i>Ésser</i>
<i>Llibre fets</i>	<i>No pronominal</i>	<i>Pronominal</i>		
<i>Ésser</i>	291 / 97,3%	Tots	Tots	20 / 74,1%
<i>Haver</i>	8 / 2,6%	0	0	7 / 25,9%
<i>L. Meravelles</i>	<i>No pronominal</i>	<i>Pronominal</i> Tots		
<i>Ésser</i>	Tots	0	Tots	27 / 96,5%
<i>Haver</i>	0		0	1 / 3,5%
<i>Lo Somni</i>	<i>No pronominal</i>	<i>Pronominal</i> Tots		
<i>Ésser</i>	66 / 94,3%	0	Tots	Tots
<i>Haver</i>	4 / 5,7%		0	0
<i>Tirant</i>	<i>No pronominal</i>	<i>Pronominal</i> Tots		
<i>Ésser</i>	847 / 96,3%	0	311 / 97,8%	Tots
<i>Haver</i>	37 / 3,7%		7 / 2,2%	0

10. En la primera columna hi incloem els resultats obtinguts mitjançant la suma dels casos de construccions intransitives i quasicopulatives que duen verbs que expressen canvi d'estat, canvi de lloc, esdeveniments o tenen un caràcter estatiu (*romandre*, *restar*), i separem els usos no pronominals dels pronominals. En la segona columna, es mostren els resultats dels usos en construccions transitives constituïdes per verbs pronominals reflexius, estructures impersonals amb *se* i construccions passives (tant les passives pronominals com les perifràstiques). En la tercera columna, hi ha els usos del verb *ésser*.

un comportament propi d'un text del segle XIV. Aquestes dades es podrien interpretar en el sentit que l'autor intenta acostar-se als seus destinataris per mitjà d'una llengua viva que evita les solucions escrites conservadores, i mira cap a les solucions pròpies de la llengua oral, que són les que uns quants anys després veurem reflectides en els textos escrits.

BIBLIOGRAFIA I CORPUS UTILITZAT

A) REFERÈNCIES:

- BATLLE, Mar (2002): *L'expressió dels temps compostos en la veu mitjana i la passiva pronominal*, Barcelona: IEC/PAM.
- FORCELLINI, Egidio et al. (1965): *Lexicon totius latinitatis / ab Aegidio Forcellini lucubratum, deinde a Iosepho Furlanetto emendatum et auctum nunc vero curantibus Francisco Corradini et Iosepho Perin emendatius et auctius melioremque in formam redactum*, Padova: Gregoriana.
- MATEU, Jaume (2005): «La selecció de l'auxiliar en els verbs intransitius del català antic: alguns aspectes descriptius i explicatius», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 38, pp. 211-240.
- PAR, Anfòs (1923): *Sintaxi catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge*. Halle: Max Niemeyer Verlag.
- RAMOS, Joan Rafael (1998): «Presentational Sentences in Catalan Dialects», *Catalan Working Papers in Linguistics*, 6, pp. 41-58.
- (2000): 'Ésser', 'estar' i 'haver-hi' en català antic. *Estudi sintàctic i contrastiu*. València-Barcelona: IIFV - PAM.
- (2001): «El verb *haver-hi*: evolució dels usos sintàctics», *Estudis Romànics* XXIII, pp. 123-146.
- (2005): «Els auxiliars dels temps compostos en català medieval», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 38, pp. 179-209.
- (en premsa): «Usos sintàctics dels verbs copulatius en el *Curial e Güelfa*», dins A. Ferrando i V. Martines, *Curial e Güelfa: aspectes historicolingüístics i culturals / Curial e Güelfa: aspectos historicolingüísticos y culturales*, Madrid: Castalia.
- (en preparació): «La predicació no verbal (I): les oracions copulatives i quasicopulatives», Manuel Pérez Saldanya i Josep Martines (dir.): *Gramàtica del català antic*.

B) CORPUS:

- CICA: *Corpus Informatitzat del Català Antic*: <http://lexicon.uab.cat/cica>.
- Llibre dels fets del rei en Jaume*, vols. I-II, ed. a cura de Jordi Bruguera, Barcelona: Barcino. 1991.
- LLULL, Ramon, *Llibre de Meravelles*, vols. I-IV, ed. a cura de Salvador Galmés, Barcelona; Barcino, 1931-1934 (reimpressió de 1982).

Sobre aco nos nos p[er]am d[ic]ts
 ⁊ haguerē a sofrir nostre
 passatge car mellor era p[er] ells ⁊ p[er]
 nos / E hauiem y dues galees la
 vna q[ue] era den Ramon de Canet ⁊
 l'altra de Terragona ⁊ leuam los
 caualls ⁊ les armes ⁊ agl[es] qui vo
 manien en hauien mester ⁊ anam
 nosen ala palomera ⁊ tantost re
 cullim nos en les galees nos en la
 galea dn. R. d. canet q[ue] era d[ic]ts bons
 galees d[ic]t mon ⁊ una p[er]da d'agl[es] 28
 qui anauen ab nos en lalt[re] / Fel

LA MORFOLOGIA VERBAL DEL 'LLIBRE DELS FEITS' EN EL CONTEXT DE L'EVOLUCIÓ DE LA LLENGUA

Max W. Wheeler
[Universitat de Sussex]

RESUM

El text del *Llibre dels fets* manifesta un alt grau de variació morfològica (tal com fan molts altres textos medievals). Prenem aquesta variació com a punt de partida per explorar fenòmens d'interés en l'evolució de la morfologia verbal que hem observat a través del corpus CICA, oferint alguna interpretació de les freqüències relatives en el *LF*. També prenem en consideració elements de variació entre el manuscrit més antic H (1343) i el segon manuscrit del segle *xv*, el ms. C (1380). Els temes investigats són: 1) afixos innovats: el passat perfectiu en *-r-*, el passat perfectiu perifràstic, la desinència de la segona persona del plural en l'indicatiu i subjuntiu (*-ts ~ -u*), i en l'imperatiu (*-t ~ -ts*); 2) els radicals velaritzats: (a) en el morfoma L (1^{sg} del present d'indicatiu més tot el present de subjuntiu), i (b) en el morfoma PiTA ('pretèrit i temps afins'); 3) altres canvis en el morfoma PiTA: el reemplaçament de les formes fortes (rizotòniques) per les febles (arizotòniques), i el retrocés dels radicals terminats en sibilant; 4) futur i condicional: (a) formes sincopades en la conjugació III (p. e. *partrà*), (b) futur i condicional partit (*conseylar-vos-hia*) en contra del model amb clítics posposats (*conseylaria-vos*), i 5) infinitiu: retrocés de *-er* tònic, i trasllat de conjugació II a III.

1. INTRODUCCIÓ. VARIACIÓ DINS EL TEXT, I ENTRE ELS DOS MANUSCRITS MÉS ANTICS

Un fenomen molt notable en el text del *Llibre dels fets* és la incidència de variació morfològica. Entre 58 verbs caracteritzats per tenir almenys una forma verbal doble, trobem 170 categories amb 2 variants, 24 amb 3 variants, i 2 amb 4 variants.¹ En aquesta llista no comptem els casos (molt freqüents) en què hi ha variants del radical sense cap categoria particular que tinga dues formes paral·leles; per exemple, en el verb *prear* amb radical pretònic /pre-/ o /prez-/ trobem les formes següents: *presar*, *presam*, *presarien*, *presada*; *preava*, *preàvem*, *prearan*, *preà*. Sabem que la variació sincrònica de la llengua sovint correspon al canvi en curs. Amb una tal perspectiva investiguem en aquest article una bona part dels fenòmens de la morfologia verbal que veiem variables en el text del *LF*. Intentem situar aquesta variació en el marc de l'evolució morfològica tal com la coneixem a través dels textos recollits en el Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA) i altres textos de l'època que hem estudiat.

Hem examinat també aspectes morfològics que varien entre els dos manuscrits trescentescos: el ms. H de 1343,

1. Amb quatre variants: *feu* (x120) ~ *faé* (x2) ~ *feé* (x1) ~ *fes* (x1) 'va fer'; *presem* (x21) ~ *prenguem* (x12) ~ *prenem* (x1) ~ *presérem* (x1).

escrit per Celestí Destorrens, i el ms. C de 1380, escrit per Joan de Barbastro. Veurem que el ms. C modernitza la flexió verbal en un cert grau. Tanmateix, en uns quants passatges dona una solució més arcaica, i en aquests casos creiem probable que ha copiat més fidelment de l'original que no el copista del ms. H.²

En diverses ocasions ens servim del concepte de *morfoma* introduït en l'estudi de la morfologia flexional per Aronoff (1994). Un morfoma és un grup de categories morfosintàctiques que manifesten algun comportament morfològic distintiu en una llengua donada. L'agrupament de categories en un morfoma sovint té poca justificació semàntica, i de fet, aquest agrupament indica que la competència lingüística humana pot crear, aprendre i manipular categories de pura forma morfològica. Un exemple conegut és aquell que Maiden (2004: 361) anomena el *morfoma L* de les llengües romàniques, que consisteix en la primera persona del present d'indicatiu més tot el present de subjuntiu. En català, aquest morfoma més sovint està marcat formalment per un element velar: /g/ en molts verbs de la conjugació II catalana, i /sk/ en els verbs de la conjugació III incoativa.

2. AFIXOS INNOVATS

2.1. PASSAT PERFECTIU EN /-r-/

El LF es troba entre els primers testimonis del model innovat dels sufixos de certes persones del passat perfectiu: per exemple, en el nou model *cantares*, *cantàrem*, *cantàreu* vingueren a reemplaçar les formes heretades *cantest*, *cantam*, *cantàs*. Les noves desinències imitaven la forma heretada de la tercera persona del plural *cantaren*, substituint els corresponents afixos personals *-s*, *-m*, *-u*. Les formes noves no es van presentar totes a la mateixa època. Les de primera persona del plural anticiparen amb molt les de segona persona. Els primers exemples de la nova desinència de la segona persona del singular són *strengueres* i *aprengueres* (*Flors de Virtut* 1489), *perdéreu* (Fenollar i Escrivà, *Contemplació*, 1493). En les conjugacions I i III la nova forma de 1^{PL} aportava l'avantatge d'evitar l'homonímia amb la forma del pre-

sent d'indicatiu. Tanmateix, ja entre els primers exemples, n'hi ha de la conjugació II, on el passat perfectiu es distingia generalment del present per manifestar un radical diferent. Les formes innovades que trobem en el LF són totes de la primera persona del plural. A primera vista pareix haver-n'hi quatre (1):³

(1)

Exemples de 1^{SG,PST,PFV} en *-rem* en el LF

ligàrem

E, quant fo feyt lo castell de fust, haguem nostres parats bé untats e ben adobats bé ·c·, e féu lo maestre fermar ·ii· àncores en terra ab ·i· mantell de cledes que anava davant, e fermar prop la era del val, a escudats e a hòmens garnits, los ferres de les àncores per terra de dins ab maçes; e per la rodeta de la àncora faem fermar sengles estaques grans e ferres per cada una ab maces de fust; e en aqueles *ligàrem* les cales per on devia córrer lo castell de fust. E dix-nos lo maestre que al matí aguéssem hòmens que-l tirassen, que él mostraria con irà tro a là. (78r13 c159.16⁴ mss. CDE: *ligaren*)

presérem

E fom a Montsó; e vengren-nos primerament hòmens de Tamarit. E ·i_a· força que havia bastida Pero Maça, fiyl de N'Arnau de les Celles, que era prop Montsó, faem-la-ls combatre e *presérem*-la e faem-la enderrocar. E puyx anam

3. En el CICA en consta un altre: «E, enans que nos partíssem d'Almenara, reteren-nos Alfàndech sempre en l'altre dia. E aguem aquests ·v· castells goanyats. E anam-nos-en al Pug, on era nostra companya, e *aguérem* gran alegria ab nós per la gràcia que Déu nos havia feyta» (111v23; c253.3). El text imprés (Bruguera 1991) té *agueren*, que és allò que demana el sentit. Evidentment cal descomptar uns quants exemples més de tercera persona del plural escrits amb *-m* final: *anàrem*, *dixérem*, *faérem*, *metérem*, així com unes quantes formes de 1^{PL,COND,PRF} sorgit del plusquamperfet llatí: *haguérem*, *faérem* (x2), *poguérem*, *sofferírem*.

4. La primera referència és a foli/línia del ms. H; la segona és a capítol/línia de l'edició Bruguera (1991).

2. O, per dir-ho més exactament, en els casos esmentats depèn d'una tradició més arcaica que no ho fa el ms. H.

a Ràfals e presem-lo ab hòmens d'Almenar e de Tamarit, car ells se reteren a nós. (157r22 c401.3 mss. CDE: *preseren*)

prometérem

E faem-los cartes de la lur ley, que la tinguessen, e de totes lurs costumes, així con les solien haver en temps de sarraïns, e que-ns donassen dretura així con faïen al rey lur. E éls dixeren qui-ls daria açò; e nós dixem que-ls ho daríem nós dins ·iiii· dies e que no-ns lexassen de re-tre los castells, que nós *prometérem* que així-ls ho atendríem. E éls creegueren-nos-en. E no havia ab nós sinó Don Ladró e ·ix· cavallers. E dixeren-nos los sarraïns que-ns acostàssem al castell, e retrien-lo-ns. (111r24 c250.14 mss. CDE *prometiem*)

trametérem

E per ço no entraren en Leyda, car deïen que s'í temien; e nós *trametérem*-los a dir que-ls guiaríem de tot hom; e encara no y volgren entrar, mas trameteren aquí En Guillem de Castellaulí e En Guillem de Rajadell, procuradors lurs. (196r25 c547.16 mss. C: *trametem* DEV: *tremetem*)

En primer lloc, cal advertir que en cap dels quatre casos de (1) no trobem un passat 1^{PL} en /-r-/ en el manuscrit C (1380). Corresponent a *ligàrem* (H) hi ha *ligaren* (C), i semblantment corresponent a *presérem* (H) hi ha *preseren* (C). Creiem que en aquests passatges una tercera persona del plural dona un sentit millor. En el segon exemple, el rei vol dir que ell va fer als hòmens de Tamarit combatre la força que havia bastit Pero Maça, que aquells hòmens la van prendre, i que ell va fer-la derrocar. Aquests *ligàrem*, *presérem*, doncs, serien formes de 3^{PL}, com aquelles altres que apareixen en el text del ms. H que esmentem en la nota 3. En l'exemple *prometérem* en el tercer passatge citat, és evident que l'escrivà va entendre una primera persona del plural, però el sentit del passatge demana una 3^{PL}. Els altres

manuscrits donen un imperfet d'indicatiu, i és probable que l'original diguera «que no-ns lexassen de re-tre los castells que-ns prometien», probablement amb una -m final, que ha desorientat els copistes que han intentat d'esmenar-ho diversament. El darrer exemple *trametérem* va bé pel sentit, però els altres manuscrits manifesten la forma més arcaica *trametem* ~ *tremetem* que deu ser la de l'original. Això vol dir que els dos casos *prometérem* i *trametérem* que l'escrivà segurament entenia com a 1^{PL} no deuen ser anteriors a la versió de 1343. En el ms. C. de 1380 trobem quatre exemples més de 1^{PL}.PST.PFV: *dixérem*, *fórem*, *haguérem*, *vinguérem*, que són *modernitzacions* que corresponen amb sengles *dixem*, *fom*, *haguem*, i *vinguem* del ms. H.

Les formes noves en la primera persona del plural ja apareixen en un cert nombre a la primera meitat del segle XIV, però gairebé totes en el mateix text del CICA (2a). Hi ha un sol exemple del segle XIII (2b). No hi ha sinó pocs exemples de la nova flexió a la segona meitat del segle XIV (2c).

(2)

- a. *elegírem*, *(e)stablírem* x2, *(h)ordenàrem* x7, *trametérem*; (MCV, I: 1306-1324)
reebérem, *significàrem* x2, *trametérem*; (MCV, II: 1325-1337)
manlevàrem; (Reint: 1343-1349)
- b. M CC LXX_O sexto. Die salbati ·iiii·o idus marcii *Prenguérem* confessió d'en P. (Cocent, 1276-1295)
- c. *fahérem*, *levàrem*, *refrescàrem*; (CrM, 1352):
combatérem (II26.86), *encombírem* (I40.27), *férem* (III48.35), *haguérem* (II34.32, CrPC, 1385)

La nova forma en -rem no arriba a ser freqüent fins a la segona meitat del segle XV, quan comença a aparèixer en una més gran diversitat de textos.

2.2. PASSAT PERFECTIU PERIFRÀSTIC

En el ms. H del LF només ixen dos exemples del passat perfectiu perifràstic (tots dos també en el ms. C) (3a-b). Se sospita que l'original en devia manifestar un altre exemple, d'acord amb la nota de Bruguera en la seua edició (3c).

(3)

- a. «E, quan él se'n fo tornat, e haguem passat lo riu prop del començament de l'almarge qui ven de la mar, anava Miquel Garcés, qui fo de Navarra e és poblat en Sarayena, e els troters qui anaven denant cridaren: «A armes!», e Don Pero Corneyl, qui hoí cridar a armes, *va pendre* ses armes e brocà aenant.» (101v21 c226.5)
- b. «E aquels qui eren en la reraguarda dels sarraïns, qui eren dessús los altres, començaren de fugir primers que aquels qui eren denant; e *van ferir* en la devantera los nostres als sarraïns e obriren-los». (98v1 c218.15)
- c. «En el text següent: "E, quan él se'n dech anar, dix que volia parlar ab nós e descobrí'ns son secret e pres comiat de nós ploran ab aquels qui eren venguts per él" (13.8-10), els mots e *descobrí'ns* presenten aquestes variants en els altres mss.: *C avans descobrir*, *D evans descobrir*, *E e vans descobrir*, *V avans descobrir*. Tenint en compte que, pel context, no tindria sentit d'interpretar el primer mot com a variants gràfiques de *abans* o *enans*, sospito que ens trobem amb unes confuses grafies de *e va'ns descobrir*». (Bru-guera 1991: l.91 n. 38)

Aquests tres exemples, que cal atribuir a l'original, són pocs en comparació amb els que trobem del passat perfectiu perifràstic en les altres grans cròniques. En la *Crònica de Desclot* (1285), n'hi ha una vintena; en la de Pere el Cerimoniós (1385) unes deu; en la de Muntaner (1352) el passat perifràstic és molt freqüent. També ix sovint en el *Llibre de cort real mallorquí* (1357-60), en la *Questa del Sant Grasal* (1380), i en els *Viatges de Marco Polo* (xivb). De la mateixa meitat de segle que el *LF*, els *Diàlegs de sant Gregori* (1340) en manifesten una desena. Al nostre parer, aquesta construcció ja estava força gramaticalitzada quan apareix en els primers textos catalans, on troba preferència entre textos narratius, i després en diàleg popular. Cal tenir en compte que ja a mitjan segle XIII la construcció estava gramaticalitzada en occità, i és molt freqüent en vers narratiu (Giannini

2006: 137-138).⁵ No ens hauria de sorprendre, doncs, que no puguem seguir el rastre de l'evolució de la construcció perifràstica dins els textos pròpiament catalans: ens vénen massa tard.

2.3. DESINÈNCIA DE LA SEGONA PERSONA DEL PLURAL (INDICATIU I SUBJUNTIU)

El text del *LF* aporta exemples molt primerencs de la nova desinència de la segona persona del plural en /-w/ (4a). Noteu que les desinències noves no figuren en el ms. C en aquest cas, on es dona una construcció lleugerament distinta. Suposem que l'original devia voler dir «penedit-vos-en, e no us hi tornets» i que la versió del ms. H sorgeix d'una mala lectura. Tanmateix, el copista clarament donava per bona la desinència -eu en la segona persona del plural.

(4)

- a. «Barons —dixem nós—, mal havets feyt, e *penedir-vos n'eu*. E no us hi torneu que sapiats que no us ho sofferria, e seria peyor can nós ne faríem una gran justícia, e vosaltres auríets gran dolor del mal que hauríets, e a nós pesarie molt lo mal que feyt hauríem». (51v18 c90.16)
Ms. C: «mal havets feyt, e *penedits-vos-en*, E no us hi *tornets*».
- b. «"Vejats què m'han dit los bisbes e-ls richs hòmens: que git a vosaltres del partir de les heretats e que y meta lo bisbe de Barçelona e-l bisbe d'Oscà e Pero Ferràndez d'Açagra e N'Exemèn d'Orrea". E els responeren: "Açò ja sabíem nós que vós ho *volíeu* mas pregam-vos que no us en gitets, que honta hi pendríem"». (121v21 c287.6)
Ms. C: «Açò ja sabíem nós que *dir-vos ho volien* mas pregam-vos».

5. Als textos occitans en vers que esmenta Giannini, podem afegir *Daurel e Beton* (segona meitat del segle XIII?), *Canso de la cruzada* (1219), *Ronsavals* (segle XIII), *Rollan a Saragossa* (primera meitat del segle XIII?), *Fierabras* (c. 1230-1240), *Jaufre* (c. 1250), *La Guerra de Navarra* (c. 1275-1300), *Matfre Ermengau*, *Breviari* (c. 1288-1322). Hem fet la cerca a través de COM2.

El tercer exemple (4b) també resulta d'una mala lectura. En l'exemple (4b) el sentit del passatge demana justament allò que trobem en el ms. C (i en els altres manuscrits). La conclusió és que tots tres exemples de la nova desinència en -u del ms. H han de ser originaris d'aquest manuscrit, i no remunten més enllà en la tradició. Un fenomen curiós que cal remarcar del ms. C de 1380 és que reemplaça un bon nombre de casos de la desinència -ts per la nova en -u, però únicament dintre un espai reduït del text: entre el capítol 22, línia 40, i el capítol 34 —on veiem un total de 43 canvis d'aquesta mena—. Altres modernitzacions morfològiques s'estenen per tot el text. Canvi sobtat de criteri? Canvi sobtat de copista? Bruguera (1991: l.10) menciona la possibilitat que hi haja més d'un copista del ms. C però, seguint Mundó, ho creu poc probable.

2.4. DESINÈNCIA DE LA SEGONA PERSONA DEL PLURAL (IMPERATIU)

En la categoria de la segona persona del plural de l'imperatiu, en el LF trobem un nombre no gran, però significatiu, de la terminació heretada -t, en variació amb la forma en -ts, sincrètica amb el present d'indicatiu. La variant antiga es mantenia, si bé en presència minoritària, a través de tota l'Edat Mitjana. En la taula (5) donem els exemples de tots els verbs en el LF que manifesten -t, o que manifesten variació. Hi veureu que fins en aquest grup de verbs la forma arcaica és minoritària. (La gran majoria dels verbs no manifesten variació en la forma de l'imperatiu.) És probable que el copista del ms. H haja modernitzat en un bon nombre de casos, atès que hi ha 12 casos en els quals el ms. H dóna l'imperatiu en -ts i el ms. C el dóna en -t. A part d'exemples de verbs en la taula (5), el ms. C ofereix les següents formes de l'imperatiu antic: *aturat, començat, cuytat, esperat, muntat, pensat, pregat, rendet*.

(5) Segona persona del plural de l'imperatiu variable en el LF

Verb	Sufix -t	IMP = IND	IMP = SBJV	Comentari
<i>anar</i>	<i>anat-vos-en</i> x1 <i>anat-vos-ne</i> x1	<i>anats-vos-en</i> x3 <i>anats-vos-ne</i> x1 <i>anats-hi</i> x2 <i>anats</i> x2		casos de <i>anat</i> en <i>xiiib</i> , <i>xiva</i>
<i>creure</i>	<i>creet</i> x2	<i>creets</i> x1	<i>creats</i> x3	<i>creet</i> només LF; <i>creets</i> , <i>cre(e)(g)ats</i> , <i>creeu</i> , <i>cregau</i> en altres textos
<i>dar</i>	<i>dat</i> x1	<i>dats</i> x7		<i>dat</i> encara en CeG
<i>dir</i>	<i>deyt</i> x1 (→ <i>deits</i> ms. C), <i>deit-nos-ho</i>	<i>deits</i> x6	<i>digats</i> x19	<i>deit</i> només LF; <i>deits</i> , <i>diets</i> , <i>dieu</i> , <i>digats</i> , <i>digau</i> en altres textos
<i>esguardar</i>	<i>esguardat</i> x1			
<i>guardar</i>	<i>guardat</i> x3 (1 → <i>guardats</i> ms. C)	<i>guardats</i> x4		<i>guardat</i> encara al <i>xva</i>
<i>lexar</i>	<i>lexat</i> x1	<i>lexats</i> x10		
<i>manar</i>	<i>manat</i> (1 → <i>manats</i> ms. C)	<i>manats</i> x5		
<i>parlar</i>	<i>parlat</i> x1			
<i>prendre</i>	<i>prenet</i> x1 (→ <i>prenets</i> ms. C)	<i>prenets</i> x2		<i>prenet</i> encara al <i>xvb</i>
Totals	15	43		
(<i>veure</i>)		<i>veets</i> x1	<i>vejats</i> x5)	<i>vets</i> afavorit en CeG, <i>vet</i> , <i>vejats</i> , <i>vejau</i> en altres textos

També en la taula (5) podeu veure els exemples de formes de l'imperatiu 2^{PL} iguals al subjuntiu (verbs *creure*, *dir*, *veure*). En els verbs esmentats aquesta variant predomina, però no és exclusiva. La variació en aquest aspecte es normal a través de l'Edat Mitjana. Només en *ésser* i *haver* l'imperatiu manllevat del subjuntiu és categòric en aquell període.

3. RADICALS VELARITZATS

3.1. RADICALS VELARITZATS EN EL MORFOMA L (1^{SG} DEL PRESENT D'INDICATIU MÉS TOT EL PRESENT DE SUBJUNTIU)

L'evolució de la morfologia verbal en la conjugació II es caracteritza per l'extensió d'elements velars /g/ o /sk/ més enllà de la seua distribució etimològica. L'extensió es manifesta en dos blocs de categories (morfemes) que a l'origen eren independents: (i) el morfoma L —la primera persona del singular del present d'indicatiu més tot el present de subjuntiu—, i (ii) el morfoma PiTA ('pretèrit i temps afins'; vegeu Maiden 2001 sobre la importància d'aquest morfoma entre les llengües romàniques) —que consta del passat perfectiu, del passat de subjuntiu i del (perfet de) condicional sorgit del plusquamperfet llatí. En aquest apartat comentem la situació de les formes *velaritzades* en el sistema de present en el LF.

(6)

- Formes del LF amb velar etimològica (formes normals en el català medieval): *anadesca*, *digats*, *diguen*, *graesch*, *establesca*.
- Formes del LF amb velar analògica però universal en el català medieval: *conegats*, *coneguen*, *iscam*, *jaga*, *romanga*, *tinch*, *tinga*, etc. (i compostos de *tenir*), *vinga*, etc.
- Formes del LF amb velar analògica variable, siga en el català medieval en general, siga en el mateix text del LF (només *poder*, *prendre*, *traure* manifesten variació en el consonantisme del radical del morfoma L dins el ms. H).

Veiem en la taula (6c) que el LF tendeix al conservadorisme en l'extensió de l'element velar del morfoma L a nous verbs. Remarquem que en aquest context l'element velar

aporta dos avantatges. Primer, permet de distingir, en el present d'indicatiu, la primera de la tercera persona del singular. I, segon, proporciona a les desinències del present de subjuntiu més cos fonètic, de forma, també, que les terminacions *-ga*, *-gues*, etc. contrasten més bé amb les del present d'indicatiu de la conjugació I. Hi ha dues fonts analògiques d'origen diferent per a l'extensió de l'element velar: els radicals PiTA velaritzats dels mateixos verbs, i altres verbs que manifesten /g/ en el morfoma L.

Comentaris addicionals sobre velarització en el morfoma L:

(a)*córrer*: les formes etimològiques no velars són corrents fins al 1450, al costat de les velars *correga*, etc. (o *córrega*, etc.)⁶ atestades ja al XIII^b.

beure: les formes velaritzades *bega*, etc. són atestades ja al segle XIII^b, al costat de les etimològiques *beva*, etc. La velar degué estendre's des del radical *beg-* del PiTA *begués*, etc.

creure: *crea* < CREDAT mantinguda encara al xva, *cresega*, etc. ja al XIII^b (VSR), amb alguna altre cas de *crega-* ~ *creega-* XIII^b. S'estén al morfoma L el radical primitiu *creeg-* del PiTA.

deure: *deig*, *deja*, etc. encara són corrents al segle xvb. En els casos de *dega* al XIII^b (*Clams*), potser cal entendre /'dedʒa/, però la forma *deguen* al xiva (*Cervera*) implica que *dega*, *degats* a la mateixa època manifesten /g/. S'estén el radical primitiu *deg-* del PiTA.

estar: el subjuntiu en *estia*, etc., ja al segle XI, deu ser analògic amb *sia*. Perdura fins al xva. *Estiga*, etc. apareix primer al XIII^b, *CrD*. La velar s'estén del radical PiTA *esteg-*, però es manté el vocalisme /i/ del PRS.SBJV *estia*, etc.

poder: les formes més antigues deuen ser *pux* < *POSSEO, *puxa* < *POSSEAT, etc. (Compareu occità *pòis*,

6. S'acostuma a accentuar *córrega* etc. en els textos medievals, d'acord amb la pronúncia actual àtona de flexions semblants. Volem deixar oberta la possibilitat que l'accentuació antiga fos *correga*, ja que el model analògic deu ser *parega*, *creega*, *conega*. L'accentuació *córrega* etc. seguiria el model *sàpiga* ← *sàpia*, etc. després que la -e- de -eg- deixà d'estar accentuada en el PiTA (*correg* → *corregué*, *corregren* > *corregueren*).

(6c) Formes del LF amb velar analògica variable

Verb	Formes del LF ms. H		no velar → velar en ms. C	Altres textos del <i>xiva</i>
	no velar	velar		
(a)córrer	acorre 3 _{SUBJ} , acorrats		acorre → correga, acorrats → acorregats	correga (FV), correguen (FV, MCV), descoreges (ComMed), discorrega (MCV), encorrega (EpVM); ja corega (VSR), correga (Clams, <i>xiiib</i>)
atendre	atena			(atenga no fins després de 1500)
beure		bega		beva (ComMed), bec (DSG)
caler	calla			(calga, calega no fins al <i>xva</i>)
carvendre	carvenam		carvenam → carvengam	
creure	crees <i>IMP</i> , creats			creega (FV), creegam (EpVM), creegats (MCV)
deure	deg, deja, dejam, dejats			dega (MCV, Clams, ComMed); degats (Reint), deguen (Cervera)
entendre	entén, entenats, entenén			(entengam, entenguen <i>xivb</i>)
ésser	sia			sigam (MCV)
estar	estiam, estien, stien			estic (DSG), estiga (DSG, Reint), estiguen (Clams); (ja CrM, CrD, <i>xiiib</i>)
poder	pux x1, puxa x1, puxam x6, puxen x2 10	pusch x5, pusca 3 x18, puscam x11, puscats x1, pusquen x3, púsqem 3 _{PL} x1 39	puxa → puscha, puxam → pusch(h)am x4	puxes, puxats; pusch, pusch-, puc (DSG), puga, pugam, pugats, puguen (Reint); (pusc- <i>xiiia</i> , puch, CrD, <i>xiiib</i>)
prendre	prena x1, prenam x1 2	prenga x1, prengam x5, prengats x4 10	prena → prenga (prengam → prenam, prengats → prenats; pren- en l'original?)	(prenga, prenguen ja UB, <i>xiiia</i>) ; prena fins al 1450
respondre	respon, responam, responats			(Al segle <i>xivb</i> : responch CrM, respongam, CrM, EpVM, respongats, EpVM, responguen, Xàt)
toldre		tolga, tolgats, tolguen		(ja tolgues, VSR, <i>xiiib</i> , també encara tola <i>xiiib</i>)
traure	trahen	tragam	trahen → trasquen	(ja traga, HO, <i>xiiia</i>)
valer			vallen → vateguen	(vateguen, <i>xva</i>)
viure	vivam			visca, visquen (DSG)

pòissa; fr. *puis, puisse*.) Sobreviuen fins més enllà de 1500. Atés que /ʃ/ final en el radical és més característic de l'indicatiu PL i 2-3SG, es devia construir prompte un radical més típic, amb /sk/, per al morfoma L (PRS.SBJV + 1SG.PRS.IND): *pusca* ja a HO, c. 1200 (com també occità *pòsca*, etc.). Observeu que el radical analògic /pusk-/ ja predomina en el ms. H del LF. Dels 10 casos del radical /puʃ-/ , cinc són reemplaçats per /pusk-/ en la versió del ms. C. *prendre*: *prenga*, etc. predomina en el LF. Noteu que per a un dels casos de *prengam*, i un dels de *prengats* del ms H., el ms C. manifesta *prenam* i *prenats*, que potser figuraven a l'original. El radical *preng-* sorgeix de l'analogia formal (i semàntica?) amb altres verbs com *tenir* - *teng-*.

traure: la forma de 3PL.PRS.SBJV *trahen* és excepcional, si bé es justificaria etimològicament < TRAHANT.

per tot açò no-n romanrà que nós aquest pleyt vos seguirem e us guiarem tro a Cuylera ab tota la roba que-ls sarraïns e les sarraïnes ne *trahen* ni-n pusquen traure. (c279.5)

Generalment el present de *traure* s'ha reformat sobre la base *TRAK-, d'on *tragen* < *TRAKANT. Noteu que el ms. C reemplaça *trahen* per *trasquen*, forma que manifesta el radical /trask-/ establert d'antuvi en el morfoma PiTA, però estés al morfoma L ja a VSR (XIIIB), al costat de /trag-/.

valer: noteu que el ms. C. reemplaça un cas de *vallen*, forma típica per a tota l'Edat Mitjana, per *valeguen*, variant innovadora que no veiem en altres textos fins després del 1400 (MPR, SVF, etc.), la qual segueix el model de *pareg-*, *coneg-*.

3.2. RADICALS VELARITZATS EN EL MORFOMA PiTA (PRETÈRIT I TEMPS AFINS)

L'element velar en el sistema de passat (PiTA) era originari en els verbs que en llatí tenien la tercera persona del singular del passat perfectiu en -UIT. Era propi de totes les persones del passat perfectiu, el passat de subjuntiu i el condicional sorgit del plusquamperfet llatí. En la forma /g/, era originari en verbs com els de (7a).

(7)

a. Radical PiTA velar originari /g/: *jaure* (*jag*, *jagués*, *jaguem*, LF, *jagren*, LF, **jaguera*'), *lleure* (*lec*, **legués*, **leguera*), *noure* (**nog*, *nogués*, **noguera*), *plaire* (*plach*, LF, *plagués*, LF, *plaguera*).

b. Radical velaritzat < -UIT: *ach* < HABUIT, *calgués* < CALUISSET, *dech* < DEBUI, *degra* < DEBUERAT, *poch* < POTUIT, *tench* < TENUIT, *tolguessen* < TOLUISSENT, *valgra* < VALUERAT, *volch* < VOLUIT (totes LF).

c. i. CREVIT > *CRESCUIT > *cresc*, LF, *NASCUIT > *nasch*, LF, PAVIT > *PASCUIT > *pasc*

ii. SCRIPSIT > *SCRIXIT > *SCRISCUIT > *escriisc*, TRAXIT > *TRASCUIT > *trasch* LF, VIXIT > *VISCUIT > *visc*

Segons alguns estudiosos, /g/ també va evolucionar regularment del llatí -UIT, etc. després de certes consonants; així serien formes del passat heretades les de (7b) i semblants. En la variant /s)k/, el radical velaritzat devia ser originari en uns pocs verbs com MISCUIT 'mesclà', als quals s'afegien després verbs (7c.i) que tenien /sk/ al present, i alguns (7c.ii) que havien tingut /ks/ al pretèrit (més detalls sobre l'evolució del PiTA velar en Wheeler 2008a).

Siga com siga, ja als primers monuments de la llengua no només els verbs acabats d'esmentar (7a-c) formaven pretèrits velars en /g/ o /sk/, sinó molts altres, com ara els de (8). En molts casos, l'analogia parteix de semblances formals amb verbs de les classes esmentades més amunt (7a-c); en altres casos el model no és clar.

(8)

Radical velaritzat /g/ o /sk/ analògic primitiu *assech*, *beguem*, *caech*, *conoguem* > *coneguem*, *corregren*, *cregués* 'cresqués', *creeguéssem*, *estech*, *isch*, *moch*, *ploch*, *vench* (formes del LF).

En (9), exposem formes del sistema PiTA en el LF amb velar variable, siga en el català medieval en general, siga en el mateix text del LF. Les noves formes de radical velaritzat reemplacen o bé radicals PiTA amb sibilants, o bé radicals PiTA iguals al radical del present del mateix verb.

7. Amb * indiquem formes que devien existir però que no hem trobat en textos medievals.

(9) Formes del LF sistema PiTA amb velar variable

Verb	Formes del LF ms. H		No velar → velar en ms. C	Altres textos
	no velar	velar		
(a)dur	<i>adux</i> x4, <i>aduyx</i> x2, <i>aduxem</i> x1, <i>aduxés</i> 2 _{PL} , <i>duxeren</i> x1, <i>aduxeren</i> x9, <i>aduyxeren</i> x5, <i>aduxés</i> 3 _{SBJV} x1, <i>aduxéssem</i> x1, <i>aduxessen</i> x3, <i>aduyxessen</i> x1	<i>aduguessen</i> x1		ja <i>adugués</i> (<i>Alcoi</i> , xiii b)
atendre	<i>atenés</i> 2 _{PL} x1, <i>ateneren</i> x1, <i>atenés</i> 3 _{SBJV} x1, <i>atenessen</i> x2	<i>atench</i> x1		<i>atenéssan</i> (<i>CrD</i> , xiii b) <i>atés</i> (<i>VSR</i> , xiii b) <i>atés</i> (<i>LCRM</i> , xiv b) <i>atengé</i> (<i>Clams</i> , xiv a)
créixer		<i>cresch</i> x1, <i>cresquessen</i> x1 <i>cregué</i> x1, <i>cregués</i> x1	(<i>cregués</i> → <i>cresqués</i>)	<i>cresc</i> , <i>crescren</i> (<i>VSR</i> , xiii b) <i>cregés</i> (<i>Cervera</i> , xiv a)
dir	<i>dix</i> 1 _{SG} x2, <i>dix</i> 3 _{SG} x595, <i>dixem</i> x618, <i>dixés</i> 2 _{PL} x1, <i>dixeren</i> x359, <i>dixérem</i> 3 _{PL} x2, <i>dixés</i> x50, <i>dixéssem</i> x14, <i>dixésssets</i> x1, <i>dixessen</i> x24	<i>diguem</i> x3 [tots → <i>dixem</i> ms. C], <i>digués</i> x1, <i>diguéssem</i> x1 [→ <i>dixéssem</i> ms. C], <i>diguessen</i> x1	<i>dixem</i> → <i>diguem</i> , <i>dixeren</i> → <i>digueren</i>	ja <i>digué</i> (<i>VSR</i> , <i>Cocent</i> , xiii b), <i>diguem</i> (<i>Alcoi</i> , xiii b), <i>digueren</i> (<i>Clams</i> , <i>Alcoi</i> , xiii b), <i>digués</i> (<i>Clams</i> , xiii b), <i>diguéssem</i> (<i>Cocent</i> , xiii b), <i>diguessen</i> (<i>Clams</i> , <i>CrD</i> , xiii b)
eixir	<i>exí</i> x37, <i>així</i> x1, <i>exim</i> x40, <i>exiren</i> x59, <i>exís</i> x8, <i>exíssem</i> x7, <i>exissen</i> x15, <i>exires</i> x1 <i>desexim</i> x1	<i>isch</i> 3 x1, <i>isqué</i> x3, <i>isquem</i> x9, <i>isqueren</i> x3, <i>isqués</i> x5, <i>isquessen</i> x3 <i>desisqueren</i> x1, <i>desisqués</i> x1	<i>exí</i> → <i>isqué</i> , <i>exiren</i> → <i>isqueren</i> x2, <i>exíssem</i> → <i>isquessen</i>	<i>exí</i> xiii b , <i>asqés</i> (<i>HO</i> , xiii a)
entendre	<i>entené</i> x1, <i>entenem</i> x12, <i>enteneren</i> x4, <i>entenéssem</i> x1, <i>entenessen</i> x1 <i>entés</i> x2, <i>enteseren</i> x2			<i>entengren</i> (<i>Reint</i> , xiv a) <i>entesem</i> (<i>Reint</i> , xiv a)
escriure	<i>escrivíssem</i>			/skrisk-/ fins a <i>escrisc</i> (<i>DSG</i> , xiv a); /skrig-/ (<i>HT</i> x1, xiv b , xv b)

Verb	Formes del <i>LF</i> ms. H		No velar → velar en ms. C	Altres textos
	no velar	velar		
<i>estar</i>	<i>estem</i> x2, <i>estéssem</i> x1	<i>estech</i> x4, <i>estegren</i> x3, <i>esteguem</i> x4, <i>estegueren</i> x2, <i>estegués</i> x1, <i>stegués</i> x1 <i>estigué</i> x1, <i>estiguem</i> prt x29, <i>estigueren</i> x2, <i>estiguéssem</i> x5, <i>estiguessen</i> x4	<i>estem</i> → <i>estiguem</i>	<i>estés</i> , <i>estessen</i> (<i>VSR</i> , xiiii b), <i>stegess</i> (1067)
<i>estrényer</i>	<i>estrenyeren</i> x1 <i>destrenyés</i> x1	<i>estrenguem</i> x1, <i>estrengueren</i> x1	<i>destrenyés</i> → <i>strengués</i>	<i>estrés</i> , <i>estreyren</i> (<i>VSR</i> , xiiii b), ja <i>destrenguéssem</i> (<i>Cocent</i> , xiiii b)
<i>fugir</i>	<i>fugí</i> , <i>fugiren</i>			<i>fusch</i> (<i>FV</i> , xiva); <i>fusc</i> , <i>fusqueren</i> , <i>fusqués</i> (<i>DSG</i> , xiva); <i>fusquí</i> , <i>fusc</i> , <i>fuscren</i> , <i>fusquessen</i> (<i>VSR</i> , xiiii b)
<i>néixer</i>		<i>nasch</i> x1 <i>nasquem</i> x1		
<i>plaure</i>	<i>plaeren</i>	<i>plagué</i> x1, <i>plagueren</i> x2	(<i>plagueren</i> → <i>plaeren</i> x2 (?); <i>plaeren</i> x3 en l'original?)	/plag-/ normal; rarament /plask-/ (xv)
(-)prendre	<i>prenem</i> x1, <i>prenéssem</i> x1; <i>prés</i> prt x28, <i>prese</i> m x21, <i>presérem</i> x1, <i>presés</i> 2 _{PL} x1, <i>preseren</i> x16, <i>presés</i> x15, <i>preséssem</i> x15, <i>presessen</i> x6, <i>empresem</i> x1, <i>enpresem</i> x1 <i>va pendre</i> x1	<i>prengué</i> x1, <i>prenguem</i> x12, <i>prengueren</i> x6, <i>prenguera</i> x1, <i>prengués</i> x7, <i>prenguéssem</i> x5, <i>prenguessen</i> x3	<i>prenéssem</i> → <i>prenguéssem</i> , <i>prese</i> m → <i>prenguem</i> x2, <i>preseren</i> → <i>prengueren</i> x2, <i>empresem</i> → <i>emprenquem</i> (<i>presés</i> → <i>prenés</i> x2, <i>preséssem</i> → <i>prenéssem</i> x2; <i>pren-</i> en l'original?)	ja <i>prenessen</i> (<i>Vilamur</i> , xiiii b); ja <i>prengem</i> , <i>prenguérem</i> (<i>Cocent</i> , xiiii b), <i>prenguem</i> , <i>prengueren</i> , <i>prengués</i> , <i>prenguessen</i> (<i>CrD</i> , etc., xiiii b)

Verb	Formes del LF ms. H		No velar → velar en ms. C	Altres textos
	no velar	velar		
<i>respondre</i>	<i>respòs</i> x44, <i>resposem</i> x3, <i>resposeren</i> x6, <i>resposés</i> x1, <i>resposessen</i> x1 <i>responem</i> x43, <i>responés</i> 2 _{PL} x1, <i>responeren</i> x16, <i>responés</i> 1 x1, <i>responés</i> 3 x3, <i>responéssem</i> x2		<i>resposem</i> → <i>responguem</i> x2, <i>resposeren</i> → <i>respongueren</i> , <i>responeren</i> → <i>respongueren</i> (<i>resposeren</i> → <i>responeren</i> x2, <i>resposés</i> → <i>responés</i> ; <i>respon-</i> en l'original?)	ja <i>respongueren</i> (CrD, Cocent ^{xiii b}); <i>respongueren</i> (MCV, Reint, ^{xiva})
<i>romandre</i>	<i>romàs</i> x13, <i>romasem</i> x1, <i>romaseren</i> x6, <i>romasés</i> x1, <i>romasessen</i> x6	<i>romanguem</i> x9, <i>romangueren</i> x3, <i>romangués</i> x9, <i>romanguéssem</i> x3, <i>romanguessen</i> x8	<i>romasessen</i> → <i>romanguessen</i>	ja <i>romangueren</i> (CrD, Cocent ^{xiii b}), <i>romangués</i> (VSR, CrD, Clams, ^{xiii b})
(-) <i>traure</i>		<i>traguem</i> x2, <i>tragem</i> x1, <i>retraguem</i> x1, <i>tragueren</i> x6, <i>tragués</i> x1, <i>traguéssem</i> x1, <i>traguessen</i> x1 <i>trasch</i> x1, <i>retrasch</i> x1, <i>trasqueren</i> x1, <i>trasquéssem</i> x3	<i>trasqueren</i> → <i>tragueren</i> , <i>trasquéssem</i> → <i>traguéssem</i>	/trask-/ ^{xii} , /trag-/ (^{xiii b})

Comentaris:

adur, *dir*, *estrènyer*: el radical terminat en /-g/ és propi (heretat) en el morfoma L: 1SG.PRS.IND i PRS.SBJV (< ADDUCO, DICO, STRINGO, etc.). En uns quants verbs com ara *tenir*, *venir* s'establí en l'època preliterària una alternança entre un primer radical terminat en /-n/ i un segon terminat en /-ng/ (probablement en el PiTA primer). Prompte manifestaven un element velar tant en el morfoma L, reemplaçant radicals /tiN-/ i /viN-/ que veiem en occità antic, com en el morfoma PiTA, i aquests verbs freqüents servien com a model d'extensió per a verbs que d'antuvi manifestaven un element ve-

lar a un dels morfomes però no a l'altre. *Estrènyer* (i semblantment *empènyer*, *fènyer*, *plànyer*) heretava un radical PiTA sibilant, el qual cedia en front del radical velaritzat propi del morfoma L, o del radical indiferenciat del present plural, etc. Veiem les dues tendències ja una al costat de l'altra en el LF, p. e. *estrenyeren* ~ *estrengueren*.

atendre, *entendre*, *prendre*, *respondre*, *romandre*: el radical terminat en /-g/ imita probablement el dels verbs *tenir* i *venir*. El radical PiTA terminat en /-z/ era heretat en el cas de *romandre*: *romàs* < REMANSIT. Els altres verbs d'aquest grup tenien el radical PiTA

en llatí en /-ND/, igual que el radical imperfectum. Així, per exemple, el passat de subjuntiu *atenés* < ATTENDISSET, *responés* < RESPONDISSET i altres formes del sistema PiTA amb radical terminat en /-n/ poden ser regulars fonològicament. Les altres llengües romàniques, però, manifesten radicals PiTA en /-z/ per a aquests verbs, construïts analògicament sobre el radical del participi, p. e. *respòs* < RESPONSUM, *pres* < PREHENSUM, i per aquest motiu es podria pensar que el radical PiTA en /-n/ no és l'heretat, sinó ja analògic. Si això fos així, però, seria més difícil d'explicar per què aquesta analogia deixava d'aplicar-se precisament al verb *romandre*. És cert que hi ha testimoni de *atenem* 'atenguérem' ja al segle XII, i *atès* 'atengué' només al segle XIII^b, que abonaria l'evolució del radical PiTA d'aquest verb pel camí següent: *aten-* → *ates-* → *ateng-*. Quant a *prendre* i *respondre*, *pres* 'prengué' i *respòs* 'respongué' s'atesten abans que *prenessen*, *responeren*. Però els testimonis del català d'abans del 1250 són tan escassos que és perillós construir teories sobre l'absència de formes primitives.

créixer, *eixir*, *escriure*, *fugir*, *néixer*, *traure*: aquests sis verbs evidencien variants de radical en /-sk-/. Una tal variant és heretada només en els verbs *créixer* i *néixer*, i en aquests no en el sistema PiTA sinó en el morfoma L (1SG.PRS.IND + PRS.SBJV), d'on es devia estendre al morfoma PiTA seguint el model típic de *venir* i *tenir* i semblants on es trobava el mateix radical secundari als dos morfomes. *Es-crisch*, *fusch*, *trasch* evidencien la metàtesi /ks/ → /sk/ que hem esmentat en (7c.ii).

estar: és possible que les formes *estem*, *estéssem* del LF siguin occitanismes. A part de l'occità, es troben en les VSR, on també són freqüents els occitanismes morfològics. El radical PiTA heretat degué ser **ested-* (vegeu l'occità 3SG.PST.PFV *estet*), on l'element /-d-/ fou d'hora reemplaçat per /-g-/ (> *esteg-*) present en altres verbs amb PiTA fort. El radical PiTA *este-* es formà analògicament segons el model de *dar* —*de*—, seguint

la semblança estreta entre els dos verbs en les categories no PiTA. La vocal /i/ en la variant *estig-* del PiTA és la del present de subjuntiu *estia*, etc.

plaure: en el radical PiTA de *plaure* la consonant velar és etimològica. L'estranya forma analògica *plaeren* dels mss. més antics del LF es deu construir sobre el model de verbs com, per exemple, *rau*, *raïa*, *raeren*: *plau*, *plaïa* → *plaeren*.

4. ALTRES CANVIS EN EL MORFOMA PiTA

4.1. EL REEMPLAÇAMENT DE LES FORMES FORTES (RIZOTÒNIQUES) PER LES FEBLES (ARIZOTÒNIQUES)

La major part dels verbs heretats de les conjugacions II i III llatines manifestaven formes fortes (rizotòniques) en les categories morfosintàctiques de (10a-c):

(10)

- a. la 3SG.PST.PFV (p. e. DIXIT > *dix*),
- b. la 3PL.PST.PFV (p. e. FUERUNT > *foren*),
- c. el perfet de condicional derivat del plusquamperfet llatí (p. e. VOLUERAM > *volgra*).

El model del pretèrit feble en la conjugació II catalana era propi a l'origen d'uns pocs verbs composts de DARE (11) (més detalls de l'evolució romànica del PiTA feble del tipus DEDI en Wheeler 2008b).

(11)

Models primitius de PiTA feble:

perdé, *perderen*, *perdera*, etc. < PERDÉDIT, PERDÉDERUNT, PERDÉDERAM, etc.

reté, *reteren*, *retera*, etc. < REDDÉDIT, REDDÉDERUNT, REDDÉDERAM, etc.

vené, *veneren*, *venera*, etc. < VENDÉDIT, VENDÉDERUNT, VENDÉDERAM, etc.

cresé (VSR) < CREDÉDIT

Aquest model (11) del pretèrit feble s'estengué molt d'hora a altres verbs l'arrel dels quals terminava en una dental: *baté*, o en una labial: *caberen*, *concebé*, *reebé*, *reemé*, *rompé*, *ab-solvé*, *temé*. En català, també *vénser* ~ *vençre* pareix que mai no tingué altre pretèrit que *vencé*, etc. Al pas dels segles el model feble

s'anava estenent a la resta de les formes fortes del sistema PiTA, però no a totes alhora. En textos de la segona meitat del segle XIII, però no més tard, encara trobem formes fortes com ara les de (12).

- (12)
crescren, escriscren, fuscren, irascren, nascren, viscren (totes VSR); *auciren, defeiren* 'defengueren', *enteyren* 'enten-gueren', *esteyren, estreyren, meyren* 'meteren', *preyren* 'prengueren', *promeyren, rayren, repreyren, repoyren, ro-mayren, trameyren* (totes VSR); *diren* (1250); *viuren* (CrD).

El nou model ocupava primer les formes de la 3PL. PST.PFV i del COND.PRF dels verbs amb un radical PiTA que no terminava en velar sonora /g/. Aquestes formes ja han estat reemplaçades en el LF per formes febles, amb l'excepció de *viren*,⁸ mentre formes fortes de la corresponent 3SG.PST.PFV encara s'hi troben abundantment, no solament en la prime-ra meitat del segle XIV, sinó molt més tard també. En (13) exposem les formes fortes del LF dels radicals PiTA que no terminen en velar sonora /g/, amb les seues variants febles si n'hi ha.

(13) Formes fortes en LF, amb radical PiTA no en /g/

Verb	Formes fortes	Formes febles	
	3SG	3SG	3PL
<i>adur</i>	<i>adux/aduyx</i> x6		<i>aduxeren</i> x9, <i>aduyxeren</i> x5
<i>dir</i>	<i>dix</i> x595	<i>dixé</i> x1 ⁹ (<i>dixé-ns</i> → <i>dix-nos</i> en ms. C)	<i>dixeren</i> x359 + <i>dixérem</i> 3PL x2
<i>eixir</i>	<i>isch</i> (→ <i>isqué</i> en ms. C)	<i>isqué</i> x3	<i>isqueren</i> x3, <i>desisqueren</i> x1
<i>fer</i>	<i>féu</i> x120	<i>faé/feé</i> x3 (1 <i>feé</i> → <i>féu</i> en ms. C)	<i>faeren/feeren/faérem</i> 3PL x83 (<i>feren</i> x8)
(-)metre	<i>més</i> x19; <i>promés</i> x4; <i>tramés</i> x2		<i>meseren</i> x6, <i>meteren</i> x23; <i>cometeren</i> x1; <i>escometeren</i> x1; <i>trameteren</i> x1
<i>néixer</i>	<i>nasch</i> x1		
<i>prendre</i>	<i>prés</i> x28	<i>prengué</i> x1 (→ <i>prés</i> en ms. C) <i>prenguera</i> x1	<i>preseren</i> x16, <i>prengueren</i> x6
<i>romandre</i>	<i>romàs</i> x13		<i>romaseren</i> x6, <i>romanqueren</i> x3
<i>traure</i>	<i>trasch</i> x1; <i>retrasch</i> x1		<i>traqueren</i> x6, <i>trasqueren</i> x1
<i>veure</i>	<i>viu</i> x4, <i>vi</i> x4	<i>veé</i> x10	<i>veeren</i> x12
Total	799 = 97,8%	18 = 2,2%	544

Comentaris:

dir: *dix* continua essent predominant fins a la segona meitat del segle XVI, almenys. La forma feble *dixé* és extremament rara; *digué* ja apareix al segle XIII (VSR, Cocent).

Variació <i>dix</i> ~ <i>digué</i> del segle XIII al segle XVI; xifres del CICA							
	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX
<i>dix</i>	1927	1441	4354	2706	3519	507	156
<i>digué</i>	3	18	7	9	23	50	145
% <i>digué</i>	0,16	1,23	0,16	0,33	0,65	8,98	48,17

8. 50 casos; aquesta forma forta que apareix també en els DSG, sospitem que és un occitanisme, com ho seria també la resta del paradigma: *vi* 3SG.PST.PFV x4, *vim* x64, *vis* 2PL, *viren* x50, *vis* 3SG.PST.SBJV x3, *vissem* x10, *vissen* x3 (compareu *veé* x10, *viu* 3SG x4, *veem* PST.PFV x322, *veeren* x12, *veés* 3SG.PST.SBJV x3, *veéssem* x2, *veessen* x3). *Vi* 3SG.PST.PFV ha de ser forma occitana (també en VSR, i, més estrany, en *Alcoi*; en català *pur* és *viu* < *vīdit*). Les altres formes del PiTA en *vi-*, és possible que siguin analògi-

ques dins el català; l'efecte és d'un morfoma PiTA de la conjugació III sobre el radical *v-*. Tal model és conegut dins el català medieval, i no solament en textos amb influències occitanes. No obstant això, observem que, dels 135 exemples de PiTA *vi-* en el LF, 109 són reemplaçats en el ms. C per formes de la conjugació II amb radical *ve-* (igual al radical present).

9. 147v24 c372.5; un altre *dixé* c469.22 on cal llegir, creiem: *dix*, e.

eixir: el model més freqüent del radical PiTA en el *LF* és el regular en *eix-* amb desinències de la conjugació III: *exí, exiren, exís*, etc. La forma forta *isch* 3SG.PST.PFV és molt rara; un sol altre exemple *ysch* en *VSR* ms. B 92v1. *Isqué* (al costat de *exí*) és freqüent a partir del segle XIIIb.

fer: corresponent a 3SG.PST.PFV *féu* la 3PL original devia ser **feuren* < FECERUNT. El model feble *faeren* ~ *feeren* (> *feren*) i el corresponent singular *faé* ~ *feé*, que no ha sobreviscut, es formaren sobre el radical *fa-* del present o imperfet, o sobre *fe-* del passat de subjuntiu *feés*, etc.

(-) *metre*: la forma feble *meté* ja apareix al segle XIIIb (*CrD*, etc.) però no és molt freqüent durant l'Edat Mitjana, en comparació amb la forma forta amb radical terminant en sibilant *mes*.

néixer: *nasch* amb /-sk-/ originari del radical morfoma L. El passat primitiu devia ser *fo nat*, etc., atestat sovint en els textos.

prendre: aquest exemple del *LF* de *prengué* és aïllat.

No apareixen altres exemples al CICA fins a la primera meitat del segle XV. (En trobem un a les *HT* 7288, de finals del segle XIV.)

romandre: *romangué* no apareix en competició amb *romàs* fins a l'*Spill* (1460/1490).

traure: *tragué* ja amb una certa freqüència al segle XI-IIIb (*Clams*, *Cocent*); *trasch* des dels orígens fins a la segona meitat del segle XV; *trach* del XIIIb fins al *xvb*.

veure: observeu que *veé* (> l'actual *veié*) ja és preferit sobre *viu* en el *LF*. Ix en els *UB*. El radical *ve-* era propi al present i a l'imperfet d'indicatiu.

Amb els radicals PiTA terminats en /g/ primitiu, perduraren més temps les formes fortes en la 3PL.PST.PFV i en el perfet de condicional (p. e. *vengren* 'vingueren', *volgra* 'hauria volgut'). Ja esdevenen escasses a partir del 1400. La forma forta de la 3SG.PST.PFV, però, es mantenia bé almenys fins al 1500, en certs verbs dels més freqüents (14).

(14)

ach 'hagué'

aparech 'aparegué'

atench 'atengué'

caech 'caigué'

conech 'conegué'

estech 'estigué'

fonch 'fou'

poch 'pogué'

tench 'tingué'

tolch 'tolgué'

trach 'tragué'

vench 'vingué'

volch 'volgué'

En altres verbs, la forma forta de la 3SG.PST.PFV ja esdevenia obsoleta a mitjan segle XV (*bech*, *correch*, *creech*, *dech*, *jach*, *moch*, *plach*, *sech*, *valch*). Les formes febles del PiTA en /g/ (3SG.PST.PFV, i 3PL i COND.PRF, p. e. *agué*, *comparegueren*, *valguera*) comencen als voltants de 1250 (primers exemples *conegueren*, *tengueren* en els *UB*). En els verbs amb velar /g/ analògica tardana, aquesta es presenta gairebé sempre junta amb la terminació feble; vegeu dades en (15).

(15) Correlació de PiTA feble amb radical velaritzat tardanament, a través del CICA

3sg primitiva	+feble +velaritzada	-feble +velaritzada	+feble -velaritzada
(<i>absolvé</i>)	<i>absolgué</i>	* <i>absolch</i>	
<i>adux</i>	<i>endugué</i>	*(-) <i>duch</i>	*(-) <i>duxé</i>
<i>compòs</i>	<i>compongué</i>	* <i>componch</i>	* <i>composé</i>
<i>despés</i>	<i>despengué</i>	* <i>despench</i>	* <i>despesé</i>
<i>dix</i>	<i>digué</i>	* <i>dich</i>	<i>dixé LF</i>
<i>empés</i>	<i>empengué</i>	* <i>empench</i>	* <i>empesé</i>
<i>encés</i>	<i>encengué</i>	* <i>encench</i>	* <i>encesé</i>
<i>enclòs</i>	<i>enclogué</i>	* <i>encloch</i>	* <i>enclosé</i>
<i>entés</i>	<i>entengué</i>	<i>enten</i> (XIVb) <i>entengren</i> (XIVA)	* <i>entesé</i>
<i>escrisc</i>	<i>escrigué</i>	* <i>escrich</i>	<i>escrisé</i> (XIIIb, VSR) * <i>escrisqué</i>
<i>estés</i>	<i>estengué</i>	<i>esten</i> (XVA)	* <i>estesé</i>
<i>estrés</i>	<i>estengué</i>	* <i>estrench</i>	* <i>estresé</i>
<i>prés</i>	<i>prengué</i>	* <i>prench</i>	* <i>presé</i>
<i>respòs</i>	<i>respongué</i>	<i>responch</i> (XIVb)	* <i>resposé</i>
<i>romàs</i>	<i>romangué</i>	* <i>romanch</i>	* <i>romasé</i>

Les excepcions en negreta a (15) a la correlació [+feble] ↔ [+velaritzada] demostren que no és necessària. Així, tanmateix, la correlació general respon al fet que les dues tendències progressaven al mateix temps —la tendència cap al paradigma feble i la tendència a favor de radicals velaritzats en /g/—.

(16) Formes fortes en el LF, amb radical PiTA en /-g/ primitiva

Verb	Formes fortes		Formes febles		
	3SG.PST.PFV	3PL / COND.PRF	3SG.PST.PFV	3PL / COND.PRF	
<i>asseure</i>	<i>assech</i> x1				
<i>atendre</i>	<i>atench</i> x1			<i>ateneren</i> x1	
<i>caure</i>	<i>caech</i> x1	<i>caegren</i> x1			
<i>conéixer</i>	<i>conech</i> x3	<i>conegren</i> x4		<i>conogueren</i> x1	
<i>córrer</i>		<i>corregren</i> x1			
<i>créixer</i>	(<i>cresch</i> x1; → <i>cresqué</i> en ms. C)		<i>cregué</i> x1		
<i>creure</i>				<i>creegueren</i> x1	
<i>deure</i>	<i>dech</i> x1	<i>degra</i> x1 <i>dègrem</i> x1 (1 → <i>deguérem</i> en ms. C) <i>dègrets</i> x1 <i>degren</i> x3		<i>degueren</i> x1	
<i>estar</i>	<i>estech</i> x4	<i>estegren</i> x3 (1 → <i>estigueren</i> en ms. C)	<i>estigué</i> x1	<i>estigueren/estegueren</i> x4	
<i>estrènyer</i>				<i>estrengueren</i> x1, <i>estrenyeren</i> x1	
<i>haver</i>	(<i>h</i>) <i>ac(h)</i> x83 (3 → <i>hagué</i> en ms. C.)	(<i>h</i>) <i>agren</i> x47	(<i>h</i>) <i>agué</i> x7 (1 → <i>hach</i> en ms. C)	(<i>h</i>) <i>agueren</i> x13 (2 → <i>hagren</i> en ms. C)	
<i>jaure</i>		<i>jagren</i> x1			
<i>moure</i>	<i>moch</i> x5	<i>mogren</i> x1	<i>moqué</i> x1	<i>mogueren</i> x5	
<i>plaure</i>	<i>plach</i> x21 (1 → <i>plagué</i> en ms. C)		<i>plagué</i> x1	<i>plagueren</i> x2, <i>plaeren</i> x1	
<i>ploure</i>	<i>ploch</i> x1				
<i>poder</i>	<i>pòc(h)</i> x28 (2 → <i>pogué</i> en ms. C)	<i>pogren</i> x17 <i>pogra</i> x3		<i>pogueren</i> x6 (1 → <i>pogren</i> en ms. C) <i>poguera</i> x1	
<i>tenir</i>	<i>tench</i> x11 <i>retench</i> x2	<i>tengren</i> x10		<i>tenguéren</i> x1	
<i>toldre</i>	<i>tolch</i> x1	<i>tolgren</i> x4 (3 → <i>tolgueren</i> en ms. C)		<i>tolgueren</i> x3	
<i>valer</i>		<i>valgra</i> x3		<i>valguera</i> x1 (→ <i>valgra</i> en ms. C)	
<i>venir</i>	<i>vench</i> x407 (12 → <i>vingué</i> en ms. C) <i>covench</i> x1	<i>vengren</i> x96 (24 → <i>vengueren/vingueren</i> en ms. C)	<i>vengué/vingué</i> x3	<i>vengueren/vingueren</i> x24 (7 <i>vengueren</i> → <i>vengren</i> en ms. C)	
<i>voler</i>	<i>volch</i> x49 (1 → <i>volgué</i> en ms. C)	<i>volgren</i> x28 (2 → <i>volgueren</i> en ms. C)	<i>volgué</i> x2 (2 → <i>volch</i> en ms. C)	<i>volgueren</i> x7 (2 → <i>volgren</i> en ms. C)	
Total	3SG.PST.PFV 612 = 97%		16 = 3%		628
		3PL.PST.PFV 213 = 75%		71 = 25%	284

En (16) exposem les formes fortes del *LF* dels radicals PiTA que terminen en velar sonora /g/ primitiva, amb les seues variants febles si n'hi ha.

Les xifres de la taula (16) tornen a demostrar la incidència en el *LF* de la variació morfològica. Es registren encara molt pocs exemples (3%) de la forma feble en la tercera persona del singular del passat perfectiu. En el plural, però, la variant feble ja ha avançat al nivell de 25%. Tingueu en compte que amb els radicals PiTA no velars, la variant feble de la tercera persona del plural ja és categòrica (13), mentre la variant feble en el singular no supera el 2,2%. En els totals de la taula (16) veiem la mateixa tendència que hem vist en (13), això és, les formes noves són més freqüents en la categoria més marcada, el plural, que en el singular. Dit d'una altra manera, la freqüència en el discurs és un obstacle a la substitució analògica, que serveix a retardar l'evolució. Observeu que el ms. C, més recent d'una quarantena d'anys, ofereix més casos de PiTA feble, en general, però de tant en tant una forma forta de C correspon a una de feble en H.

4.2. EL RETROCÉS DELS RADICALS PiTA TERMINATS EN SIBILANT

En la taula (13) hem vist un bon nombre d'exemples de variació entre un radical de PiTA sibilant i un altre model, siga de radical velaritzat, siga de radical igual al del sistema de present: *adux*, etc., *dix*, etc., *entés*, etc., *prés*, etc., *respòs*, etc., *romàs*, etc. A través de l'època medieval s'anaven substituint els radicals sibilants amb els altres, generalment els velaritzats si aquests existien.

En l'evolució dels radicals PiTA hem observat que el reemplaçament de les formes antigues per les noves respecta l'escala de marcatge. Així la tercera persona del passat perfectiu antic perdura més tard que les altres persones, i el singular perdura més tard que el plural. El mateix principi regeix les freqüències relatives dins el text del *LF* en el cas del retrocés del radical PiTA terminat en sibilant, com veiem en la taula (17) que aporta les dades corresponents a quatre verbs prou freqüents en el text per a facilitar xifres significatives.

(17) Variants de radical PiTA en el *LF* en quatre verbs amb radical terminat en sibilant

Verb	Passat perfectiu: forma antiga		%	Passat perfectiu: forma nova		%
(-)metre	3SG (-)més	25	100	3PL (-)meteren	27	77
	3PL (-)meseren	8	23	1PL (-)metem	36	90
	1PL (-)mesem	4	10			
prendre	3SG prés	28	97	3SG prengué	1	3
	3PL preseren	16	73	3PL prengueren	6	27
	1PL presem	21	62	1PL prenguem prenem	12 1	38
respondre	3SG respòs	44	100			0
	3PL resposeren	6	27	3PL responeren	16	73
	1PL resposem	3	7	1PL responem	43	93
romandre	3SG romàs	13	100			0
	3PL romaseren	6	67	3PL romangueren	3	33
	1PL romasem	1	10	1PL romanguem	9	90
Totals	3SG	110	99	3SG	1	1
	3PL	36	41	3PL	52	59
	1PL	29	22	1PL	101	78

En aquest cas (17), el marcatge reflecteix la freqüència textual de les formes de 3SG (56 %) i 3PL (44 %); la 1PL, però és la categoria més freqüent, en el *LF*, com correspon a una narrativa autobiogràfica que utilitza el plural reial. L'evolució cap a la forma nova, però, respecta el marcatge general, més aïnes que la freqüència relativa del mateix text: el percentatge més alt en la categoria més marcada (1PL), seguit per una categoria menys marcada (3PL), i en darrer lloc, la categoria menys marcada del tot (3SG), a penes afectada per la tendència nova. Cal, doncs, matisar la proposta de Maiden que parla (18) d'una:

(18)
virtually exceptionless generalization that any morphological change affecting a PyTA root in one cell of the paradigm affects all the other specified cells (Maiden 2005: 143).

Més exactament, veiem que un canvi que afecta el radical PiTA comença a fer camí en les caselles més marcades del paradigma. El canvi pot trigar molt a afectar la casella menys marcada.

4.3. EL VERB DAR

En el *LF* trobem les següents formes del PiTA de *dar*: *dé* 3SG.PST.PFV x2 (c488.19, c542.10), *deren* x3, *dés* x6, *déssem* x9, *dessen* x5. Compareu *deren*, *VSR*, x5, *dés* (c. 1200). Aquestes formes són quasi absents d'altres textos catalans. És possible veure-hi arcaïsmes, o occitanismes. De les 25 formes del radical *de-* en el ms. H del *LF*, 15 són reemplaçades en el ms. C per formes més *catalanes*: *donà*, *donaren*, *donàs*, *donàssem*, *donàssen*, *dàssem*.

5. FUTUR I CONDICIONAL

5.1. FORMES SINCOPADES EN LA CONJUGACIÓ III

Per una regla de la fonologia històrica, una vocal no baixa en una síl·laba pretònica oberta no inicial devia elidir-se. Al fusionar-se un infinitiu amb el verb auxiliar *ha-ver* següent, s'aplicava aquesta regla a la vocal temàtica de l'infinitiu, de forma que de *partir* + *ha* s'arribà a *partrà*. Prompte, però, es tendia a restituir la forma no sincopada de l'element infinitiu, per analogia (i) amb la forma que sorgia en el futur/condicional partit, com ara *partir-n'em*, (ii) amb el model de futur/condicional dels verbs exempts de la síncope pel fet de tenir una obertura sil·làbica en la síl·laba pretònica que no podria combinar-se fonològicament amb la /r/, morfema de l'infinitiu/futur/condicional, per exemple, *complirà*, *dormirà*, *obrirà*, *servirà*, etc., i (iii), amb el model del futur/condicional de la conjugació *i*, en la qual el futur/condicional es formava més palesament de l'infinitiu + un sufix. En el *LF* trobem encara unes quantes formes sincopades del futur i condicional, en variació amb les plenes, reformades (19). (També hi trobem, és clar, les formes sincopades que han sobreviscut fins a l'actualitat: *tenir* – *tindrà*, *venir* – *vindrà*, etc.)

(19) Verbs en el *LF* de la conjugació III amb alguna forma del futur/condicional sincopat

Verb	Futur/ condicional sincopat	Futur/ condicional no sincopat
<i>fallir</i>	<i>falré</i>	<i>falirà</i> <i>faliria</i>
<i>ferir</i>	<i>ferrets</i> <i>ferran</i> <i>ferria</i>	
<i>guarir</i>	<i>gorré</i>	
<i>morir</i>	<i>morrets</i> <i>morria</i> <i>morriets</i>	
<i>partir</i>	<i>partrem</i> x2 <i>partrets</i> x2 <i>partran</i> x2 <i>partria</i> x3 <i>partriem</i> x1	<i>partirà</i> x2 <i>partirem</i> x3 <i>partiria</i> x2 <i>partiriem</i> x2 <i>partirien</i> x2
<i>seguir</i>	<i>segré</i> x1	<i>seguiré</i> x1 <i>seguirem</i> x1 <i>seguiria</i> x1 <i>seguiriem</i> x1
<i>sentir</i>	<i>sintrien</i>	
<i>soferir/sofrir</i>	<i>soffririem</i>	<i>sofferria</i> <i>sofferriem</i>

Comentaris:

fallir: *falirà* ja al segle XIIIa; el radical sincopat *falr-* perdura fins al segle xva. Corresponent a *faliria* ms. H, trobem *falrria* en el ms. C. que deu ser la forma de l'original.

ferir: *ferirà*, etc., no s'atesta fins al segle xv.

guarir: *guarirà*, etc., no s'atesta fins al segle xv.

morir: el radical del futur/condicional de *morir* és el sincopat *morr-* per tota l'Edat Mitjana.

partir: *partirà* ja al segle XIIIb; *partrà* encara al segle xvb. Un cas de *partrem* → *partirem*, i un cas de *partrets* → *partirets* en el ms. C.

seguir: *seguirà* ja al segle XIIIa; *segré* (*LF*) pareix que és l'única forma en el CICA del futur/condicional sincopat de *seguir*. És ben possible que siga ací un occitanisme. *Segré* és reemplaçat per *seguiré* en el ms. C.

sentir: *sentrà* ~ *sintrà* i també *sentirà*, etc. durant tota l'Edat Mitjana.

sofrir: Les formes *sofferria*, etc. poden no ser sinco-pades sinó heretades de l'infinitiu llatí *SUFFERE* > cat. *soferre*. Tant *sofferir* com *soffrir* —les formes de l'infinitiu que trobem en el *LF*— són formes analògiques, *sofrir* manifestant síncope de la -e- del radical /sofer-/

Segons el mateix principi, al costat dels infinitius heretats de la segona conjugació llatina, amb <e> tònica, existien des del començament futurs/condicionals sincopats, dels quals, més tard o més d'hora, s'extreien els infinitius plans actuals (20).

(20)

caber-cabrà, etc., *caer-caurà*, etc., *caler-calrà*, etc., *doler-dolrà*, etc., *haver-haurà*, etc., *jaer-jaurà*, etc., *parer-parrà*, etc., *plaer-plaurà*, etc., *poder-po(d)rà*, etc., *seer-seurà*, etc., *tener-tindrà*, etc., *valer-valrà*, etc., *veer-veurà*, etc., *voler-volrà*, etc.

5.2. FUTUR I CONDICIONAL PARTIT (*CONSEYLAR-VOS-HIA*) EN CONTRA DEL MODEL AMB CLÍTICS POSPOSATS (*CONSEYLARIA-US*)

A través del català medieval es mantenia el model del futur i condicional que anomenem ací «futur/condicional partit»: infinitiu + pronom clític + verb auxiliar (forma de *haver*), p. e. *conseylar-vos-hia*, en els contextos en què les regles sintàctiques no permetien que el pronom fos proclític al verb **vos conseylaria*. El futur/condicional partit variava amb un model en què el futur/condicional fusionat anava seguit de pronoms enclítics: *conseylaria-us*. En el *LF* la variació entre aquests dos models està regida per un principi interessant. En les conjugacions més regulars (I i III) predomina molt el futur/condicional partit. En els verbs de la conjugació II que manifesten un sol tipus d'infinitiu d'accentuació plana, predomina amb molt el futur/condicional fusionat amb enclític. Essencialment segueixen el mateix model els verbs de la conjugació II amb infinitiu agut: *haver*, *poder*, *tener* ~ *tenir*, *veer* (*veure*), *voler*, més *venir* (verb de conjugació mixta que segueix el model de *tenir* en molts aspectes), amb variació només en el cas de *asseer* (*asseure*) i *plaer* (*plaure*). Pot sem-

blar que hom cercava evitar senzillament el futur/condicional partit amb dues síl·labes àtones del tipus *de'fendre-nos-'hien*. Aquest resultat es podria aconseguir en principi amb l'infinitiu agut, p. e. **veer-nos-hien*, però aquesta solució s'adopta només en tres casos en el *LF* (21d, *assaer-vos-em*, *plaer-vos-ha*, *plaer-nos-hia*) al costat dels 39 construïts sobre un radical pla (mai amb els verbs molt freqüents *haver*, *poder*, *tener* ~ *tenir*, *veer* [*veure*], *venir*, *voler*, sempre amb *haur-*, *por-*, *ten[d]r-*, *veur-*, *ven[d]r-*, *volr-*). El motiu de la preferència per a l'enclisi en el futur/condicional dels verbs de la conjugació II no pot ser, doncs, senzillament aquell motiu prosòdic.

En el cas del verb *anar* (21e), observeu que el futur/condicional partit es construeix sobre la base *anar*, mentre el futur/condicional fusionat més enclític es construeix sobre la base *ir-*. No existeixen, doncs, per exemple, ni **anarem-nos-en* ni **ir-nos-n'em*. En el *LF* el futur/condicional de *anar* sense cap clític és generalment del tipus *iré*, *irà*, *iria*, etc., si bé hi ha dos exemples de la forma *anaré*, i un de *anariem*. En el verb *dar*, el futur/condicional partit predomina en un 94%. En el verb *dir*, el futur/condicional partit és minoritari (39%). Amb *fer*, torna a predominar el model partit (71%); observeu que el model partit es forma sobre l'infinitiu *fer*, mentre el model fusionat es forma sobre el radical *far* (igual que en la llengua actual). Noteu que els tres verbs *anar*, *dir* i *fer* proporcionen la majoria dels exemples de la variació en l'ordre dels elements.

(21) Variació en el LF del futur/condicional amb clític no anteposat

	Futur / condicional partit	Futur / condicional fusionat, amb enclític	% partit
a. Conjugació I	p. e. <i>acordar-nos-hi-hem, semblar-m'ia</i> 71	<i>acordarien-se</i> 1	99
b. Conjugació III	p. e. <i>exir-vos-n'ets, conseguir-los-hia</i> 14	<i>grairets-ho</i> ¹⁰ 1	93
c. Conjugació II infinitiu només pla ¹¹	<i>acórrer-vos-an, defendre-nos-hien, véncer-los-em</i> 3	p.e. <i>entendré-ho, pendriem-hi</i> , i noteu <i>vençrem-la, vençrem-los</i> 32	9
d. Conjugació II, etc. infinitiu agut	<i>assaer-vos-em</i> , ¹² <i>plaer-vos-ha, plaer-nos-hia</i> 3sc ¹³ 3	<i>plaurà-ns, plauria-ns</i> i, p. e., <i>porem-nos-ne, veurien-nos</i> 39	7
e. Verbs <i>anar, dar, dir, fer</i>			
<i>anar</i>	<i>anar-les-he</i> <i>anar-me-n'he</i> x2 <i>anar-hi-em</i> (→ <i>anarem-hi</i> ms. C) <i>anar-nos-n'em</i> <i>anar-se-n'à</i> <i>anar-vos-n'ets</i> <i>anar-hi-hia</i> 1 <i>anar-hi-íem</i> 9	<i>iré-y</i> <i>iré-me-n</i> <i>hirem-hi</i> <i>irem-nos-en</i> <i>iríem-nos-en</i> <i>irien-se-n</i> 6	60
<i>dar</i>	p.e. <i>dar-vos-em</i> 17	<i>darien-li</i> 1	94
<i>dir</i>	<i>dir-hi-he</i> <i>dir-les-li-he</i> <i>dir-los-he</i> <i>dir-vos-é</i> x2 <i>dir-vos-ho-é</i> <i>dir-lus-hem</i> <i>dir-vos-ém</i> x2, <i>dir-vos-hem</i> <i>dir-los-híem</i> 11	<i>diré-hi</i> x3, <i>diré-y</i> x1 <i>diré-ls</i> x3 <i>diré-ls-ho</i> 394.5 <i>diré-us</i> x7 (1 → <i>dir-vos-he</i> mss. CDEV) <i>diré-us-ho</i> <i>direm-vos-ho</i> 17	39
	<i>fer-hi-é</i> <i>fer-ho-é</i> <i>fer-ho-he</i> <i>fer-lo-he</i> <i>fer-lo-us-he</i> <i>fer-n'é</i> x2 <i>fer-vos-he</i> <i>fer-la-li-ha</i> <i>fer-los-ha</i> <i>fer-ho-em</i> x2 <i>fer-l'em</i> <i>fer-n'an</i> <i>fer-l'ia</i> <i>fer-vos-ia</i> <i>fer-los-híem</i> 17	<i>farem-hi</i> <i>farem-ho</i> <i>farets-ho</i> <i>fariem-li</i> <i>fariem-lo</i> <i>fariem-los</i> <i>fariets-ho</i> 7	71

10. 80r11 c165.21 mss. CDEV *grahir-ho-ets*.11. Inclòs ésser: *seré-hi, serà-y, seran-ho, seria-hi*. Els altres són: *acórrer, combatre, defendre, entendre, metre, pendre, respondre, retre, vençre*.12. → *seurem-vos* en el ms. C.13. → *plaria'ns* (sic) en el ms. C.

6. INFINITIU: RETROCÉS DE -ER TÒNIC, I TRASLLAT DE CONJUGACIÓ II A III

En aquesta secció tornem l'atenció sobre la variació en la forma dels infinitius, en primer lloc, dels heretats de la segona conjugació llatina, els quals s'han anat reemplaçant per formes d'acord amb el model regular de la segona conjugació catalana (heretada de la tercera llatina). A més de reduir les dues subclasses a una, eliminant la variant minoritària, aquest canvi tendeix a regularitzar la relació entre el radical propi de l'infinitiu i el radical propi del futur i del condicional, els quals ja eren iguals en la gran majoria dels verbs, amb les excepcions acabades d'esmentar en la secció 5.1.

En la taula (22) indiquem en negreta la variant palesament preferida en el *LF*, quan n'hi ha. Generalment en

el *LF* es prefereix ja la variant més moderna, però l'antiga *veer* encara manté la preferència gairebé absoluta. En uns quants casos, és clar, la variant antiga no és precisament la pròpiament etimològica: exemples són *caer* < *CADĒRE (cf. francès antic *cheoir*) ← llatí clàssic CADĒRE, *trer* ~ *traer* < *TRACĒRE (cf. portugués *trazer*), llatí clàssic TRÁHĒRE (o bé *trer* és analògic de *fer*, com si vinguera de *FAC'RE). Entre els exemples de la terminació en -er o -re àton, que passa a un infinitiu de la conjugació III, la variant *recúyler* tampoc pot ser heretada < RECOLLĪĜĒRE, si bé el seu origen analògic no és del tot evident. Els motius analògics del trasllat de la conjugació II a la III són quelcom complexos; en deixem la investigació més profunda per a una altra ocasió.

(22) Variació en la forma de l'infinitiu en el *LF*

Infinitiu variant 1	Infinitiu variant 2	Infinitius arcaics modernitzats en ms. C o ms. H	Comentari
-er tònic			
as(s)eer x3, assaer x1 (+ assaer-vos-ém)	aseure x1	H aseer → C aseure, H assaer-vos-em → C seurem-vos	darrers casos de asseer en CICA
caer x1	caure x2	(H lexaren-se caer → C saltaren)	exemples de caer fins al xvb (Biblia)
jaer x1	jaure x6	H jaer → C jaure	jaer fins a Reg San xva
(plaer-vos-ha, plaer-nos-hia)	plaire x1		plaer (MCV, xiva) primer exemples de plaure en <i>LF</i> (Reint, xiva)
tener x2	tenir x22	H tener → C tenir x2; C tener → H tenir	tener fins al xva (EFA), tenir ja xiii (UB)
retener x11	retenir x11	H retener → C retenir x9	retener només fins al xiva; retenir ja xiii b (diversos)
trer x6	traure x16 retraure x3	C trer (DE treer, V traer) → H traure	trer, HO fins a LOCav (xvb); traure a partir de xiii b
veer x49, veser x1	veure x1	H veser → C veura, H veer → C veure x1	ve(z)er fins a xva; veure a partir de xiii b (Alcoi)
75	63		
Trasllat de II a III			
conquerre x1	conquerir x18	H conquerre → C conquerir; C conquerre → H conquerir x1	Conquerre, LJ, xii - LSM, xivb
fúger x1	fugir x5	H fúger → C fugir	fúger fins al xivb (CrM)
líger x1	ligir x3	H líger → C legir	líger de xii a al xivb (EdEpJC)
ociure x2	oceir x1		ociure general; oceir construït analògicament sobre PST.IPFV oceia, cf. oceïren, oceís (CrD)
(proferre)	proferir x3	C proferre → H proferir x1	un cas de proferre (LRGir, xivb)
recúyler x2	recuytir x11, recollir x1	H recúyler → C recullir x2	recúller fins a xivb (CrM); recollir ja xiii b
réger x1		H réger → C regir	réger fins a xvb (LOCav); regir ja xiii b
romandre x2	romanir x11	H romanir → C romandre	un sol cas de l'etimològic remaner en VSR (xiii b). En el segle xiii b romanir predomina sobre romandre en la proporció 91%; en el xiva, 71 %; en el xivb, 73%; en el xva, 56%. Després, el verb esdevé obsolet, reemplaçant per restar

7. OBSERVACIONS FINALS

En la secció 2 hem comentat elements de variació en l'expressió de les categories morfosintàctiques de persona, temps, i mode. En l'evolució de la llengua, s'ha tendit a unificar les expressions de persona de forma que siguin independents d'altres categories, de temps o de mode. Les formes innovadores de les desinències del passat perfectiu en *-r-* formen part d'aquesta evolució; en el *LF*, però, no veiem encara sinó formes noves de la primera persona del plural: *-rem*, on la categoria de persona/nombre està caracteritzada per *-m* inalterada. En l'expressió de la segona persona del plural de l'imperatiu, la desinència especial *-t* que marca aquesta categoria modal encara està representada, minoritàriament, en el *LF*, i continua en proporció minoritària a través de l'Edat Mitjana. La secció 6 també tracta de la flexió afixal, de la categoria infinitiu; en part es tracta de la tendència, mai no portada al seu punt final, d'unificar les terminacions *-er* tònica i *-re/-er* àtona, heretades de la segona i la tercera conjugació llatina respectivament, a favor de la variant àtona. En part es tracta de la tendència a traslladar uns quants verbs de la conjugació II catalana a la III (pura), la qual cosa implica la introducció de la terminació *-ir* de l'infinitiu.

Les seccions 3, 4, i 5.1 s'ocupen majorment de variació en la forma dels radicals verbals. Molts verbs, especialment en la conjugació II i en la III «pura», heretaven dues o més variants del radical, siga perquè ja existien variants en llatí (radical del *perfectum* distint de l'*imperfectum*), siga perquè l'evolució fonològica aportava diversitat en el radical del temps present segons que la terminació començava en una vocal posterior o anterior. En aquest cas, la tendència en l'evolució del català ha estat doble. Per una banda —tendència minoritària—, s'ha tendit a unificar el radical segons el model del radical de la primera i segona persones del plural del present d'indicatiu i altres categories que tenien el mateix radical (cas de *metre* i de *estrènyer*, *plànyer*, etc.). Per l'altra banda, veiem una gran extensió, ja ben encarrilada a l'època del *LF*, del model que proporciona dues variants del radical: una amb element velar /-g-/ o /-(s)k-/ , d'origen divers, en el «morfoma PiTA» i el morfoma L (i eventualment en el participi passat), i l'altra variant, sense

element velar, en les altres categories morfosintàctiques. Aquest segon model ha arribat al seu màxim punt d'expansió actualment en varietats populars valencianes. La tendència a velaritzar en el morfoma L (§ 3.1) es veu avançada en el *LF* poc més enllà del punt on havia arribat la llengua a l'inici del període literari. En el «morfoma PiTA» (§ 3.2) la variació en el *LF* el demostra a mig camí entre l'estat primitiu que coneixem del segle XIII i l'estat evolucionat de finals de l'Edat Mitjana. Hem vist també variació en la forma del radical del futur i del condicional de la conjugació III, on el *LF* testimonia la tendència a establir un radical invariant igual a l'infinitiu.

En la secció 5.2 hem vist variació en l'ordre dels morfemes gramaticals dels elements del futur/condicional més pronoms clítics que testimonia dos estadis de la gramaticalització d'aquesta nova formació romànica, composta d'infinitiu més forma flexionada del verb auxiliar *haver*.

En general, el panorama de la morfologia verbal en el ms. H del *LF* correspon més aïnes, creiem, a la llengua del període de la confecció del manuscrit (1343), tal com la coneixem d'obres coetànies, que no a l'estadi de la llengua del tercer quart del segle XIII quan el monarca devia planejar i fer redactar la versió primitiva dels seus *Feits*.

ABREVIATURES

- Alcoi* = *Llibre de la Cort del Justícia d'Alcoi* (1263-1265)
Avic = *Cànon d'Avicenna* (1365)
Bíblia = BRUGUERA, Jordi (2007): «Peculiaritats lingüístiques de la Bíblia catalana medieval», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* 54, pp. 5-32 (xvb)
CeG = *Curial e Güelfa* (c. 1450)
Cervera = *Liber Consiliorum* (*Llibre de consells de la Paeria de Cervera*) (1332-33)
Clams = *Clams i crims a la València medieval 1* (1279-1299)
Cocent = *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentina* (1269-1295)
ComMed = *Començaments de Medicina* (primer quart del segle XIV)
CrD = Bernat Desclot, *Crònica* (c. 1285)
CrM = Ramon Muntaner, *Crònica* (1352)
CrPC = *Crònica de Pere el Cerimoniós*: PAGÈS, Amédée (1942): *Chronique catalane de Pierre IV d'Aragon III de Catalogne dit le cérémonieux ou del punyalet*, Toulouse-París: Privat-Didier (1385)
DSG = *Diàlegs de Sant Gregori* (1340)
EdEpJC = *Les edats de Jesucrist i l'epístola de Jesucrist* (1350)

EFA = *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor* (1413-1416)

EpVM = *Epistolari de la València Medieval* (diverses dates)

FV = *Furs de València* (segon quart del segle XIV)

HO = *Homilies d'Organyà* (c. 1200)

HT = *Històries Troianes*: COLUMPNES, Guiu de (1916): *Les histories troianes, traduïdes al català en el XIVè segle per en Jacme Conesa*, ed. R. Miquel y Planas, Barcelona: Miquel y Planas (1367)

LCRM = *Un llibre de cort reial mallorquí del segle XIV* (1357-60)

LJ = *Libre dels judicis 2* (1180-90)

LOCav = Ramon Llull, *Llibre de l'ordre de cavalleria* (1493)

LRGir = *Lletres reials a la ciutat de Girona* (diverses dates)

LSM = Ramon Llull, *Libre de Sancta Maria* (darrer quart del segle XIV)

MCV = *Manual de Consells de la ciutat de València*, I (1306-1324), II (1325-1327)

MPR = Felip de Malla, *Memorial del pecador remut* (1425-1449)

QSG = Guillem Rexach, *Questa del Sant Grasal* (1380)

RegSan = Arnau de Vilanova, *Regiment de sanitat a Jaume II* (segle XVA)

Reint = *La reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó* (1343-1349)

SVF = Sant Vicent Ferrer, *Sermons*, volum 4 (1445-49)

UB = *Usatges de Barcelona* (creiem que el text català deu ser més aïnes de la segona meitat del segle XIII)

Vilamur = *Carta del comendador de Vilamur* (1251)

VSR = *Vides de sants rosselloneses* (darrer quart del segle XIII)

Xàt = *Manual de consells (Xàtiva)* (1378-1379)

COND = condicional

IMP = imperatiu

IPFV = imperfectiu

PFV = perfectiu

PL = plural

PRF = perfet

PRS = present

PST = passat

SG = singular

SBJV = subjuntiu

XIVa (i anàlegs) = primera meitat del segle XIV (i anàlegs)

XIVb (i anàlegs) = segona meitat del segle XIV (i anàlegs)

BIBLIOGRAFIA

ARONOFF, Mark (1994): *Morphology by itself. Stems and inflectional classes*, Cambridge: MA. MIT Press.

BRUGUERA, Jordi (1991): *Llibre dels fets del rei En Jaume*, 2 vol., Barcelona: Barcino.

CICA = Corpus Informatitzat del Català Antic, Joan Torruella (dir.), <http://lexicon.uab.cat/cica/index.php>.

COM2 = RICKETTS, Peter T. & Alan REED (2005): *Concordance de l'Occitan Médiéval*, (CD-ROM), Turnhout: Brepols.

GIANNINI, Gabriele & Marianne GASPERONI (2006): *Vangeli occitani dell'infanzia di Gesù. Edizione critica delle versioni I e II*, Bologna: Pàtron.

MAIDEN, Martin (2001): «A strange affinity: 'perfecto y tiempos afines'», *Bulletin of Hispanic Studies* (Liverpool), 78, pp. 441-464.

— (2004): «Verso una definizione morfologica delle lingue romanze. La nuova fisionomia morfologica del romanzo», *Aemilianense. Revista Internacional sobre la Génesis y los Orígenes de las Lenguas Romances* (Logroño) 1, pp. 357-404.

— (2005): «Morphological autonomy and diachrony», *Yearbook of Morphology 2004*, pp. 137-175.

WHEELER, Max W. (2008a): «The evolution of a morpheme in Catalan verb inflection», en *OxMorph1: First Oxford Workshop on Romance Verb Morphology*, 27-28 agost 2008.

— (2008b): «Paths of analogy and explanation in the evolution of the weak preterite of the e-conjugation in Western Romance», presentat a Oxford FORUM of Iberian Studies: «Variation and Change in Ibero-Romance», 26-27 novembre 2008.

III. Del text al context

la z ab molt
ui veniem z
ple z dl Espi
cauallrs qui
E qnt fom
perch en la
s en p d fra
uors comana
l temple en
diem pus jo
ia q hauiat
z era son
anador de
arle ab vos
oltam lo z
ona guerre
galees axi
s armades

comanador q era denat e dixer
qui tenjen p bo e q faessem co
quel comanador nos hauiat dit

Emanam an bn d sca Eu
gemia z adon assallit de
gudar z al comanador qui hauiat
dita la paula q fos cadaun dils
en cascuna galea z q ells lurs
dixessen q nos erem aq ab nra
host z q no voliem la lur mort
car ja hauien iust z oyt dels d
exaloz q qui nos uolgre rendre
a nos com lurs enps / E si ells
se volien rendre a nos z fer

DEL 'LLIBRE DELS FETS' ALS 'GESTA IACOBI' DE FRA PERE MARSILI. HISTÒRIA I PROPAGANDA*

Juan Fco. Mesa Sanz
[Universitat d'Alacant]

1. INTRODUCCIÓ. DEL LLIBRE DELS FETS ALS GESTA IACOBI

La *Chronica gestorum Iacobi regis* de Pere Marsili, com a traducció que encarrega Jaume II del *Llibre dels fets* de Jaume I, és un exemple paradigmàtic del territori compartit pels espais literaris¹ de l'Edat Mitjana llatina i de l'Edat Mitjana catalana —en general de l'Edat Mitjana romànica—. I en esta intersecció és destacable que no es tracta de l'habitual traducció del llatí al vulgar,² fet repetit en els espais literaris

de l'Edat Mitjana vulgar, sinó del català al llatí.³ Este tipus de traduccions foren més freqüents del que poguera paréixer, encara que, no obstant això, no tenen un estudi sistemàtic i complexiu que permeta definir amb precisió el paper que exerciren en els dos territoris literaris. Ara bé, precisament esta posició intermèdia, que a la Península compartix la *Chronica* amb la traducció que, cap al 1305, féu l'ardiaca de Toledo de la *Crónica de los reyes de Castilla* o la traducció al llatí del *Llibre del gentil i dels tres savis* de Ramon Llull, ha propiciat un cert desinterés dels estudiosos de la literatura medieval. Evidentment, estes traduccions constitueixen un vast territori de la literatura llatina que encara és necessari recórrer, si bé només des de l'aparició de les teories de la recepció literària se'ls ha prestat més atenció; justament la modificació del lector a qui es dirigixen respecte al destinatari de l'obra original, amb els matisos que després es pugen establir, s'adduïx com el seu principal inductor (Vernet 1989: 228-229):

* Este treball es realitza en el marc del projecte DIGICOTRACAM (PROMETEO/2009/042) subvencionat per la Generalitat Valenciana.

1. El concepte d'espai literari pretén configurar una història de la literatura que arregle els aspectes fonamentals de la teoria i l'estètica de la recepció. Estos aspectes els va resumir Acosta (1989: 23): «la primera y más fundamental es, sin lugar a duda, el descubrimiento del lector y la consideración del mismo como punto de partida para el análisis, comprensión e interpretación de la obra literaria. En segundo lugar, aunque a otro nivel de relevancia y siempre en relación con el lector, están las notas que definen el concepto de literatura, de entre los que hay que destacar, primero, que es un medio de comunicación; segundo, que es un fenómeno histórico; tercero, que es una realidad de un carácter profundamente social; cuarto, que es un sistema de signos de estructura significativa».

2. En l'espai literari de l'Edat Mitjana catalana s'inclourien en este apartat les traduccions del *De rebus Hispaniae* de Rodrigo Jiménez de Rada, coneguda com a *Crònica d'Espanya* i que constitueix una proposta historiogràfica pròpia, que en el seu nucli inicial es du a terme entre finals del segle XIII i començaments del XIV (Quer 2001); o la traducció dels *Gesta Comitum Barcinonen-*

sium, que és una versió reduïda feta entre 1268 i 1283 (Cingolani 2008b). D'altra banda, la traducció del grec i de l'àrab al llatí era habitual en l'espai literari de l'Edat Mitjana llatina (Chiesa 1995: 165).

3. La discussió sobre la primacia de la versió llatina no té cap fonament atenent senzillament els pròlegs de Marsili i la comparació dels dos texts, com podem observar en este treball.

Reste un terrain que a semblé en friche et qui recouvre pourtant un vaste domaine de la littérature latine médiévale, celui des traductions latines d'oeuvres composées initialement en langues vernaculaires, ce qui les condamnait à une diffusion restreinte. Pour elles, le seul moyen d'accéder à l'universalité résidait dans le passage d'un parler local —si brillant fût-il— à une langue commune aux milieux cultivés de toutes les nations entre lesquelles s'étaient fragmentées les provinces de l'Empire romain.

L'absència d'estudis detallats sobre les característiques precises d'estes traduccions del romanç al llatí provoca que, en el cas de la *Chronica* de Pere Marsili, les opinions s'hagen polaritzat entre els dos extrems de valoració del seu treball. En el costat positiu, se situen els investigadors catalans del Noucentisme, els que «were obsessed with the idea of vindicating the classical tradition in medieval Catalonia, and praise "l'elegant prosa llatina" of the Dominican (Montoliu 1922: 178) or assume that the translation exalted "la gesta del Conquistador a l'elegància llatina" (Nicolau 1912: 39)» (Pujol, 1996: 41, n. 10). La valoració negativa, que va poder contribuir a l'esterilitat de la tradició manuscrita de la *Chronica*, i que es pot basar en el fet que la sacralitat que la família reial concedia al *Llibre dels fets* va limitar el treball del traductor, ha sigut resumida per Pujol (1996: 41) en els termes següents:

Father Marsili limites himself to a **literal translation, skipping over difficulties**, adding here and there a few **drops of dull ecclesiastical erudition**, and **arbitrarily chopping the work** up into parts and chapters.

La pregunta, per tant, ha de ser: ¿en què consistix l'elegància llatina de Marsili en cas de produir-se? O, d'altra banda, ha de ser: ¿quines evidències han sigut aplegades per a confirmar l'eixutesa d'esta traducció literal que esquivia les dificultats, repartix erudició eclesiàstica i organitza arbitràriament el material? Este és el treball que està per fer: analitzar la tècnica de la traducció de Marsili i els trets estilístics uti-

litzats, per a conèixer d'esta manera la posició que realment ocupa entre un extrem i l'altre.

Per això, dedicarem estes línies a estudiar el llibre IV de la *Chronica gestorum Iacobi regis*, en el qual, com veurem, es contenen tots els elements que, a falta d'un estudi més exhaustiu,⁴ permeten elaborar una descripció del procés de traducció del dominic. A més, el llibre IV, en una mena de composició anular, arranca i conclou amb sengles *amplificationes* que complixen la funció d'exaltar la religiositat cristiana de Jaume I, d'arredonar la seua figura de *miles christianus*. L'anàlisi, que durem a terme seguint l'orde dels capítols, permetrà que avancem algunes hipòtesis sobre la inserció de la *Chronica* en l'espai literari de l'Edat Mitjana llatina i en el de l'Edat Mitjana catalana, en la intersecció dels quals l'hem situada, i també l'objectiu o els objectius que, sumats al de dirigir-se a un públic més ampli, internacional i lletrat, permeten explicar tant la seua gestació com l'escassa difusió posterior, més enllà de la possible mediocritat estilística del llatí utilitzat.

2. FRA PERE MARSILI, TRADUCTOR I HISTORIÒGRAF

La *Chronica gestorum Iacobi regis* de Pere Marsili representa una operació que aspira a transferir el *Llibre dels fets* de l'espai autobiogràfic al de la historiografia, «trarlo fuori dal ridotto di vicenda dinastica per situarlo nell'ambito dello Stato» (Espadaler 2001: 907). L'operació consistix essencialment a dotar el text d'una estructura més sòlida i reelaborar-lo amb un estil que superara els «victoriosissimi avi sui gesta pristinis temporibus veraci stilo sed vulgari collecta», com diu Marsili en el pròleg de la seua traducció.

El pròleg de la *Chronica* demostra ben bé la plena consciència del paper que tenia el dominic, no sols com a traductor sinó també com a historiògraf, mentres que esta intencionalitat literària està allunyada completament dels objectius que el mateix Jaume I exposa quan redacta les seues memòries:⁵

4. Treball que prepara C. Goñi, en *Análisis de los libros I y II de la Chronica gestorum Iacobi regis de Pere Marsili* (tesina en elaboració).

5. Pujol (1996: 39), atenent les afirmacions de Marsili en el pròleg, insisteix en este aspecte: «1. The gesta of Jaime I been collected and recorded in a style that was "veraci sed vulgari", that is, impressing the reader with a sense of veracity but in e manner that was typical of the common people

E per tal que ls hòmens coneguessen e sabessen, can hauríem passada aquesta vida mortal, ço que nós hauríem feyt ajudan-nos lo Seyor poderós, en qui és vera trinitat, lexiem aquest libre **per memoria**. E aquels qui volran hoir de les gràcies que nostre Seyor nos ha feytes e **per dar exempli** a tots los altres hòmens del món, que façen ço que nós havem feyt: **de metre sa fe en aquest Seyor qui és tan poderós**. (LdF, ed. Bruguera, 1)

Memoria i *exemplum* impliquen com a funcions de la historiografia un lloc comú. Ara bé, l'objectiu de l'obra és donar testimoni de la fe en Crist de Jaume I a través de les seues accions.

Per tant, hem d'atendre les dades que se subministren a l'inici de la traducció. Abans del pròleg pròpiament dit, s'alça acta de l'obra, en la qual es concreta el títol, *Chronica gestorum Iacobi Primi Aragonia regis*, cosa que significa la plasmació conscient que s'està confeccionant una obra historiogràfica. Però, hi ha altres elements sobre els quals volem cridar l'atenció en esta acta: la còpia està destinada a l'orde dels predicadors de Mallorca, perquè els germans coneguen els fets dignes de memòria i la utilitzen com a recurs oratori, perquè siguin informats de la *veritas factorum*, amb la finalitat d'utilitzar-la per a «toti clero et populo predicare» en la festivitat anual de la conquesta de Mallorca per Jaume I. Per tant, s'afeg, a la ja mencionada *digna memoria*, la funció pràctica de servir de font d'inspiració als predicadors, com es recomana en les *artes concionandi*. És la mateixa funció per la qual es du a terme, després d'haver entregat l'exemplar al monarca a València, la lectura d'un capítol *per claustrum*. En conseqüència, el text llatí de la traducció es concep amb una funció que era comuna a la historiografia antiga: servir de mo-

del a l'orador; des d'una concepció religiosa, això sí. El text és el següent:⁶

Chronica gestorum Iacobi Primus Aragonia Regis scripta anno 1313.

Regie uestre magestati Illustrissime Domine Rex Iacobi, humiliter supplicat frater P. Marssilii, quatinus, si regia circumspectio **hunc librum gestorum victoriosissimi avi vestri in pergameno scribi mandaverit**, hic detur ipsi fratri Petro ut semper sit in communi armario fratrum Predicatorum conuentus Mayoricensis, ut, quando de acquisitione ciuitatis Mayoricen ultima die anni annuum festum agitur, ad Dei gloriam et sui felicissimi Principis perpetue laudis **dignam memoriam** fratres, qui in dicta sollempnitate habent illa die toti clero et populo predicare, **ad hoc opus recursum habeant et de ueritate factorum plenius informetur**.

[...]

Anno Domini MCCCXIII, in die qua festum fuit Sanctissime Trinitatis, Illustrissimo Regi Aragonum Domino Iacobo Secundo, missam audienti Valentie in ecclesia fratrum Praedicatorum, dictus Fr. P. Marsilii presentauit hoc opus dicto Domino Regi in presentia nobilium et militum et dicti loci conuentus in pergameno translatus, litteris aureis et Ystoriis depictum. Quod Rex multum gratum habuit, et in presentia omnium gratiosissime acceptauit et manu ad manum accipiens **legit unum capitulum postea per claustrum**.

Després de l'acta, el pròleg comença amb una reflexió sobre el paper de la historiografia, en la qual els texts historiogràfics i les Sagrades Escriptures tenen les mateixes funcions. Això es deu al fet que totes les accions relatades, en la línia de la historiografia cristiana iniciada per Orosi, contribueixen a l'exposició de la glòria i la providència divines. La

[...]. In any event, the style of the LRJ detracted from the work. 2. The gesta had a "varietas conclusionum". In other words, they were not a unitary work: Jaume II specifically orders that the codex resulting from father Marsili's work be "unum". 3. Father Marsili received the order to make the King's original into an "historialen et cronicum codex". That is, the LRJ was not considered a chronicle or anything having to do with historiography».

6. Seguim essencialment l'edició de M.^a de los Desamparados Martínez San Pedro, *La Crónica latina de Jaime I*, Almería (1984), en la qual incloem les correccions ja avançades de l'edició en preparació de Biosca, A. (ed.) i C. Goñi i J. Fco. Mesa (col·ls.), *Chronica Gestorum Iacobi I*, València (en preparació).

crònica de Jaume I no serà una excepció: «Et si nolentes cogimur, quia digitus Dei est hic, et vere manus Dei erat cum illo». Ara bé, en esta concepció global de caràcter cristià se situen les funcions de la historiografia: (i) *delectatio* («opera et triunfos delectabiliter legere»), el plaer de la lectura i, per tant, la consciència literària del mateix autor; (ii) *memoria* («mente firmiter retinere»), no entesa únicament com l'exposició d'*opera et triunfos*, sinó del desplegament de les capacitats que permeten recordar-los; i (iii) *educatio* («docentur»), la historiografia té per objecte l'educació a través d'*exempla*.

Virorum Illustrium, qui nos precesserunt, magnifica opera et uictoriosos cum fidei ampliatione triunfos delectabiliter legere ac mente firmiter retinere quantum delectat et expedit, non solum ex antiquorum ystoriograforum laboribus et operosis studiis presumitur, sed ex ipsius sacre pagine tenore euidentius edocetur. Ibi enim plurium et Principum actus bellici describuntur, ex quibus et bellicose artis cautelosa recitatur pericia et uirorum fortium zelus et audacia commendatur, in superantibus diuine bonitatis fauor in superatis iusticia predicatur. **Non enim haberet tam sacrum uolumen diuino stilo perlucidum, tam multas militares ystorias, neque humani cruoris effusi, tam frequenter repetitos orrores, nisi ex hiis Deum colentes ampliationem diuini cultus intelligerent et intelligendo arderent, populo-rumque infidelium multiplicem punitionem et in timentibus Deum honorem diuinum pariter et humanum.** Inter eos autem Principes tam euangelicos quam legales, quos Omnipotentis Dei summa prouidentia huic mundo concessit longeuo regimine claros gloriosos uictorias admirabiles, fidei aduersarii terribiles, perpetua fama felices, fuit unus illustrissimus Rex Aragonie Iacobus Primus; cuius, si considerentur actus strenuissimi, quanta fide pollent, quam firma spe gaudent, quanta Dei caritate refulgent, quomodo ecclesie pacem conseruant, perfidorum sarracenorum ubique potestatem debellant, regna adquirunt, ciuitates deuastant, castra deiciunt et crucis Xristi aduersarios de propriis eiciunt laribus, dicere uolumus. Et si nolentes cogi-

mur, quia digitus Dei est hic et uere manus Dei erat cum illo; nemo enim posset hec signa facere, que hic fecit nisi Deus sibi assistat.

Per tant, si estos són els fins de l'obra de Marsili, la traducció encarregada per Jaume II tractarà d'inserir el *Llibre dels fets* en la tradició historiogràfica llatina medieval per mitjà d'una operació essencialment esteticoliterària:

Et, quamuis regna per eum adquisita, euulsis infidelitatis uepribus catolice fidei uiuo super seminata semine, eum perpetuis laudibus atollant diuinis pariter et humanis et conseruent perhemniter et feliciter in memoriam hominum, tamen ualde rationi consonum in oculis illustrissimi Domini Iacobi Regis Aragonum, Valencie, Sardinie et Corsice, Comitisque Barchinone, ac Sancte Romane Ecclesie uexillarii, Admirati et Capitanis generalis apparuit **ut uictoriosissimi aui sui gesta pristinis temporibus ueraci stilo sed uulgari collecta ac in archiuis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam reposita reducerentur in medium atque latino sermone diserta et per capitula iuxta conclusionum uarietatem distincta, unum ystorialem et cronicum redderent codicem; in quo tota dicta Regis aui sui magnorum factorum texeretur series, et Deus in suo regali braxio ac gloriosissimo Principe a legentibus laudaretur.**

És a dir, les gestes de Jaume I, reunides «veraci stilo sed uulgari» i emmagatzemades en els arxius de la casa reial, han de ser (i) traduïdes al llatí en estil mitjà —el que recomana Ciceró per a la historiografia— («in medium atque latino sermone diserta»), (ii) organitzades per capítols (i llibres, com després s'apuntarà) que configuren una *historia atque chronica*⁷ («unum ystorialem et cronicum codicem»), on (iii) s'entrellacen els *dicta et facta* de Jaume I. La referència explícita dels *dicta*, les paraules i discursos del monarca, que cobrixen

7. Arnaldi (1993: 472): La història suposaria el relat dels *gesta temporum*, mentre que la crònica la dels *tempora gestorum*. No obstant això, «nel Medioevo, le due nozioni di "cronaca" e di "storia", benché distintamente presenti alla coscienza dei contemporanei più avvertiti, finirono da ultimo col diventare intercambiabili» (Arnaldi 1993: 465), si no fusionant-se en un sol concepte.

així un dels requisits fonamentals del gènere historiogràfic, *opus oratorium maxime*, situa encara més l'obra en el gènere i contribuïx al seu caràcter d'instrument de predicació, com acabem de veure.

Si l'estil, l'organització del material i la inserció del discurs directe són trets definitoris del gènere historiogràfic, també ho és el principi de continuïtat historiogràfica. Este principi comporta que entre unes obres i les altres hi ha una mena d'encadenament, de relació cronològica que assegura que tots els fets que meresquen ser registrats ho siguin efectivament. Marsili explicita l'obra de la qual la *Chronica* serà continuació (i complement): *De rebus Hispaniae* de Rodrigo Jiménez de Rada.⁸ No obstant això, més que seqüela pròpiament dita, la *Chronica* és una reacció, «Mirum est ualde et non absque indignatione percipitur», contra la *perniciosa obliuio* comesa contra la memòria del rei conqueridor. En canvi, la continuïtat historiogràfica (o la correcció en este cas) obliga a centrar la nostra mirada en l'estructura de l'obra del toledà, que arranca en els orígens bíblics i mítics d'Hispania i en els orígens remots dels gots en el llibre I, i que, estant ja assentats a Hispania en el llibre II, conclou en el llibre IX amb la conquesta de Còrdova per Ferran III. La inclusió dels reis d'Aragó es produïx en el llibre VI, en el que es pot considerar pròpiament una digressió. En conseqüència, l'obra de Jiménez de Rada estableix una continuïtat entre els gots i la monarquia castellana, l'objectiu de la qual no pot ser altre que postular la seua primacia entre els regnes hispànics. Esta operació havia començat en el període carolingi a fi d'inserir els pobles bàrbars en la història; després, la seua pròpia continuïtat historiogràfica havia unit la història de les monarquies europees a la d'estos pobles, ingressant en l'oficialitat d'esta historiografia:

Innanzitutto l'ingresso dei nuovi popoli nella storia della respublica christiana è veicolato dalle fortune delle nuove dinastie, sicché si tratta di una storia

etnica che si trasforma in una storia dinastica. (Ferrau 1995: 673)

D'això es desprén que la *indignatio* de Marsili, que és la de Jaume II, necessita una història *oficial* que contraresti el fet que la casa regnant a la Corona d'Aragó quedava exclosa d'esta línia històrica. L'operació s'havia de dur a terme, naturalment, en llengua llatina, i per a fer-ho no es podia comptar amb els *Gesta comitum Barcinonensium*, ja que

el patró d'escriptura històrica plantejat i seguit pels redactors de la primera versió s'havia quedat curt amb el relat del regnat de Jaume I, com efectivament va ser, i un replantejament global de models era possible només fora de l'àmbit monàstic [de Ripoll], ara aïllat, bé dels nous corrents culturals, bé de les noves exigències polítiques lligades a la historiografia. (Cingolani 2006a: 176-177)

La Corona d'Aragó havia de reaccionar davant de la pèrdua de presència en l'imaginari historiogràfic internacional que es configura de manera definitiva en estos dos segles decisius per a la historiografia llatina medieval. Per a això, en la cadena de reis il·lustres ha de figurar amb una rellevància especial Jaume I:

Mirum est ualde et non absque indignatione percipitur quod in Cronis Yspaniarum, quas magnus ille ystoriografus et reuerendus Rodericus, Tole-tanus Archiepiscopus, pulcre diffuseque composuit, et originem domus Aragonie et per singulos Reges catenam illustrem nobis exposuit, ubi singuli Reges sertis decorantur contra Paganos victoriis, zelo fidei insigniti, cum ad istum tam gloriosum Dei pugilem, inter maiores equalem, inter fortiores non imparem, series dicte pagine nos usque adducit, breua notabiliter de tanto Principe, et de eius regia progenie, mentione facta pertransit. Cedat usquequaque pernicioza obliuio, mater erroris, et fidei studio repetantur antiqua, in quibus affectus noster gloriosum Principem, et post eum parentes nostros legendo prediligat, considerando miretur, et tanto ad assimilandum se potius erigat,

8. «Jaume II wanted to provide a continuation to one of the central pillars of the Iberian chronicles, Rodrigo Ximénez de Rada's *De rebus Hispaniae*, which ended in 1243, in the middle of the reign of the Conqueror» (Pujol 1996: 39).

quanto se gaudet, et gloriatur ex talibus et tantis traxisse originem.

El pròleg conclou amb una *captatio benevolentiae* relativa a l'estil del traductor, *rudus*, però que és disculpat per la *veritas* de les afirmacions que es redacten, en la línia de la historiografia anterior a l'humanisme: «historiae sunt res verae quae factae sunt» (Ferraú 1995: 662), i amb l'estructuració en llibres d'acord amb una organització temàtica:

Petrus Marssilii de ordine Predicatorum ad ordinati-onem supra dicti illustrissimi Domini Regis hoc opus aggredior; et, quamuis rudi, ueraci tamen stilo per-curro, credens me Deo prestare obsequium, cum ipsius memoriam quasi alterius losie, in composi-tionem odoris factam, et opus pigmentarii, odo-randam clericis et claustralibus offero [...]. Librum itaque istum in quatuor libros dixtinimus. Primus continet Regis adolescentiam et facta, que sibi in Aragonia contigerunt, et acquisitionem comita-tus Urgellensis, et habet xxvii capitula. Secundus continet acquisitionem regni Maioricarum et adi-acentium insularum, et habet xlix capitula. Tertius acquisitionem regni Valentie, et habet lxxviii capi-tula. Quartus acquisitionem regni Murciensis et felicem eius obitum, et habet lix capitula.

Comptat i debatut, Pere Marsili escomet la traducció del *Llibre dels fets* com una operació historiogràfica de con-seqüències esteticoliteràries i politicopropagandístiques. Les primeres provocaran que se subratlle (i) la participació de la providència divina en els fets històrics, (ii) l'organització del material per a recuperar-los i (iii) el tractament literari a fi de produir *delectatio*. Les segones han de produir la ruptura amb un model, el dels *Gesta comitum Barcinonensium*, que ha caducat i no pot contrarestar l'èxit del *De rebus Hispaniae*. La Corona d'Aragó està tractant de posicionar-se en la *carrera historiogràfica* que des del segle XIII havien començat les mo-narquies europees.

2.1. LIBRUM ITAQUE ISTUM IN QUATUOR LIBROS DIXTINXIMUS

Fra Pere Marsili organitza la *Chronica gestorum Iaco-bi regis* en llibres i capítols, d'acord amb l'encàrrec del monar-

ca, i perquè això també tenia en compte la tònica habitual de l'època.⁹ Esta estructuració es convertix en una constant en el gènere historiogràfic i respon essencialment a la necessitat de recuperar la informació. El *Llibre dels fets* no aplicava esta di-visió; recordem que la que hi ha actualment en les edicions és deguda a M. Aguiló a partir dels fragments que en el manus-crit H començaven amb una lletra miniada (Bruguera 1991: 14). En conseqüència, posar orde a la seqüència cronològica de la vida de Jaume I era la primera necessitat de la traducció.

D'altra banda, la disposició de les obres per capítols s'ha relacionat amb l'orde de predicadors i potser també amb l'activitat notarial, si bé el seu origen s'ha vinculat al treball de l'orde dels cistercencs,¹⁰ d'acord amb els nous temps que conduïen a una lectura parcial i silenciosa dels texts. En la pe-nínsula Ibèrica, les primeres obres historiogràfiques que tenen esta divisió en capítols són la *Chronica Adefonsi imperatoris* i la *Historia compostellana*; tot i això, cal indicar que, en el primer dels casos, esta divisió no és completa i té a veure amb l'organització cronològica dels fets narrats, i la segona té molts aspectes comuns amb un cartulari, i això, sens dub-te, dóna peu a este tipus d'organització. En conseqüència, la primera organització plenament conscient és la de Rodrigo Jiménez de Rada en *De rebus Hispaniae*.

Fernández-Ordóñez (2003) ha analitzat els epígrafs de cada capítol i oferix un panorama general de l'estructura-ció que d'esta manera s'obté de l'obra. La *Chronica* permet la mateixa anàlisi que, aplicada al llibre IV i atenent els epígrafs miniats, respon a l'esquema següent:

– Capítols I–XIV. Conquista *ad dominium Regis Castelle*:

1. *De reductione trium castrorum regni Murciensis Bi-llene, Elle et Petrer ad dominium Regis Castelle*.

9. «No obstante, a partir de los siglos XII y XIII se registra una creciente ten-dencia a copiar fragmentados en libros los textos heredados de la antigüe-dad o a introducir secciones en los compuestos *ex novo*. Estos métodos de estructuración de la exposición respondían, entre otros motivos, al cambio de hábitos de lectura, en los que era prioritario facilitar la consulta del texto (tanto para localizar pasajes como para remitir a ellos), métodos que fu-eron consagrados por las ediciones vulgatae del Humanismo» (Fernández-Ordoñez 2003: 188).

10. Fernández-Ordóñez (2003: 201).

- II. *De ordinatione et instructione exercitus sui facto per Regem.*
- III. *De restitutione castri Delxg ad dominium Regis Castelle procurata per Regem.*
- IV. *De reductione castri Oriole ad dominium Regis Castelle procurata per Regem.*
- Capítols V–XIII. Conquesta de la ciutat de Múrcia:
 - V. *De preparatione Regis ad bellum contra Genetos victualia aportantes.*
 - VI. *De mutua visione Regum Aragonie et Castelle super tractatu de Murcia capienda.*
 - VII. *De colloquio Regis cum sarracenis. De obsidione Muro.*
 - VIII. *De colloquio Regis cum Alguziro Murciensi.*
 - IX. *De deliberata responsione Alguziri, et tractatu negotii Murciensis.*
 - X. *De tractatu obtento et redditione Murcie facta Regi.*
 - XI. *De ingressu Regis in Murciam, et turbatione exorta propter mezquitam mayorem.*
 - XII. *De sollempni celebratione altaris Beate Virginis in mezquita mayori Murciensi.*
 - XIII. *De nuntiis missis ad Regem Castelle super acquisitione Murcie significanda.*
- Capítol XIV. Croada contra Almeria:
 - XIV. *De proposito Regis contra Almariam per nobiles impedito.*
- Capítol XV. Croada cap a Terra Santa:
 - XV. *De Legatis Tartarorum et diffidatione Regis facta a Fferricio.*
- Capítols XVI–XIX. Un parèntesi per a assumptes menors i de família:
 - XVI. *De captione Lizane, et interfectione malefactorum et proditorum.*
 - XVII. *De moneta falsa facta Tirazone et gravi punitione malefactorum clericorum et laicorum.*
 - XVIII. *De morte Domine Marie, inclite Infantisse.*
 - XIX. *De prima missa Domini Sancii, incliti Infantis ac Reverendi Archiepiscopi Toletani.*
- Capítols XX–XXV. La frustrada croada a Terra Santa:
 - XX. *De revelatione Regis, et eius propositi ad passagium ultramarinum.*
 - XXI. *De promissione facta Regi per Magistrum Hospitalis pro passagio ultramarino.*
 - XXII. *De subsidio facto Regi per Regem Castelle pro passagio ultramarino.*
 - XXIII. *De adventu nuntiorum Regis Tartarorum, et preparatione Regis ad passagium ultramarinum.*
 - XXIV. *De incoata navigatione Regis pro passagio ultramarino.*
 - XXV. *De reditu Regis et cassatione viatici ultramarini.*
- Capítols XXVI–XXX. L'ascendent de Jaume I sobre Alfons X:
 - XXVI. *De invitatione Regis ad nuptias Ferdinandi, primogeniti Regis Castelle cum Domina Blanca.*
 - XXVII. *De consiliis datis Regi Castelle a Rege, ad bonum Regimen terre sue.*
 - XXVIII. *De sollempni receptione Regis Castelle et Regine in civitate Valencie.*
 - XXIX. *De citatione Artaldi et punitione propter homicida perpetrata.*
 - XXX. *De visionibus habitis cum Rege Castelle in Alaqanto propter Sarracenos.*
- Capítols XXXI–XXXV. L'infant Pere contra Ferran Sanxis de Castre:
 - XXXI. *De querimonia Fernandi Sancii contra Infantem Petrum, et curiis Ylerde celebratis contra infantem.*
 - XXXII. *De secunda admonitione Infantis Petri propter odium Ffernandi Sancii.*
 - XXXIII. *De causis odii Infantis Petri habiti contra Ffernandum Sancii. germanum suum.*
 - XXXIV. *De curia celebrata in Algezira propter Infantem Petrum.*
 - XXXV. *De spontanea reconciliatione Infantis Petri.*
- Capítols XXXVI–XLIV. El Concili de Lió:
 - XXXVI. *De visitatione Murcie et gaudio gentis illius ad introitum Regis.*
 - XXXVII. *De adventu Legati Domini Pape, et vocatione Regis ad consilium Lugdunense.*
 - XXXVIII. *De sollempni receptione Regis in concilio Lugdunensi.*
 - XXXIX. *De propositione Pape Gregorii facta Lugduni tempore concilii propter passagium ultmarinum.*
 - XL. *De prima sessione Pape Gregorii in concilio Lugdunensi.*

XLII. *De consilio dato Pape per Regem pro utilitate Terre Sancte in concilio Lugdunensi.*

XLIII. *De dissensione et varia opinione super provissione Terre Sancte.*

XLIV. *De requisitione corone sed non recepta propter tributum.*

XLV. *De suffragiis pro Rege iniunctis in concilio Lugdunensi, et intercessione pro Enrico.*

– Capítol XLV. Rebel·lió dels nobles:

XLVI. *De dissensione exorta inter nobiles Catalonie et Infantem Petrum et Regem, propter occupationem feudorum.*

– Capítols XLVI–XLIX. Barcelona, Ramon de Penyafort.

XLVII. *De adventu Regis Castelle Ildefonsi ad civitatem Barcinone euntis ad concilium Lugdunense.*

XLVIII. *De felici obitu viri Dei venerabilis fratris Raimundi de Pennaforti.*

XLIX. *De miraculis que Deus operatus est per virum Dei fratrem Raimundum de Penna Forti.*

L. *De petitione Concilia Tarraconensis super canonizatione fratris Raimundi.*

– Capítols L–LII. Guerra contra els nobles:

LI. *De curia prima celebrata llerde propter nobiles cum Rege in Infante disconvenientes.*

LII. *De guerra Regis et Infantis contra nobiles Cathalonia et Aragonie, et morte Fernandi Sancii.*

LIII. *De curia celebrata llerde propter nobiles Cathalonia et Aragonie.*

– Capítols LIII–LV. Rebel·lió al Regne de València:

LIV. *De domibus dirutis per populum Valentie et punitone malefactorum.*

LV. *De morte Aladrac, et introitu genetorum in Regnum Valentie.*

LVI. *De victoria genetorum, et morte Garsie Orticii, et captivitate Magistri Templi.*

– Capítols LVI–LIX. Mort de Jaume I:

LVII. *De infirmitate Regis et receptione sacramentorum.*

LVIII. *De admonitionibus factis Infanti coram nobilibus ante mortem suam.*

LIX. *De ordinatione et electione sepulture Regis.*

LIX. *De renunciatione regnorum, et assumptione habitus Cisterciensis et felici obitu Domini Regis.*

La distribució de Marsili en la *Chronica* segueix òbviament el text del *Llibre dels fets*, però propicia una visió més clara dels grans assumptes que articulen el contingut: (i) la conquesta de Múrcia, (ii) la croada a Terra Santa, (iii) la relació familiar amb el rei de Castella, (iv) l'enfrontament de l'infant Pere amb Ferran Sanxis de Castre, (v) el Concili de Lió, (vi) la rebel·lió dels nobles i (vii) la rebel·lió a València i la mort de Jaume I. La coherència d'estes agrupacions, unida a la que presenten els capítols internament, no fa possible assenyalar la suposada arbitrarietat en el treball del dominic. Ben al contrari, el procés de divisió en llibres i capítols, almenys pel que fa al llibre IV, ha sigut meditat i només queda clarament distorsionat en dos passatges precisos i per raons diferents.

La primera ruptura es produïx en els capítols del XVI al XIX, en què l'argument principal, iniciat en el capítol XV amb l'arribada de l'ambaixada dels tàrtars, de la croada a Terra Santa —que a més s'unix a la frustrada empresa d'Almeria—, és interromput per assumptes d'un to menor i per dos qüestions familiars. La referència necessària al *Llibre dels fets* ha provocat el manteniment d'uns capítols que trenquen el fil historiogràfic per meres raons acumulatives d'orde cronològic.

La segona es produïx en els capítols XLVI a XLIX. El primer respondria al mateix patró anterior, és a dir, mostrar la literalitat que Marsili manté en relació amb el text de Jaume I, el qual no havia mencionat cap raó que justificara la presència del rei de Castella a Barcelona. Marsili associa esta estada amb la mort de Ramon de Penyafort, cosa que li dona peu a inserir *ex novo* tres capítols amb què glossa la figura del que va ser general de l'orde dels dominics.

En suma, Pere Marsili dota la *Chronica gestorum Iacobi regis* d'una organització historiogràfica coherent que facilita al lector el seguiment dels assumptes principals i la localització dels passatges. No obstant això, la presència del text traduït força algunes solucions que no s'acomoden perfectament a una exposició historiogràfica; i de la mateixa manera la subjectivitat del traductor, com a dominic, propicia

la inserció de tres capítols complets dedicats a la figura de Ramon de Penyafort.

2.2. CHRONICA GESTORUM IACOBI REGIS, LLIBRE IV, CAP. I: EXEMPLE DEL PROCÉS DE TRADUCCIÓ

Confrontarem en columnes els dos texts,¹¹ i indicarem en cursiva els passatges que han sigut clarament modificats per Marsili en la traducció (vegeu la taula 1).

És evident que la traducció de Pere Marsili, igual que passava en el cas de la capitulació, no reelabora sistemàticament el contingut, no procedix *ad sensum*, sinó que preferix majoritàriament el principi *ad litteram*, és a dir, la traducció

11. Cite el *LdF* a partir de l'edició a cura de Jordi Bruguera (1991).

Taula 1

LdF	CGIR
	<i>Famulum suum Regem voluit exaltare amplius Dei omnipotentia et toti mundo dare mirabiliter super inimicos fidei gloriosum. Senserunt enim eum sarraceni sue conquisitionis, strenuum Xristi pugilem, et xristiane fidei atletam invictum. Sentiant eum iam et extranei ac aliorum Regnorum habitatores infideles ad alienam conquisitionem spectantes, et probent in se quod per alios sue secte sequaces fugitivos et exules de eo audierant enarrari. Ecce ad Regnum Murciense se transtulit, qui iam duobus Regnis mirabiliter spoliaverat sarracenos.</i>
<p>410 E, nós estan en Biar, enviam missatge als sarraïns de Billena que nós los pregàvem e-lls manàvem que gran matí isquessen a nós. E al matí anam là, e ells foren-hi. E, quant fom aquí, tiram-nos a part ab ells, que foren bé .xxx. dels meylors de la vila; e dixem-los con havien feyta aquesta cosa, de levar-se contra lur seyor, Don Manuel; però, ja-s fos que haguessen feyta gran errada, que los pendríem a mercè e fariem ab ells que-ls perdonàs; car tant havia ab nós, que tota res faria que nós li dixéssim.</p> <p>E, si no u volien fer, que nós que-ls hauríem a ffer mal per força, car ben podien conèxer que al nostre poder no-s podien ells defendre;</p> <p>per què més valia que nós los faéssem assegurar a-N Manuel, e romasessen en lurs cases e en lurs heretats, que si n'havien a exir e havien a anar en estranya terra, on no trobarien conseyl ne qui-ls faés bé. E ells dixeren-nos que-ns graÿen la paraula que-ls haviem dita, mas per lo mal capteniment que-N Manuel los faÿa s'agren ells a levar contra ell. E dixeren-nos que tornàssem a Biar, e que a la nuyt nos respondrien.</p>	<p>Rex ergo de Biar misit nuncium ad illos sarracenos de Billena, rogans et precipiens ut summo mane egrederentur ad Regem. Et mane fuit ibi Rex et exiverunt ad eum. Traxitque eos ad partem Rex bene triginta de melioribus huius loci, et reprehendit eos <i>dulciter</i>, quia revellaverant contra Dominum suum Emanuele; sed, quamvis peccassent tam graviter contra Dominum suum, ipse Rex ad misericordiam eos reciperet, et Emanuel raturum et gratum haberet, et plenaris eis parceret ad voluntatem Regis. Tante enim affinitatis vinculo Regi coniunctus erat Emanuel eorum dominus, quod, ubi videret Regis voluntatem expressam, nil aliud immutaret.</p> <p>Si autem ipsi sarraceni nollent Regis in hac parte consilio consentire, compelleretur Rex impugnare eos, et prestare nocumenta que posset, et ipsi non erant iam ad suam et sui loci defensionem suficientes, ubi tanta Regis potentia presens esset.</p> <p>Multoque melius eis erat sui domini beneficium clementie adipisci, et remanere in propriis laribus et hereditates colere proprias, quam corporum et rerum subire periculum, et peregrinari in terris alienis vacui consilio, sed inedia pleni. At illi dixerunt: «Regratiamur Deo et vobis, o Rex, pro verbo hoc, sed nostri excessus occasio fuit ipse Emanuel, qui nos nimis dure tractabat. Revertatur Rex ad Biar, et nocte proxima dabimus ei verbum, iuxta eorum promissum».</p>

<p>411 A la nuyt ells nos enviaren .ii. sarraïns ab la resposta; e la .i. d'aquels era latinat. E faeren-nos aquesta resposta: que nós al matí tornàssem là, e que-ns jurarien sobre lur ley que, vinén Don Manuel, ell atorgan los pleyts que nós fariem ab ells e faén-los perdonar ço que feyt havien, que la retrien; e, si açò no-ls perdonava Don Manuel, que ells no3n fossen tenguts; però, si nós los juràvem que no tornàssem Billena al rey de Castella ni a Don Manuel, que anàssem là, e que la'ns retrien.</p> <p>E nós graïm-los ço que ells deïen e dixem-los que al matí seriem là e fariem de guisa ab ells, que ells serien pagats de nós, e que fariem nostres cartes ab éls. E donam a aquell qui era latinat .c. besants, per ço que-ns hi fos bo; e ell dix que, ab Déu, ell faria fer ço que nós volguéssim; e donam-los-li amagadament, sí que l'altre no-n sabé re.</p>	<p>Miserunt itaque ad Regem duos de suis, et unus linguam latinam noverat, et Regi taliter responderunt: «<i>Velit Rex mane redire ad villam Villene et iurabimus super Alcoranum, quod veniente Emanuele et confirmant pacta que nos vobiscum fecerimus, o Rex, et firmante instrumenta pactorum et remittente nobis hanc iniuriam, nos absque omni dubio castrum reddemus. Attamen si vos, o Rex, Billenam pro vobis volueritis, iurate nobis eam nunquam restituere Regi Castelle, neque Emanueli, et ecce cras reddimus eam vobis</i>».</p> <p>Gratanter admisit Rex eorum responsum, dixit se venire in crastino, et instrumenta cum eis facere, que sua tempore eorum dominus confirmaret.</p> <p>Deditque Rex latino centum bisantia, ignorante socio, ut ad hoc bonus esset, et spopondit.</p>
<p>412 E al matí anam-nos-en a Billena e faem nós .iiii. cartes ab ells: que ells retessen Billena a-N Manuel quan hi vengués, e nós fariem en guisa que ell los perdonaria e-ls atendria les cartes primeres que ell havia ab ells. E, feytes les cartes, juraren a nós tots quants n'avia en Bilena, de .xx. ayns a ensús, que-ns atendrien ço que-ns havien convengut en aqueles cartes.</p>	<p>Die crastino fuit ibi Rex, et condixit cum eis ut advenienti Emanueli locum redderent. Et Rex promittebat ab eo sibi indulgentiam plenariam obtinere, et facere stare prima instrumenta, que inter Emanuelelem et ipsos erant <i>in sui roboris firmitate</i>. Et facta sunt de hiis omnibus instrumenta, et iurata ab omnibus sarracenis qui inventi sunt in Billena a viginti annis et supra.</p>
<p>413 E mogueu d'aquí e anam a El-la e albergam dins la vila, per ço can los sarraïns encara no s'eren ben renduts a Don Manuel, de qui eren. E enviaren-nos a pregar que hom no-ls talàs ne-ls faés mal, e que ells farien a nostra voluntat. E vengren a nós, que-ls dèssim porters e hòmens que-ls gordassen lur orta, que no-ls faés hom mal; e faem-ho.</p>	<p>De Billena recedens Rex venit ad Ellam, et <i>noluit</i> intra villam hospitari, <i>quia sarraceni rebellaverant contra Emanuelelem dominum suum</i>, et nondum sibi erant reconciliati. Timentes autem sibi propter adventum Regis obtulerunt se Regi ad sue parendum ordinationi, supplicantes ne succiderentur eorum plantee. Deditque eis Rex suos portarios in ortorum custodiam, ut nullus eis noceret, <i>quia se posuerant in manu Regis</i>.</p>
<p>414 E enviam sempre .i. missatge a Petrer, que En Joffre havia perdut; e tantost vengren .ii. dels veyls a nós e .i. juheu que y estava en temps d'En Joffre, e-ls sarraïns no l'havien negun mal feyt. E parlam ab ells que retessen lo castell a nós, e nós que-l retriem a-N Joffre; e dixem-los que-ls fariem atendre les covinences que havien ab lo rey de Castella e ab En Joffre. E ells resposeren-nos que per lo mal capteniment que feïen d'ells s'eren levats e, si nós los juràvem que-ls retenguéssim per a nós, que-ns retrien lo castell mantinent, mas que havien paor d'En Joffre. E nós resposem-los que d'esta cosa los fariem nós ben segurs, que les cartes primeres los fariem atendre ans que nós los retéssem a-N Joffre; car no-ns estaria bé que entràssem en ajuda del rey de Castella e que-ns retenguéssim los castells que hauriem a tornar a ell o a aquels que-ls tenguessen per ell.</p> <p>E sobre açò dixeren que s'entrarien acordar e que-ns respondrien al vespre. E tornaren a nós prop del sol post e dixeren que, pus nós tant ho voliem, que farien a nostra voluntat. E, quant vench al matí, anam-nos-en denant ells ab nostres cavallers e faem pujar als hòmens d'En Joffre nostre penó e-l castell e liuram-los lo castell.</p>	<p>De loco isto misit Rex nuncium apud Petrer, quod Gaufridus perdiderat. Et statim venerunt ad Regem duo de senioribus et unus iudeus qui ibi morabatur Gaufridi tempore, et <i>post loci rebellionem ibi remanserat</i> sarracenis eum pacifice subportantibus. Dixitque eis Rex ut redderent sibi castrum, et ipse restitueret Gaufrido, et faceret stare pacta in sua vigore, que habeant cum Rege Castelle et Gaufrido. At illi dixerunt: «<i>Ex gravi onere domini eorum, nos, excessimus et devenire ad eorum manus quas tantum ostendimus, formidamus. Sed si vos iuratis nobis retinere nos simpliciter ad vestrum regale dominium, ecce reddimus vobis castrum</i>». Quibus Rex ait: «<i>Nefaria res nimis esset, et valde etiam ad cogitandum absurda, quod nos intrantes in Regis Castelle auxilium, castra sua vel quorum nobis appropriaremus. Qui sibi vel sub eo dominis singulis locorum restituere teneremur, et non possemus iusto titulo possidere</i>». «Non sic fiet», inquit. «Sed nos securos vos facimus quod instrumenta prima pactorum erunt in primo valore et habebunt quod debent habere complementum ad vestrum commodum, vobis securitate donata antequam nos reddamus castrum Gaufrido».</p> <p>Conciliati sunt super hiis ad eos qui se miserant revertentes. Et iuxta solis ocasum redeuntes, posuerunt se et locum in manu Regis. Et mane facto accessit ad locum Rex cum tota milicia, et dedit verbum hominibus Gaufridi, ut vexillum Regis per eos poneretur in castra. Et per hunc modum Rex reddidit eis castrum.</p>

Taula 2

<i>LdF</i>	<i>CGIR</i>
	FAMULUM SUUM REGEM [...]. Senserunt enim [...]. Sentiant eum [...]. Ecce [...].
410 E, [...]. E al matí [...]. E, [...]; e [...]; però, jas.s fos que [...]; car [...], que [...] que [...]. E, si [...], car [...]; per què [...], e [...]. E [...], mas [...]. E [...].	REX ERGO [...]. Et mane [...]. Traxitque [...], et [...], quia [...]; sed, quamvis [...]. Tante enim [...], quod, ubi [...]. SI AUTEM [...], et [...], et [...], ubi [...]. MULTOQUE [...], et [...], sed [...]. At [...]: «[...] sed [...].[...]».
411 A la nuyt [...]; e [...]. E [...]:[...], e [...]; e, si [...]; però, si [...]. E [...] e [...] e [...], e [...]. E [...]; e [...]; e [...].	MISERUNT ITAQUE [...], et [...], et [...]: «[...] et [...] et [...], [...]». Attamen si [...], et ecce [...]». [...], et [...]. DEDITQUE [...], ignorante socio, ut [...], et spopondit.
412 E al matí [...] e [...]:[...], e [...] e.lli [...]. E, [...].	DIE CRASTINO [...], et [...] ut [...]. Et [...]. Et [...], et [...].
413 E [...] e anam [...] e [...], per ço [...]. E [...], e [...]. E [...]; e faem-ho.	DE BILLENA RECEDENS [...], et [...], quia [...], et [...]. Timentes autem [...]. Deditque [...], ut nullus eis noceret, quia [...].
414 E [...]; e [...]. E [...]; e [...]. E [...], mas [...]. E [...]; car [...]. E [...]. E [...]. E, [...].	DE LOCO ISTO [...]. Et statim [...]. Dixitque [...], et [...], et [...]. At [...]: «[...] Sed si [...], ecce [...]».
	Quibus [...]: «[...] et valde etiam [...].[...]».
	«[...]», inquit. «Sed [...]».
	CONCILIATI [...]. Et [...]. Et [...]. Et [...].

La comparació entre les dos columnes permet concloure que Marsili tracta de trencar amb l'estructura paratàctica que caracteritza l'estil del *LdF*, en el qual *e* és la conjunció més repetida (Bruguera 1991: 110), i per a fer-ho utilitza altres conjuncions. No sempre ho aconsegueix amb la mateixa solvència que en l'exemple següent:

E donam a aquell qui era latinat .c. besants, [...];
e [...]; e donam-los-li amagadament, sí que l'altre
no.n sabé re.

Deditque Rex latino centum bisantia, ignorante socio, ut ad hoc bonus esset, et spopondit.

Una seqüència de tres oracions copulatives ha sigut traslladada a la llengua llatina per mitjà d'una sola oració en què s'inclouen dos predicacions subordinades, una estructura de participi de present i una proposició final. Addicionalment, hem de subratllar que, en este cas concret, s'ha eliminat la contestació del missatger coneixedor de la llengua llatina, i així es destaca l'acció del monarca.

També l'ús de les copulatives és, de molt, el més freqüent. La disposició en llengua llatina de diverses formes, *et*, *drec*, *atque* o *-que*, permet que es trenque amb una certa mo-

notonia repetitiva, gràcies a la variació que hi ha entre estes formes. Tot i això, *et* és la conjunció més usada. Ara bé, si tenim en compte la cohesió del text pel que fa a la transició entre paràgrafs, és a dir, entre passatges en què cal que es produïska una transició de temps, d'espai, de personatges o de conceptes, i amb això possibilitar que l'acció narrada avance, la situació és prou diferent. Així, mentres el *LdF* manté l'ús de la conjunció *e*, que contribueix a la sensació d'estar assistint a l'enumeració additiva del monarca de cadascuna de les seues accions, la *CGIR* procedix d'una manera més elaborada; l'ús de la copulativa *et*, encara que és majoritari en tota l'obra, desapareix en el cas del nostre exemple substituïda tres vegades per *-que*. De fet, utilitza altres recursos que es poden observar en el nostre exemple:

- Utilització de substantius que fan la funció pragmàtica de tòpic: *famulum suum regem*, *conciliati*.
- Amb la mateixa funció, sintagmes de temps i de lloc: *die crastino*, *de Billena recedens*, *de loco isto*.
- Ús de partícules d'enllaç amb valor consecutiu: *ergo*, *autem*, *itaque*.

Tots són recursos que contribueixen a millorar el lligam lògic del text, la cohesió textual, i a possibilitar, per tant, que l'exposició de les idees responga a un principi de causa-

litat, essencial en una obra historiogràfica, que l'enumeració cronològica de fets no contribueix a destacar. D'altra banda, estilísticament el text resulta més ric, si bé només ho és perquè evita la repetició de la dura sonoritat de *et*. Este aspecte, l'estilístic, no és una de les virtuts que destaquen en la traducció de Pere Marsili. Més enllà del que implica l'ús d'una llengua que en totes les seues expressions tendix a ser literària i les possibles influències de les clàusules mètriques en algú que escriu en una cort que havia begut dels usos de la cancelleria pontifícia, el seu estil respon a l'època i als usos de l'escriptura cancelleresca i notarial. Les màximes llicències estilístiques que es permet es troben en l'organització dels elements bimembres, siga en quiasme o en paral·lel. Són exemples com el següent: «et remanere in propriis laribus et hereditates colere proprias».

Un altre dels aspectes més rellevants de la traducció de Pere Marsili és l'ús de l'*amplificatio*, és a dir, de l'addició d'elements amb relació al text de partida. En la comparació entre els dos texts, hem assenyalat on es troben estes addicions. Repassem-les.

Famulum suum Regem voluit exaltare amplius Dei omnipotentia et toti mundo dare mirabiliter super inimicos fidei gloriosum. Senserunt enim eum saraceni sue conquisitionis, strenuum Xristi pugilem et xristiane fidei atletam invictum. Sentiant eum iam et extranei ac aliorum Regnorum habitatores infideles ad alienam conquisitionem spectantes, et probent in se quod per alios sue secte sequaces fugitivos et exules de eo audierant enarrari. Ecce ad Regnum Murciense se transtulit, qui iam duobus Regnis mirabiliter spoliaverat sarracenos.

Esta *amplificatio* obri el llibre IV i constituïx l'únic pròleg intern que s'inclou en tota l'obra. L'opció presa per Pere Marsili no sembla aleatòria, si tenim en compte que la conquesta de Múrcia, duta a terme a favor d'Alfons X i no en profit propi, resulta un episodi que no és fàcil d'explicar —i encara havia de ser més difícil en l'època de Jaume II—. Marsili focalitza tota l'acció en la fe cristiana de Jaume I i en el caràcter de croada que sempre van tindre les seues campanyes. El breu pròleg està perfectament travat, exposant al principi i al final les idees essencials que es volen transmetre: «Famulum suum

regem [...] mirabiliter expoliauerat sarracenos». Assistirem, per tant, en el llibre IV a la història d'un croat, però amb una profunda fe religiosa que farà possible la seua conversió final i la seua abdicació per a acabar els seus dies en el monestir cistercenc de Poblet, on el croat esdevé monjo.

et Emanuel ratum et gratum haberet, et plenaris eis parceret ad voluntatem Regis. Tante enim afinitatis vinculo Regi coniunctus erat Emanuel eorum dominus, quod, ubi videret Regis voluntatem expressam, nil aliud immutaret.

L'addició de l'oració explicativa introduïda per *enim*, el contingut de la qual és redundant amb l'oració anterior, no té una altra funció que destacar la superioritat jeràrquica i el poder exercits per Jaume I en relació amb Don Manuel, eixe *vinculum Regi* a què estava *coniunctus* el noble. És, sens dubte, una addició de caràcter menor, però una bona mostra de la pràctica habitual del traductor per tal de fer preponderar el personatge principal de la crònica i, sobretot, per tal d'objectivar el que, des d'una perspectiva totalment subjectiva, Jaume I narrava en el *LdF*, on no es fa cap referència explícita a les *obligacions* contretes per Don Manuel, sinó que tot adquireix un caràcter de compromís personal contret pel mateix monarca. En la mateixa línia de plasmar un retrat favorable del rei se situen altres addicions de caràcter menor com la que, abans del passatge que acabem de comentar, afegí l'adverbi *dulciter* a la reconvençió que adreça als sarraïns de Villena. O, pel que fa a la seua potència i poder, les breus extensions en relació amb text català: «et prestare nocumenta que posset; ubi tanta Regis potentia presens esset».

Les ampliacions oracionals, curtes addicions a les quals ens hem referit, tenen igualment un paper estilístic, ja que totes contribueixen a dotar de sonoritat els finals oracionals. En este sentit, tanquen i subratllen les idees i eleven el caràcter literari del text. És el cas de l'addició «set inedia plena», amb la qual recalca l'amenaça que dirigix als sarraïns de Villena. En canvi, altres semblen reflectir les relacions que la llengua usada té amb els usos notariais: «et instrumenta cum eis facere, que sua tempore eorum dominus confirmaret; in sui roboris firmitate», expressió

Taula 3

<i>LdF</i>	<i>CGIR</i>
410 E ells dixerren-nos que-ns graÿen la paraula que-ls haviem dita, mas per lo mal capteniment que-N Manuel los faÿa s'agren ells a levar contra ell. E dixerren-nos que tornàssem a Biar, e que a la nuyt nos respondrien.	At illi dixerunt: « <i>Regratiamur Deo et vobis, o Rex, pro verbo hoc, sed nostri excessus occasio fuit ipse Emanuel, qui nos nimis dure tractabat. Revertatur Rex ad Biar, et nocte proxima dabimus ei verbum, iuxta eorum promissum</i> ».
411 A la nuyt ells nos enviaren .ii. sarraïns ab la resposta; e la .i. d'aquels era latinat. E faeren-nos aquesta resposta: que nós al matí tornàssem là, e que-ns jurarien sobre lur ley que, vinén Don Manuel, ell atorgan los pleyts que nós fariem ab ells e faén-los perdonar ço que feyt havien, que la retrien; e, si açò no-ls perdonava Don Manuel, que ells no-n fossen tenguts; però, si nós los juràvem que no tornàssem Billena al rey de Castella ni a Don Manuel, que anàssem là, e que la'ns retrien.	Miserunt itaque ad Regem duos de suis, et unus linguam latinam noverat, et Regi taliter responderunt: « <i>Velit Rex mane redire ad villam Villene et iurabimus super Alcoranum, quod veniente Emanuele et confirmant pacta que nos vobiscum fecerimus, o Rex, et firmante instrumenta pactorum et remittente nobis hanc iniuriam, nos absque omni dubio castrum reddemus. Attamen si vos, o Rex, Billenam pro vobis volueritis, iurate nobis eam nunquam restituere Regi Castelle, neque Emanueli, et ecce cras reddimus eam vobis</i> ».
414 E ells resposeren-nos que per lo mal capteniment que feÿen d'ells s'eren levats e, si nós los juràvem que-ls retenguéssim per a nós, que-ns retrien lo castell mantinent, mas que havien paor d'En Joffre. E nós resposem-los que d'esta cosa los fariem nós ben segurs, que les cartes primeres los fariem atendre ans que nós los retéssem a-N Joffre; car no-ns estaria bé que entràssem en ajuda del rey de Castella e que-ns retenguéssim los castells que hauríem a tornar a ell o a aquels que-ls tenguessen per ell.	At illi dixerunt: « <i>Ex gravi onere domini eorum, nos, excessimus et devenire ad eorum manus quas tantum ostendimus, formidamus. Sed si vos iuratis nobis retinere nos simpliciter ad vestrum regale dominium, ecce reddimus vobis castrum</i> ». Quibus Rex ait: « <i>Nefaria res nimis esset, et valde etiam ad cogitandum absurda, quod nos intrantes in Regis Castelle auxilium, castra sua vel quorum nobis apropiaremus. Qui sibi vel sub eo dominis singulis locorum restituere teneremur, et non possemus iusto titulo possidere</i> ». « <i>Non sic fiet</i> », inquit. « <i>Sed nos securos vos facimus quod instrumenta prima pactorum erunt in primo valore et habebunt quod debent habere complementum ad vestrum commodum, vobis securitate donata antequam nos reddamus castrum Gauffrido</i> ».

esta última freqüent en les clàusules notariais i en els documents públics; o l'ús del terme *instrumenta*, juntament amb la necessitat de confirmació del *dominus*. Finalment, altres d'estes ampliacions d'un to menor estan motivades per la necessitat que té el traductor d'oferir algun tipus d'explicació. Adés hem indicat l'ús de *enim*, ara, en este fragment, fa servir dos vegades la subordinació causal: «quia sarraceni rebellaverant contra Emanuelem dominum suum; quia se posuerunt in manu Regis».

Per acabar, un dels aspectes més destacables de la *CGIR*, combinat moltes vegades amb l'*amplificatio*, és l'estil directe. El pròleg de l'obra anunciava la dedicació als *dicta*; hem insistit en l'orientació de servir com a model dels predicadors, expressió feta pel contingut, però que es pot fer extensible a la forma. Per esta raó, podem observar que de manera quasi sistemàtica l'estil indirecte, majoritari en el *LdF*, es convertix en estil directe. Esta modificació dóna peu a múltiples addicions i alteracions; en la major part dels casos estes modificacions i addicions seran propiciades per les necessitats

del passatge a reflectir de manera directa les paraules del rei o dels seus interlocutors, i en altres es tractarà d'autèntiques addicions incorporades en estil directe. En el passatge al qual hem dedicat estes línies, les conversions a estil directe són les que es mostren en la taula 3:

En primer lloc, es tracta de complir amb una de les regles fonamentals del gènere historiogràfic, una vegada superada la fase annalística: la de reflectir les paraules dels protagonistes tal com van poder pronunciar-les. En segon lloc, esta inclusió de l'estil directe augmenta el verisme de les escenes i la sensació d'objectivitat, trets fonamentals d'una crònica en el segle XIV. En tercer lloc, encara que puga paréixer paradoxal, també incrementa el caràcter literari de l'obra per, si se'ns permet dir-ho així, la teatralitat que s'aconsegueix en les escenes. Finalment, en el cas concret que ens ocupa, la recreació dels estils directes en què hi ha breus *amplificationes* en el text aconseguix realçar més la figura del monarca. Subratllem a manera d'exemple la contundència amb què rebutja l'oferiment que se li fa per a

apropriar-se dels territoris: «Nefaria res nimis esset, et valde etiam ad cogitandum absurda».

El passatge seleccionat ha evidenciat els mecanismes que Marsili posa en funcionament al traslladar el *LdF* a la llengua llatina. Deixant al marge els aspectes pròpiament lingüístics i les addicions que hem qualificat de caràcter menor, el recurs a l'*amplificatio* i la utilització sistemàtica de l'estil directe són majoritaris en l'obra del dominic.

2.3. AMPLIFICATIO EN EL LLIBRE IV

Presentarem tot seguit l'aparició de grans mòduls d'*amplificatio* en el llibre IV. Procedirem de manera lineal.

2.3.1. LLIBRE IV, CAP. V

Accersisi fecit Rex fratrem Arnaldum de Segarra,
ordinis fratrum predicatorum de territorio
Barchinonensi oriundum, uirum uenerabilem,
opinione et fama preclarum, lectorem sol-
lempnem, qui et fuit prior sui ordinis in
Yspania, quem ipse Rex habebat serum in
exercitu, et uoluit confiteri. (*CGIR*, IV, 5)

L'*amplificatio* respon ara al caràcter explicatiu, d'introducció o ampliació de la informació, tal com indicàvem adés en el cas de l'ús de seqüències introduïdes per *enim* o *quia*. Marsili ha seleccionat, no un personatge qualsevol a qui aplicar l'*amplificatio*, sinó un germà dominic. Tenint en compte els destinataris de la còpia, sembla evident la intencionalitat amb què es fa, la subjectivitat del traductor en la selecció.

2.3.2. LLIBRE IV, CAP. X

Una important *amplificatio* es produïx en el tractament que es dona al passatge del *LdF* en què es fa efectiva la conquesta de la ciutat de Múrcia. El passatge, òbviament, està carregat de patetisme, i per això farcit de recursos estilístics (vegeu la taula 4).

L'addició més significativa és l'oració a la Mare de Déu, que resulta així l'autèntica responsable de la conquesta de la ciutat de Múrcia. Les *amplificationes* estan fetes amb dos intencionalitats: elevar el to èpic de l'escena, la tensió de

l'empresa que s'aborda, per mitjà de la detenció de l'escena, i manifestar amb rotunditat que la gesta es du a terme amb l'advocació de la Mare de Déu. Seguint el fil del que comenàvem en relació amb el pròleg del llibre IV, se subratlla una vegada més el caràcter de croada de les accions abordades per Jaume I.

2.3.3. LLIBRE IV, CAP. XII

El passatge de la conquesta de Múrcia, amb totes les seues *amplificationes*, té un correlat en el capítol XII de la *Chronica*, en què es narra la consagració de la mesquita major com a església, i es dedica l'altar major a la Mare de Déu (vegeu la taula 5).

Les *amplificationes* incidixen, esta vegada, a convertir un relat de la vivència personal del monarca a propòsit de la consagració de l'altar de la Mare de Déu en l'exposició detallada de la seqüència en què es produïx la consagració de la mesquita: la processó i l'orde que han de seguir els seus components, com es produïx l'entrada en l'església, el comportament del monarca i finalment la consagració i la celebració de la missa. Es torna a destacar, per tant, l'oficialitat i la religiositat.

Taula 4

LdF	CGIR
<p>443 E, quant vench al quart dia, aguisam .l. cavallers, ab lurs cavals armats e ab .cxx. balesters de Tortosa;</p> <p>e nós esperam-los costa l'aygua de Segura, prop l'alcàcer, esperan quant vendrían e quant metrien nostra senyera sus e tenrien les torres los nostres. E tardaven molt los nostres de pujar sus;</p> <p>e nós pregàvem sancta Maria de ço que nós desijàvem, que ella fos aquí ahorada e creüda, que u acabàssem, e que ella que-n pregàs lo seu car fiyl. E havien gran dupte que no-ls presessen, pus que tant tardaven.</p> <p>E, quan nós haguem estat .l^a. gran peça, nós vim la nostra senyera lassús en l'alcàcer e les torres guarnides ben e gent d'òmens e de balesters nostres. E davalam en terra, de nostre caval, e grahim a nostre Seyor Déu la mercè que ell nos havia feyta e ficam los jonols, ploram e besam la terra.</p> <p>E tornam-nos-en a nostra albergada.</p>	<p><i>Clemencia Divina suum conferente favorem,</i> die quarta fecit Rex parari quinquaginta milites cum equis suis armatis et scutiferis, et associavit eis centum viginti ballistarios Dartusenses. <i>Et significantibus sarracenis omnia esse iuxta, quod promiserant expedita, misit Rex istos omnes, ut intrarent in alcazer pro eo possessionem civitatis et arcis recipientes, ibidem in alcazer pro munitione loci iuxta ordinationem regiam remansuri.</i></p> <p><i>Ipsis ingredientibus, Rex finem expectabat videre deforis prope aquam fluminis Secure, elevans oculos sepius ad turres, si proprium in turribus appareret vexillum et turres a predicta familia tenerentur. Contraebatur autem mora nimia cor Regis gravi sollicitudine premens, et amara iam suspitione replens viscera, quod proditiose agentes sarraceni hanc electam xristianorum familiam, sub reddendi loci pallio captivassent.</i></p> <p><i>Erigit Rex oculos, neque sui, neque vexillum apparent. Ocasionem huius more mente querit, neque occurrit animo, et iam verisimillum illorum periculum apprehendit.</i></p> <p>Et anxio corde advocatam suam alloquitur: «<i>Ad et est sermo meus, o virgo virginum, ad te cor meum recurrit neatissima Dei genitrix, ad te vultus meus suspenditur, que illum nobis purissima genuisti in quem credimus, per quem redempti sumus, quem verum Deum et hominem confitemur. Tu nosti desiderium nostrum, non telatet intentio nostri presentis laboris. Hoc erat enim nostrum precipuum desiderium, ut in loco isto tua venerabilis haberetur memoria, tua iam deinceps imperpetuum predicaretur virginitas, et tua tuis credentibus, recolentibus, te invocantibus beneficia largirentur. Iam autem prohodolor, cum quie nostra crederetur in ianvis et fructus conferretur labori, merito pertimescimus, merito privari timemus, tardant enim nostri facere quod erat virtutis, quod victorie, quod honoris. Nec iam humana suspicio semper prompta pressumere mala, apparet reprehensibilis, qui in tardatione huiusmodi non potest aliud nisi sarracenorum proditio, et nostrorum captivitas iudicari.</i></p> <p><i>Tu ergo virgo tam admirabilis, mater tam singularis, compatere nostris laboribus, et cum filio tuo obtine feliciter quod timeo impediri. Surge beatissima surge, et toto conamine amplectere pro nobis vestigia redemptoris, funde preces pro hoc negocio, etiam si nos ex peccatis cernas offensos in oculis creatoris. Nullus enim est nobis dubium, quin exaudiat te semper tuus filius pro tua maxima reverencia».</i></p> <p><i>Intervallo magno facto ut omnes nimium mirarentur. Intuens Rex vidit vexillum suum in alcazer et turres optime munitas, fueruntque in eis milites et ballistarii, sicut Rex duxerat ordinandum. Quod cum Rex vidisset, velociter de equo descendens, profundis sed optatis perfusus lacrimis, genibus flexis osculatus est terram, adorans eum qui se fecerat victorem, et benedicens eius genitricem, cuius precibus et meritis se crediderat obtinere.</i></p> <p><i>Non est ingressus Rex, ipsa die Murciam, sed ivit ad locum ubi antea fuerat hospitatus.</i></p>

Taula 5

LdF	CGIR
<p>450 E, quant vench que nós haguem la església, sempre manamhi fer altar de nostra dona Sancta Maria, car en totes les viles que grans fossen, que Déus nos havia donades a goanyar de sarraïns, haviem hedificada església de nostra dona sancta Maria. E per ço car aquesta era la major vila e la pus honrada de tota la Andaluzia, levada Sivília, volguem honrar lo nom de la Mare de Déu, que y fos ella honrada per tots temps.</p>	<p><i>Laudabilem suam consuetudinem Rex obliviſa nesciens, qua in omnibus civitatibus et villis quando manibus et errore infidelium ereptas divinas favor sibi concessit, altare mayus hedificare conſervat in honorem ſemper virginis Dei genitricis Marie, attendens conſideratione devota, quod hec erat mayor villa et honore precelſor que in tota Andaluzia eſſet poſt Yſpalim, mandavit in dicta mezquita mayori hedificari altare, ut domus que tot annis illi pseudo prophete ſervierat erroneo cultui, iam facta mutatione per dexteram excelsi beatissime matri et virgini perpetuis temporibus deſerviret.</i></p>
<p>451 E, quan vench al segon dia, e fo aguizat l'altar, nós lo faem guar nir gran matí ab la roba de nostra capela e molt honradament e nobla. E fo ab nós Arnau de Gurp, bisbe de Barcelona, e-l bisbe de Cartagènia; e tots quants clergues nós trobam, nós los faem guar nir ab capes de samit e d'altres draps ab aur. E ab nostres creus e ab ymage de nostra dona sancta Maria moquem de la albergada on nós estàvem en la ost e a peu venguem e entram per la vila entrò a la església que haviem hedificada de nostra dona sancta Maria.</p> <p>E, quan vim l'altar e-ns acostam a ell, pres-nos tan gran devoció de la gràcia e de la misericòrdia que Déus nos havia feyta per prechs de la sua Mare; car no passàvem entorn de Múrcia nulla vegada, que nós no la pregàssem que nós hi poguéssem metre lo nom de la verge gloriosa sancta Maria; e ella pregam, e-l seu car fiyl féu-nos omplir nostra voluntat. E nós, abraçats ab l'altar, ploram tan fort e tant de cor, que per anadura d'una gran milla no-ns poguem partir d'aquel plorar ni de l'altar.</p> <p>E faem cantar <i>Veni Creator Spiritus</i> e puyſ la missa de <i>Salve Sancta Parents</i>.</p> <p>E, açò feyt, entram-nos-en en l'alcàcer albergar ab gran alegria.</p>	<p><i>Introducitur crucifixus in suam ecclesiam, clerus subintrat, cantat «Veni Creator Spiritus». Et duo antistites ymaginem virginis accipientes de manu ferentium, cum inefabili gaudio collocant in altari.</i></p> <p>Secunda die post altare hedificatum precepit Rex super vestiri excellentissimo capelle regie apparatu. Et processione devotissime ordinata crucibus cristallinis et argentiis premissis, subsequentibus clericis omnibus capis induti serici ymnos et gratias Deo cantantibus. Capita erant huius ecclesiastici cetus Dominus Arnaldus de Gurbo Barchinonensi Episcopus, et Cartaginensis Antistes, induti pontificalibus ornamentis. Sed in tam sollempni processionis ordine ante duos Episcopos cum debita reverencia portabatur ymago ſemper virginis pannis ab alto super extensis aureis. Et ecclesiastica maturitate processit clerus a domo Regia exteriori, intrans per portas Murcie versus ecclesiam, ubi ymago ſemper virginis collocaretur tot preventa honoribus, quasi sponsa in proprio thalamo. Et mesquite mayoris vocabalum in beate Marie Ecclesiam felici comercio commutaret. Sed post Episcopos apparebat Rex gloriosus atleta fidei, xristi pugil, devotus virginis, ampliatur Ecclesie ſemper invictus, et huius diei leticie tanto desiderate tempore apprehensor, cor habebat repletum gaudio, et frequenter gratias agens dirigebat ad celum suorum lumina oculorum. Ibant post Regem tot nobiles, tam pulcra milicia, tantaque multitudo popularis. Ibi cantus, ibi tubarum clangor, ibi voces populorum, ut tota Murcia inaudita usque adhuc leticia resonaret.</p> <p><i>Accedit Rex et Regine celi figuram in altaris solio positam aspiens, flectit genua, extensis brachiis altare complectitur, et tante devotionis et interioris dulcedinis voce perfunditur, ut oculis eius fonte lacrimarum concesso, piisque ac profundis genitibus, omnibus videntibus ad devotionem motis, per spacium itineris unius miliaris, ab altaris amplexibus non potuerit separari.</i></p> <p><i>Videbat enim, ut postea retulit, desiderium suum de celo completum absque documento suorum. Et non se recipiens pre gaudio illi atribuebat presentem victoriam, quam sepius invocaverat, cui se totum comiserat, pro qua quod nunc videbat optaverat, cuius se sensit ſemper piis patrociniis adiuvere.</i></p> <p><i>Peractis huius prospere incoationis ac ecclesiastice purificationis per Episcopos sollempniis: Salve Sancta parens, voce grandi et forti incipitur, et missa de beata virgine sollempnissime celebratur.</i></p> <p>Post quam Rex alcazer ingreditur et omnes per diversa hospicia collocantur.</p>

Taula 6

LdF	CGIR
<p>484 E, quant vench al tercer dia o al quart ans de Sancta Maria de setembre, nós fem vela e estiguem tota aquela nuyt en roda; e erem pus de .xl. milles fora.</p> <p>E, quan vench al matí, dix En Ramon Marquet: «Senyor, semblar m'ia que vós deguéssets tornar là en la terra, per ço que tota la companya se recuylís e que-ns veessen; e, si no, errar-nos an en la mar e no us poran trobar». E vim que deya raó e faem ço que havia dit.</p>	<p>XXIV Mensis noni die quarta intravit Rex mare <i>in Barchinonensi littore</i>. Datisque vento velis processit usque ad quadraginta miliaria, defecitque ventus, et per totam noctem, <i>ut more illius generis hominum verba loquamur</i>, fuerunt in rota.</p> <p>Mane facto Raimundus Marqueti, <i>civis Barchinone, navalis artis peritissimus</i> dixit Regi: «Sanum ego domine de consilium, ut ad terram revertamur, et familiam compelletis ad recolligendum se, videant vos omnes. Alioquin, divertant in mari a via vestra, et vos extunc non poterunt invenire». Placuit Regi</p>
<p>485 E, quant nós fom tornats, no y trobam sinó .l^a. galea, car tot l'altre estoll se n'era anat ves la mar de Ciges. E ab aquela galea tornam-nos-en en la mar; e e-ls altres leyns acostaren-se a Manorques.</p> <p>E, quant vench al matí, veem les veles bé .xxv. milles envés la mar de Manorques; e podien bé ésser .xvii. veles. E anant tot aquel dia e tota aquella nuyt e l'altre dia a hora de vespres levà's .i. orre temps de levant, e féu .i. arch blau e vermayl d'aquests que dien de Sent Martí, e levà's .l^a. manega e anà ferir en la mar, e de blancha que era tornà tota negra. E depuys vench el levant e començà quant lo sol era en la posta; e féu-ne molt tota la nuyt, sí que, sempre que-l temps se moch, haguem calar, e no veýen negun leny ne neguna nau. E açò fo lo dissapte a la nuyt, vespre de Sancta Maria de Setembre.</p>	<p>et rediens non invenit in plaga barchinonensi nisi unam galeam, omnes enim recesserant versus mare Cigiarum. Adiuncta sibi galea ista dedit Rex vela,</p> <p>et sequenti mane apparuerunt alonge decem et septem vela distancia per viginti quinque miliaria versus mare Minorice, et die illa et nocte versus Minoricam navigaverunt. Sequenti die circa horarum vesperarum <i>fuit Rex in directum Minorice</i>, et flante subito subsolano apparuit iris in nubilus, et de missus est orribilis turbo quasi albescens magna manica in mare, que in fuliginosam speciem conversa est. Et fortificatus est nimium subsolanus circa solis occubitus, et flavit graviter tota nocte. <i>Quo flare incoante demiserunt vela et fuerunt sine velis</i>, neque aliquod de lignis precedentibus apparuit. Erat vesperi diei sabbati et vigilia nativitatis virginis genitricis.</p>
<p>486 E, quan vench lo digmenge, mudàs's lo vent en ixeloch e durà tot aquel dia tro a la mija nuyt e, quant vench a la mija nuyt, mudà's en lo lebeg. E en lo diluns féu pus fort temps que no havia feyt lo dissapte ni-l digmenge, que tots los .iiii. vents s'ajustaren e tots .iiii. combatien-se; sí que-ns durà lo dimars, tot dia e tota la nuyt, entrò al dimecres, que anch aquest mal temps no cessà,</p>	<p>Mane autem flavit Eurus, et duravit tota die usque ad noctis medium, et tunc cessit Affrico. Die lune fuit tempestas valida et importabilis, <i>ut videretur conflictus concurrere subsolani contra Favonium, et huius ad illum, septentrionis contra Austrum, et istius contra illum. Confusus est in tam gravi perturbatione ventorum, et mare eferbuit</i>, et toto die Martis <i>et node nulla requies, nullum remedium, nulla venti quietatio, nulla tempestuosi maris minoratio intervenit.</i></p> <p><i>Plenus multiplici dolore Rex recursum habuit orando ad virginem virginum ita dicens, et secedens ab omnibus in parte illa navis que dicitur paradus. Sic ergo orans ait: «Eia virgo genitrix, que Valentie plures et maxinas tuas virtutes ostendis, que in multis marinis et terrenis periculis me tua benignitate audisti, nunc absecro, ut me et omnes meos in tanto discrimine adiuves, et pro nobis tuum dulcissimum filium dominum nostrum interpellare digneris, ut inter tot adversa incolume custodiat et conservet. Si etiam viaticum hoc quod nos pia intentione percurrimus, utile esse debet nobis, et xristianitati proficuum, filii tui summa providentia impedimenta huiusmodi sua virtute depellat, et tempus ad transeundum congruum suis peregrinis servitoribus administret. Non enim nos dampna quecumque temporalia pro utilitate fidei incurrere pertimescimus, non, si contingat, mortem amplecti. Sed si inutiliter labor noster exerceri debeat, si favor tui filii nequaquam condescendit. Revertamur in pace ad propria vobis, ubi nos voluistis eligere, servituri. Neque tua, o mater Dei, pietas nos deserat, ut ad portum nocivum cogamur accedere, sed talem vere portum tribue, unde ad tuum aliare recurrere valeamus.</i></p>

<p>sí que deïen los mariners que havien estat .xxv. o .xxvi. vegades en Ultramar que anch no viren ta-mal temps con aquel era estat.</p>	<p>Non redit tempestas Regis affectui. Sed adeo invalescit, ut desperati naute, qui iam, vicesies et amplioribus vicibus ad ultramarinas partes navigarant, confiteri cogerentur, se tam periculosum tempus toto vite sue tempore non vidisse.</p>
<p>487 E, quan vench aquel dia, vim la nau del Temple sobre nós, e envià'ns messatge que el timó havia trencat e que-ns pregaven que-ls en déssem .i. E nós volíem-lo'ls donar, e dix-nos En Ramon Marquet que no u faéssem, car la nostra nau no devia anar meyns de .i. timó que haja sobrer. E sobre açò partí's de nós, e perdem-la, la nuyt, de veer. E contra-l vespre vench la nau del sagristà de Leyda (que puys fo bisbe d'Ozca) e passà'ns per popa, e la nau del comanador d'Alcaniç, qui era dels frares de Calatrava.</p> <p>E nós clamam En Ramon Marquet e En Galceran de Pinós, que eren en la nau ab nós, e alguns cavallers que y havia ab nós, e dixem-los que hoïssen la paraula que nós los volíem dir; e dixem: «Ramon Marquet, sembla-nos que nostre Seyor no vol que nós passem en Ultramar. Car ja altra vegada nós n'érem appareyllats per passar là, sí que .xvii. dies e .xvii. nuyts durà lo mal temps, que anch no-ns poguem recuyllir; e era ja passada la festa de Sent Miquel ben per .viii. dies».</p>	<p>Et ecce navis Templi super eos apparuit. Significans temonem habere fractum, rogansque ut detur sibi alius, et mandavit Rex sibi dari. Prohibuit autem Raimundus Marqueti dicens, quod fatuum esset, navem ubi Rex esse sine superfluis temonibus navigare. <i>Similis enim casus, quem Deus avertat, posset accidere, et tunc temones illi necessarii apparerent.</i> Tenuit viam suam navis, et nox superveniens illam ab oculis Regis abscondit. Et ecce venit navis sacriste llerdensis, <i>Jacobi de Roca</i>, qui fuit postmodum Oscensis Episcopus, et navis preceptoris Alcanizii eum Calatravensibus, transiveruntque per pupim navis Regie, <i>tempestatem illam quasi ultra vires proprias subportantes.</i></p> <p>XXV <i>Fractus mente Rex ad tam diuturnum perditionis periculum et nimium compassus suis</i>, fecit ad se venire milites qui secum erant, Petrum de Queralto et Raimundum Marqueti, et ait: «Raimunde Marqueti, videtur quod Dominus non approbat quod nos facimus, nec viaticum nostrum ad ultramarinas Regiones gratatur ei fiat. Modo enim impedit nos iam tot diebus, ut aspicitis, et iam vice alia nos hoc idem attemptantes totaliter impedivit. Tunc enim decem et octo diebus et totidem noctibus tempestas vigit; erantque transacti dies sex mensis Octobris».</p>

2.3.4. LLIBRE IV, CAP. XXI

El capítol **xxi** comença amb una *amplificatio* l'objectiu de la qual és remarcar la glòria del monarca davant de la proposta que li fa el rei dels tàrtars:

Rumor magnus ortus est in domibus Regum ipsorum, et fama Regis clare laudis suscipit incrementa, adventus Tartarorum, paulatim, divulgatur, et Regis propositum ad ultramarinas partes omnes agnoscunt. Locuntur diversi de hac materia, et felices se reputant, si cum Rege a Tartaris invitato potuerint transfretare.

2.3.5. LLIBRE IV, CAP. XXIV

Així mateix, el capítol **xxiv** constituïx, amb la conquesta de Múrcia ja analitzada, un dels passatges amb més tensió. Ací es relata l'intent de Jaume I de fer la croada, i es produïxen tot tipus de modificacions (vegeu la taula 6).

A més d'algunes *amplificationes* menors de caràcter informatiu essencialment, el més important és l'addició de la nova pregària a la Mare de Déu que fa el rei Jaume I.

2.3.6. LLIBRE IV, CAP. XXV

El mateix capítol **xxv** presenta al final una addició que una vegada més té a veure amb l'orde de predicadors: (vegeu la taula 7).

Taula 7

LdF	CGIR
<p>490 E, quant vench en l'altre dia, nós haguem el garbí dolç e amorós, e menà'ns a aquel port. E altre dia matí anam-nos-en a la esglesia de nostra dona Sancta Maria de Vallvert a grayr-li la mercè e-l bé que.ns havia feyt, de getar-nos d'aquel perill en què haviem estat. E, nós qui érem e-l port, dix-nos .i. sobrecoch nostre qui era exit defora en .l^a. barca que y trobà frare Pere Cenre e frare Ramon Martí e que eren venguts de Túniç; e ells demanarem qual nau era aquela, e ells dixeren que aquela nau del rey, que-s n'era tornat per ço car no havia temps. E, així con nós nos cuydam que alí-ns esperassen, ells se n'anaren a Muntpeyler.</p>	<p>Facto mane flavit Leuconotus amicabile, et deduxit ad Aquas Mortuas,</p> <p>exivitque ad terram ille qui totius preerat, et invenit duos fratres predicatorum in terra, qui tunc venerant Tunicio, videlicet fratrem Franciscum Cineris, et fratrem Raimundus Martini. Et interrogaverunt illum de navi que portum intraverat; respondit ille, quod navis erat, in quam erat Rex, qui propter ventu contrarium reverti cogebatur. Cumque persone autentice ac in oculis Regis, et multorum Regum fidelium et infidelium plurimum venerabiles, noti fuissent Regi, optabat Rex, quod ibidem eum expectarent de navi egredientem, et ipsi ad Montempessulanum ascenderunt. <i>Erat frater iste dignus memoria ffrater Raimundus Martini, persona multum dotata, clericus multum sufficiens in latino, philosophus in Arabico magnus Rabinus et magister in hebrayco, et in lingua calcaica multum doctus. Qui de Sobiratis oriundus, nedum Regi, verum sancto Lodovico, Regi francorum et illi bono Regi Tunicii, carissimus et familiarissimus habebatur. Qui talem sue scientie non abscondens duo opera fecit ad convincendam perfidiam iudeorum, in quibus excellenter relucet sua sapientia, fecit et diversa opera contra sectam sarracenorum eloquentia plena ac veritate fundata, ut merito corpore mortuus, Deo vivus, eius memoria non deficiat, sed inter viros illustres sui ordinis perpetuo habeatur. Hic ab ingressu ordinis quinquagesimum annum agens tam reverenda canicie dives, eius sensibus etiam propter tantum senium minime immutatis, Barchinone quievit. Alius autem scilicet frater Franciscus Cineris, germanus illius fratris Petri Cineris, qui in vita habuit spiritum miraculorum, iacetque in Ecclesia Fratrum Barchinone, vir fuit magne sanctitatis, ac inter principes clare opinionis. Ob eius amorem et specialem affectionem, ac presentialem instantiam, dedit Rex Francie unam spinam de corona dominica conventui predicatorum Barchinone.</i></p> <p>In crastino applicationis Regis ad Aquasmortuas, ivit Rex ad Vallemveridem, visitansque altare beatissime virginis, retulit gratias pro liberatione sua a ianuis mortis. Et exierunt ad Regem Episcopus Magalonensis, et filius Raimundi Galcelmi, dixeruntque Regi: «<i>Si vos vultis, Domine, nos ibimus vobiscum et renovabimus victualia, quia familia vestra multum desolabitur nisi videant vos in mari</i>».</p>
<p>E nós en l'altre dia matí anam-nos-en a Vallvert per grayr a nostra dona sancta Maria la mercè que.ns havia feyta. E exiren a nós lo bisbe de Magalona e lo fiyl d'En Ramon Gaucelmp e dixeren-nos, sempre que fom venguts, que, si nós ho volíem, que ells tornarien ab nós a la mar, e que podíem refrescar aquí de conduyt, per ço can nostra companya seria molt marrida, si no-ns hi trobaven.</p>	

2.3.7. LLIBRE IV, CAP. XXVIII

No podem deixar de citar l'*amplificatio* que es produïx en el capítol ^{xxviii}, que correspon al capítol 501 del *LdF* (taula 8).

Taula 8

<i>LdF</i>	<i>CGIR</i>
501 E puy ^s vench-nos ardit que·l rey de Castella se volia veer ab nós entre Requena e Bunyol; e nós responem-li que·ns plahia. E exim a ell per reebre-lo, per cor que nós li mostràssen el regne de València; e exim a ell a Bunyol e puy ^s al camí de Requena e reebem-lo bé e gent, a ell e a la regina, car pus que nós la haviem casada ab lo rey de Castella no era entrada en nostra terra. E, ans que él vengués, ordonam con fos ben recuylit del bisbe e dels cavallers e dels bon hòmens de la ciutat. E faeren fer jochs molts e de maraveyloses e de diverses; e fo la vila bé encortinada, e lits per les places de la vila. E entrà en la ciutat, e fo acuylit bé e alegrement, sí que meylor no poguera ésser acuylit en vila neguna que fos poblada de .c. ayns a ençà con ell fo acuylit e ben bastat de tot ço que havia mester. E tenguem-lo alegre e pagat de tot ço que ach mester mentre hi fo ab nós, e de casa e d'altres coses.	<i>Requiritibus quibusdam negociis</i> , petiit Rex Castelle videre Regem inter Requenam et Bunynol, venitque cum eo Regina Castelle sollempni ac Regio apparatu. Exiit Rex ad colloquium, <i>rogavitque ut Rex Castelle cum sua consorte veniret ad civitatem Valencie</i> . Desiderabat enim Rex videre eam ibi quia ex quo fuerat Regi Castelle per matrimonium coniuncta non intraverat terram patris. Ante igitur eorum ingressum in Valenciam disposita fuit pulcherrime civitas cortinis et pannis sericis et aureis magnifice palliata, lecti per vicos strati cum infinitis localibus, <i>vasa preciosa in comuni prospectu superposita</i> , hinc ludi, hinc instrumentorum sonus, <i>et milites ac cives diversos eis diversimo de honores exhibent, et toti civitas tam novo populata tempore in presentia advenientium exultavit</i> . <i>Mirantur Yspani de tam nove nobis civitatis grandi habundancia, et in tantarum divitiarum contemplatione letantur, de ordine et modo recipientium stupent, et leticiam veram de tantorum hospitem introductione regia apprehendunt</i> .
502 E puy ^s partí's de València, e nós anam ab ell tro a Billena; e pregà'ns que estiguéssim alí, ensemps ab ell .iiii. dies, e faem-ho. E puy ^s presem aquí comiat d'ell, e ell anà-sse'n envés Múrcia, e nós vinguem-nos-en a Xàtiva e d'aquí anam-nos-en ves Dénia. E aquí nós faem .I ^a . pobla que à nom Orimbloy e faem altra pobla en val d'Albayda, que ha nom Montaberner.	<i>Diebus autem aliquibus in summa leticia et magna necessariorum copia, ac frequentis venationis delectatione deductis</i> secutus est Regem Castelle Rex usque Billenam, fuitque cum eo ibidem diebus tribus. Ipsoque versus Murciam recedente, rediit Rex Xativam. Inde Deniam tendens ubi hedificavit Orimbloy et per vallem Abbeyde reveniens aliam fecit ibi populationem, quam Montaverner <i>usque hodie nominamus</i> .

No sols hi ha addició en el text per a comunicar-nos la sorpresa que causa als *Yspani* la ciutat de València, sinó que també hi ha un enfocament totalment diferent de la bona rebuda de la visita: mentres Jaume I en la seua redacció prioritza l'acollida que rep el rei castellà i la seua filla, aspecte amb el qual fa que la ciutat rivalitze amb totes aquelles que han sigut conquistades en els últims cent anys, Pere Marsili subratlla la magnificència de la ciutat en termes absoluts, insistint en el poc de temps transcorregut des de la seua conquesta pel monarca aragonés.

2.3.8. LLIBRE IV, CAP. XXXVII

El passatge següent que mereix la nostra atenció torna a situar l'escena a València, on el rei rebrà la invitació del papa per a assistir al Concili de Lió. Els texts per a compararlos són els de la taula 9.

Taula 9

LdF	CGIR
<p>523 E puyt tornam-nos-en en València; e, quan fom a Algezira, vench-nos missatge de l'apostoli, per no frare Pere d'Alcanà, ab carta de l'apostoli Gregori .X., en la qual carta era contengut que'ns pregava que li donàssem conseyl e ajuda sobre'l feyt de la Sancta Terra d'Oltramar.</p> <p>E planch-nos molt e fom-ne molt alegre; e trametem-li a dir que nós hi seríem al dia que ell nos enviava a dir. E appareylam-nos d'anar al concili a Leó, així con ell nos ho havia dit e pregat. Ans de gran temps que nós fóssem là, faem-hi pendre nostres hostals, e haviem-hi enviat ço que mester hi haviem bé a .ii. meses o a plus. E moguem, mijan Quaresma, de València e anam-nos-en a Lleó. E, quan fom a Gerona, l'infant En Pere, fiyl nostre, convidà'ns lo dia de Paschua a Torroela, e alí estiguem ab ell. Puyt exim d'alí e anam-nos-ne ves Perpinyà, e ell seguí'ns tro là, e aquí manam-li que se'n tornàs. E nós anam-nos-en ves Monpeyler e aquí estiguem .viii. dies; puyt metem-nos e'l camí.</p>	<p>et postmodum Valenciam est regressus.</p> <p>XXXVII Venerabilis frater Petrus Dalcana, <i>vir religiosus et in Divinis scripturis plurimum illuminatus, de ordine ffratrum predicatorum, sanctissimi patris ac domini, Domini Gregorii decimi, Summi Pontificis legatus venit ad Regem, et ipsum Algezire inveniens tractavit cum eo diversa negocia, grata quorum venerat. Et inter cetera papelem litteram sibi obtulit, in qua Summus Pontifex Regem ad consilium invitabat, iniunges ut Lugdunum personaliter accederet, ubi assignaverat propter negocium ultramarinum consilium generale. Et quia Divina coadiuvante gratia ipse Rex erat per totum orbem ad dissipandam sarracenorum rabiem famosissimus, et gentium fideli fortitudine predives, prestolabatur in concilio eius consilium et adiutorium petebatur.</i></p> <p>Perfusus est cor Regis vehementi gaudio ad huius littere papalis tenorem, et promisit se iturum, vita comite et salute. Tempus vero assignati concilii Rex necessaria providencia preveniens, misit domesticas suos ad occupandum hospicia, misitque pro duobus vel tribus mensibus omnia necessaria ad locum, <i>quemadmodum Regia magnificencia requirebat.</i> Circa medium quadregesime Rex recessit Valencia et Lugdunum pergens transivit Gerunda, ubi Infans Petrus invitando rogavit Regem, ut instantis pascatis festum teneret cum eo Turricelle. Quo transacto, secutus est Regem Infans Petrus usque Perpynyanum, et ad Regis expressum verbum non ivit ulterius, sed vale facto rediit, et Rex in Montepessulano octo dies peregit.</p>

Podem observar la diferent organització del missatge i l'*amplificatio* que té per objecte magnificar el monarca en el seu paper com a croat, en el que significa la seua consagració com a *miles chrtistianus*.

2.3.9. LLIBRE IV, CAPS. XLVII-XLIX

L'*amplificatio* més extensa de tot el llibre IV és la que comprén tres capítols complets, XLVII, XLVIII i XLIX, referits a la figura de Ramon de Penyafort, i que comencen de la manera següent:

Thesaurum optimum humili operimento opertum habebat eo tempore in civitate Barcinonensi media-

tor Dei et hominum Christus Ihesus, quem tanta tempore diuturnitate probatum, tanta per totum orbem celebri fama diffusum, tanta in Romana curia opinio-ne preclarum, tanta in Hispania sanctitate vulgatum, ipse Rex regum in festo Regum, et in horum regum presentia venerabilem illum ac felici memoria dignum fratrem Raimumdum de Pennaforti, ordinis predicatorum dono singularis honoris voluit honorare.

El capítol XLVII descriu l'aspecte i relata la biografia de Ramon de Penyafort. Este passatge permet a Marsili ser lliure totalment quant a l'estil que hi aplica; d'això, en donarem una sola pinzellada. Quan descriu el retrat del personatge fa servir

una seqüència habitual en els texts historiogràfics que té el seu origen en Sal·lusti; es tracta de la utilització de sintagmes nominals en posició paratàctica:

in quo quasi repente velut summus effectus apparuit humilitate excelsus, perfecta paupertate locuples, sincera carnis sue integritate secundus, oratione suspensus, zelo virtutum insignis, vitiorum obiurgator rigidus, patientia firmus, fide clarus, spe erectus, charitate accensus, temperantia parcus, fortitudine invictus, iusticia rectus, prudentia predictus, et omnium virtutum vas preciosum et solidum, ad commune sui ordinis regimen per capitulum generale assumptus, tercius post virum Dei beatum Dominicum Magister et rector ordinis officio et merito est assumptus.

El capítol següent, XLVIII, està dedicat a l'exposició dels miracles realitzats per este germà predicador, i només és autènticament rellevant perquè ofereix una justificació per a esta extensa digressió:

Sed ne digressionis huius nimis seriem protraham, nolo per singula exponere, neque ad specialia descendere, licet non faceret presenti preiudicium operi, quia in cronicis papalibus et imperialibus aliquando fit mentio de illis sanctis qui suis temporibus floruerunt; ut igitur tam victoris Regis preconium in hoc opere clarius haberetur, inserta est rationabiliter venerabilis patris huius historia, qui ipsius Regis familiaris extitit, et ipse Rex eius exequias sua regis presentia honorabit. Ad tantorum igitur miraculorum frequentiam prelati, principes et consulatus civitatum excitati, supplicaverunt Santo Romano Antisti pro viri Dei canonizatione semel, bis et tercio. Et negocium huiusmodi commissum extitit tribus cardinalibus, qui utrum Romani inquisitores ad examinandum miracula mitti debeant, iudicarent. Sed quum negocium properari cerneretur, et res optato fini appropinquaret, varias interpositis et plures solemnibus nunciis, intervenit Regni Sicilie per domum Aragonie occupatio, et negocium domum Aragonie Occupatio, et negocium in curia favorem perdidit habitum et habendum.

Induto autem propter digressionem hanc habito, literam sacra concilia Tarraconensis interfero, cuius tenor talis habetur.

Pere Marsili remarca que es tracta d'una pràctica habitual en les cròniques, i per tant s'inclou en el text per a exaltar la figura del monarca. D'altra banda, subratlla que la canonització tingué relació amb el conflicte sorgit a conseqüència de la «Regni Sicilie per domum Aragonie Occupatio». Un aspecte que, com és sabut, tenia un caràcter de primera magnitud en la figura de Jaume II, i per tant era de plena vigència. Per això, tot l'últim capítol, el XLIX, consistix en la transcripció de la carta al papa del Concili Provincial de Tarragona que sol·licitava la canonització el 1279, i que, de fet, no es va produir fins al 1601. Este document ens permet comparar estilísticament l'enumeració de virtuts que fa Marsili amb l'estructura més habitual del llatí medieval sense aspiracions de caràcter estilístic:

Non enim sufficienter explicare sufficimus humilitatem eius in cordi, dulcedinem in sermone, strenuitatem in opere, fervorem in charitate, in orationibus vigilantiam, in consiliis prudentiam, in moribus disciplinam. Sed neque omnino litere devotio patitur, quantum et quomodo zelo fidei succensus ad genera linguarum ut addicerentur a fratribus sui ordinis, studium impenderit et conatum.

Esta llarga *amplificatio* complix diverses funcions en la *CGIR*, segons el nostre parer. La primera és la que el mateix traductor declara en la digressió: contribuïx a realçar més el personatge principal de la crònica, i això és un aspecte habitual en este tipus d'obres, plenament justificat en este cas per la relació establida entre els dos personatges. La segona funció, la de servir com a instrument per a la predicació, respon a la pertinença del traductor a l'orde dels dominics, del qual va ser superior general. De fet, tal com s'indica en el preàmbul, una còpia de la *Chronica* anava destinada als germans predicadors de Mallorca. Pareix fora de dubte que esta segona funció, una motivació subjectiva, és el motor principal de les múltiples insercions referides als dominics, i troba la seua justificació interna amb la primera. Hi ha una tercera funció possible que s'associa al paper que va poder tindre esta traducció en les relacions entre el papat i Jaume II: si, com apuntà Finke, la traducció pretenia

reforçar les pretensions del monarca aragonés per a obtenir el suport papal en el seu projecte de croada contra Almeria, Pere Marsili, amb el ple consentiment més que probable del rei, introduïa per mitjà d'esta digressió una no velada defensa de la canonització de Ramon de Penyafort; per a això, feia una exposició canònica de la vida, els miracles i l'instrument jurídic que l'havia de fer possible. Com hem anticipat, l'èxit en esta comesa corre en paral·lel a l'obtingut per Jaume II de cara a la seua croada d'Almeria, és a dir, cap.

2.3.10. LLIBRE IV, CAP. LIX

Arribem a l'última *amplificatio* corresponent al capítol *LIX* que tanca l'obra (vegeu la taula 10).

La transformació a estil directe de les paraules del monarca dota de més veracitat i tensió l'escena en la qual Jaume I renuncia al seu poder terrenal i pren els hàbits cistercencs per a acabar els seus dies al monestir de Poblet. Ara bé, este mateix estil directe dóna ocasió perquè s'amplifique l'escena d'una manera molt significativa: el traspàs de poder regi a la persona de l'infant Pere, i per a fer-ho utilitza el símbol de l'espasa, «quo per manum Dei semper victores fuimus, et porta tecum, et viriliter age», símbol de les conquestes que havia dut a terme i que continuarà Pere el Gran amb el domini de Sicília, que passarà al seu fill Jaume II, que, potser, si aconsegueix la butla de croada, podrà arredonar amb la conquesta d'Almeria.

Finalment, l'última addició afecta el caràcter sagrat que la figura de Jaume I el Conqueridor va adquirir després. Les paraules de Marsili fan entreveure una certa olor de santedat, «homo iste tam nobilis abiit in regionem longinquam futuri seculi accipere sibi regnum celestis premii, et in die lune plene, idest universalis resurrectionis, rediturus ad corpus cum sanctis ac gloriosis celi civibus perpetuo regnaturus», com ja el papa Bonifaci VIII havia concedit a Lluís IX de França en 1297. Jaume I, en la redacció de Marsili, ix de l'autobiografia adreçada als seus successors i es convertix en mite de la cristiandat, i la seua obra, en historiografia al servici de la corona.

2.4. L'ÚS DE L'ESTIL DIRECTE EN EL LLIBRE IV

Quasi tots els passatges que hem mostrat fan servir les paraules dels protagonistes en estil directe. Si bé l'estil directe té presència en el *LdF*, la sistematicitat amb què actua Marsi-

li és reveladora; i també hem tingut l'oportunitat de comprovar de quina manera aconsegueix augmentar el dramatisme de les escenes per mitjà d'este mètode, donant rang verdaderament literari, d'acord amb els paràmetres de l'època, a la redacció *veraci stilo sed vulgari*. No és este l'espai per a fer un estudi exhaustiu de la tècnica usada per Marsili en la construcció de l'estil directe, ni amb això subratllar l'aportació que la traducció de Marsili fa al relat amb la utilització d'este recurs, sinó que ens limitarem a enunciar dos passatges que s'afigen als estils directes que ja hem presentat, tant diàlegs com monòlegs, i en este últim cas ens referirem a les oracions del monarca, tant en el moment de la conquesta de Múrcia com per a implorar l'ajuda de la Mare de Déu davant de la possibilitat de naufragi al començament del seu viatge a Terra Santa.

Els dos passatges tenen com a característica constituir *amplificationes* en relació amb el text original en llengua catalana i els dos posseïxen una gran extensió. D'esta manera, completem el catàleg de les aportacions addicionals que du a terme el traductor de l'obra en el llibre IV. A més, responen a dos models diferents: (i) el diàleg extens a través del qual es narra la conversació entre Alfons X i Jaume I referent a l'ambaixada del Khan (cap. xx), en què les addicions tenen per objecte reforçar les paraules de Jaume I i la seua missió divina, i (ii) el discurs del papa Gregori X amb motiu de la inauguració del Concili de Lió (cap. xl).

3. APUNT SOBRE LA TRADUCCIÓ DE MARSILI EN LA TRADICIÓ DEL *LdF*

El trasllat d'una llengua a una altra ja suposa un punt d'intersecció entre dos espais literaris. Ara bé, quan es tracta d'un text esta intersecció pot tindre implicacions manifestes en la història del text de partida i la seua transmissió a la posteritat. La pregunta no resolta és el paper que en este punt i en relació amb el *LdF* té la traducció de Marsili. Apuntarem algunes qüestions pel que fa al llibre IV.

Ferrando i Escartí (1995: 14) corroboren que la versió en llengua catalana és anterior a la versió llatina, enfront de les opinions contràries manifestades en el passat, i ho fan amb els arguments següents:

Basta cotejar la versió de Marsili amb els manuscrits més antics del *Llibre dels fets* per a posar en

Taula 10

LdF	CGIR
<p>565 E, totes este paraules dites, l'infant damunt dit, així con fiyl hobedient a pare, reebé los nostres manaments dessús dits e-lls prechs, així con a bons e a vertaders, e promès-nos complir tot açò damunt dit.</p> <p>E abans que ell de nós se partís, en presència d'él e de tots aquells qui a les paraules dessús dites eren estats, en honor de Déu e de la sua beneyta Mare, que a nós e aquest segle molt d'onrament e d'ajuda nos havia feit, e en remissió de nostres peccats, e en presència de tots los richs hòmens e dels cavallers e dells ciutadans, renunciem en poder del dit fiyl nostre, l'infant En Pere, lo qual hereter lexiem a tots nostres regnes e a tota nostra terra. E vestim-nos l'àbit de Cistell e-ns faem monge d'aquell orde. E-l dit fiyl nostre, per complir lo manament que nós li haviem feit, pres comiat de nós, e tots los richs hòmens e-lls cavallers, ab grans plors e ab grans làgremes; e tornàse'n en Xàtiva per establir la frontera.</p>	<p>Respondit Infans sicut filius patri obediens, recepitque eius, mandata cum omnimoda reverentia, et omnia se complere promisit.</p> <p>LIX Venit hora ut Infans Petrus de stabiliendis castras iussionem patris impleret, et ad patris instantiam esset Xativam rediturus, fecit Rex vocari omnes altos qui verbis interfuerant supradictis, et coram omnibus ita dixit: «Nos Iacobus Dei gracia Rex, ad honorem Dei omnipotentis et beatissime ac perpetue virginis matris eius, quam semper pro nobis et honore rostro habuimus interventricem, et contra nostros adversarios adiutricem, ac in remissionem peccatorum nostrorum, in presentia horum nobilium militum, et civium, renunciemus omnibus regnis et terris nostris in posse filli nostri Infantis Petri presentis, quem nobis herede substituimus, et induimus nos habitum cisterciensis ordinis, et simus et deinde sumus monachus Populeti». <i>Et ut retulerunt qui presentes fuerant, accepit Rex ensem proprium quem in capite lecti habebat manuque ad manum Infanti tradidit plenis lachrymarum oculis ita dicens: «Teneas fili hunc nostrum ensem cura quo per manum Dei semper victores fuimus, et porta tecum, et viriliter age». Tunc accessit Infans, et genu flexo ensem recipiens, in oscula patris ivit, ac eiusdem deosculans manus et pedes vale fecit patrem amplius non visurus. Accesserunt, et omnes nobiles, milites et cives, qui Infanti erant secuturi, et cum multo fletu et genitu dantes oscula Regis manibus, recesserunt. Magnus fuit in domo Regis planctus et gemitutam illorum qui habebant recedere, quam eorum qui cum Rege erant etiam remansuri.</i></p>
<p>566 E a en tant, per alguns dies, con nós haguéssim en cor d'anar a Poblet e de servir la Mare de Déu en aquell logar de Poblet e fóssem ja partits d'Algezira e fóssem en València, a nós cregué la malaltia. E plach a nostre Seyor que no complíssem lo dit viatge que fer volíem.</p> <p>E aquí, en València, en l'any de .MCLXXVI., .VI.º kalendas augusti, lo noble En Jacme, per la gràcia de Déu rey d'Aragó e de Maylorques e de València, comte de Barcelona e d'Urgell e senyor de Montpeyler, passà d'aquest segle. <i>Cuius anima per misericordiam Dei sine fine requiescat in pace. Amen.</i></p>	<p>Post modum fecit se Rex portari Valentiam, intendens ad monasterium Populeti pergere, et ibi omnibus diebus qui vite sue essent superstites, beate virgini deservire. Sed Valentie morbo naturam superante, <i>homo iste tam nobilis abiit in regionem longinquam futuri seculi accipere sibi regnum celestis premii, et in die lune plene, idest universalis resurrectionis, rediturus ad corpus cum sanctis ac gloriosis celi civibus perpetuo regnaturus.</i></p> <p>Obiit autem illustrissimus ac virtoriosissimus Rex Iacobus, Rex inquam Aragonum, Maioricarum, Valentie, Comes Barcinone et Urgelli, ac dominus Montispesullani, sexto chalendas Augusti, Anno Domini Millesimo ducentesimo septuagesimo sexto.</p>

evidència l'originalitat del text en vulgar i fer veure que les alteracions lingüístiques les omisions textu- als o les lliçons incorrectes dels manuscrits de 1343 i 1380 cal atribuir-les als copistes. De fet, la *Chroni- ca* llatina de Marsili serveix ben sovint per a restablir mots o fragments omesos, explicar retocs i aclarir errades de les còpies de 1343 i 1380. Hi ha casos en què la versió de 1343 coincideix amb la de Marsili i discrepa de la de 1380. [...] N'hi ha altres casos en

què la versió de 1380 coincideix amb la de Marsili i discrepa de la de 1343.

El que resulta cridaner dels exemples adduïts pels autors mencionats és que els primers responen a errors de lectura i omisions:

Capítol	Versió de 1343	Versió de Marsili	Versió de 1380
237	riu d'Uyldecona	rivum Duydecona	riu de Tortosa
457	avoçtarda	avoztardas	ostarda
563	Jacme, fill nostre	Iacobus, filius noster	Jacme

El segon grup, al contrari, coincidix sistemàticament a constituir addicions al text de Jaume I:

Capítol	Versió de 1343	Versió de Marsili	Versió de 1380
235	Sogorp	Cenobium Scarpi	Escarp
393	Açnares de Luna	Aznarii Darue	Aznàriz d'Arbe e nós
501	—	rogavitque ut rex Castelle cum suo consorte veniret ad civitatem	pregam al rey que entràs en Valencia e ell atorgà'ns-ho e plach molt a la regina
559	maestre	magister Templi	mestre del Temple

Estos exemples mostren efectivament la dependència existent de la traducció de Marsili en relació amb la versió original de Jaume I. Però també manifesta la de-

pendència existent de la versió catalana posterior a la redacció llatina de la *Chronica gestorum Iacobi regis*, ja que les diferències reflectides en el primer grup no necessiten l'existència del text llatí. Ara bé, la sistematicitat en la coincidència de les addicions sostenen este fet. En la taula 11 es mostren les que afecten el llibre IV, que hem triat com a exemple en la nostra exposició.¹²

12. Partim de l'estudi dels manuscrits realitzat per Bruguera (1991: 15-21) per a l'edició del *LdF*. En concret, presentem en la taula les addicions comunes dels manuscrits CDEV enfront del manuscrit H. En línies generals ve a coincidir amb l'exposició anterior de Ferrando i Escartí, expressada com a «versió del 1380» vs. «versió del 1343». Hem eliminat aquelles addicions que no són pròpiament de contingut, sinó lingüístiques, ja que, per raons evidents, no poden tindre cap relació amb la *CGIR*.

Taula 11

Capítol	H	Chronica (1313)	CDEV
443.1	E, quant vench al quart dia, aguisam .L. cavallers, ab lurs cavals armats e	10: <i>Clemencia Divina suum conferente favorem, die quarta fecit Rex parari quinquaginta milites cum equis suis armatis et scutiferis, et</i>	E, quant vench al quart dia, aguisam .L. cavallers ab lurs cavals armats e ab lurs escuders e
460.12	aquels qui major mal nos havien feyt, ab ell	16: <i>Posuitque ibi non tamen a casu aliquos qui cum eo et alias sine eo mayus dampnum Regi fecerant</i>	aquels qui major mal nos havien feyt, ensems e sens ell
485.6	—	24: <i>Sequenti die circa horarum vesperarum fuit Rex in directum Minorice,</i>	fom endret de la entrada de la ylla de Manorques e sus hora de vespres
497.10	—	27: <i>Sollemniter ac habundanter fuerunt omnes procurati, et de omnibus necessariis largissima dabatur, nobilibus in propriis habitacionibus portio, ne si ad unum locum omnes concurrerent, perturbatio sequeretur.</i>	que devia pendre, e axí faem-ho en aquesta manera damunt dita que no creem que.ns fallís a qui ració no faéssem donar de perdius e de raïms estojats e de totes aquelles coses.
501.5	<i>Vide supra</i>	28: <i>Vide supra</i>	<i>Vide supra</i>
513.6	—	32: <i>Et ecce nuncii Infantis ad Regem Ruiz Eximini de Luna, et Tomas de lonquerlis, iurisperitus portantes litteram credencie, petiverunt sibi dari publicam audienciam, ad hoc nobilibus, militibus ac civibus congregatis.</i>	altres que n'hi havia molts. E envià'ns l'infant sos missatges per nom Don Royz Eximénez de Luna.
534.3	—	42: <i>Et nunc occurrit, mihi parabolica sententia, que propositum nostrum tangit. Si contra alanum quempiam, aut alterius speciei canem fortissimum et audacem canis parvulus latratus suos multipliciter, et insultus quantum sua possibilitas patiatur, exerceat, non sentit alanus contempnes, illius, quasi nullos conatus, et contra illum qui se infestat, os suum aperire dedignatur. Quod si suam maiortatem, canis ille importunus infestare non cessat, qui tarde ad vindictam insurgit, uno morsu discerpit ultricibus dentibus presumptuosum adversarium, et recompensat gravitas tarditatem.</i>	Vos diray una semblança del xan petit quant ladre al gran ca e ell no n'ha cura, ora sí.
542.14	—	44: <i>... recedens in Cataloniam est reversus.</i>	vinguem-nos-ne en Aviana e puyt tornam-nos-en.
544.4-5	—	45: <i>dixerunt: «Salutant vos Domine»</i>	E dixeren axí: que ells nos saludaven

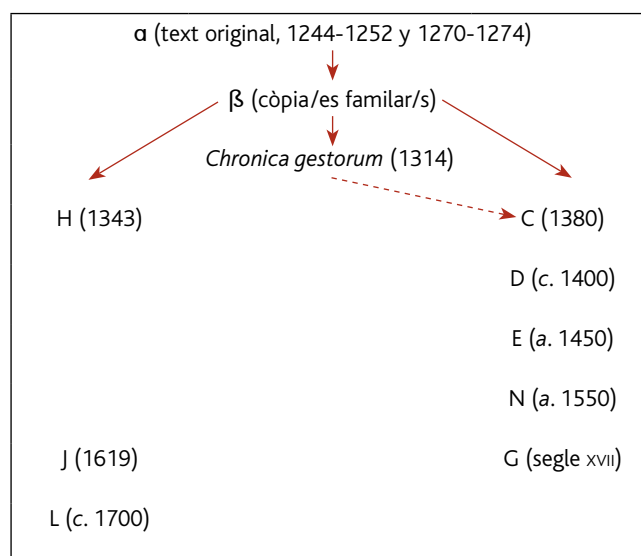
Les dades, per tant, repetixen el que, a partir de l'exposició de Ferrando i Escartí, anunciàvem. D'altra banda, podem observar mitjançant uns pocs exemples que les addicions del text llatí són més abundants, i també que s'introdueixen altres modificacions que no són reflectides.

Si encreuem les dades anteriors amb l'*stemma codicum* del *Llibre dels fets* de Bruguera (1991: 21-25) i la tradició manuscrita exposada pel mateix autor (Bruguera 1991: 10-12), podem entreveure una suggestiva hipòtesi. La tradició manuscrita es configura en dos grans famílies de manuscrits que naixen de l'acció directa de Pere el Cerimoniós, tal com veurem a continuació. La primera de les famílies deriva del ms. H, conservat en la Biblioteca Universitària i Provincial de Barcelona, ms. 1, firmat per Celestí Destorrens en el monestir de Poblet el 17 de setembre del 1343. Sobre este manuscrit, Bruguera (1991: 22) afirma:

Pel que fa a la tradició de H, consta l'existència almenys d'un còdex precedent que li serví d'original: el de paper que el rei Pere el Cerimoniós envià a l'abat de Poblet perquè en fes fer una còpia en pergami, la qual el mateix rei, amb un cert enuig impacient, li reclama el 2 de setembre de 1343, quinze dies abans que Celestí Destorrens posés fi a la seva còpia.

La segona família té com a antígraf el ms. C, conservat en la Biblioteca de Catalunya, Barcelona, ms. 1734 (Bon. 10-VI-3), procedent de la biblioteca del comte d'Aiamans, de Palma de Mallorca, firmat per Joan de Barbastre en 1380. La còpia, com indica Bruguera (1991: 22), també va ser encarregada per Pere el Cerimoniós, bé perquè no havia arribat a les seues mans l'anterior, bé perquè necessitava un text més elaborat. D'esta manera, queden fixades les dos famílies i les dos tradicions.

El pas següent que fem és col·locar els manuscrits d'estes dos famílies per orde cronològic:¹³

L'esquema anterior, que no *stemma codicum*, pretén plasmar el fet següent: la traducció de Pere Marsili interpola una de les famílies manuscrites del *Llibre dels fets*. El que destaca d'este fet és que és esta traducció, és a dir, la que incloïa una operació de translació al llatí i no la més fidel a l'original en paraules de Bruguera, la que perdura en el temps fins que, a partir del segle XVII, es recupera la tradició del ms. H.

En conseqüència, encara que cal aprofundir més en esta línia, la *Chronica gestorum Iacobi regis*, nascuda pels interessos de Jaume II, hauria contribuït a l'estilització del text del *Llibre dels fets* que es va consagrar en la tradició medieval.

4. CONCLUSIONS

La cort de Jaume II va tindre un elevat nivell cultural i és sabut el procés de recuperació de la llengua llatina que es constata durant el seu regnat. Este fet tan simple, el de la permanència com a llengua d'ús ja podria justificar per si mateix la traducció encarregada a Marsili. Tot i això, hem vist que un altre dels elements essencials és incorporar el text de Jaume I al gènere historiogràfic, convertir una autobiografia en una obra d'Estat que poguera competir amb les obres de característiques semblants que es produïen en les corts veïnes, per exemple a Castella i França. Hem citat

13. Proposem la hipòtesi, no demostrable, que els manuscrits conservats partixen no directament de l'original, sinó d'una còpia o de diverses que es conservaven en l'entorn familiar del casal.

adés, moguts per les pròpies paraules de Marsili, l'obra de Jiménez de Rada, i ara és el moment de mencionar el paral·lel francès: Lluís IX abans de dirigir-se a la croada o fins i tot en el transcurs de la travessia cap a Tunis, on moriria el 25 d'agost del 1270, va dictar en francès *Enseignements* per al seu fill Felip; esta obra va ser ben prompte traduïda al llatí, entre 1272 i 1275, i utilitzada en la documentació del procés de canonització esdevingut entre 1272 i 1283. Tornarem cap al final de les nostres conclusions sobre este últim aspecte.

En tot cas, l'operació de conversió per mitjà de la traducció al llatí del *Llibre dels fets* en una obra historiogràfica llatina produïx una sèrie de modificacions en el text que hem tractat d'exemplificar. Estes modificacions poden agrupar-se de la manera següent: (i) modificacions de caràcter subjectiu, (ii) modificacions estilístiques o de gènere i (iii) modificacions de caràcter politicopropagandístic.

Les primeres tenen a veure amb el treball de traductor, i en el futur ens han de permetre definir les característiques estilístiques individuals de Pere Marsili. Hem indicat de quina manera aconseguix efectes de patetisme i teatralitat en les escenes. Farem servir un exemple més: el plor de Xàtiva després de la derrota de les tropes de Jaume I a Llutxent (caps. LV i, sobretot, LVI). Al final del capítol LV fa la *amplificatio* següent:

et tot pedites, ut fere tota Xativa viduat remaneret.
Propter quod dies illi a Xativensibus mala dies Martir usque hodie nominatur.

Esta addició ens prepara per a l'arrancada del capítol LVI, una altra vegada en esta posició marcada estilísticament:

Planctus horribilis et ululatus replevit Xativam,
lachryme viduarum et orphanorum gemitus, et voces confuse hominum videntes et audientes gravabant.

Pere Marsili fa una descripció de l'ambient general que rodeja la derrota, i trasllada al paisatge el sentiment de desfeta que s'apoderarà immediatament després del monarca, quan coneix els fets ocorreguts: «Malus nuncius ascendit ad Regem hec nuncians, qui sui pii cordis intima precipui doloris gladio penetravit».

També podem considerar modificacions de caràcter subjectiu totes les *amplificationes* que tenen per objecte subministrar informació addicional sobre l'orde dels predicadors. No aporten res de necessari i no s'apliquen a personatges d'altres ordes o no religiosos.

Al segon grup de modificacions, de caràcter estilístic o pròpies del gènere literari de la historiografia, hem vist que pertany tota l'organització per llibres i capítols elaborats per Marsili. En este nivell s'inclou també la inserció sistemàtica dels estils directes. Tota l'operació duta a terme contribuïx a iniciar una nova via en la historiografia llatina de la Corona d'Aragó que renovarà el gènere en relació amb els *Gesta comitum Barcinonensium*, i que, no obstant això, va haver d'esperar fins al segle XV per a tindre continuïtat.

L'últim nivell, el de les modificacions que tenen a veure amb la funció politicopropagandística, ha de ser articulat en tres aspectes: la *carrera historiogràfica*, la conversió de Jaume I en un mite estatal i la relació amb el papat. Òbviament, establixen una estreta relació entre si, però permeten una aproximació independent.

La Corona d'Aragó necessitava instruments historiogràfics en llengua llatina que li permeteren rivalitzar amb les operacions d'imatge oficial i de continuïtat dinàstica que havien iniciat els seus competidors més directes: Castella i França. Esta és l'operació que enceta Jaume II quan encarrega l'obra a Marsili.

Gràcies a esta obra, Jaume I passa de ser un mite familiar a convertir-se en un mite estatal, ja que es té molta cura en la traducció per la via de les *amplificationes* que, a través de l'expressió dels elements necessaris de representativitat i simbologia del poder, quede plenament validat el tron. Però, també s'oferix un potent retrat de Jaume I com a *miles christianus*, un rei que ben bé hauria pogut seguir el camí de Lluís IX, canonitzat finalment el 1297.

I tots estos elements han de comptar amb la validació donada pel papat, destinatari últim d'estos missatges, sense que hi haja cap element que pugui confirmar que la *Chronica gestorum Iacobi regis* poguera estar adreçada directament al papa, bé com a inici d'una possible investigació de canonització, bé, com ja s'ha indicat, per a aconseguir el suport pensant en la conquesta d'Almeria.

BIBLIOGRAFIA

- ARNALDI, Girolamo (1993): «Annali, cronache, storie», en G. Cavallo, C. Leonardi i E. Menestò (eds.), *Lo spazio letterario del Medioevo* 1. *Il Medioevo latino* I. *La produzione del testo*, tom I, Roma, pp. 463-513.
- AURELL, J. (2005): «From genealogies to chronicles: the power of the form in Medieval Catalan historiography», *Viator*, 36, pp. 235-264.
- CAENEGEM, R. C. van (1997): *Manuel des études médiévales*, Louvain-la-Neuve: Brepols.
- CHIESA, P. (1995): «Le traduzioni», en G. Cavallo, C. Leonardi i E. Menestò (eds.), *Lo spazio letterario del Medioevo* 1. *Il Medioevo latino* III. *La ricezione del testo*, Roma, pp. 165-196.
- CINGOLANI, S. (1992-1993): «Modelli storici, tradizioni culturali e identità letteraria nella Catalogna medievale», *Llengua & Literatura*, 5, pp. 479-494.
- (2006): *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Barcelona.
- (2007): *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona.
- (2008a): «De historia privada a historia pública y de la afirmación al discurso: Una reflexión en torno a la historiografía medieval catalana (985-1288)», *Talia dixit* 3, pp. 51-76.
- (2008b): *Gestes dels comtes de Barcelona i Reis d'Aragó*, València.
- CONDE SALAZAR, M. (1995): «Una anàlisi de la historiografia llatina renaixentista del segle XV en la Corona d'Aragó», *Revista de Llengua i Literatura Catalana, Gallega i Basca*, pp. 249-276.
- FERNÁNDEZ ORDÓÑEZ, Inés (2003): «La tècnica historiogràfica del Tole·dà. Procediments d'organització del relat», *Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*, 26, pp. 187-221.
- FERRAÚ, Giacomo (1995): «La storiografia come ufficialità», en G. Cavallo, C. Leonardi i E. Menestò (eds.), *Lo spazio letterario del Medioevo* 1. *Il Medioevo latino* III. *La ricezione del testo*, Roma, pp. 661-693.
- FINKE, H. (1908-1922): *Acta aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II., 1291-1327*, 3 vols., Berlín.
- HINOJOSA MONTALVO, José (2006): *Jaume II i l'esplendor de la Corona d'Aragó*, Sant Sebastià.
- GUILLELMUS ARMORICUS: *De gestis Philippi Augusti Francorum regis*, en Delaborde, H.-F. (ed.) (1898), *Oeuvres de Rigord et de Guillaume le Breton, historiens de Philippe-Auguste*, vol. I, París.
- LLIBRE DELS FETS DE JAUME I*, introducció, transcripció i actualització A. Ferrando i V. J. Escartí (1995), Catarroja-Barcelona.
- LLIBRE DELS FETS DEL REI EN JAUME*, edició i estudi de J. Bruguera (1991), Barcelona.
- MARTÍNEZ SAN PEDRO, M.^a dels D. (1984): *La crònica llatina de Jaime I*, Almeria.
- PUJOL, Josep M. (1996): «The *Llibre del rei En Jaume*: A Matter of Style», en *Historical Literature in Medieval Iberia*, ed. A. Deyermann, Londres: Department of Hispanic Studies-Queen Mary and Westfield College, pp. 35-65.
- QUER AIGUADÉ, P. (2001): *L'adaptació catalana de la història de Rebus Hispaniae de Rodrigo Jiménez de Rada: textos i transmissió (segle XIII-XV)*, tesis doctoral, 27-04-2001 (<http://www.tesisenred.net/TDX-1026101-112313>) [26/04/2009].
- RIGORDUS, *De gestis Philippi Augusti Francorum regis*, en Delaborde, H.-F. (ed.) (1898), *Oeuvres de Rigord et de Guillaume le Breton, historiens de Philippe-Auguste*, vol. I, París.
- RUBIÓ I LLUCH, A. (2000): *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, Barcelona (=1908-1921).
- (2001): *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409): col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Aenes i Neopàtria*, Barcelona (=1947).
- SALVO TORRES, R. - VICIOSO MARTÍNEZ, E. (2004): *Les quatre grans cròniques medievals catalanes* (<http://www.xtec.cat/recursos/tasta-la/croniques/index.Htm>) [26/04/2009].
- SOLDEVILA, F. (2007): *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels fets del rei En Jaume*, revisió de J. Bruguera i M. T. Ferrer i Mallol, Barcelona.
- VILLACAÑAS, J. L. (2003): *Jaume I el Conquistador*, Madrid.

Duys enuiam a Terol per
Ferrando diaz e p Rodri
go ortiz e per cauallers que
hauia que crissen a nos a al
fambra e fom anans q la nuyt
fos escura a alfambra e aqui
sopam e feem donar ouada e
anam despuys d la mige nuyt
aauant. E quant fo alba nos

'THE LION IN WINTER'. LA FIGURA DE JAUME I: DEL 'LLIBRE DELS FEITS' A LA 'CRÒNICA' DE RAMON MUNTANER*

Josep Antoni Aguilar Àvila
[Universitat Catòlica de València]

DE MALLORCA A VALÈNCIA

De fa temps que hom ha remarcat el protagonisme que, ja en els capítols relatius al regnat de Jaume I (caps. 3-28), Muntaner concedeix a la figura de l'infant Pere.¹ De fet, aquest protagonisme contrasta amb la discreta atenció que mereixen en la *Crònica* les dues grans gestes jaumines: les conquestes de Mallorca i València hi són narrades «en summa», i es tracta d'una opció deliberada, perquè «ja se'n són fets molts llibres de la sua vida et de les sues conquestes et de la sua bonea, et cavalleries et assaigs et proeses» (cap. 7).² Així, contràriament

a l'espai que li dedica la *Crònica* de Bernat Desclot, el cronista resol el setge de Palma en unes poques línies:

Esdevench-se que con lo damunt dit senyor rey
En Jacme hac tengut lonch de temps ab frets e ab
calors et ab destrets de viandes lo setge, *ell manà
al bon comte d'Empúries fer una cava per la qual la
ciutat s'esvehi*, que un gran tros del mur ne vench
el dia del benauyrat monsenyer sent Silvestre et de

* Aquest treball s'inscriu dins el projecte de recerca «La cultura literària medieval i moderna en la tradició manuscrita i impresa (III)» (HUM2005-06110-C02-01), que es desenvolupa a la Universitat de València amb el suport del Ministeri d'Educació i Ciència.

1. *Vid.*, per exemple, Soldevila (1995: I, 119-142) i Cingolani (2006: 255-289).

2. Totes les citacions de la *Crònica* de Ramon Muntaner reproduïen el text de l'edició crítica que he preparat com a tesi doctoral sota la direcció del Dr. Albert Hauf. El testimoni que he pres com a base és el ms. 1803 de la Biblioteca Nacional de Madrid. Respecte als *molts llibres* que amb major o menor detall reconten el regnat del Conqueridor, cal recordar que fins a nosaltres han arribat el *Llibre dels feits*, el *Liber Gestarum* de Pere Marsili, les *Gesta Comitum Barcinonensium* o la *Crònica* o *Llibre del rei En Pere* de Bernat Desclot. Ara bé, no resulta senzill determinar quantes d'aquestes obres devia conèixer en Muntaner i quin devia ser el grau d'aquest coneixement —va arribar a llegir-ne alguna o les notícies que tenia eren més aviat indirectes, d'oïdes?—. Pel que fa al *Llibre dels feits*, ja Asperti (1983) i Pujol (1996) han

remarcat que fins ben entrat el segle XIV la seua circulació sembla haver estat limitada als membres de la casa reial. Respecte a la *Crònica* de Desclot, Miquel Coll i Alentorn creu que el de Peralada la va conèixer i que això es deixa traslluir en alguns episodis del seu llibre, tot i assenyalar que «en servir-se'n per a la redacció [...] va fer-ho amb una gran llibertat i potser recordant-la només de memòria» («Introducció» en Desclot 1949-1951: I, 175). Més modernament, Cingolani (2006) ha afirmat l'existència d'una primera redacció del Desclot en el ms. 152 de la Biblioteca de Catalunya, que va ser posteriorment ampliada i corregida pel mateix autor i que Muntaner va utilitzar com a font dècades després. Però en realitat la versió del Desclot continguda en el ms. 152 sembla molt més tardana —no deu ser anterior a la segona meitat del segle XIV— i les seues concomitàncies amb la *Crònica* muntaneriana evidencien més aviat un aprofitament per part del compilador del text de l'obra de l'empordanenc (*vid.* les raons adduïdes en Aguilar en premsa). I és ben probable també que Desclot i Muntaner treballaren amb fonts comunes, desgraciadament perdudes: no hi ha cap garantia, doncs, que «lo libre que-s féu de la presó de Mallorcha» (cap. 7) o «lo libre qui és fet de la conquesta [de València]» (cap. 9) citats pel segon siguin el *Llibre dels feits*, ni que el «libre que-s féu de l'infant En Pere depuys que fo rey» (cap. 11) siga el de Desclot.

santa Coloma, qui fo en l'any de MCCXXVIII. *Per lo dit loch hon la dita cava se féu, la host del dit senyor rey entrà en la ciutat, et vull que sapiats que-l dit senyor rey, a força de ses gents, fo dels primers, ab l'espaa en la man, dins en lo carrer qui ara se appella de Sent Miquell, là hon pus forts era la batayla. Lo senyor rey conech lo rey sarrahí, et per força d'armes acostà's a ell e pres-lo per la barba. E assò féu ell per ço con ell havia jurat que jamés no partiria d'aquell loch estrò lo dit rey sarraý agués pres per la barba. E axí volch salvar son sagrament* (*ibidem*).

Si deixem de banda l'errada d'un any comesa per Muntaner en datar la capitulació de Mallorca —1228 per 1229—, veurem que el seu resum concorda amb el que podem llegir en Desclot: notem, per exemple, el relleu concedit a les operacions de setge dutes a terme pel comte Hug IV d'Empúries³ o el jurament fet pel Conqueridor d'estirar les barbes al rei sarraí de Mallorca —al qual, però, Muntaner atribueix un origen diferent—. ⁴ El text encara aporta algu-

3. Tot i que el *Llibre dels feits* només el cita en una ocasió a propòsit del setge mallorquí (cap. 69), en la *Crònica* de Bernat Desclot Hug IV d'Empúries té una participació fonamental en el dur procés de caves que acaba rendint la ciutat. Desclot, a més, l'anomena també —com fa Muntaner— *lo bon comte*: «Ab tant lo bon chomte d'Ampúries fôu cavar lo mur e la tor de ponent, e puis fôu-la estalonar e el foc metre laýns per los estalons a cremar. E quant venc lo dissapte matí après de sent Andreu, lo mur e la tor caec tot e-l val. E sobr-assò agren lur conseyl que-l dicmenge matí fossen tuit aparellats, ab lurs armes, d'entrar en la ciutat» (Desclot 1949-1951: II, p. 124).

4. Segons explica Bernat Desclot, el rei va fer aquest sagrament com a conseqüència de la captura per part d'uns corsaris mallorquins de dues naus de mercaders catalans. Jaume I va enviar una ambaixada al rei sarraí de Mallorca sol·licitant-li una indemnització, però aquest, aconsellat pels genovesos i els pisans, es va negar a satisfer el preu de la roberia. En conèixer la resposta, el rei Jaume va fer el seu vot: «Lo missatge se'n tornà a Barcelona e reté respost al rey d'Aragó de so que-l rey malorquí li avia dit. E quant lo rey hac entès assò, *fo molt irat e jurà per Déu que no volia aver nom de rey si no-l prenía per la barba*» (Desclot 1949-1951: II, 68-69). En canvi, la raó adduïda per Muntaner és que els sarraïns de Mallorca havien respost als atacs dels catalans llançant amb màquines de guerra els cossos dels presoners cristians sobre el campament de Jaume I («E aquest sagrament féu lo dit senyor rey *per ço con lo rey sarraý li havia gitats ab trebuchs en la host catius crestians*; per què plach a nostre Senyor que ell los ne venjàs», cap. 8). Convé llegir aquesta afirmació tenint en compte el capítol 40 de Desclot, on s'explica que la guarnició mallorquina, desesperada, va lligar els captius catalans als murs de la ciutat, pensant que el rei Jaume, en veure'ls, no faria

na pinzellada interessant, com ara l'al·lusió a la duresa de la lluita entre cristians i sarraïns al carrer de Sant Miquel o l'afirmació que Jaume I va ser dels primers a entrar a la ciutat, però no veiem enlloc la intensitat i la profusió de detalls i anècdotes amb què el mateix *Llibre dels feits* o Desclot refereixen el *fet de Mallorca*. Muntaner clou el relat de la campanya baleàrica comentant molt de passada que, abans de retornar a Catalunya, en Jaume va aconseguir el vassallatge de Menorca i Eivissa —una distorsió, perquè la submissió d'Eivissa no va tenir lloc fins al 1235 i el rei no va prendre part en aquella campanya—. ⁵

El passatge dedicat a la conquesta valenciana es caracteritza per un esquematisme encara major: en bona

servir les seues catapultes. Però la jugada no va anar exactament com esperaven: els cristians de la host van exhortar els seus germans de la muralla a resistir pacientment: si morien, es convertirien en màrtirs i guanyarien la glòria celestial! Hom va seguir disparant els ginys, i Déu —això diu el cronista— no va voler que cap dels captius penjats al mur fos ferit: «Quant los sarraýns viuren lurs trabuquets trencats e els murs enderrocats, tengren-se per morts e preseren tots los crestians catius qui eren en la ciutat, e la nuit que venc après, tots nuus, pujaren-los en crou als murs hon los trebquets tiraven, per tal que no y traguessen. E quant venc al matí, que cels de la host ho viuren, foren-ne molt irats, e acostaren-se al val, e parlaren ab éls e dixeren-lur que aguessen bona fe en Déu, que per éls no-s lexarien de trer en la ciutat ne al mur; que si se'n lexaven no pudrien pendre la ciutat e no seria bo que per éls la perdessen. E sobr-assò lo rey hac son conseyl ab tots sos barons de la host; e dixeren-li que per éls no esteguéss que no combatés la vila e que no feés trer los trebquets, que si murien la arma n'iria salva a Déu, e-ls sarraýns que són falses e menyscreens ne foren morts e destruïts. Ab tant lo rey fôu manament que hom combatés la ciutat molt abrivadament, e-ls trabuquets que traguessen pus sovén que no sulien fer. E axí combateren la ciutat e éls tragueren en aquel loc hon solien trer, là hon avien posats los crestians; e fo vertut de Déu que les péres dels trebquets lur feriren entorn, sí que-ls cabeyls ne menaven, e no n'hi ac negú que fos ferit, que menys ne valgués ne-n murís» (Desclot 1949-1951: II, 114-115). Per altra banda, el mateix Desclot conta que, durant el setge, Jaume I va ordenar que hom llancés els caps dels sarraïns morts a l'interior de la ciutat amb l'ajuda dels trabuquets, just a l'inrevés de com ho explica Muntaner! Els encarregats de dur a terme la ingrata tasca de decapitar els cadàvers van ser els sarraïns ja sotmesos al rei: «E-l rey fôu manament als sarraýs paliers que anassen là hon los sarraýns eren morts e que li aportassen totes les testes; e els sarraïns feeren-ho axí com lo rey ho hac manat e aportaren-ne per comde cccc e xii. E el rey fôu-les gitar en la ciutat ab los trebquets, sí que-ls sarraýns ne foren molt esperduts» (Desclot 1949-1951: II, 128).

5. El *Llibre dels feits* (caps. 125-126) conta que l'empresa va ser iniciativa de l'arquebisbe de Tarragona Guillem de Montgrí (sobre la campanya eivissenca, *vid.* Marí Cardona 1976).

part hi trobem una enumeració dels llocs capturats pel Conqueridor en el decurs de les seues cavalcades, saltejada ça i lla amb alguna expressió ponderativa de la bellesa de la fortalesa, vila o ciutat de torn.⁶ Muntaner, això sí, té temps per celebrar en termes clarament èpics el caràcter infatigable i encallit d'un rei lliurat en cos i ànima a combatre els sarraïns:

e comensà la guerra ab lo rey sarraý de València et ab tots los altres sarraýns del món, axí per mar con per terra, *et soffirent pluges, vents, trons, fams, frets, calors*,⁷ anant conquistant villes, castells, burchs et lochs de muntanyes et de plans, tolent als dits sarraýns. Et durà tant aquest afany que, depús fo partit de Mallorcha estrò que fo al setge davant la ciutat de València e la hac presa, foren x anys passats (cap. 9).

LA VELLESA DEL REI

Si descomptem l'epítom mallorquinovalencià, veurem que la *Crònica* centra de seguida el seu interès en els

esdeveniments corresponents als anys 1262-1276, la darrera part del regnat de Jaume I (caps. 10-28). Convé advertir d'antuvi que el rei Conqueridor d'aquesta secció ja no és el militar brillant i enèrgic que coneixem pel *Llibre dels feits*. Encara més: hom ens el presenta envoltat d'una aurèola d'anciana venerabilitat («ell havia més de lxxx anys», cap. 26), convertit en una llegenda viva que tothom vol tenir el privilegi de contemplar abans que siga massa tard. És gràcies a Muntaner, per exemple, que coneixem la *vertadera* raó que va moure el papa Gregori X a convocar el Segon Concili de Lió (1274), al qual, com és ben sabut, va assistir en Jaume: no va ser només la urgència d'organitzar una croada per restaurar Terra Santa, ni el tractament d'una possible unió de les esglésies occidental i oriental. Resulta que en realitat

en partida, lo consili aquell s'era hordonat per lo pare sant per gran desig que avia que veés lo senyor rey En Jacme d'Aragó e la glòria que ell podia aver [...] com lo papa se volia adellitar en veer aquella obra que Déus avia feta al neximent del dit senyor rey En Jacme d'Aragó, *et volia veer la bona fin en què vendria* (cap. 23).

Muntaner ens assegura «que'l dit senyor rey reebé *més de honor et de dons et de gràcies* en aquell consili per lo pare sant et per los cardenals [...] *que negun rey qui en lo dit consili fos vengut*» (cap. 24) —cosa no massa difícil de creure, atès que va ser l'únic monarca que hi va assistir—. Ben significativa de la fascinació que el vell Jaume I suscita en els qui l'envolten és l'escena que descriu la recepció que el papa li dispensa en arribar a Lió: segons Muntaner, «con [lo rey] fo davant lo papa, lo papa exí fora la cambra e-l besà sus en la bocha iii vegades, e li dix: —*Fill et gamfonaner et deffenedor de la santa Esgleya romana*, ben siats vós vengut!» (*ibidem*). Cal parar atenció a la fórmula inclosa en la salutació papal, perquè sembla una traducció del prestigiós títol amb què hom designava el capità general de l'Església —és a dir, el príncep encarregat d'organitzar l'expedició i conquesta de Terra Santa—, que de fet va arribar a ostentar un successor

6. És famós, per exemple, el seu elogi de la vila i el castell de Xàtiva: «lo castell de Xàtiva és lo pus reyal castell que nuyl rey haja, et la vila bona et gran et de gran valor, et forts et ben murada» (cap. 9). Cf. aquest judici amb el de Bernat Desclot: «Puis anà assetgar Exàtiva, l castel *qu'e-l món no n'ha tan forts ne tan reyal*; e són ii castels en l muntaya, e la muntaya és tan forts que no y pot hom muntar sinó per l loc, e aquel loc gardarien xx hòmens a x milia. E és molt bé clos de forts murs e de forts tòrrrens; e era molt bé establí de cavalers, e de cirvens e de moltes armes. E avien què menyar iii ans; e ha l font e-l castel qui-ls basta a boure, a éls e a lurs cavals, mentre obs n'an» (Desclot 1949-1951: II, p. 148); i recordem també que en el *Llibre dels feits* la reina Violant assegura «que el pus bell castell és del món e el pus ric que jo anc veés ne null hom» (Jaume I 2007: 271). *Vid.* Burns -Chevedden (1999).

7. Cf. amb els següents versos de la *Chanson de Jérusalem*: «Ensemble avons souffert *et les fains et les sois, l les vens et les orages, les plueues et les nois* / et conquises les terres et passés les destrois!» (Thorp [ed.] 1992: 62); la *Chanson d'Antioche*: «Por Deu lor convint tos *mainte paine endurer, l sois et fains et froidures et veller et juner*» (Duparc-Quioc [ed.] 1977-1978: I, 20); o l'*Hervis de Mes*: «Toz jones homes et ligiers bacheler, *l que soffrir puissent les vanz et les orez, l les fains, les sois et les estor mortez*» (Herbin [ed.] 1992: 320). Com fa notar SCHÖN (1960: 206), la fórmula és utilitzada també en obres en prosa com ara *La Conquête de Constantinople* de Robert de Clari: «"Qui?" fisent li chevalier et li jeune bachelier de l'ost, "nostre avoir avez vous parti, dont nous avons souffert *les grans peines et les grans travaus, les fains et les soifs, et les froids et les chauds*, si l'avez parti sans nous?"» (Pauphilet [ed.] 1963: 75).

del Conqueridor, Jaume II el Just.⁸ En tot cas, l'al·lusió a Jaume com a defensor de l'Església pren més rellevància si tenim en compte que Muntaner utilitza molt sovint les gestes de Mallorca i València com un recordatori al papat de la voluntat d'exalçar la cristiandat no només del rei Jaume, sinó de tota la casa d'Aragó, voluntat que, al seu parer, no sempre és premiada com cal. Així, el de Peralada considera

que lo pare sanct, lexats tots los altres reys del món, *faria gran mercè a la crestiandat que ab aquests se ligàs e s'ahunís e-s fermàs; que aquests, ab bastament quels donàs de la moneda del tresor de la santa Esgleya, li cobrarien la terra d'Oltramar et metrien a baix tots los imffaeles*. Cor la obra que Déus féu en fer nèixer lo dit senyor rey En Jacme d'Aragon no la féu debades, ans ho féu al seu serviï (cap. 6).

I en un altre punt del llibre, en ponderar la contribució del Conqueridor a l'expansió de la fe, introdueix una queixa més rotunda encara:

Que més de xx millia misses se canten vuy en aquell dia et tots dies en ço que-l sant rey En Jacme conquerí sens ajuda et croada que no hac de la Esgleya: que-l regne de Mallorca, e-l regne de València e-l regne de Múrcia conquerí sens croada et ajuda de la Esgleya, de què ha l'Esgleya vuy tant que fort cosa seria de dir que de v regnes altres agués tants de delmes et de premícies con ha'n d'aquests iii regnes. Per què la santa Esgleya de Roma et aquells qui la regen deurien pensar lo creximent que han per la casa d'Aragó et que n'aguessen conexensa en los seus dexendens. Emperò, conort-me'n en so: que si-l pare sant ne-ls cardenals no han conexensa, lo Rey dels reys, nostre senyor ver Déus, n'à memòria, que-ls ajuda a totes lurs necessitats e-ls

fa anar de bo en millor, et farà, si a Déu plau, a avant (cap. 36).⁹

Fragments com els suara reproduïts suggereixen que la figura de Jaume I en Muntaner té més rellevància pel que representa que pels actes que hom li atribueix. Tot i trobar-se en l'hivern de la seua vida, la presència del rei recorda al món que, des del seu prodigiós naixement,¹⁰ és receptor de la benedicció divina, que projecta a tots els membres del casal d'Aragó i els súbdits dels seus regnes («manifestament pot hom entendre que la gràcia de Déu és e deu ésser ab tots aquells qui dexenduts són del senyor rey En Jacme [...] con la sua nexensa fo miracle senyelladament de Déu» cap. 3; «la gràcia de Déu és

9. Si no m'equivoque, hi ha pocs passatges de la *Crònica* on es palese un sentiment de desaprovació tan clar pel capteniment de la Santa Seu, que no recompensa com cal una dinastia dedicada des d'antic i amb el favor diví a combatre l'infidel. Resulta escaient advertir que l'argument no és ni de bon tros exclusiu de Muntaner, sinó que el trobem abundantment documentat en les altres grans cròniques. Sembla que els reis d'Aragó no tenien cap problema a presumir de currículum quan volien fer patent el seu descontentament amb les decisions dels sants pares. El mateix Jaume I del *Llibre dels feits* conta que, durant el Segon Concili de Lió del 1274, havia sol·licitat ser coronat per Gregori X, tal com abans havia fet el seu pare Pere el Catòlic, i com el papa havia donat el vistiplau amb una important condició: el rei havia d'abonar els deutes contrets pel Regne d'Aragó amb Roma des dels temps del seu pare. La resposta de Jaume havia estat enèrgica: «Nós carta no fariem de novel que-ns metéssem en trahut, *car tant haviem nós servit a Déu e a la Església de Roma*, que aquestes menuderies no devien caber entre nós e ell» (Jaume I 2007: 508). Un altre monarca aragonés amb una personalitat ben forta, Pere el Cerimoniós, havia reaccionat de forma igualment irada en constatar l'excessiu tracte de favor que l'odiat Jaume III de Mallorca rebia per part de la Santa Seu, i per això, durant una conversa amb un cardenal que actuava com a mediador entre els cunyats, s'havia expressat amb molta claredat i potser amb un punt de supèrbia: «Car no era estat algun rei d'Aragó tro a nós, que no hagués escampada de la sua sang per l'Esgleia o per Déu, e no ha rei al món a qui pus sia tenguda l'Esgleia que a nós» (Pere III 1942: 167). La situació oferida per les cròniques troba, encara, una clara correspondència amb el que podem observar en les fonts documentals: podem constatar fàcilment que les relacions d'ambaixadors reials al papat que ens han pervingut incideixen sovint en el tòpic dels serveis de la casa d'Aragó a l'Església, sobretot quan el diplomàtic s'havia d'enfrontar a pontífexs no gens afectes als interessos de la dinastia barcelonina (vid. Aguilar 2006 i 2007).

10. Sobre les llegendes de l'engendrament i naixement del rei Jaume I recollides en el *Llibre dels feits*, Desclot o Muntaner, ja existeix una copiosa i ben valuosa bibliografia: vid., per exemple, els estudis de Delpech (1989); Riquer (2001); Hauf (2004); i Renedo (en premsa).

8. Només ens cal veure l'encapçalament de qualsevol carta dirigida a Jaume II. Per exemple: «Serenissimo et excellenti principi domino Iacobo Dei gracia illustri regi Aragonum, Valencie, Sardinee et Corsice, comitique Barchinonie, ac Sancte Romane Ecclesie uexillario, ammirato et capitaneo generali» (Giunta-Giuffrida 1972: 182, doc. cxxv).

ab lo senyor rey d'Aragó et ab tots sos sotsmeses», cap. 19), i contra els enemics que s'atreveixen a atacar-los:

Per què debades se trebayla qui vol contrestar ab aquesta obra que Déus féu, *cor per çert hon majors seran aquells qui ab los dexendens d'aquest senyor contrestaran, que major crebant pendran, cor contra la obra que Déus ha creada e feta no pot res durar* (cap. 6).

Muntaner ens presenta un monarca ben conscient que el seu temps s'acaba i que dedica la darrerria del seu regnat a gaudir, precisament, de la companyia de la família i els vassalls. Així, en el capítol 17 Jaume I decideix repartir les responsabilitats del govern de les terres de la corona entre els infants Pere i Jaume «per ço que ell pogués haver repòs et anant deportant et visitant tots sos regnes e les altres terres»;¹¹ de fet, tot seguit el rei posa en marxa el seu

propòsit viatger («lo dit senyor rey anà visitant totes ses terres ab gran goyg et ab gran alegre», *ibidem*), sembla que amb la mentalitat de qui coneix perfectament que no tindrà gaire més ocasions de veure la terra conquerida i poder saludar la gent que l'habita (ho fa «en manera de pendre comiat», cap. 25). D'altra banda, el Conqueridor, que se sap recompensat per Déu amb una descendència generosa («féu-li Déus gràcia dels bons fills et bones filles et bons néts e nètes que-s veé en sa vida», cap. 7), aprofitarà sovint aquests periples per tal de passar llargs períodes d'esbarjo amb els seus parents, i no resultarà estrany trobar-nos-el exercint de sogre i avi exemplar («là hon sabia que eren les reynes nores sues e sos néts, anave'ls visitan et agracian, et fahia gran festa ab ells et ab elles», cap. 17). En aquest sentit, és molt destacable la visió que Muntaner ens dona de les relacions entre Jaume I i el seu gendre Alfons X el Savi de Castella. Com ja s'aprecia en el mateix *Llibre dels feits* i en la *Crònica* de Desclot, el rei Jaume tracta el castellà amb un paternalisme bastant notori, i de fet el castellà al·ludeix al rei com a pare i mentor. És ben cert, però, que Muntaner ens dibuixa un quadre del tot idíl·lic, que silencia sistemàticament les tibantors entre tots dos monarques. Així, convé llegir amb atenció el fragment en què Alfons X s'entrevista amb el Conqueridor a València i li demana que l'ajude a conquerir el Regne de Múrcia, perquè constitueix

11. Recordem que el repartiment referit per Muntaner és el següent: «En aquella cort hordonà lo senyor rey que féu procurador et vicari general lo senyor infant En Pere del regne d'Aragó, et del regne de València et de tota Cathalunya estrò al coy de Panissars; et axí mateix, féu vicari et procurador lo senyor infant En Jacme del regne de Mallorcha, de Manorchia et d'Ivissa, et del comtat de Rosselló, et de Comflaent et de Cerdanya, et de Montpestler» (cap. 17). És clar que no hi ha constància documental d'aquest doble nomenament. Més aviat podem dir que la distribució de procuradories sembla coincidir amb la partició dels regnes de la corona efectuada per Jaume I l'any 1262, document que sí que ens ha pervingut. En aquesta font el rei reserva per a l'infant Pere els regnes d'Aragó i València (del qual s'especifiquen els límits), amb el comtat de Barcelona; s'hi especifica, a més, que l'autoritat del successor sobre terres catalanes s'estendrà «*usque ad collem dictum de Panissars*», puntualització que, com hem vist, també recull Muntaner: «totum regnum nostrum de Aragonibus et comitatum nostrum Barchinone, de Cincha, videlicet, usque ad caput de Crucibus et usque ad collem dictum de Perelló et usque ad collem dictum de Panissars et sicut dividunt termini Cathalonie cum Conflent et cum Ceritania [...] totum regnum nostrum de Valencia, et de Biar et de la Mola, sicut dividunt termini usque ad mare et sicut nos eos divisimus cum rege Castelle usque ad rivum de Alventosa et sicut dividit regnum Aragonum usque ad rivum de Alventosa» (Soldevila 1995: I, 113, nn. 27-28). Per la seua banda, l'infant Jaume heretarà el Regne de Mallorca amb les illes de Menorca i Eivissa, el senyoriu de Montpeller i els comtats de Rosselló i Cerdanya, amb Cotlliure, Conflent i el Vallespir: «totum regnum nostrum Maiorice et Minorice integre et totum id quod habemus et de cetero habebimus in Eivissa [...] Montempessullanum, cum castris et cum omnibus pertinentiis suis [...] totum comitatum Rossilionis et Caucumliberum et totum Conflent et comitatum Ceritanie et Vallem Aspirii cum omnibus iuribus et dominacionibus» (Soldevila 1995: I, 113, nn. 29-31). Notem, d'altra banda, que Jaume

I actua d'acord amb els preceptes que tot bon senyor ha de seguir amb els seus hereus: quan arriben a l'edat adequada, els procura matrimonis de prestigi i els atorga càrrecs de responsabilitat i possessions «per ço que cascuns visquessen axí con a senyors ab les reynes lurs muylers et ab los infants et infantes lurs, e que les terres ne fossen mils regides et governades, et que ell en sa vida veés et conegués lo bon seny e-l bon recapte e-l bon regiment de cascuns» (cap. 17). Cf. amb el *Libro de los estados* de Joan Manuel de Castella, on es puntualitza, a més, que el sobirà ha de cerciorar-se que el repartiment no causarà enveges ni motius de disputa entre els germans, advertència molt oportuna si tenim present quines van ser les relacions existents entre Pere i Jaume: «Otro sí, desde fueren en tiempo que ayan de aver basallos et tener su casa, conviene que les den tierra et heredat, tanta e e tal manera que puedan aver buenos vasallos et bevir onradamente, segund les pertenesçe [...] Otro sí que non les venga a talante que sin grant tuerto que reçibiesen de su hermano mayor, se moviesen para le fazer guerra o bolliçion en la tierra, esforçandose en las fortalezas que su padre les oviese dado. Otro sí, deve fazer su padre por los casar quanto pudiere, bien et onradamente» (Joan Manuel de Castella 1991: 201).

una bella mostra més de l'art de la dissimulació i la propaganda del peraladenc:

E estant ensemps, lo rey de Castella parlà un jorn ab lo senyor rey d'Aragó, et dix-li:

—Pare, ben sabets que vós me prometés, con me donàs vostra filla per muller, que m'ajudaríets a conquerir lo regne de Múrcia. Et és veritat que en lo dit regne havets vós bona part en la conquesta; que de la conquesta vostra és Alacant, Elx, vall d'Etila, de Noel-la, Asp, Petrer, Crivillén, Ffavanella, Callosa, Oriolla, Gardamar, entrò sus al camp de Muntagut per terra, et per mar entrò a Carthagènia. E la ciutat de Múrcia, et encara Muntagut, Mollina Secha, Cartegènia, Alhama, Lorcha, Mulla, Caravacha, Senes, Buyles, Nogalt, Libreny, Villena, Almansa et molts d'altres castells qui són del dit regne són de la conquesta nostra.

Et axí, pus Déus vos ha feta tanta de gràcia que havets conques lo regne de València, prech-vos axí con fill pot pregar a pare que vós me ajudets a conquerir lo dit regne, et con conquest sia, vós ajats los lochs qui són de la vostra conquesta, et nós los nostres; que per çert a nós ve gran dan del dit regne et a totes les nostres terres (cap. 12).

Tot el discurs és ple de detalls ben significatius,¹² però cal notar sobretot que Muntaner posa en boca del rei

12. En realitat, la versió que Ramon Muntaner ens dóna de la petició d'auxili sembla producte exclusivament de la seua imaginació, i no es retroba en cap altra de les cròniques de l'època. De fet, l'*Itinerari* de Miret i Sans (1918: 308-312) demostra que Jaume I no va fer cap estada a València entre els anys 1261 i 1265, període durant el qual sembla que cal situar la reunió reportada pel peraladenc. Segons DescLOT, que ens dóna més notícies sobre l'inici de les revoltes, les coses van anar de manera un xic diferent: el rei d'Aragó va rebre la visita d'uns ambaixadors del rei de Castella, però no la del rei en persona. Ambdues cròniques coincideixen, tanmateix, a subratllar les fórmules de respecte filial amb què Alfons X s'adreça al rei d'Aragó (*axí con fill pot pregar a pare / axí com a pare*): «Puys esdevenç-se que aquela saó lo rey de Granada comensà guerra ab lo rey de Castela, e passaren molts sarraïns de Barberia en Espaya per valer al rey de Granada. E en aquela saó era Múrcia de sarraïns e tot lo regne de Múrcia tro a Alacant e tro a Biona, mas tenien-se per lo rey de Castela; sí que en la ciutat de Múrcia estaven molts crestians per lo rey de

de Castella el reconeixement de la sobirania catalanoaragonesa sobre la part nord del que en aquella època constituïa el Regne de Múrcia: Alacant, Elx, Elda, Novelda, etc. No cal dir que Muntaner ací erra, atés que, com és ben sabut, el Tractat d'Almirra, signat entre Jaume I i Alfons X l'any 1244, estipulava que Alacant i totes les terres situades al sud de Biar pertanyien a la conquesta del Regne de Castella. Però, d'altra banda, és ben probable que es tracte d'un error interessat del de Peralada, que cerca ací posar una base per legitimar la posterior conquesta i annexió parcial del territori murcià efectuada per Jaume II, annexió confirmada per la sentència arbitral de Torrellas de l'any 1304.¹³

Castela, e mercaders e altres gens. E quant saberem que'l rey de Granada hac comensada guerra ab lo rey de Castela e que'ls sarraïns de Barberia passaven en Espanya, alcieren tots los christians qui hi eren, e alsaren-se ab tota la terra e comensaren a garregar contra lo rey de Castela e contra tothom qui christià fos. E quant lo rey de Castela hac assò entès, que Múrcia s'era alsada e tota la terra tro en lo regne de València, qui és del rey d'Aragó, viu que altre conseyl no y podia donar (tant avia a fer en la guerra que avia ab los sarraïns d'aquella part ves Xibília), tramès missatges molt honrats al rey d'Aragó *que él lo pregava axí com a pare* que li ajudàs de la guerra dels sarraïns d'aquella part ves él, e màjement del regne de Múrcia, qui s'era alsat contra él, que'l li ajudàs a cobrar» (DescLOT 1949-1951: III, pp. 5-6). Segons el *Llibre dels feits*, aquesta ambaixada (duta a terme per un missatger anomenat Bertran de Vilanova) no la va trametre directament el rei Savi, sinó la seua esposa Violant, filla del Conqueridor (cap. 379).

13. Cal recordar que, segons Muntaner, en completar la conquesta murciana el rei Jaume va lliurar «la sua part» als castellans amb una condició: «*ab aquella covinença* liurà lo dit senyor rey En Jacme d'Aragó *la sua part* del regne de Múrcia a son gendre lo rey don Alffonso de Castella et a son gendre l'infant En Manuell: *que tota hora que ell ho volgués recobrar, que li u retessen. Et axí li u prometeren; et d'assò-s faheren bones cartes*. Sí que per aquesta rahon la casa d'Aragó ha cobrats los dits lochs» (cap. 17). La clàusula és un invent de Muntaner, que vol afermar les reclamacions dels reis d'Aragó sobre Múrcia i troba en aquest punt l'argument que li servirà per a justificar la guerra de Jaume II el Just contra Ferran IV de Castella: en efecte, el cronista explica en el capítol 265 que «la terra devia tornar al senyor rey d'Aragó; et per la gran amistat que'l rey En Jacme avia ab lo rey don Alffonso, son gendre, et ab l'imffant En Manuel, qui axí mateix era estat son gendre, lexà-ho tenir a don Manuel. Et ara lo senyor rey d'Aragó volch-ho cobrar, e gran rahon et dret que era; e axí en aquestes paus recobrà-ho, ço és, Alacant, Elx, Asp, Petrer, la vall d'Etila et de Noetla, e la Mola, Crivileny, Ffavanella, Callosa, Oriola, Guardamar». En realitat, en l'origen de les aspiracions dels comtes reis no sembla haver-hi cap acord entre Jaume I i Alfons X o l'infant Manuel de Castella, sinó el fet que la conquesta efectiva la va dur a terme, precisament, el rei d'Aragó i els seus vassalls: «La conquesta de Múrcia [...] no havia donat, de moment, cap fruit per als regnes catalano-aragonesos; però el fet que la conquesta, si

L'INFANT PERE I LA CAMPANYA DE MÚRCIA

Si seguim considerant el cas de la conquesta de Múrcia, ens trobarem un Jaume I que, pel que fa a l'organització de les grans empreses militars, se sosté en l'empenta juvenil del seu fill i primer hereu, l'infant Pere. I en aquest punt voldria introduir un senzill exercici comparatiu entre el *Llibre dels feits* i Muntaner.

El lector dels capítols 410 a 456 del *Llibre dels feits*, que són els que ens transmeten la campanya murciana, s'adona de seguida de l'especial interès del rei a mostrar-nos les seues aptituds com a estrateg i líder d'homes. En efecte, hi veiem el rei fent servir l'*auctoritas* que li dóna la seua veterania, alligant els seus homes —entre ells, els infants Pere i Jaume— sobre punts com a) els costums guerrers de l'enemic, b) les precaucions que cal adoptar, c) la necessitat de mantenir una disciplina fèrria en la host, d) la importància de saber quin és el moment més adequat per a llançar un atac, etc. Molts d'aquests consells, que els dóna en el mateix camp de batalla o justament abans que s'iniciï l'enfrontament, equivalen a un curset intensiu d'estratègia i de tàctica, i de fet responen a preceptes unànimement recollits en la tractadística militar medieval; sols que, és clar, la doctrina bèl·lica apareix en el *Llibre dels feits* vehiculada no exactament a la manera dels manuals de l'art de la guerra, sinó molt més pràcticament, a través de la vivència personal del monarca (Pujol 1996: 61). Per exemple, en el capítol 415, després d'haver acceptat el sotmetiment dels musulmans de Villena (cap. 410-412), Elda (cap. 413) i Petrer (cap. 414) i d'haver arribat a Alacant, Jaume I aprofita per arengar els magnats de la host, i els fa una sèrie de consideracions de caràcter general sobre el capteniment que hauran de servir en el decurs de la campanya («e que els volíem dar doctrina con se captenguessen en armes e en altres coses»). En exposar-los aquesta doctrina, el rei revela una de les qualitats bàsiques del bon general: les *Partidas*, per exemple, expliquen que en els moments inicials de la campanya el cabdill ha de saber transmetre a la seua tropa les normes que haurà d'acomplir i el pla general de les operacions

que hom durà a terme.¹⁴ D'entrada, els amonestaments del rei se centren en qüestions de seguretat: hom explica, per exemple, que si el campament és atacat durant la nit, hom haurà d'armar-se ràpidament i acudir a la tenda del rei per rebre les seues indicacions («e, si eren de nuit en host e cridassen: «A armes!», en guisa que la host s'hagués a arravatar, que tots se presessen a armes [...] e que vinguessen a nostra tenda o a casa nostra, si en casa jaíem»).¹⁵ Jaume I vol evitar també que els seus cavallers es comporten temeràriament: durant la marxa, ningú no podrà abandonar el grup principal per fer la guerra pel seu compte sense ordres del rei («e que per re del món negú, ni en batalla ni en altre lloc, no desrengàs menys de nostre manament»), atés que això podria fer perillar tot l'exèrcit.¹⁶ Encara, és destacable l'advertència destinada a evitar aldarulls i baralles entre els mateixos integrants de la host:

e sobretot que es guardassen que no haguessen
baralla entre si ni ab altres, car baralla és la peyor
cosa que sia ne pot ésser en host de rei ne de

14. Diu el text castellà: «[el cabdiello] bien razonado et de buena palabra debe seer para saber hablar con las gentes, et *apercibirlos et mostrarles lo que han de facer ante que vengan al fecho*» (II, títol XXIII, llei V). Pel que fa al text de les *Partidas*, segueix l'edició de 1807 curada per la Real Academia de la Historia, que hom pot trobar digitalitzada a la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes: <http://www.cervantesvirtual.com/FichaObra.html?Ref=30168>.

15. De fet, les *Partidas* recalquen també el rol central que la tenda del cabdill desenvolupa com a lloc on reunir-se en cas de necessitat i des del qual transmetre ordres: «Aposentada debe seer la hueste segunt la fayción del logar fuere, luenga o quadrada o redonda, et poner las tiendas del señor en medio, et las de los oficiales quel han de servir enderredor dellas, que estén como en manera de alcázar; et todas las puertas de las tiendas deben estar facia las del señor, et deben dexar en derredor destas plaza [...] donde se alleguen si algunt rebato acaesciere en la hueste» (II, títol XXIII, llei XX).

16. «Et otrosí los de la hueste deben seer muy mandados et bien acabdellados de non derranchar nin ir a ningunt logar sin mandado de sus cabdiellos; ca segunt los sabios antiguos mostraron, tres males grandes hi yacen en esto a los que lo facen, primeramente que salen de mandado de sus mayores que es muy loco atrevimiento et gran avoleza, porque es muestra que lo facen por non atreverse a facer bien con los buenos, o por non poder sofrir miedo en que semejan a los malos, et lo ál por el daño et el mal que podría venir a los de la hueste por el su desmandamiento; et el tercero mal que ende vernie serie la pena que ello deben rescebir por el yerro que facen o los cabdiellos por razón dellos si non gelo vedasen; ca segunt los antiguos dixeron mayor miedo deben haber los de la hueste de la pena que atienden rescebir del señor en la manera que sobredicha es por los yerro que ficieren, que non el peligro nin la muerte que los enemigos les podrían dar» (II, títol XXIII, llei XXVII).

bé per a Castella, hagués estat catalana i aragonesa, havia posat la base per a la ulterior reivindicació d'aquell reialme pels sobirans de Catalunya-Aragó» (Soldevila 1995: I, 142).

senyor; car a aventura met hom tota la host de morir o de perdre, e puis vénen los enemics e poden barrejar tota la host, aquells qui romases hi serien vius (Jaume I 2007: 429)

que vehicula un pensament recollit quasi infal·liblement en els tractats sobre l'art de la guerra.¹⁷

Més endavant (cap. 424), el rei, d'Oriola estant, rep la visita nocturna de dos exploradors vinguts de la localitat de Lorca, que l'informen dels moviments d'un contingent de genets sarraïns que es disposa a introduir virtualles a la ciutat de Múrcia. Jaume I fa avisar de seguida els seus fills, l'infant Manuel de Castella (germà d'Alfons X el Savi) i altres magnats, i surt ràpidament a l'encontre dels enemics. A l'alba del dia següent, els cristians arriben a una alqueria molt propera a la ciutat i el rei convoca el seu consell, al qual interroga sobre les mesures a adoptar a partir d'aquest moment: «e tenguen per bé que exissem d'aquí e tenguéssim talaies, de lluny, si venien o si no» (Jaume I 2007: 435). Aquesta resposta no complau plenament, però, el rei, que es disposa a allisonar de nou els seus capitans:

E nós dixem-los que açò no ens semblava bo, que segons la manera dels genets, la qual solien fer ab aquells ab qui s'encontraven, que els cansaven entorn d'aquells que tenien cavalls armats; mas que tenríem cent cavalls armats de nostra mainada, e tots los altres que no els armàssem; e en la davantera que fossen nostres fills; e Don Manuel e el mestre d'Uclés e Don Pero Guzman fossen en la costanera; e nós ab aquells cent cavalls armats tenríem la rereguarda. E si ens combatien ab los genets, que negú no desrengàs a ells tro que nós féssem sonar les trompes; e, quan ells oïrien les trompes, que aquells que haurien los cavalls desarmats que derengassen après d'ells e que no els llevassen mà dessus tro que fossen venguts a mort

17. «Et aun sin todo esto [el cabdiello] les debe todavía mostrar que non sean entre sí referteros nin mezcladores, ca esto es cosa que torna en grant daño en toda sazón, et mayormente en tiempo de guerra, porque tal podría seer la mezcla o el bollicio, que farie que todo el fecho que cuidasen facer, se perderie por hí» (II, títol xxiii, llei ix).

o els presessen; e nós que venríem ab los cavalls armats après ells, e tot ço que caigués en el camp, que ho llevaríem tot. E tengren tuit per bo aquest consell (*ibidem*).

Com es pot veure, el rei es mostra ací molt ben informat sobre els usos guerrers dels genets lleugers sarraïns, experts a enganyar i a fustigar la teòricament superior cavalleria cristiana, molt més pesada i lenta, quan aquesta s'entesta a perseguir-los sense cap tipus de prudència. La informació subministrada pel *Llibre dels feits* en aquest punt sembla adir-se força amb les conclusions que els soldats de la cristiandat degueren extraure després d'algunes desfetes contra els infidels no massa llunyanes en el temps (la desastrosa croada del rei Lluís IX de França a Egipte l'any 1249, per exemple), i es retroba en molts altres textos de l'època. Així, en el *Libro de los Estados* de l'infant Joan Manuel de Castella, hom glossa *in extenso* les virtuts militars dels moros, entre les quals la de la gran mobilitat, causada precisament per la lleugeresa del seu equipament: poden cobrir grans distàncies amb escasses provisions, fet que els converteix en tropes extremadament útils en la «guerra guerrejada» o guerra de guerrilles.¹⁸ Joan Manuel explica també alguna de les tàctiques amb què els sarraïns enganyen molt freqüentment els seus rivals cristians, com el *torna fuye*, que es correspon bastant amb el que el rei Jaume I tracta de fer entendre als seus homes: sovint fingeixen que es retiren per provocar que l'enemic els persegueixca i es desorganitze, i tracten de mantenir-lo a distància fins que l'han cansat prou i han aconseguit d'atraure'l a un terreny més favorable o a

18. «La guerra de los moros non es como la de los cristianos; también en la guerra guerreada como quando cercan o combaten o son cercados e combatidos, como en las cabalgadas et correduras, como en el andar por el camino et el posar de la hueste, como en las lides, en todo es muy departida la una manera de la otra; ca la guerra guerreada fácenla ellos muy maestramente, ca ellos andan mucho et pasan con muy poca vianda, et nunca lievan consigo gente de pie nin acémilas, sinon cada uno va con su caballo, también los señores como cualquier de las otras gentes, que non lievan otra vianda sinon muy poco pan et figos e pasas o alguna fructa, et non traen armadura ninguna sinon adaragas de cuerpo, et las sus armas son azagayas que lanzan, espadas con que fieren, et porque se tienen tan ligeramente pueden andar mucho» (Joan Manuel de Castella 1991: 222). Noteu que l'elogi recorda força els que Desclot i Muntaner fan dels almogàvers.

alguna emboscada, moment en el qual tornen a llançar-se contra ell.¹⁹

Per tal de contrarestar tots aquests perills, Jaume I pren algunes mesures ben significatives: una part molt important de la cavalleria, la que marxa a l'avantguarda de l'exèrcit i a les ales, anirà guarnida lleugerament per poder interceptar més fàcilment l'enemic; només la rereguarda, dirigida personalment pel rei, marxarà armada completament, i s'incorporarà a la lluita quan les altres tropes hagen establert contacte amb els rebels murcians. El monarca vol mantenir també la host completament controlada, i per això estableix un sistema de senyals sonors que assegure que l'atac es produirà de manera organitzada: ningú no es mourà abans d'haver escoltat el toc de les trompes.²⁰

19. «Et si por aventura veen que de la primera espolonada non pueden los moros revolver nin espantar los cristianos, después pártense a tropeles, en guisa que si los cristianos quisiesen pueden facer espolonada con los unos que fieran por delante et los otros en las espaldas et de travieso. Et ponen celadas porque si los cristianos agujieren sin recabdo que los de las celadas recudan, en guisa que los puedan desbaratar, et facen destas maneras atantas, et saben tanto destas maestrías et arterías, también en las celadas como en recudir a los pasos fuertes et a las estrechuras, et en tantas otras maneras, que non ha en el mundo home que vos pudiese decir cuánto saben et cuánto facen et cuánto se aventuran en meter los cristianos a peoría porque puedan acabar ellos lo que les cumple. Et sabet que non catan nin tienen que les paresce mal el foir por dos maneras: la una, por meter a los cristianos a peoría, porque vayan en pos ellos descabdeladamente; et la otra es por guarescer quando veen que mas non pueden facer. Mas al tiempo del mundo que más fuyen, et paresce que van más vencidos, si ven su tiempo, que los cristianos non van con buen recabdo, o que los meten en tal lugar que les pueden facer dapno, creed que tornan entonce tan fuerte et tan bravamente como nunca hobiesen comenzado a foir [...] Et sobre todas las cosas del mundo deben guardar los cristianos que non dejen ninguno de los suyos andar con ellos a un trebejo que ellos facen de torna fuye, ca bien creed que cuantos a este trebejo se metan con los moros, que son ellos en grant peligro, et meten a todos los otros a lugar de ser muertos o desbaratados. Et como quier que esto deben guardar cualesquier cristianos, mucho más los que andan armados como caballeros [...] ca una de las cosas del mundo con que los cristianos son más engañados, et por qué pueden ser desbaratados más aína, es si quieren andar al juego de los moros e faciendo espolonadas a torna fuye, ca bien creed que en aquel juego matarían et desbaratarían cient caballeros de moros a trecientos de cristianos, et ya muchas veces muchas gentes et huestes de cristianos fueron desbaratados con estos engaños et maestrías de los moros» (Joan Manuel de Castella 1991: 228).

20. Vid. també aquesta mesura en la *Crònica* de Muntaner: «et con les trompes et les nàcres tocarien del senyor rey et l'estandart se desplageria, que tantost tothom cridant: 'Sent Jordi et Aragó!', que tothom ferís» (cap. 55). Naturalment, el codi es podia sofisticar molt més, i cada toc podia transmetre una ordre diferent: «E nós haviem hordonat que quant seríem davant ells, que com la primera trompeta toquaria, que cascun presés ses armes; et

En definitiva, aquests capítols de l'autobiografia reial ens mostren un cabdill en l'apogeu del seu generalat i que, com ha assenyalat ben encertadament Albert Hauf, «té tothora el control de la situació» i «s'adelita a remarcar, arreu, arreu, quan i com havia sabut imposar el seu bon judici, i de quina manera els esdeveniments acabaren donant-li la raó» (Hauf 2004: 56). Però tornem ara a la *Crònica* de Muntaner i fixem-nos en quin és el rol tan diferent que el rei Jaume juga en el relat dels mateixos fets. En concret, ens cal anar al capítol 14 del llibre, on el Conqueridor, a qui Alfons X de Castella acaba de sol·licitar ajuda per tal de sotmetre els sarraïns murcians, demana consell a l'infant Pere sobre l'estratègia a seguir en la planificació de la campanya en qüestió:

Et sobre aquestes paraules, lo senyor rey dix al senyor infant què li consellave que fahés de la conquesta, ne si li paria temps que u degué comensar. E-l dit senyor infant respòs-li:

—Pare senyor: lo meu consell no és bastant donar a vós ne a la vostra saviea, mas emperò yo, senyor, vos en diré lo meu enteniment, et puys vós farets-ne so que mellor vos en parrà, et Déus, per la sua bonea, vos o aministrarà. Lo meu consell, pare senyor, seria aquest: que vós a la bona ventura pensàssets de anar visitar Aragó et Cathalunya et Montpestler et totes les altres terres vostres, et leixats a mi assí en la ffrontera; et jo fer-los he guerra guerrajada en tal manera que res no poran sembrar, et si u sembren, no u culliran. Et d'aquí a 1 any vós, senyor, ab gran re de vostre poder siats tornat en València, et en la bona hora, en lo mes d'abril, con ells deuen comensar a recullir lurs béns (per ço con ja en abril comensa hom a segar ordís en aquelles terres, qui són primerenques), lavors vós, senyor, entrarets, et no pensarets de aturar tro que siats

a la segona trompeta tothom fos apparellat de ferir; et con les trompes et nàcres sonarien, que pensàssem de ferir tots, de cavayl et de peu» (cap. 255). Compareu amb el següent passatge de Jean Froissart: «et dit chacun à ses compagnons que, sitôt qu'on orroit la trompette tromper, chacun mit ses selles et appareillât ses chevaux; et quand on l'orroit la seconde fois, que chacun s'armât, et à la tierce fois que chacun montât sans targer et se retrait à sa bannière» (Froissart 2001:122).

sobre la ciutat de Múrcia, e aquí posarets vostre setge; et mentre vos estarets al setge, yo correré tota la terra et tendré los passos, que secors del rey de Granada no li pusca venir; e axí destroÿrets la ciutat e tot lo regne (cap. 14).

Si analitzem amb molt de compte el fragment reproduït, observarem la confiança que el rei, ben al corrent de «lo bon seny e lo bon enteniment que-l dit senyor inffant havia» (*ibidem*), manifesta en els consells del seu fill. Aquest, tot i començar el seu parlament amb una humil confessió d'inferioritat, s'expressa tanmateix amb una autoritat i una seguretat remarcables: la seua anàlisi té en compte tots els factors estratègics —el *timing* de les operacions, les condicions climàtiques, la logística de l'enemic i el seu previsible captament— i sap deduir tots els passos que caldrà donar perquè l'empresa siga un èxit; el monarca només haurà d'aplicar aquest disseny (*siats tornat, entrarets, no pensarets de aturar, posarets*). Notem, a més, quines són les tasques que l'infant es reserva per a ell mateix: l'execució de ràtzies o cavalcades llampec en territori enemic per tal de destruir les collites i la vigilància de les rutes a través de les quals els musulmans i els seus aliats podrien tractar de sorprendre la host reial. Es tracta de missions que exigeixen rapidesa de moviments i sigil, qualitats que l'infant demostrarà tenir a bastament. De fet, en la narració que Muntaner fa del conflicte murcià Pere apareix com un general astut i imprevisible, que explota magistralment el factor sorpresa en la planificació de les seues campanyes: no hi ha home capaç d'intuir en quin lloc ni en quin moment atacarà, i sempre fa el contrari del que els altres pensen. A tot això contribueix la gran mobilitat i capacitat de maniobra que l'infant imprimeix als seus exèrcits —és capaç de fer-los recórrer grans distàncies en un temps rècord—, i una personalitat enèrgica i feta a l'esforç, que accepta sense problemes les penalitats pròpies de la vida castrense (la fam, la set, les inclemències de l'oratge, les escomeses intempestives, etc.). Naturalment, un líder així sap bé com sembrar el pànic entre els infidels. Diu Muntaner:

Et axí mateix manà la guerra molt vigorosament et aspra contra lo rey de Múrcia, axí que los sarraïns no sabien a què se'n prenguessen: que con ells se pensaven que-l senyor inffant los fos x jornades luny,

con se levaven ells veÿen córrer tots lurs lochs, et perdre et affogar tot quant havien; axí qu-él los havia mès lo glay e-l ventre. E axí seguí aquesta vida tot aquell any, que-l senyor rey se n'anava deportant per sos regnes, et ell trenuytava et sofferia frets, calors, fams et desayres sobre los sarraïns; que en son cor no-s posava que i jorn de repòs degués haver, mas là hon era major festa nostra, aquell dia era sobre ells e-ls conфонia en captivar et en destruccions de béns (cap. 15).²¹

21. Cf. també amb aquest altre passatge del mateix cronista: «Et puys va d'altra part et féu atretal, que con hom se pensava que fos en i loch, ell era en altre; et là hon no podia anar a cavayl, anava a peu ab los almugàvers. E axí, manà tant fortment la guerra que-ls sarraïns no-s sabien què-s fessen, que là hon cuydaven ésser pus sauls, en aquell loch los prenia e los ouceÿa, e-n captivave aquells que-s volia; axí que la mort e la pahor los mès e-l cor, en tal manera que no-s sabien a què se'n presessen» (cap. 10). Com es veu, el secretisme amb què el rei procedeix en els seus afers sembla ser la clau de molts dels seus èxits: basta recordar que, segons Muntaner, quan Pere comença a planificar la seua *vendetta* contra Carles d'Anjou, procura captenir-se de manera que ningú no puga conèixer les seues intencions («que sos fets faés tan secret que null hom no-n sentís d'açò que ell avia en cor, mas la sua persona solament», cap. 37). Cal dir que el perfil baix servat pel Gran s'adiu molt amb les recomanacions dels tractats militars i *specula principum* medievals. Així, a les *Partidas* s'assenyala que els prínceps han de saber ocultar els seus plans i procurar desenvolupar un bon sistema d'intel·ligència que els permeta conèixer els dels rivals: «E apercebimiento deven otrosí aver para saber toda vía fecho de sus enemigos, e a guardar se toda vía que los otros non puedan aver sabiduría de ellos» (II, títol xxiii, llei iii). I al *Libro de los estados* de l'infant Joan Manuel de Castella hom glossa des de l'experiència les bondats de l'ús de la cautela en els assumptes bèl·lics: «Otrosí, todas las cosas que fiziere, deue las fazer mucho en poridad, lo mas encubierta mente que pudiere. Et digo vos que me dixo don Johan, aquel mio amigo, que vna de las cosas que mucho le aprouecharon en-las guerras que ovo, que fue las que fizo con grant poridad; et las que mas le enpesçio, fue en-las que non fue la poridad guardada. Et dixo me algunas vegadas, riendose et commo en manera de solaz: «Digo vos en buena fe, Julio, mi amigo et mi amo, que en los grandes fechos que ove de fazer, que-las poridades que me fueron mejor guardadas fueron las que non dixe a ninguno». Et con esto me quiso tanto dezir commo que pocas o ningunas cosas son que omne a otrie diga que sean poridad» (Joan Manuel de Castella 1991: 211). Notem, d'altra banda, que la imatge muntaneriana d'un Pere que sempre reïx a decebre l'oponent està plenament confirmada per la resta de fonts: en la *Crònica* de Desclot, per exemple, el cardenal Jean Cholet —llegat apostòlic per a la croada contra Catalunya— acaba perdent la paciència davant les múltiples argücies del comte rei, i afirma despectivament «que açò no era ardiment, car ell ho fahia tot axí com a leyró, que hom no-s pensava que ell gosàs asejar ne pensar la cosa que depuys fahia a no sabut» (Desclot 1949-1951: IV, p. 103).

Tanmateix, el retrat de Muntaner no incideix únicament en la *sagesse* guerrera de l'infant; Pere és un cabdill *preux* que, arribat el cas, no dubta a arriscar la vida i acudir allà on la lluita és més ferotge per tal d'encoratjar els seus homes amb el seu bon exemple:

Mas axí-s tenia secret los perills en què ell se metia en lo feyt de les armes, que-l dit senyor rey res no-n sabia, *ans se pensava que-l dit senyor inffant manàs guerra molt medurament et ab gran seny. E axí segurament era veritat con ell se pensava, mas ultra açò, a son dia, lo dit senyor inffant no y guardava pont ne palancha: que là hon veÿa lo pus estret fet d'armes o sabia que y devia ésser, là era ell tota vegada, per què los fets ne venien a mellor fin. Que segurament, là hon cascun veu son senyor natural, no pensa en àls mas en guardar la persona et la honor d'ell; que no us pensets que en aquell pas membre a negun muyler ne fill ne filla que aja ne res que sia e-l món, sinó tan solament que son senyor ajud a trer d'aquell loch ab honor et ab victòria et ab salvament de sa persona* (cap. 14).²²

22. Muntaner pondera el valor indòmit de l'infant dient que «no y guardava pont ne palancha». La *palanca* que hom cita ací és el «pas fet de taulons [...] entre dues vores d'un rec ample, d'un torrent, etc.» (DCVB). Com que el pont o la palanca eren usualment llocs ben defensats pels enemics, i per tant de difícil accés, la seua conquesta requeria un esforç especial per part dels atacants, que s'ho havien de pensar dues vegades abans de donar la batalla; comptat i debatut, la frase feta de Muntaner sembla aplicada ben adientment a una personalitat a qui no atemoreixen els perills ni les dificultats. Diguem també que aquesta expressió binomial es retroba fàcilment en la tradició provençal: al poema *Ans qu'els cim reston de brancas* d'Arnaut Daniel, per exemple, el poeta al·ludeix així als patiments que ha hagut de suportar per l'amada: «S'ieu ai passatz *pons ni planchas* / per lieis, cujatz qu'ieu m'en duella?» (Arnaut Daniel 1994: 168). Vid. també la *Canso* dels albigesos: «S'asemblan las batalhas e-ls cavaliers armatz; / d'entrambas las partidas son aissi aprosmatz / *que no i es pons ni planca*, mas us petitiz fossatz» (Gougaud [ed.] 1989: 526). Convé advertir que, si bé el cronista empordanenc lloa aquests gests heroics de Pere, d'altres tractadistes militars de l'Edat Mitjana no haurien dubtat a considerar-los mostres ben evidents d'imprudència i temeritat innecessàries. Així, el *Livre des faits d'armes et de chevalerie* de la francesa Christine de Pizan —que beu extensament de l'*Arbre des batailles* d'Honoré Bonet, entre d'altres fonts— glossa extensament les inconveniències que pot generar la participació directa dels grans senyors en les batalles, tot i reconèixer l'efecte positiu que té sobre la moral de la tropa veure el príncep lluitant al seu costat: hom no s'està d'observar que si el combat tin-

és ben sabut que aquest protagonisme es retroba també en la *Crònica* de Bernat Desclot i en la redacció llatina definitiva de les *Gesta Comitum Barcinonensium*, que arriba a dir que el pare, Jaume I, sentia enveja dels actes del fill («qui satis felicibus filii actibus invidebat», Barrau-Dihigo [ed.] 1925: 62); però és que, a més, el cronista sicilià del segle XIII Bartolommeo da Neocastro, autor de la *Historia Sicula*, atribueix enterament a l'infant el mèrit de la capitulació de Múrcia («Mursia Civitas, quam vires patris domuerant, cum a iugo patris temere colla subduxerit, honestae militiae pueri victoria prima datur», Bartolommeo da Neocastro 1728: 1065). És clar que el fenomen resulta senzill d'explicar si tenim en compte que, per a tots quatre autors —Desclot, Muntaner, Neocastro, el redactor de les *Gesta*— la figura de Pere II resultava probablement bastant més propera que la del Conqueridor —tot fa indicar, a més, que Desclot era un personatge molt vinculat a la cúria en època del Gran, i Neocastro, jutge de Messina

gués un desenllaç advers, el sobirà es veuria constret a fugir vergonyosament i fins i tot podria perdre la vida a mans de l'enemic, amb la qual cosa no sols es veuria compromesa la seua reputació i l'estabilitat del regne, sinó també la supervivència de la pròpia dinastia: «Doncques par la voye dessu dicte determinera se sage roy ou prince a ouvrer en fait demprendre guerres et batailles, et pour ce cest chose notoire que en tel fait commencer et continuer comment quattuor principaulz choses, cest assavoir: chief, hardement, force et constance, sans lesquelz tout yroit a confusion voyre se une seulle y deffailloit. Il est licite a regarder sil est bon que le roy ou souverain prince voise en bataille en sa guerre, car comme le fait lui doyve taucher plus que a nul autre parquoy sa presence peut représenter les quatre choses dessu dites —et avec ce quil nest duobte que ses cheveliers et gens darmes et tout lost en auroient meilleur cuer de combatre voiant leur seigneur en place prest de vivre et mourir avec eulz—, sans faulte pour rendre reponce a ceste question, non obstant tout ce que dire on pourroit du bien qui ensuivre en pourroit et qui plusieurs exemples on troveroit de roys et princes auquelz est bien prins destre en presence en leurs batailles [...] il nest pas a deliberer de leger que le roy ou souverain prince y voyse en personne [...] Mais non pourtant quelque soit la necessite quil y voit, doit bien estre regardee que si seurment soit mis en bataille que le peril de male fortune ne puist cheoir sur sa parsonne. Mais la raison generale pourquoy il nest droit que communement y voist est pour ce que nul ne peut savoir a laquelle partie Dieu donnera sa victoire: parquoy se la fortune venoit contre le prince y estant en personne par quoy mort prinse ou fuite sen survenist a lui, ce ne seroit pas pardition ne deshonneur seulement a sa parsonne, mais a ceulz de son sang et generalmente a tous ses subjectes, terre et pays en perdicion et infiny inconvenient, sicomme on peut asses savoir par lexperience de cas semblables en ce royaume et autrepars advenus» (seguesc el text parisenc de 1488, consultable electrònicament en la pàgina web de la Biblioteca Nacional de França: <http://gallica.bnf.fr/>).

durant els anys de la intervenció aragonesa a Sicília, era un abrandat defensor de la seua causa a l'illa. En qualsevol cas, si suara hem pogut constatar com Pere es converteix en la narració de Muntaner en l'autèntic heroi de la conquesta murciana, una mica més endavant el veurem prendre el relleu del seu llegendari pare i erigir-se en salvador de la Corona d'Aragó en un moment especialment perillós: la revolta dels sarraïns valencians de l'any 1276, recontada en els capítols 26 i 27 de la *Crònica*. Es tracta d'uns capítols també ben representatius del tractament que el personatge de Jaume I rep en Muntaner, i on el lector es troba amb una de les llegendes més belles sobre el Conqueridor. És per això que paga la pena d'analitzar-los amb l'ajuda dels seus possibles models i d'altres relats semblants de les lletres medievals.

Però primer que res, i per a posar-nos en antecedents, hem de tornar un moment al *Llibre dels feits*.

EL LLIBRE DELS FEITS I LA REVOLTA SARRAÏNA DEL 1276

El capítol 558 del *Llibre dels feits* narra uns esdeveniments que cal situar durant el mes de juny de 1276, en plena revolta dels sarraïns del Regne de València. El rei Jaume, que es troba a Xàtiva acompanyat pel mestre de l'orde del Temple, l'aragonés Garcia Ortiz d'Açagra i altres rics homes i cavallers dels seus regnes, acaba de ser informat que els infidels han passat a foc i sang per la Poble de Llutxent. La notícia espereja els ànims del Conqueridor, que tot d'una apresta les seues tropes i fa per anar a l'encontre de l'enemic. Però no ha fet sinó deixar arrere els murs de la vila que el detenen, amb evidents mostres de preocupació, alguns dels magnats de la host: temen que la pressura de la marxa i la calina insuportable posen en perill la seua salut, ja una mica delicada darerament. En Jaume ha de reconèixer que el que diuen no deixa de resultar sensat; accepta, doncs, el consell que els súbdits li donen de romandre a Xàtiva i deixa que aquests vagin sense ell al camp de batalla:

E, quan saberem los genets que els moros de Beniopa eren preses, barrejaren la Poble de Llutxent; e mantinent nós sabem açò, que Llutxent havien barrejat, volguem-los exir a denant e exim, ab nostra companya de cavall e de peu, de Xàtiva. E, quan fom fora de la vila, pregà'ns lo maestre del Temple

e En Garcia Ortiz e el bisbe d'Osca e molts d'altres *que nós no deguésem anar en fer aquell viatge que havíem en cor de fer contra aquells genets, per ço con faia gran calor e que ens poria tornar a gran dan, per ço com havíem estat d'àvol delit*. E nós veem que ells eren despagats, per ço con nós havíem aital enteniment, e volguem-los-ne fer pagats e tornam-nos-en en Xàtiva (Jaume I 2007: 522).

El rei continua explicant l'anada dels seus a Llutxent, on topen encara amb els genets musulmans que l'han saquejada. La batalla que té lloc tot seguit acaba amb una severíssima derrota per a l'exèrcit jaumí: tancats dins les seues pesants armadures, assedegats i esgotats a causa de la calor i el tràfec («e per raó del córrer que havien feit e per la gran calor que aquell dia havia feita foren tots esmagats, e per la set e per lo lasset que els cavallers e els cavalls havien», *ibidem*), catalans i aragonesos no poden fer front als gairebé 500 cavallers i més de 3.000 soldats d'infanteria amb què compten els sarraïns. El balanç és terrible: en Garcia Ortiz i molts altres soldats moren a mans enemigues; el mestre del Temple i altres cavallers de l'orde són fets presoners. El rei rep les noves d'aquest desastre pesarós i angoixat («E nós, oïdes aquestes novelles, que els cristians eren desbaratats, fom-ne molt despagat e haguem ab nós gran dolor», Jaume I 2007: 523). Per sort, pocs dies després arriba a Xàtiva l'infant en Pere amb tropes de refresc, però llavors la salut del rei experimenta un nou empitjorament. Tot plegat dibuixa un panorama bastant advers per als interessos d'Aragó.

Fins ací la versió que el *Llibre dels feits* ens dona de la desfeta de Llutxent i els esdeveniments que la segueixen. Si examinem ara com els mateixos fets són narrats en les altres grans cròniques, veurem, per exemple, que el relat de Bernat Desclot concorda quasi plenament amb el del Conqueridor: aquest cronista afirma també que la primera intenció del rei en conèixer la posició dels enemics va ser anar a combatre'ls personalment, però que els seus homes van dissuadir-lo de la idea.²³ Qui s'aparta ostensiblement de l'autobiografia reial

23. «E quant venc i jorn, mijant juy, e-l kalenar de mclxxvi, noveles vengren al rey que sarraïns a cavayl e a peu avia entrats en la vayl d'Albaida e que avien corregut prop de Xàtiva. *E-l rey aytantost guarní's e muntà a cavayl, e*

és, sens dubte, Ramon Muntaner, que en narrar la revolta de 1276 deixa anar una vegada més el cabal inesgotable de la seua imaginació literària.

«TOST, AMENATS-ME MON CAVAYL ET APARALLATS MES ARMES!»: RAMON MUNTANER I L'ÚLTIMA BATALLA DEL REI

Muntaner ens presenta un Jaume I que somia acabar els seus dies prestant un darrer gran servei a l'Església («volia que-l romanent de sa vida despasés en crèixer et en muntiplicar la santa Fe cathòlica, et abaxar et abatre la fe de Mahumet», cap. 25). El cronista fins i tot li atribueix la intenció de dur a terme una gran expedició contra el rei de Granada, que és precisament el que motiva la seua anada al Regne de València («*Et ab cor et ab sen anà e-l regne de València que anàs sobre el rey de Granada et que-l gitàs de sa terra*, en tal manera que-l nom de Déu et de madona santa Maria hi fos exalsat et beneyt», *ibidem*).²⁴ Ja en el capítol 26 ens trobem el rei recurrent terres

tots sos cavallers atressí e la gent d'Exàtiva, e exiren defors de la vila per entrar en la vayl. Mas En Guilem Ramon de Muncada, e En Pere de Muncada, maestre del Temple, e En Garçia Ortiç de Sagra no volgren que-l rey hi anàs, ans dixeran que si él hi anava, que éls se'n tornarien; sí que-l rey se'n tornà, e En Guilem Ramon de Muncada, e-l maestre del Temple son frare, e En Garçia Ortiç, ab CL cavallers e ab D servens, cavalcaren e entraren en la val» (Desclos 1949-1951: III, 16).

24. No tenim cap prova documental que el rei Jaume tingués intenció de liderar una expedició contra Granada en aquesta època. És possible que en l'origen de la notícia aportada pel nostre cronista es trobe la promesa que el rei d'Aragó va fer a Alfons X de Castella d'ajudar-lo si els benimerins del Marroc i els nassarites granadins li declaraven la guerra. Segons les fonts conservades, aquesta promesa d'ajuda s'hauria produït durant l'entrevista que els dos sobirans van mantenir a Requena l'agost de 1275, reunió esmentada en el *Llibre dels feits* (cap. 501) i sobre la qual aporta més detalls la *Crònica de Alfonso X*: «*El rey don Alfonso fue a Requena, e vino y el rey don Jaimes verse con el, e dijole el desaguizado que le avia fecho el infante don Felipe e los ricos omes que eran en Granada, e como quier que la reina estaba en Cordoba por avenir el fecho de los ricos omes, pero que le decian que Aben Yuzaf pasaba aquende la mar con grand poder de moros, e que si pasase, el non podia excusar de pelear con el, e para esto que avia menester su ayuda; e si Aben Yuzaf non pasase, e la reina non pudiese avenir el pleito de Granada e de aquellos ricos omes, que queria entrar a tierra de moros a talar las viñas e las huertas, e non les dejar sembrar nin coger, e que en esto non solamente cuidaba facer una entrada o dos en el año, mas seis o siete tambien, en invierno como en verano; e el rey don Jaimes que enviase su fijo, primero heredero, que entrase por parte de Almeria e ficiese eso mesmo; que en dos años que esto ficiessen, farian servicio a Dios, e farian que el rey de Granada les entregase la tierra o gela desampararia. E el rey don Jaimes respondio al rey don Alfonso, que si Aben Yuzaf pasase aquende, e el rey don Alfonso oviese pelear con el, que vernie a la lid en su ayuda*» (Rosell [ed.] 1953: I, 45). Sabem, en efecte, que Jaume I va arribar a projectar un atac contra Almeria, que hauria d'haver cabdellat no ell, sinó el

valencianes; no el veurem, però, preparar l'anunciada croada granadina, sinó lliurat al senzill plaer de la caça. Muntaner el fa arribar a Xàtiva, on succeeix quelcom que l'obliga a suspendre el seu periple: de sobte, el sobirà comença a notar-se terriblement febrós («Et con fo a Xàtiva, axí con a Déu vench en plaer, malautia de febra li vench, et fo molt malalt, tant que no-s podia levar», cap. 26). Hom sap veure de seguida que la situació no fa presagiar un desenllaç feliç: el laconisme i els rostres malcarats dels metges de la cort ho diuen tot. El Conqueridor està greument malalt, i la seua avançada edat no l'ajuda, tot i que la seua proverbial fortalesa física i d'esperit el mantenen conscient en tot moment. La notícia s'escampa com la boira entre els capitosts dels sarraïns que habiten el regne, que decideixen aprofitar la situació per alçar-se en armes contra els cristians. L'exèrcit rebel, reforçat probablement amb un contingent de tropes del rei de Granada, aconsegueix ben aviat el seu primer èxit militar a costa de les reduïdes forces de l'aragonés Garcia Ortiz d'Açagra, que són —com ja sabem— completament massacrades pels musulmans. Observem, però, que Muntaner magnifica encara més que les altres fonts la superioritat numèrica dels musulmans, la qual cosa fa menys traumàtic el reconeixement de la derrota:

E estant que ell estava axí malaut, los sarraïns del regne²⁵ o saberen, que ab ell eren en guerra, et entraren

seu fill Pere, però que, en tot cas, aquesta incursió no va arribar a realitzar-se (Soldevila 1995: I, 403-405). En qualsevol cas, la voluntat que hem vist en el Jaume I muntanerà no sembla massa diferent de la que hom li atribueix en la *Crònica General* de Pere el Cerimoniós, tot i que a propòsit d'un altre projecte concebut pel rei a la vellesa: el *passagium* a Ultramar, finalment abandonat a causa d'una inoportuna tempesta (*vid.* el *Llibre dels feits*, cap. 482-493). Així ens parla la *Crònica General* de les intencions del rei: «Aquest virtuos rei anà a Leon del Roine, on féu reverència al papa Gregori XII [sic!], lo qual era en lo dit lloc per tal com llavors se tractava e s'ordonava que els cristians fessen passatge contra los moros en la Terra Santa. E ja sia lo dit rei fos vell e de grans dies, emperò no volent plànyer la sua persona en servir Déu així com havia acostumat en son jovent, mas regoneixen les gràcies que li havia fetes en les sues conquestes, volia passar en lo dit viatge personalment e aquí fenir lloablement sos dies. Lo qual passatge no plagué a Déu que per la cristiandat fos complit aquella vegada, per la qual cosa ell se'n tornà encontinent en sa terra» (cap. 35; Soberanas [ed.] 1961: 122-123). Notem que tant Muntaner com el rei Pere observen que les proeses dutes a terme pel rei ancià no suposen sinó el corollari lògic de les que ja havia dut a terme «en son jovent».

25. Crec oportú de reportar ací les divergències apreciables en la tradició manuscrita de la *Crònica* en aquest passatge. Dels tres manuscrits que ens el transmeten, només C (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 1803), base de la meua edició del text muntanerà, llig «sarraïns del regne»; els altres dos —A

més de m hòmens a cavayl et gran res de peu entrò sus a Alcoy. E ab aquella entrada trobaren-se ab En Garcia Ortiz, qui era tinent-loch de procurador en lo dit regne, et combateren-se ab ell et ab bona companya que-l dit Garcia Ortiz tenia, ço era tro a cc hòmens a cavall et d pehons. A Déu plach que en aquell encontra morí lo dit Garcia Ortiz et gran res de sos companys (ibidem).

En assabentar-se del greu revés, el rei Jaume s'enfuireix moltíssim: decidit a fer pagar als sarraïns la seua traïció, fins i tot s'atreveix a demanar als seus oficials que preparen les seues armes i ensellen el seu cavall, i prova d'incorporar-se en el llit. És en va: les forces l'han abandonat del tot:

Axí que-l senyor rey En Jacme, estant en son lit, sabé açò, et cridà:

—Tost, amenats-me mon cavayl et aparallats mes armes, que yo vull anar contra los traïdors de sarraïns, qui-s cuyden que yo sia mort! No s'o cuyden, que ans los destruiré tots!

E la volentat portave'l tant contra ells que, ab la fellonia, volch-se dressar al lit; mas no poch (ibidem).

La seua voluntat, però, segueix essent de ferro. El rei està decidit a acudir a la batalla, i es mostra convençut que, només que el vegen, els sarraïns deixaran les armes i fugiran atemorits. Per això es fa portar j'en una llitera! allà on sap que es troba l'enemic. En arribar-hi, però, veu que tot està decidit, i que els soldats de l'exèrcit vencedor ja rapinyen els cossos dels caiguts. Són els soldats del seu fill, l'infant Pere, que es

queden admirats en veure el seu senyor arribar d'una manera tan poc ortodoxa. El mateix infant cavalca cap a la llitera i censura durament la temeritat del pare, però el rei no fa gaire cas de la reprimenda filial; només vol saber si és cert que els sarraïns han estat derrotats, cosa que Pere li confirma:

E lavors ell levà les mans a Déu et dix:

—A, Senyor, ¿per què us plau que en aquest punt yo sia axí despoderat? Ara tost, pus levar no-m pusch, hischa tost la mia senyera, et fets portar mi en una anda entrò siam ab ells: que no-m pens, pus que yo sia ab los malvats ne ells vejen la anda hon jo jaga, que tantost no-s meten en veensó. E axí aurem-los tots morts ho preses.

E axí con ell ho manà, axí-s féu. Mas abans que ell fos ab ells, lo senyor rey En Pere son fill se fo cuytat et ferí entre ells. Et la batalla fo molt aspra et cruel, et no era meravella: que a i crestià que y agués, hi avia iii sarraïns. Emperò, lo senyor rey En Pere brochà axí fermament entre ells que-ls mès en veensó; emperò perdé-y ii cavalls, et dues vegades descavalcaren cavallers seus que li donaren sos cavalls; e ell muntava en ells, et ells romanien a peu. Axí que-ls sarraïns foren aquell dia tots morts et preses.

Axí con los crestians levaven lo camp, la senyera del senyor rey En Jacme aparech en la anda en què-l portaven. Et lo senyor rey En Pere son fill fo molt despagat d'açò, per ço con hac pahor que al senyor rey son pare no fahés dampnatge aquell afany. E brochà et vench envés ell, et avellà et féu posar la anda en terra et aturà la senyera. E besà'l los peus e les mans, en plorant, a son pare, et dix-li:

—A, pare senyor! ¿què és açò que vós avets fet? Con no us pensàvets que yo tenia vostre loch, et que vós no y fariets fretura?

—Ffill -dix ell-, no-m digats axò. Mas què és dels malvats sarraïns?

(Biblioteca d'El Escorial, ms. K-I-6) i B (Biblioteca Universitària de Catània, Cod. Ventimigliano, 1/94)—duen «serrahins (sarraïns B) de Granada». Aquesta segona solució es retroba, a més, en l'*editio princeps* de València (1558). Tot i que he mantingut la lliçó del text base, cal dir que Descot també al·ludeix als contactes entre els rebels i el rei de Granada, fet que explica potser la vacil·lació que he assenyalat: «sí que-ls sarraïns [...] trameseren missatge al rey de Granada que si vulia venir e-l regne de València o trametre secors, que ara-l puria cobrar» (cap. 67, iii, p. 15). Vid., encara, els *Anales de Aragón* de Jerónimo Zurita, que afirma que «pasaron en socorro de los moros diversas compañías de jinetes del reino de Granada y de las costas de Almería y Málaga, y acudían muchos navíos de allende con gente de guerra» (l. iv, cap. 1; cite per l'edició electrònica curada per José Javier Iso, María Isabel Yagüe i Pilar Rivero, consultable en la pàgina web de la Institución Fernando el Católico: <http://www.dpz.es/ifc2/libros/fichas/ebook2473.asp>).

-Pare senyor, que Déus e la vostra bonea et bona ombra et ventura los ha tots vençuts, que tots són morts et preses.

-Fill, és veritat axí con vós deÿts?

-Pare senyor, hoc.

Et lavors ell levà les mans envés lo ceel et féu moltes gràcies a nostre senyor ver Déus, et besà iii vegades son fill en la bocha e li donà moltes vegades la sua benedicció (cap. 27).

D'HEROIS MORIBUNDS, BATALLES I LLITERES: LA HISTORIA DE GUILLEM DE TIR

Vet ací una llegenda que no apareix en cap altra de les grans cròniques, però que desenvolupa un motiu explotat abundantment en la literatura universal: el de l'heroi moribund o greument malalt que és conduït al camp de batalla i atemoreix l'enemic amb la seua sola presència. En el camp de la historiografia medieval, l'actuació que Muntaner atribueix a Jaume I compta amb alguns precedents il·lustres. Ja en un altre lloc (Aguilar 2005; la idea ha estat represa més recentment a Cingolani 2006) vaig assenyalar l'existència d'una anècdota molt semblant en la *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* de Guillem de Tir (segle XII). En efecte, aquesta font ens reporta la «merveilleuse mort» a Terra Santa del comte Jocelyn I d'Edessa (†1131), un noble croat celebrat —com el Conqueridor— per la seua audàcia i expertesa en qüestions bèl·liques. Sembla que el comte es trobava prostrat al llit, greument ferit després d'una operació militar contra els turcs, conjuntura que va voler aprofitar el seu enemic el soldà d'Icòni per assetjar el castell de Kaysun.²⁶ En assabentar-se de la notícia, Jocelyn va ordenar al seu fill que es posés al capdavant de l'exèrcit i que anés a socórrer la plaça; però aquell va apressar-se a assenyalar que no li feia gens de gràcia enfrontar-se a un enemic que disposava d'unes forces tan superiors. A la fi, visiblement disgustat per la manca de valor

de l'hereu, el comte va fer aprestar les seues tropes i es va dirigir molt de pressa cap a la fortalesa, en una llitera tirada per dos cavalls. El soldà, que ja el creia mort, es va espantar molt en saber que aquell guerrer tan temible s'acostava i que volia presentar-li batalla, i va ordenar la retirada immediata de les seues tropes. Un baró de la terra va córrer a comunicar la bona nova al comte, que, com el rei Jaume, també va alçar els seus braços al cel, reconeixent la gràcia rebuda. Va morir tot just després de fer-ho, envoltat dels seus vassalls:

Per idem tempus, dominus Joscelinus comes Edessanus, longa aegritudine fatigatus, lecto decubans, mortis imminenter expectabat diem. Ceciderat enim anno proximo praeterito circa partes Halapiae, super eum turris ex crudis lateribus compacta; quam cum hostibus in ea inclusis ut facilius caperet, suffodi fecerat; subfossa subito corruens, incautum oppresserat; unde eum sui cum multo labore, quasi sepultum et contritis artubus, vix eruerunt: quo languore multo tempore maceratus, adhuc egredi nitentem detinebat animam; cum ecce nuntius advolans, Soldanum Iconiensem obsedissem quoddam eius castrum, cui nomen Cressum, nuntiat. Quo audito, vir magnanimus, sicut erat corpore debilis et prorsus impotens, sed mente validus, filium praecepit ad se evocari, iniungens ut, assumpta secum universa regionis illius militia, hosti supra nominato viriliter occurreret et locum patris suppleret impotentis. Ille vero obiiciens, quod praedictus Soldanus in gravi multitudine diceretur advenire, respectu tantarum virium paucos se habere, coepit se excusare; unde pater, pensata pusillanimitate filii, et ex eo verbo qualis futurus esset, colligens, militares praecipit convocari copias, et populum regionis universum. Quibus paratis, sibi aptari lecticam mandat; et in eam ascendens, hostibus occurrit, doloris oblitus et impotentiae; in quo cum aliquantulum cum exercitu processisset, nuntiat ei unus de magnatibus regionis Gaufridus, cognomento Monachus, Soldanum audito eius adventu, obsidionem a castro dimovisse praedicto et iter ad reditum maturasse. Quo cognito, comes lecticam qua gestabatur, ad terram deponi iussit; et erectis

26. El soldà d'Icòni era en aquesta època Masud I (que va regnar entre 1116 i 1156), però Guillem de Tir li atribueix erròniament la direcció d'aquesta campanya: qui en realitat va posar setge a la fortalesa va ser l'emir Ghazi II Gümüşhtigin, de la dinastia turcomana dels Danishmend (Runciman 1964: II, 185).

in coelum manibus et devoto spiritu, Domino cum suspiriis et fletu gratias agens, quod in novissimis suis eum benignus et misericors Dominus tanta gratia visitasset: quod seminecis, et in ipsis mortis vestibus constitutus adhuc hostibus Christianae fidei esset formidabilis, in gratiarum actionibus ultimum coelo tradidit spiritum, relicto filio aequivoco suo, sed a paterna gloria degenerare plurimum, et eodem universorum bonorum ex asse haerede instituto (l. xiv, cap. 3; Académie des Inscriptions et Belles-Lettres [ed.] 1859: I, 609-610).²⁷

27. Cf. *l'Estoire de Eracles empereur*, versió i continuació francesa del segle xiii de l'obra de Guillem de Tir: «A ce tens li cuens Jocelins de Rohes avoit geu mout longuement malades si griefment que il atendoit chascun jor la mort. Cele maladie li estoit avenue dune bleceure; car en lan qui estoit passe il estoit pres de la cite de Halape et avoit assis Turs en une tor qui estoit fete de tuiles sans mortier et estoient li mur mout espes. Il la fesoit miner par dessous por abatre tant quil se trest pres por haster les ouvriers. La tor chei soudeinement sur lui si quil fu touz acouvetez. Ses genz li corurent aidier hastivement et le descovrirent tant quil le trestrent hors tout debrisie; si en avoit geu en langueur longuement. Il avoit bon cuer et bon entendement; mes du cors ne se pooit aidier. Un jor li vint uns messages mout hastivement qui li dist et voirs estoit que li soudans du Coine avoit asses a trop grant gent un suen chastel que len claime Cresson. Quant li cuens oi ce qui de grant cuer estoit mout li desplut de ce que il ni pooit aler; lors fist apeler son filz qui estoit biaux et granz si li comanda quil preist la gent de la terre a cheval et a pie et alast hastivement lever le siege de ce grant home. Des ore mestiers estoit quil portast le fes quil avoit longuement sostenu. Cil se comença a escuser de ce que li soudans estoit venuz mout efforcement et a grant pooir eu pais ne il ne veoit pas coment il poissent assembler a lui a si pou de gent come il avoient. Quant li peres oi la response du suen filz qui Jocelins avoit non por lui et estoit ses oirs de la terre mout fu iriez car il entendit bien a ses paroles coment la conte seroit governee par lui. Lors fist semondre ses oz par tout le pais. Quant il furent assemble li cuens Jocelins fist atorne une litiere a .ii. chevaux et se mist enz. Lors comença a aler a tout son ost encontre ses anemis. Quant il fu auques alez avant uns des granz barons de la terre qui avoit non Jefroiz li Moines vint encontre lui et li dist que sitost com li soudans avoit oi noveles que il venoit sur lui en sa litiere a tout son ost ne losa onques atendre aincois avoit le siege guerpi et sen estoit retornez en son pais. Quant li cuens oi ces noveles il comanda que len meist sa litiere a terre. Lors tendi ses mains au ciel et dist ces paroles: "Biau Sire Dieu je vos rent graces et merciz teles com je puis de ce que tant mavez ennore en cest siecle; nomeement a ma fin mavez este si piteus et si larges que vos avez voulu que de moi qui sui demi morz touz contrez et charoigne qui ne se puet aidier ont eu mi anemi tel peor quil ne moserent atendre en champ aincois sen sont foi por ma venue. Biau Sire Dieu je cognois bien que tout ce vient de vostre bonte et de vostre cortoisie". Quant il ot ce dit si se comanda de mout bon cuer a Dieu et tantost sen parti lame: si morut ilec eu milieu de ses genz. Grant duel firent et lemporèrent ennoreement. Uns seus oirs remest apres lui en la terre cil Jocelins que je vous ai dit» (Paris [ed.] 1879-1880: II, 5-6). Sobre aquesta traducció, el d'Ost (1899) roman un estudi clàssic; molt més recents són els treballs de Hamilton (2003) —que aborda el valor històric de *l'Estoire*— i Edbury (2007) —centrat aquest en la seua tradició manuscrítica—. Hi ha també una traducció castellana feta a partir de la francesa

Observem que els paral·lelismes entre Muntaner i Guillem de Tir no són només situacionals: es donen àdhuc a nivell textual («Et lavors ell levà les mans envés lo ceel» / «et erectis in coelum manibus et devoto spiritu»). Dignes de comentari són també les divergències apreciables entre tots dos relats: sobretot fixem-nos que si en el de Guillem el fill del comte d'Edessa mostra a la clara el seu ànim covard, en el llibre del cronista de Peralada és el jove Pere qui, a pesar del gest heroic del pare, salva el dia amb el seu esforç i s'endu tot el mèrit de la victòria. Fa mal de dir, però, Muntaner pogué conèixer Guillem de Tir —o, potser més versemblantment, alguna de les seues traduccions— i fer-la servir com a model. La meua impressió és que no es pot descartar que la coincidència siga més aviat poligenètica; fet i fet, ja en la literatura clàssica trobem abundants exemples de comandants que serveixen el mateix capteniment que el nostre Conqueridor o el de Jocelyn I. Llegim, per exemple, l'ardit amb què, segons les *Vides paral·leles* de Plutarc, el general grec Èmenes de Cardia va refer la moral de les seues tropes abans d'una batalla contra Antígon de Macedònia:

Però pocs dies després, quan els soldats marxaven contra l'enemic, es va escaure que Èmenes, a conseqüència d'una malaltia greu, era portat en una llitera a una certa distància de l'exèrcit, on hi hagués quietud, a causa del seu insomni. Però en haver fet un poc de camí, de sobte els apareix l'enemic que franqueja uns turons i davalla al pla. Així, doncs, que els raigs de les armadures d'or comencen a reluir al sol des de les altures per on la formació marxa en bon ordre, i veuen els elefants amb les torres damunt i les cobertes de porpra amb què els guarnien quan els duïen a la batalla, els primers aturen la marxa i es posen a vociferar que els cridin Èmenes; perquè no avançarien més si ell no feia de general; i recalcant les armes a terra, es passen mútuament l'ordre de romandre on són i a llurs oficials de no moure's i sense Èmenes no lliurar batalla ni arriscar-se contra els enemics.

(Gayangos [ed.] 1858 i Cooper [ed.] 1989), que ha estat objecte d'un estudi monogràfic per González (1992).

Èumenes ho sent, fa cap a ells de correguda, apressant els portadors, obre a cada costat les cortines de la seva llitera i els allarga la mà, tot joiós. Quan ells el veuen, de seguida el saluden en llengua macedònica, tornen a engrapar els escuts, i percutint-los amb les sarisses llancen l'alarit, desafiant els enemics, ara que llur general és allí. Antígon, sentint de boca dels seus presoners que Èumenes està malalt i que es fa portar de malament que es troba, no considera cap gran feina esclafar els altres, gràcies a la malaltia d'Èumenes. Així, s'afanya per venir a les mans. Però quan, en constituir-se els enemics en formació, ha galopat al llarg de la línia i ha observat l'actitud i el bon ordre en que estan, esbalaït, s'atura una estona. Es veu llavors la llitera portada de l'una ala a l'altra. Esclafeix, doncs, Antígon la gran riallada, com solia, i després de dir als seus amics «Era això, fa l'efecte, el que s'arregava contra nosaltres!» immediatament s'enduu les seves tropes enrera i acampa (Plutarc, 1935: 136-137).

Notem com la presència i el carisma de l'heroi basten per fer tornar el coratge a uns homes de primer reticents a entrar en combat —i, novament, fan que l'enemic s'ho pense dues vegades abans d'escometre'l—.

LA TRADICIÓ ARTÚRICA. UTERPENDRAGÓ I ELS SAXONS

Deixant a banda la qüestió de la possible influència de l'obra de Guillem de Tir *Eracles*, el passatge de la *Crònica* sembla també relacionable amb una llegenda que no devia resultar aliena a Muntaner: la que explica com el rei Uterpendragó, pare d'Artús, va repel·lir la invasió de Bretanya pels saxons. De fa temps ja que la crítica (Montoliu 1959: 107) ha assenyalat com a font d'inspiració del nostre cronista la història del rei britó, transmesa per la tradició artúrica des de la *Historia Regum Britanniae* de Jofre de Monmouth fins a *Le Morte Arthur* de Thomas Malory, passant pel *Brut* de Wace o el *Roman de Merlin*.

La *Historia Regum Britanniae* de Monmouth (segle XII) conta que, després de molt temps d'haver regnat sobre els britons, a Uterpendragó, ja ancià i sense el vigor dels seus bons

anys, li va sobrevenir una greu malaltia que el va deixar confinat al llit. La sort i la traïció d'uns carcellers van voler que aquells mateixos dies s'escapessen de les masmorres de Londres dos enemics jurats del rei: els prínceps saxons Octa i Eosa, que en el passat havien intentat sense èxit arrabassar-li les seues terres. Aquests guerrers van poder fugir a la seua Germània natal i tot d'una es van posar a ordir una nova expedició contra l'heroi. No va passar gaire temps fins que una horda saxona va desembarcar a les costes de Britània i va començar a infligir un càstig severíssim a l'illa. Els soldats i oficials d'Úter, tot i posar-hi l'ànima, poc podien fer per aturar aquell rastre de mort i destrucció; moltes ciutats van ser past de les flames i de la voracitat dels invasors. Les notícies d'aquell desastre van pervenir a orelles d'Úter, el qual, tan malalt com estava, es va enfurir en extrem i va fer cridar immediatament a capítol tots els magnats del seu consell. Una vegada reunits, el monarca els va reprendre per la seua poca traça a defensar la terra i els va anunciar la seua intenció de conduir-los a enfrontar-se a camp obert als saxons. Dit i fet: com que no es podia moure, Úter es va fer construir una llitera i va ordenar a tothom que estigués preparat, perquè marxarien contra els enemics a la més mínima oportunitat. Finalment, el rei va encaminar-se amb tota la host cap a Verulamium, que havia estat ocupada per les forces d'Octa i Eosa. Aquests, en ser informats de la vinguda dels britons, no es van preocupar gens ni mica, perquè, ¿quina classe de batalla els podia presentar aquell líder que no podia cavalcar ni tenir-se dempeus i que es trobava a les portes de la mort? Així doncs, per mostrar el menyspreu que l'oponent els inspirava, ni tan sols van molestar-se a tancar les portes de la ciutat davant l'arribada d'Úter i els seus. Aquella mostra de supèrbia els va condemnar: el rei va donar l'ordre d'atac i es va entaular una batalla molt llarga i sangonosa, però a la fi del dia els saxons van ser vençuts i els seus cabdills van trobar la mort. Tot cofoi per la victòria, Úter va alçar-se de la llitera amb molta energia, com si s'hagués curat del tot. Va adreçar-se llavors als seus vassalls, i els va fer veure que si bé ell havia patit l'escarni dels saxons —aquests el coneixien amb el malnom del «rei mig mort»—, s'estimava més haver-los vençut en aquell estat tan deplorable que conservar la seua salut d'abans i haver patit una derrota. Era preferible —va concloure— morir amb honor que viure amb vergonya:

Vastata ita fere tota insula, cum id regi nunciaretur: *ultra quam infirmitas expetebat iratus est*: jussitque cunctos procures convenire, ut ipsos de superbia et debilitate sua corripere. Et cum omnes in praesentia sua conspexisset: convicia cum castigantibus verbis intulit, juravitque quod ipsemet eos in hostes conduceret. *Praecepit itaque fieri sibi feretrum quo asportaretur, cum ingressum alterius modi abnegaret infirmitas*. Praecepit etiam cunctos paratos esse, ut cum opportunitas accideret, in inimicos progredierentur. Nec mora, paratum est feretrum: parati sunt omnes, diesque opportunus instabat.

Introposito itaque rege, Verolamium perrexerunt, ubi praedicti Saxones universum populum affligebant. *Cumque edocti essent Octa et Eosa adventum Britonum, regemque in feretro advectum, dedignati sunt cum eo praeliari, quia in vehiculo advenerat. Aiebant enim ipsum semimortuum esse, nec tantos viros cum hujusmodi homine pugnare decere. Receperunt itaque sese intra urbem: et valvas, quasi nihil timentes, deseruerunt apertas*. At Uther, cum id sibi relatum fuisset: jussit ocysus obsidere civitatem, ac moenia undique invadere. Paruerunt itaque cives, et urbem obsederunt, moeniaque invaserunt. Stragem autem Saxonibus dantes, fere dirutis muris ingressi sunt: nisi Saxones ad ultimum resistere incoepissent. [...] Postremo cum multum diei praeteriisset: cessit victoria regi Britonum, interfectisque Octa et Eosa, terga dederunt Saxones. *Tanta inde laetitia cepit regem, ita ut cum prius sine juvamine alterius sese erigere nequiret, levi conamine erectus, resedit in feretro, ac si subitam sanitatem recepisset. Solutus etiam in risum, hilari voce in hunc sermonem prorupit*: «Vocabunt me Ambrones isti, regem semimortuum, quia infirmitate gravatus in feretro jacebam. Sic equidem eram. Malo tamen semimortuus ipsos superare, quam sanus et incolumis superari, sequenti vita perfuncturus. Praestantius enim

est mori cum honore, quam cum pudore vivere» (Faral [ed.] 1929: III, 226-227).²⁸

A desgrat d'una victòria tan rotunda, Úter morirà poc després, enverinat precisament per uns agents saxons. Però el que ens interessa remarcar ara del fragment de la *Historia Regum Britanniae* són els seus punts més concordants i discordants amb els relats de Muntaner i Guillem de Tir: d'una banda, la irada reacció del rei en saber que els enemics li han envaït la terra; de l'altra, l'escàs temor que la visió del monarca en la llitera infon en els seus rivals —a l'inrevés del que s'esdevé amb el soldà d'Icònim de la font croada o del que el Jaume I de la *Crònica* espera que succeeixi amb els sarraïns valencians—, Octa i Eosa no defugen la batalla i lluiten fins al darrer alè.

Una versió notablement distinta de la història d'Úter és la que ens ofereix la tradició associada al *Merlin* de Robert de Boron (segles XII-XIII), poema del qual només es conserven poc més de mig centenar de versos, però el contingut del qual coneixem mercès a la prosificació que se'n va fer durant el segle XIII. En aquest text, qui aprofita la malaltia incapacitant del monarca —que hom defineix ben explícitament com a gota— no és cap enemic exterior, sinó els saxons que es troben instal·lats dins les fronteres del seu regne i que ara —com

28. Cf. amb el *Roman de Brut* del poeta anglonormand Wace (segle XII), que fa servir Jofre de Monmouth com a font: «Ensi dura la guerre et crut / tant que li rois s'an aparçut, / et cil del país dit li ont / que si baron feignant se vont. / Oëz home de grant fierté! / Ne lessa pas por s'anferté; / ne vialt mes, ce dit, remenoir, / ses barons vialt an l'ost veoir. / Et porter s'i fist come an biere, / A chevax, an une litiere. / Or verra, ce dit, quel sivra / Et si verra qui remanra [...] A Verolam vint li rois droit, / qui a cel tans citez estoit; / [...] La ot Octa sa gent conduite / et dedanz la cité l'ot mise; / et li rois l'a defors asise. / Engins fist fere as murs froissier, / mes fort furent, nes pot blecier. / Octa et li sien s'esbaudirent, / qui des engins se desfandirent. / A .i. matin lor porte ovrirent / et por conbatre fors issirent. / Desdaing lor sanbloit et vil chose / Que porte i fust por le roi close, / qui an biere les guereoit / et an bataille an biere aloit. / Mes lor orgualz, ce croi, lor nut / Et cil vainqui qui vaincre dut. / Vaincu fu et ocis Octa, / ses cosins o lui, Eosa. / Plusor qui s'an sont eschapé / sont vers Escoce trespassé [...] Por la victoire et por l'enor / que Dex dona au roi cel jor, / est il de joie sus sailliz / come s'il fust sains et gariz. / Formant se prist a esforcier / por ses barons esleescier. / Qant dreciez se fu an estant, / a ses homes dist an riant: / 'Mialz vuel je an biere gesir / et an longue anferté lenguir / que estre sains et an vertu / et estre a desenor vaincu. / Mout valt mialz morir a enor / que longues vivre a desenor. / Sesne m'ont tenu an despit / por ce que je gis an mon lit; / asez se sont de moi gabé / et demi mort m'ont apelé. / Mes or a, ce nos est avis, / li demis morz vaincu les vis. / Alons soantre ces qui fuient, / qui mon fié et les voz destruiant'» (Wace 1938-1940: I, 467-469).

els sarraïns valencians de Muntaner— es revolten contra la seua autoritat. Un altre paral·lelisme amb la *Crònica* de l'em-pordanenc és que la font francesa ens parla d'una primera gran batalla entre els rebels i la host reial, que no és comandada personalment pel sobirà i sofreix una derrota total, circumstància que no es retroba en cap de les fonts reportades fins ara (a tot estirar, Jofre de Monmouth parla d'algunes escaramusses menors i de resultat divers entre britons i saxons). Però en aquest punt la narració del *Merlin* en prosa introdueix una novetat important, perquè la pensada de fer-se dur al camp de batalla en llitera no prové directament d'Úter, sinó del mateix Merlí, que es presenta a la cort i assegura al rei que, si vol sufocar la rebel·lió, haurà de seguir les seues indicacions. Tot seguit, el mag li adreça un discurs de to moralitzador que desenvolupa dos punts centrals: d'una banda, la idea que cap exèrcit pot prevaldre sense la presència i el guiatge del seu senyor —idea que convé tenir ben present, perquè la retrobarem més tard en un altre text i en una situació del tot semblant—; de l'altra, la importància de les bones obres a l'hora de coronar la vida amb una bona fi, un argument que, per cert, els lectors del *Llibre dels feits* trobaran del tot familiar:

Et li rois tint puis la terre lonc tans. Et puis avint que il chai en une grant maladie de goute et des mains et des piés. Lors si revelerent en pluseurs lieux li Saisne en sa terre, et tant li firent de contraire qu'il s'en clama as ses barons, et si baron li loerent que se il s'en pooit vengier qu'il s'en vengast. Et lors dist li rois que pour Dieu et pour lui que il i alaissent, si comme preudomme doivent faire pour leur signour. Et il respondent tout que il iront volontiers; si i alerent et trouverent les anemis le roi, et virent qu'il avoient grant partie de la terre traite a iaus. Si vinrent contre iaus, et les gens le roi assamblèrent a iaus comme gent sans signour et furent desconfi, et pierdi li rois illuec moult de ses hommes.

Quant la nouvele fu aportee au roi que ses gens estoient desconfi, si en fu moult iriés. Et lors vint li remanans de chiaus qui en la bataille avoient esté, et se plainstrent mout durement. Et quant li Saisne orent la bataille vencue, si crurent moult lour gent et esforchierent. Et Merlins, qui toutes ces choses

savoit bien, si vient au roi, qui moult estoit foibles de sa maladie, et avoit auques de son tans usé.

Quant li rois sot que Merlins venoit, si en fu moult liés et pensa en son cuer que encore averoit il confort. Quant Merlins vint devant Uter Pandragon, si fist moult biele chiere. Et Merlins dist: «Sire, vous estes moult effraés». Et li rois dist: «Merlins, je n'en puis mais. Car vous savés bien que mi homme et cil dont je me cuidoe aidier et dont je ne cuidoe avoir garde m'ont mon regne destruit et mes houmes mors et desconfis en bataille». Et Merlins li dist: «Sire, *or poés vous bien veoir que nus ne vaut riens en bataille sans signour*». Et li rois li dist: «Merlins, consilliés moi pour Dieu que j'en porrai faire». Et Merlins li dist: «Sire, je vous dirai unes briés paroles et privees que je voel que vous creés. *Faites semondre vos os et vos gens, et quant il seront tout assamblé, si vous faites metre en une litiere et s'alés combatre a eus. Et saciés certainement que il seront desconfi. Et quant vous les avrés desconfis, si saverés bien que terre sans signour ne vaut riens.* Et quant vous averés che fait, si departés vostres tresors, *que je voi bien que vous ne poés gaires longement vivre.* Et je voel que vous sachiés que cil qui ont les grans avoirs et muerent a tout, qu'il ne les pueent departir ne bien faire pour lor ames, que lour avoir ne sont pas leur, ains sont chiaus qui ne lour laissent bien faire, et sachiés que che sont li dyable. Et mieus verroit au riche qu'il n'eust onques riens eut des riquesches de ceste terriene vie. [...] Ore convient dont ki veult estre sages que de chou que Dieus li a donné en ceste mortel vie qu'il en achat la vie pardurable. Et tu qui tant as eut de tous biens en cest siecle, quels biens as tu fais pour nostre signour? Je t'ai moult amé et moult je t'aime, et saches bien que nus ne te doit mieus amer de toi; *et je le te di bien que tu ne pues durer apriès ceste victoire que tu avras en cest estour et en ceste bataille. Et saches bien que toutes les honneurs que li hom mainne en cest siecle ne li pueent tant valoir comme li boine fins. Et se tu avoies tous les biens du monde fais et tu eusses malvaise fin, se seroies tu*

en aventure de tout perdre; et se tu avoies moult de maus fais et eusses boine fin, si averoies tu pardon. Et je voel bien que tu saces que tu n'en porteras ja riens de cest siecle que aumosnes et bien fais. Or t'ai moustré et dit ton affaire» [...] Et li rois parole a Merlin et dist: «Fiere chose m'as contee, qui m'as dit que je vainqueroi mes anemis. Et commant porrai je guerredoner a nostre signour?». Et Merlins respont: «Seulement par boine fin. Je m'en irai, et si te pri qu'il te souviene de toi meismes apriès la bataille et de che que je t'ai dit» (Paris-Ulrich [ed.] 1886: I, 128-129).

El desenllaç de la història és ja ben conegut: Úter fa cas dels consells de Merlí, guanya la batalla i pacifica tota la terra. Després de la victòria, el rei és transportat a la seua ciutat de Logres i, desitjós d'assegurar-se una bona fi, dedica els seus darrers dies a fer bones obres als seus vassalls:

Ensi s'en departirent entre le roi et Merlin. Et li rois semonst ses gens et dist qu'il iroit contre ses anemis. Lors i ala et se fist porter sour une litiere, si les trouva. Et il vinrent contre lui, si se combatirent, et les gens le roi par le confort de leur signour les desconfirent et en ochirent a grant plenté. Ensi ot li rois le victoire de la bataille et destruisit ses anemis. Et lors remest la terre tout em pais.

Ensi comme vous avés oi le fist li rois. Lors li souvint de chou que Merlins li avoit dit, si s'en repaire a Logres. Et lors, quant il i fu venus, si manda tous ses grans tresors et ses grans avoirs. Et fist savoir a toutes manieres de boines gens ou li plus mesaaisié de son regne estoient, si lour donna moult grans avoirs et grans aumosnes et bieles, et le sourplus departi par le conseil et la volenté des menistres de sainte église (Paris-Ulrich [ed.] 1886: I, 129-130).²⁹

29. El passatge ací reproduït pertany a la redacció coneguda com a *Suite du Merlin* o *Merlin Huth*; una altra branca del *Merlin* en prosa és la continguda en el cicle *Lancelot-Graal* o *Vulgata* artúrica (vid. Sommer [ed.] 1908: 77-79). L'edició més recent i recomanable del *Merlin* és, però, la de l'erudit francès Alexandre Micha, que recull també els 504 versos que ens han pervingut de l'obra original (Micha [ed.] 2000a) i que convé llegir al costat de l'estudi monogràfic preparat pel mateix curador (Micha 2000b). Cf., encara, amb el relat que fa de la batalla amb els saxons *Le Morte Arthur* de Thomas Malory (segle xv), que segueix clara-

UN ALTRE REI DE LLEGENDA: ROBERT I D'ESCÒCIA I *THE BRUS* DE JOHN BARBOUR

Dels textos considerats en els anteriors apartats, només dos es refereixen a figures històriques i ben documentades: un capità grec del segle iv a. C. i un guerrer franc del segle xii; tots els altres tenen com a protagonista un personatge que només sembla haver existit en l'univers imaginari de la matèria de Bretanya. I, tanmateix, cal remarcar que Jaume I no és l'únic monarca de l'Edat Mitjana a l'entorn del qual s'ha bastit un episodi com el que ens ocupa. A tall d'exemple, em referiré en aquesta part al cas d'un rei que té en comú amb el Conqueridor el fet de ser considerat pels seus paisans d'avui el fundador —o, més ben dit, el *refundador*— de la seua pàtria: Robert I de Bruce, que va ocupar el tron d'Escòcia entre els anys 1306 i 1329.

El regnat de Robert I compta amb una font que, a més del seu interès històric, posseeix un valor literari més que ressenyable: es tracta de *The Brus*, un llarg poema narratiu de 13.550 versos escrit en el segle xiv per l'escocès John Barbour. L'obra, d'un esperit patriòtic molt evident, ens presenta Robert com a prototip de cavaller i explana les gestes del seu regnat, amb especial atenció a la victòria que va obtenir sobre els anglesos a Bannockburn (1314).³⁰ Però el fragment que ens interessa ara conta uns successos anteriors d'uns pocs anys a aqueixa famosa batalla: tenen lloc entre la tardor de 1307 i la primavera de 1308, període durant el qual Robert va haver d'enfrontar-se a una rebel·lió encapçalada per John Comyn, comte de Buchan i altres barons escocesos. Barbour explica que el rei va començar la campanya contra els rebels amb la seua empena habitual,

ment el *Merlin*: «Thenne, within two yeres, Kyng Uther felle seke of a grete madye. And in the meanewhyle hys enemyes usurped upon hym and dyd a grete bataylle upon his men and slewe many of his peple. "Sir", said Merlyn, "ye may not lye so as ye doo, for ye must to the field, though ye ride on an hors-lyttar; for ye shall never have the better of your enemyes but yf your persone be there, and thenne shall ye have the vyctory". So it was done as Merlyn devised, and they caryed the Kyng forth in an hors-lyttar with a grete hooste towarde his enemyes; and at Saynt Albons ther mette with the Kyng a grete hoost of the North. And that day [...] Kyng Uthers men overcome the Northeryn bataylle and slewe many peple and putt the remenaunt to flight. And thenne the Kyng retorne unto London and made grete joye of his vyctory, And then he fyll passynge sore seke» (Malory 2004: 6-7).

30. Per a una introducció a l'obra de Barbour, vid. Gransden (1996: 80-83) i les referències bibliogràfiques que s'hi citen; Summerfield (2004: 107-126) ofereix un esbós dels seus principals trets literaris. Una panoràmica de lectura ben agradable sobre la vida i el regnat del Bruce històric és la de Barrow (2005).

però que de camí cap a la vila d'Inverurie va trobar-se extremadament feble i cansat, fet que va obligar l'exèrcit a interrompre el seu avanç. Pocs dies després, aquell estat de defalliment havia empitjorat: el Bruce no podia caminar ni anar a cavall, i a més rebutjava el menjar i la beguda. El consell reial va prendre llavors les regnes de la situació: el rei va ser col·locat en una llitera i l'exèrcit es va replegar a la posició fortificada de Sliach, més fàcilment defensable en cas d'una escomesa enemiga:

[the king] held straucht the way till Innerrowry,
and thar him tuk sic ane seknes
that put him to full hard distres;
he forbar bath drink and met,
his men na medicine couth get
that evir micht to the king avale,
his strinth sa haly can him fale
that he micht nouthir rid na ga [...]
And, quhen the lordis that thar war
saw that the evill ay mar and mar
travalit the king, tha thocht in hy
it war nocht spedfull thar to ly,
for thar all plane was the cuntre,
and tha war bot ane few menyhe
to ly but strinth intill the plane.
Forthi, quhill that thar capitane
war coverit of his mekill ill,
tha thocht to wend sum strinth sone till

[...]

Tharfor in littar tha him lay
and till the Slevach held thar way,
and thocht thar in that strinth to ly
quhill passit war his malady.

(Barbour 1856: 193-195)³¹

31. Done ací la meua traducció del fragment: «[El rei] va encaminar-se cap a Inverurie, / on una malaltia el va oprimir tant / i el va dur a una fadiga tan gran / que no volia ni beure ni menjar; / cap dels seus acòlits no podia pensar / cap tractament que el pogués alleujar. / Fins a tal punt les seues forces van minvar / que no podia caminar ni cavalcar. [...] Quan els nobles del rei van veure / que la seua malaltia empitjorava més i més / van acordar que no era una bona idea / romandre en aquella regió. / Com que tan pocs eren, no s'atrevien / a quedar-se més temps allà, / sense cap fortalesa i en terreny pla. / Així doncs, fins que el rei es recuperés, / van pensar que el millor era deixar el lloc / i buscar-ne un altre més fàcil de defensar. [...] Així, tombat en una llitera, /

Barbour ens ofereix en aquest punt unes interessants consideracions a propòsit del daltabaix moral que la malaltia del rei provoca en el bàndol escocés. En la mateixa línia que Merlí («*nus ne vaut riens en bataille sans signour*»), els seus versos glossen fins a quin punt la presència o absència del senyor determina el rendiment d'un exèrcit en una batalla: quan s'esdevé que els soldats saben a prop el capità o el veuen batre's amb l'enemic a les primeres línies, el seu ànim es fa més sòlid i s'esforcen a protegir-lo i a imitar els seus bons fets; per contra, la seua absència fa que els homes perden el coratge i no lluiten amb la mateixa decisió. El Bruce pertany precisament a aqueixa casta de líders inspiradors, i és per això que, ara que es troba en un estat tan precari, els realistes no gosen anar contra l'enemic i es mostren insegurs, vacil·lants:

For folk forouten capitane,
bot tha the bettir be apane,
sall nocht be all sa gud in ded
as tha ane lord had tham to led
that dar put him in aventur
but abasing to tak the ure
that God will send: for, quhen that he
is of sic will and sic bounte
that he dar put him till assay,
his folk sall tak ensampill ay
of his gud ded and his bounte,
and ane of tham sall be worth thre

[...]

Sa did this king that I of red,
and for his outrageous manhed
confortit his on sic maner
that nane had radnes quhar he wer.
Tha wald nocht ficht quhile that he wes
lyand intill sic seknes.

(Barbour 1856: 194)³²

el van conduir a Sliach / perquè reposés en aquella força elevada / fins que s'hagués recuperat». Una edició molt més recent de *The Brus*, acompanyada d'una traducció anglesa moderna i profusament anotada, és la d'Archibald Duncan (Barbour 1997).

32. Quan s'escau que els guerrers no tenen capità / poques esperances poden tenir d'obtenir el triomf, / i si l'obtenen, no és ni de bon tros tan gloriós /

Com és natural, l'antagonista del relat de Barbour és també un oportunista: en tenir notícies del rei, Buchan convoca les seues hosts i els seus aliats, fa enllestir molts pertrets de guerra i s'afanya a marxar contra el seu enemic, disposat a sotmetre'l a un duríssim setge. El comte considera que, amb el Bruce fora de joc, rendir la plaça no resultarà massa difícil; a més, si l'operació té èxit, la llibertat i la vida del rei estaran en les seues mans. S'equivoca: en arribar a Sliach, ell i els altres rebels constaten que les forces de Robert han estat preparant-ne la defensa i que ja ocupen les parts més elevades de la muntanya. Amb tot, Buchan fa avançar els seus arquers i els ordena disparar contra les posicions enemigues; troben de seguida la resposta dels arquers del rei, que els ataquen des de més amunt i els obliguen a recular. Durant tres dies es repeteixen moltes escaramusses del mateix estil, sempre lleugerament favorables als defensors:

Bot, fra the erl of Bouchane
wist that tha war thiddir gane,
and wist sa that sek was the king
that men doutit of his covering,
he send eftir his men in hy
and assemblit gret cumpany,
for all his awn men war thar,
and all his frendis with him war,
that was Schir John the Mowbra,
and his brothir as I herd say,
and als Schir David of Brechyn,
with fele folk in thar ledyn.
And, quhen tha all assemblit war,
in hy tha tu thar way to far
to the Slevach with all thar men
for till assale the king that then
was lyand intill his seknes.
This was eftir the Martymes
quhen snaw had helit all the land:

com si el seu senyor els comandés en la batalla, / un senyor que avance sense por / i expose la seua vida als perills / del combat, tot afrontant decidit / el que la voluntat de Déu dispose d'ell. / Quan és un capità així qui cabdella / els seus homes s'encoratgen gràcies a les seues obres / i lluiten llavors tan gallardament / que un d'ells es pot enfrontar a tres dels enemics. [...] Així era el rei de qui escric, / el qual, gràcies al seu coratge i la seua força / animava tant els seus homes que la por i els dubtes / desapareixien quan es trobava amb ells. / Però ara els seus homes no s'atreveixen a lluitar, / perquè la malaltia el manté apartat de la seua vista.

to the Slevach tha com nerhand
arait on thar best maner:
and than the kingis men, that wer
war of thar best maner:
and than the kingis men, that wer
war of thar com tham apparalit
to defend gif tha tham assalit:
and nocht forthi thar fais war
ay twa for ane that tha war thar
[...]

And, quhen the erlis cumpany
saw that tha wrocht sa wisly
that tha thar strinth schup to defend,
thar archaris furth to tham tha send
to bikkir tham as men of mane,
and tha send archaris tham agane
that bikkirrit tham sa sturdely
quhill tha of the erlis party
intill thar battale withdrawin war.
Three dais on this wis lay tha thar
and bikkirrit tham evirilk day,
bot thar bowmen the wer had ay.

(Barbour 1856: 196-197)³³

Però, a la fi, els oficials del Bruce comprenen que no podran resistir els atacs del comte indefinidament; de fet, s'estan quedant sense provisions i corren el perill de

33. Però en saber el comte de Buchan / a quin lloc s'havien retirat / i que el rei tan malalt estava / que hom dubtava que s'arribés a recuperar, / va convocar els seus vassalls / i va formar una gran host, / perquè comptava amb tots els seus homes / i els seus amics, / ço és, Sir John de Mowbray / i el seu germà -això és el que he sentit a dir-, / i també hi va acudir Sir David, el senyor de Brechin, / al capdavant de molts homes. / Reunides totes aquestes forces, / va fer via a grans marxes / cap a Sliach amb tots els homes, / amb la intenció de posar setge al rei, / que hi jeia molt malalt. / Tot just era passat el dia de sant Martí, / quan la neu havia cobert ja tota la terra; / va ser llavors que aquell exèrcit va arribar a Sliach, / aparellat de la millor manera possible. / Per la seua banda, els homes del rei, en saber / que l'enemic venia, es van preparar / per a defensar-se de la seua escamesa: / no defugirien la batalla / encara que l'oponent tenia un avantatge de dos contra un [...] I quan la host del comte / va veure que es captenien tan sàviament / i que estaven disposats a defensar la seua posició / els van enviar els seus arquers / perquè els ataquessin, / i els altres al seu torn els van enviar els seus, / que els van atacar amb tanta energia / que els de la partida del comte / es van veure forçats a replegar-se. / Tres dies va durar l'escaramussa, / sempre disparant-se els uns i els altres sagetes, / però els arquers reials sempre s'enduïen la millor part.

quedar atrapats a la fortalesa, perquè cada dia que passa els assetjadors reben més tropes de refresc i la diferència numèrica és més insalvable. Així doncs, decideixen jugar-se el tot pel tot: posen la llitera del rei al bell mig de la tropa i, feta una mota molt compacta, abandonen Sliach. Els enemics són ara els qui vacil·len, perquè els veuen passar a una distància molt escassa, disposats tots a l'entorn del monarca i preparats per a donar si cal un combat a camp obert. Però aquest no arriba a produir-se, perquè ni Buchan ni cap dels seus aliats no fa res per tallar la retirada de l'escamot reial:

And, quhen the kingis cumpany
saw thar fais befor tham ly
that ilka day wox ma and ma,
and tha war quhene, and stad war sa
that tha had nathing for till et
bot gif tha travailit it to get,
tharfor tha tuk consale in hy
that tha wald thar na langar ly,
bot hald thar way quhar tha nicht get
to tham and tharis vittale and met.
In ane littar the king tha lay,
and redyit tha, and held thar way
that all thar fais nicht tham se:
ilk man buskit him in his degre
to ficht gif tha asalyheit war:
in middis tham the king tha bar,
and yhed about him sarraly,
and nocht full gretly can tham hy.
The erl and tha that with hi war
saw that tha buskit tham to far,
and saw how with sa litill affray
tha held furth with the king thar way
redy to ficht quha wald assale:
thar hartis all begouth to fale,
and in pes let them pas thar way.

(Barbour 1856: 196-198)³⁴

34. Però en adonar-se la host del rei / que l'exèrcit que tenien al davant / s'accreixia dia a dia amb més tropes, / i que ells eren pocs i sense virtualles / —les que tenien els costava gran esforç aconseguir-les—, / van celebrar un consell i van decidir / que no els era bo estar-se més allà, / i que els calia

Després d'una operació tan arriscada, Robert I aconsegueix d'arribar a Strathbogie, on ha de tornar a fer repòs a causa de la malaltia. Mentrestant, els rebels tornen a la càrrega, aquesta vegada amb millor fortuna: en una cavalcada llampec, arriben fins a Inverurie i cauen sobre una part de les forces del Bruce. Del tot desprevinguts, els reialistes són derrotats amb facilitat i fugen; alguns s'afanyen a dur a la cort les noves de la desconfita. És tot just en aquest punt que el rei Robert de Barbour ens recorda més el Jaume I de Muntaner: tan bon punt hom l'assabenta del que s'acaba d'esdevenir, l'escocés es dreça en el llit i, enèrgic, ordena que preparen el seu cavall de batalla. Alguns dels presents, que es fan creus del que veuen, li demanen com és que es proposa d'anar a cercar l'enemic en el seu estat, però es troben amb una rèplica decidida i enginyosa: de fet —els diu el Bruce— ja es troba bastant recuperat, i ha estat gràcies a la medicina que li han donat els rebels en forma d'atacs i incursions, més efectiva que qualsevol altre tractament. En veure que el seu senyor ja fa mostra de la bravor de sempre, l'exèrcit recupera la moral i el desig de guerrear:

The lord of Brechyn Schir Davy
is went toward Innerrowry
to lu gif he on ony wis

cercar un altre lloc / on poguessen proveir-se millor. / Van posar el rei en la llitera / i, deixant el lloc, van començar a fer camí; / tots els enemics els podien veure, / cadascun aparellat segons el seu grau / per a entrar en combat. / En el centre de la tropa era dut el rei, / i tot a l'entorn els homes marxaven en formació tancada. / El comte i els que amb ells eren / els van veure marxar aparellats, / i van constatar la calma / amb què avançaven en companyia del rei, / preparats per a combatre els qui els ataquessen. / Llavors els seus cors van començar a vacil·lar, / i els van deixar passar sense atrevir-se a atacar-los.

L'episodi de Sliach va ser també contat pel cronista escocés Joan de Fordun (segle XIV) en la seua *Chronica gentis Scotorum*, però amb substancials diferències respecte al relat de Barbour: d'una banda, perquè Fordun converteix la retirada del Bruce en una victòria rotunda d'aquest sobre Buchan i els rebels, que es veuen constrets a demanar una treva; de l'altra, perquè en aquest cas no és fins a vuit dies després d'haver vençut els enemics que el rei abandona Sliach, transportat, així sí, en la consabuda llitera a causa de la seua greu malaltia: «In the year 1307, John Comyn, Earl of Buchan, with many nobles, both English and Scots, hearing that Eobert, king of Scotland, was, with his army, at Slenach (Slaines), marched forward to meet him and give him battle. But when they saw the king, with his men, over against them, ready for the fray, they halted; and, on Christmas Day, overwhelmed with shame and confusion, they went back, and asked for a truce, which the king kindly granted. After the truce had been granted, the king abode there, without fear, for eight days; and he there fell into a sickness so severe, that he was borne on a pallet whithersoever he had occasion to be moved» (Joan de Fordun 1872: 336).

micht do scath till his ennemys,
 and till the end of Innerowry
 he com ridand sa sudanly
 that of the kingis men he slew
 ane part, and othir sum tham withdrew,
 and fled thar way toward the king
 that with the mast of his gadring
 on yhond half doun was than lyand.
*And, quhen men tald him the tithand
 how Schir David had slane his men,
 his hors in hy he askit then
 and bad his men all mak tham yhar
 into gret hy, for he wald far
 to bargane with ennemys:
 with that he buskit for to ris,
 that was nocht all wele coverit then.
 Then said sum of his preve men:
 'Quhat think yhe, schir, thusgat to far
 to ficht, and yhet nocht coverit ar?'
 'Yhis', said the king, 'forouten wer
 thar bost has mad me hale and fer,
 for suld na medicine sa sone
 haf coverit me sa tha haf done:
 tharfor, sa God himself me se,
 I shall outhir haf tham, or tha me'.
 And, quhen his men has herd the king
 set him sa hale for the fichting,
 of his covering all blith tha war,
 and mad tham for the battale yhar.*

(Barbour 1856: 199-200)³⁵

35. El senyor de Brechin, Sir David, / se n'ha anat cap a Inverurie, / per veure si d'alguna manera / pot causar algun dany als seus enemics. / Fins a ben prop d'Inverurie / va cavalcar, doncs, tan sobtosament / que va matar alguns homes del rei / i d'altres van fugir / i van córrer a trobar el rei, / que reposava no massa lluny del lloc, / acompanyat de quasi tots els seus homes. / I, en haver rebut la notícia / —com Sir David havia mort els seus homes— / va demanar tot d'una el seu cavall / i va ordenar als seus homes que s'aparellessen / ben prest, perquè ell volia / anar a combatre els enemics. / Va fer, doncs, per alçar-se, / tot i que encara no estava recuperat. / Llavors li va dir un dels seus bons homes: / «Què penseu, potser, senyor, acudir / a la lluita quan encara no us trobeu bé?» / «Sí», va dir el rei, «sens dubte, / la seua amenaça m'ha guarit i sanat; / cap medicina no m'hauria fet efecte / tan ràpidament com el que ells han fet. / Així, i que Déu m'ajude a veure-ho, / o jo em faré amb ells, / o ells amb mi». / En escoltar-lo, els seus homes, / i veure'l tan resolt a presentar batalla, / van alegrar-se de la seua recuperació / i van aprestar-se al combat.

El relat de Barbour arriba a un punt climàtic amb l'anada del rei Robert i el seu esquadró de 700 cavallers al lloc on es concentren els adversaris. Els exploradors del comte de Buchan els veuen arribar a galop tirat, les banderes al vent, i corren a advertir-ho al seu senyor, que fa arreglar a consciència els guerrers: a l'avantguarda situa el bo i millor de l'exèrcit, i al darrere, perquè els seus ànims no flauegen i prenguen exemple dels primers, tota la peonada. Novament, però, els fets no es descabdellen d'acord amb els seus plans: al començament, les primeres línies es mantenen fermes davant l'avanç dels atacants, però en veure que és el mateix rei qui els ve a l'encontre, tota aqueixa fermesa s'esvaeix. El Bruce ja sap que els té mig atemorits i que només amb una mica més d'esforç el dia serà seu; per això esperona el cavall i carrega contra ells de viva força. La lluita subsegüent no dura massa: a poc a poc, els homes de l'avantguarda del comte van deixant les armes i abandonant la *melée*. Es produeix llavors un efecte dominó: quan els peons veuen el covard comportament de la primera línia són presa del pànic i fugen igualment. La desbandada és general i el rei, que se sap vencedor de la batalla, encalça els enemics durant una llarga distància:

The nobill king and his menyhe,
 that micht wele ner sevin hundreth be,
 toward Ald Meldrom tuk the way
 quhar ther erl and his menyhe lay.
 The discurouris saw tham cumand
 with baneris to the wind wafand,
 and tald it to thar lord in hy,
 that gert arm his men hastely
 and tham arai for battale:
 behind tham set tha thar merdale,
 and mad gud sembland for the ficht.
*The king com on with mekill micht,
 and tha abad makand gret far
 quhill tha ner at assemble war,
 bot, quhen tha saw the nobill king
 cum stoutly on without stinting,
 ane litill on bridill tha tham withdrew,
 and the king, that tham wele knew
 that tha war all discumfit ner,*

*pressit on tham with his baner,
and tha withdrew tham mar and mar.
And, quhen the small folk tha had thar
saw thar lordis withdraw tham sa,
tha turnit thar bak all and to ga,
and fled all scalit her and thar:
the lordis that yhet togidder war
saw that thar small folk war fleand,
and saw the king stoutly cumand,
the war ilkane abasit sa
that tha the bak gaf and to ga.*

(Barbour 1856: 200-201).³⁶

CLOENDA

Amb el rei Robert de John Barbour hem arribat al final d'aquesta galeria d'herois impeditos però caparruts: hauríem de convenir que la imatge d'un rei donant ordres o fins i tot repartint espasades en el fragor de la lluita des de la seua llitera resulta, si més no, bastant engrescadora! Com hem pogut veure, Muntaner reserva per al personatge un final a l'alçada de la seua trajectòria plena de gestes i conquestes,

36. «El noble rei i la seua mainada / que eren poc més o menys set-cents homes / van fer camí cap a Old Meldrum, / on Buchan i els seus es trobaven. / Els exploradors del comte els van veure venir / amb les banderes esteses al vent, / i van apressar-se a advertir-ho al seu senyor, / que va ordenar que tothom s'armés a l'instant / i es guarnís per a la batalla. / Va posar a la rereguarda les lleves; / semblava que tots esperaven amb bon ànim la lluita. / El rei venia amb gran esforç, / però els del comte van mantenir-se fermes / fins que van tenir l'enemic ben a prop; / però en veure que era el noble rei / qui venia sense por i sense descans, / van fer gest de girar les regnes. / I el rei, que sabia bé / que ja els tenia mig vençuts, / va carregar contra ells amb la seua bandera, / i van anar replegant-se com més va més ostensiblement. / I en veure la gent menuda / que els seus senyors rebutjaven la lluita, / van girar les esquenes i van fugir, / uns cap ací, d'altres cap allà. / I els senyors que encara lluitaven en grup, / en veure que totes les lleves fugien / i que el rei venia de viva força, / van atemorir-se tant / que van girar les esquenes també i van fugir». Cf. amb la *Chronica gentis Scotorum* de Joan de Fordun, que explica la victòria de Robert I a Inverurie en termes bastant semblants: «In the year 1308, John Comyn and Philip of Mowbray, with a great many Scots and English, were again gathered together, at Inverury. But when King Robert heard of this, though he had not yet got rid of his grievous sickness, he arose from his pallet, whereon he was always carried about, and commanded his men to arm him and set him on horseback. When this had been done, he too, with a cheerful countenance, hastened with his army against the enemy, to the battle-ground—although, by reason of his great weakness, he could not go upright, but with the help of two men to prop him up. But when the opposing party saw him and his ready for battle, at the mere sight of him they were all sore afraid and put to flight; and they were pursued as far as Fiv, twelve leagues off» (Joan de Fordun 1872: 337).

un final que, a més, sembla sòlidament arrelat en la tradició literària. Això no implica, és clar, negar la possibilitat que el cronista de Peralada haja bastit l'episodi a partir d'alguna de les versions de la *Historia* de Guillem de Tir, tot i que les abundants mostres presentades aconsellen una mica de prudència abans d'afirmar-ho categòricament. En qualsevol cas, fixem-nos que, després d'atribuir-li l'esforç sobrehumà d'haver deixat el seu llit de mort per anar a la batalla, Muntaner nega al Conqueridor l'èxit rotund que hauria estat fer-lo vencedor dels sarraïns revoltats; quan arriba al camp es troba que ja han estat esclafats sense contemplacions pel seu fill, encara que aquest no dubta a atribuir la victòria a la «bona ombra» —és a dir, a la bona influència— del pare absent. En aquest sentit, el desenllaç de la llegenda dels capítols 25 i 26 corrobora allò que ha estat assenyalat a propòsit de la visió muntaneriana de la campanya de Múrcia: de nou el rei Jaume de la *Crònica* se'ns apareix com un lleó a l'hivern —per fer servir la fórmula del clàssic cinematogràfic—, que ara vol culminar amb una nova proesa la seua vida prodigiosa, tot just abans de desaparèixer de l'escena i deixar pas a la figura puixant del futur alliberador de Sicília i martell dels francesos, l'infant —i ben aviat ja rei— Pere el Gran.

BIBLIOGRAFIA

- ACADÉMIE DES INSCRIPTIONS ET BELLES-LETTRES (ed.) (1859): *Recueil des historiens des Croisades. Historiens occidentaux, I*, París: Imprimerie Royale.
- AGUILAR, Josep Antoni (2005a): *Las crónicas (II): Ramón Muntaner y Pedro el Ceremonioso*, Madrid, <http://www.liceus.com/>.
- AGUILAR, Josep Antoni (2006): «Lo rey d'Aragó no ns fa sinó greuges e vilanies!»: Papat i Casa d'Aragó a la *Crònica* de Muntaner (I)», dins *Estudis Romànics*, xxviii, pp.199-230.
- AGUILAR, Josep Antoni (2007): «Lo rey d'Aragó no ns fa sinó greuges e vilanies!»: Papat i Casa d'Aragó a la *Crònica* de Muntaner (II)», dins *Estudis Romànics*, xxix, pp.109-142.
- AGUILAR, Josep Antoni (en premsa), ressenya de CINGOLANI, Stefano Maria (2006): *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Societat Històrico-Arqueològica, lxxviii), dins *Estudis Romànics*, xxxi.
- ARNAUT, Daniel (1994): *Poesías*, edició a cura de Martí de Riquer, Barcelona, Quaderns Crema.

- ASPERTI, Stefano (1983): «Il re e la storia. Proposte per una nuova lettura del Libro dels Feyts di Jaume I», *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte - Cahiers d'Histoire des Littératures Romanes*, 7, pp. 275-296.
- BARBOUR, John (1856): *The Brus*, de la col·lecció de manuscrits Cambridge and Edinburgh, editat per Cosmo Nelson Innes, Aberdeen: Spalding Club.
- BARBOUR, John (1997): *The Bruce*, editat per Archibald Duncan, Edimburg: Canongate.
- BARRAU-DIHIGO, Lucien (ed.) (1925): *Gesta Comitum Barchinonensium. Textos llatí i català*, dins *Cròniques catalanes*, I, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BARROW, Geoffrey Wallis Stuart (2005): *Robert Bruce and the community of the realm of Scotland*, Edimburg: Edinburgh University Press.
- BARTOLOMEO DA NEOCASTRO (1728): *Historia Sicula*, edició a cura de L. A. Muratori dins *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. XVIII, Milà: Societas Palatina.
- BURNS, Robert Ignatius; CHEVEDDEN, Paul Edward (1999): «The finest castle in the World», dins *History Today*, 49, 11, pp. 10-17.
- CINGOLANI, Stefano Maria (2006): *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Societat Històrico-Arqueològica, LXVIII).
- COOPER, Louis (ed.) (1989): *La Gran Conquesta de Ultramar*, Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- DELPECH, François (1989): «La naissance de Jacques I d'Aragon histoire, légende, mythe et rituels», en Jean-Pierre Etienne (ed.) *La Légende. Anthropologie, Histoire, Littérature / La Leyenda. Antropología. Historia. Literatura. Actes du Colloque tenu à la Casa Velázquez (10/11-XI-1986)*, Madrid: Casa Velázquez - Universidad Complutense, pp. 69-102.
- DESCLOT, Bernat (1949-1951): *Crònica*, edició de Miquel Coll i Alentorn, Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics, col·lecció A, 62, 63, 64, 66, 69-70).
- DUPARC-QUIOC, Suzanne (ed.) (1977-1978): *La Chanson d'Antioche*, París, Librairie Orientaliste Paul Geuthner (documents relatius a la història de les croades publicats per l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 11).
- EDBURY, Peter (2007): «The French Translation of William of Tyre's *Historia*: the manuscript tradition», dins *Crusades*, 6, pp. 69-105.
- FARAL, Edmond (1929): *La légende Arthurienne: études et documents*, 3 vols., París, H. Champion.
- FROISSART, Jean (2001): *Chroniques. Livre I (première partie, 1325-1350) et II*, edicions i textos comentats per Peter T. Ainsworth et George T. Diller, París, Librairie Générale Française (Le Livre de Poche, Lettres Gothiques).
- GAYANGOS, Pascual (ed.) (1858): *La gran conquista de Ultramar que mandó escribir el rey D. Alfonso el Sabio*, il·lustrada amb notes crítiques i un glossari, Madrid, M. Rivadeneyra (Biblioteca de Autores Españoles, XLIV).
- GIUNTA, Francesco; GIUFFRIDA, Antonio (1972): *Acta Siculo-Aragonensia, II. Corrispondenza fra Federico III di Sicilia e Giacomo II d'Aragona*, vol. XXVIII, Palermo: Società Siciliana per la Storia Patria (documents per a la història de Sicília, publicats a cura de la Società Siciliana per la Storia Patria, sèrie I).
- GONZÁLEZ, Cristina (1992): *La tercera crónica de Alfonso X, «La gran conquista de ultramar»*, Londres, Tamesis Books.
- GOUGAUD, Henri (ed.) (1989): *La chanson de la croisade albigeoise*, París: Librairie Générale Française (Le Livre de Poche, Lettres Gothiques).
- GRANDSEN, Antonia (1996): *Historical Writing in England, II: c. 1307 to the Early Sixteenth Century*, Londres, Routledge & Kegan Paul.
- HAMILTON, Bernard (2003): «The Old French translation of William of Tyre as a historical source», dins Peter Edbury i Jonathan Phillips (ed.) *The experience of crusading, 2. Defining the Crusader Kingdom*, Cambridge, University Press, pp. 93-112.
- HAUF, Albert (2004): «Més sobre la intencionalitat dels textos historiogràfics catalans medievals», dins Albert Balcells (ed.) *Història de la historiografia catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (sèrie Jornades Científiques, 18), pp. 39-75.
- HERBIN, Jean-Charles (ed.) (1992): *Hervis de Mes, chanson de geste anonyme (début du XIIIe siècle)*, edició presa del manuscrit de París B. N. fr. 19160, amb introducció, notes, variants de tots els testimonis, Ginebra: Droz.
- JAUME I (2007): *Les Quatre Grans Cròniques, I: Llibre dels feits del rei En Jaume*, edició i notes a cura de Ferran Soldevila, revisió filològica de Jordi Bruguera i revisió històrica de Maria Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXIII).
- JOAN DE FORDUN (1872): *Chronicle of the Scottish Nation*, traducció feta del text llatí per Felix J. H. Skene, editat per William F. Skene, Edimburg: Edmonston and Douglas (The Historians of Scotland, vol. IV).
- JOAN MANUEL DE CASTELLA (1991): *Libro de los Estados*, edició, introducció i notes de Ian R. Macpherson y Robert Brian Tate, Madrid: Castalia (Clásicos Castalia, 192).
- MALORY, Thomas (2004): *Le Morte Darthur*, editat per Stephen H. A. Shepherd, Nova York: Norton & Company (Norton Critical Editions).
- MARÍ CARDONA, Joan (1976): *La conquesta catalana de 1235*, Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
- MICHA, Alexandre (ed.) (2000a): *Le Roman de Merlin*, Genèva: Droz.
- (2000b): *Étude sur le «Merlin» de Robert de Boron*, Genèva: Droz.

- MIRET I SANS, Joaquim (1918): *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MONTOLIU, Manuel de (1959): *Les Quatre Grans Cròniques*, Barcelona: Editorial Alpha.
- OST, Franz (1899): *Die altfranzösische Übersetzung der Geschichte der Kreuzzüge Wilhelms von Tyrus*, Halle.
- PARIS, Gaston; ULRICH, Jacob (ed.) (1886): *Merlin, roman en prose du 13e siècle*, 2 vols., publicació en prosa del poema *Merlin* de Robert de Boron pres dels manuscrit de M. Alfred H. Huth, París: Firmin Didot et Cie (Société des Anciens Textes Français).
- PARIS, Paulin (ed.) (1879-1880): *Histoire générale des croisades par les auteurs contemporains. Guillaume de Tyr et ses continuateurs*, 2 vols., París: Librairie de Firmin-Didot et Cie.
- PAUPHILET, Albert (ed.) (1886): *Historiens et chroniqueurs du Moyen Age: Robert de Clari, Villehardouin, Joinville, Froissart, Comynnes*, París: Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade, 48).
- PERE III (1941): *Chronique catalane de Pierre IV d'Aragon, III de Catalogne, dit le Cérémonieux ou «del Punyaleit»*, tom XXXI, editat per Amédée Pagès, Toulouse-París: E. Privat - H. Didier (Bibliothèque Méridionale, 2a sèrie).
- PLUTARC (1935): *Vides paral·leles*, vol. VII: *Emili Paulus i Timoleont. Èumenes i Sertori*, traducció de Carles Riba, Barcelona: Fundació Bernat Metge (col·lecció Fundació Bernat Metge, 81).
- PUJOL, Josep Maria (1996): «The *Llibre del rei En Jaume*: A Matter of Style», dins Alan Deyermond (ed.) *Historical Literature in Medieval Iberia*, Londres: Queen Mary and Westfield College (Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar, 2), pp. 35-61.
- RENEDO, Xavier (en premsa a): «Elements messiànics en el *Llibre dels feits* del rei Jaume I», dins *Literatura profètica a la Corona d'Aragó i a la Mediterrània occidental (segles XIII-XVIII)*, V Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga, Girona, 18-20 d'octubre 2004.
- RIQUER, Martí de (2001): *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona: Quaderns Crema (D'un dia a l'altre, 7).
- ROSELL, Cayetano (ed.) (1953): *Crónicas de los reyes de Castilla desde don Alfonso el Sabio hasta los católicos don Fernando y doña Isabel*, I, Madrid: M. Rivadeneyra Editor (Biblioteca de Autores Españoles, LXVI).
- RUNCIMAN, Steven (1964): *A history of the Crusades*, 3 vols., Nova York: Harper & Row.
- SCHÖN, Peter (1960): *Studien zum Stil der frühen französischen Prosa (Robert de Clari, Geoffroy de Villehardouin, Henri de Valenciennes)*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann («Analecta Romanica, beihefte zu den Romanischen Forschungen, herausgegeben von Fritz Schalk, Heft 8»).
- SOBERANAS, Amadeu (ed.) (1961): *Crònica general de Pere el Cerimoniós, dita comunament de Sant Joan de la Penya*, Barcelona: Alpha.
- SOMMER, Oskar (ed.) (1908): *L'estoire de Merlin*, Washington: The Carnegie Institution (The Vulgate Version of Arthurian Romances, II).
- SUMMERFIELD, Thea (2004): «Barbour's *Bruce*: Compilation in Retrospect», dins Corinne Saunders, Françoise Le Saux i Neil Thomas (ed.) *Writing war: medieval literary responses to warfare*, Londres: D. S. Brewer, pp. 107-126.
- SOLDEVILA, Ferran (1995): *Pere el Gran*, 2 vols., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLVIII 1/2).
- THORP, Nigel (ed.) (1992): *The Old French Crusade Cycle, vol. VI: La Chanson de Jérusalem*, Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- WACE (1938-1940) *Le roman de Brut*, 2 vols., publicat per Ivor Arnold, París: Firmin Didot et Cie (Société des Anciens Textes Français).

Dentre q nos estauem aq
 fahien se caualcades E
 en tan gran grana de deus fo po
 blat aquell loch q hanc null ho
 qui caualcas sobrels sarrahins
 per fer lurs mal no fo q ab guay
 no tornas ala host / o ab poch. o
 ab molt / E hanc naguna caual
 chada q daqui exis no fo venai
 da p sarrahins tant ere guate
 p nostre seyor / E fecem fer p los
 lenys qui venien ala mar una
 calçada p. daql pui q li es

ELS MODELS IDEALS DE LA CAVALLERIA I ELS MOTLLES DE LA REALITAT. JAUME I I EL 'LLIBRE DELS FETS'

Vicent Martines
[IVITRA, Universitat d'Alacant]

1. CAVALLERS REALS QUE SEGUEIXEN ELS MODELS LITERARIS

El sentiment, l'ideal i la vida cavalleresca sempre va estar ben prop dels reis de la Corona d'Aragó. Els grans cavallers literaris apareixen citats sovint en les nostres quatre grans cròniques, i també s'hi ensumen els gran models clàssics. La simbiosi, o fins i tot osmosi, que es produïa en Alexandre el Gran, que volia viure com deien les històries que havia viscut Aquil·les, i aquest, personatge literari, ja volia —en la *Il·líada*— ser recordat en les històries com a model i immortal. Fins i tot, més tard, Alonso Quijano esdevindrà Quixot per voler viure, en la realitat, el que ha llegit en els mons possibles dels llibres de cavalleria. La literatura no és un espill innocu de la realitat, sinó que ajuda a emmotllar-ne el que interessa, a fer-ne ideal o caricatura (Chiner Gimeno 1995).

La literatura cavalleresca, per tant, sempre ha estat ben prop de la Corona d'Aragó. Els nostres reis s'interessaven per l'esperit, els fets i els ideals cavallerescs, que sovint encarnaven i sobre els quals fins i tot, com ara Pere el Cerimoniós, teoritzaven. Hi havia fins i tot una trena ben forta entre l'ideal polític (reial), que vol establir models o motlles en la realitat, i la praxi literària de la cavalleria, que tendeix, en definitiva, a establir —o, segons com, sublimar— cànons i models de la realitat i per a la realitat. La cavalleria, el sentiment cavalleresc i la seua literaturització sovint era continent dels símbols i les imatges de la societat en què i per a la qual es feia,

sobretot del poder i de la monarquia; de fet, molt sovint esdevenia, ella mateixa, tot un símbol i una imatge.

L'esperit cavalleresc, i per tant la literatura que s'hi inspira, pot ser una bona eina. En el desenvolupament de la teoria i de la praxi cavalleresques va influir decisivament el poder, sobretot, l'Església i la monarquia. La cavalleria, entre 1130 i 1170 i encara a començaments del segle XIII, tenia sobretot la funció de preservar i mantenir ocupada en empreses personals i solitàries la important, i no menys incòmoda, força dels cavallers.

L'ideal de croada, d'Urbà II ençà, va contribuir a tenir ocupats els cavallers i, alhora, a l'evolució del seu concepte. Les croades, a més, no sols han estat magnífiques i sagnants oportunitats de contacte i barreja de pobles, també van oferir els camps per a la consolidació de les corones (Rucinan 1980). La Corona d'Aragó és una bona mostra de conquesta i de comportaments veritablement cavallerescs dels seus reis per, contra i amb les croades. Croades van ser les conquestes de Mallorca i del Regne de València i arreu de les cròniques trobem proves de la cavallerositat, sobretot, de Jaume I i del seu fill, Pere el Gran...

Es tracta de textos que, com els respectius pròlegs deixen ben clar, han de fer veure que els fets de la corona, dels seus reis i dels seus servidors, són especials, providencials fins i tot, inspirats per Déu i executats pels millors cavallers

perquè la corona és espill de comportament... No es tracta sols de propaganda, ni de justificació, ni de manipulació, ni de literatura, ni d'història..., és tot això plegat.

Així, Jaume I mateix ens diu que son pare, Pere el Catòlic, que a Muret va perdre la vida i quasi també la corona, era *en el fons* un bon cavaller encara que no hi va actuar avinentment. «Era frach e piadós» però «engana-ven-lo ab beles paraules» (*Fets*,¹ cap. 8). A més, aquell fatídic dia no es va preparar adientment per a la batalla, no va combregar i no la va plantejar bé. Els de Simó de Montfort «exiren combatre ensemps en una. E aquels de la part del rey no saberen rengar la batayla ni anar justats, e ferien cada un rich hom per si e ferien contra natura d'armes» (*Fets*, cap. 9).

Jaume I és un bon cavaller (Hauf 1986). És ardit, no té por (Renedo & Pujol 2008). Bernat de Montcada el reprendrà perquè, en un combat a Mallorca, el rei ha lluitat cos a cos (*Fets*, caps. 61 i 323). Jaume I sovint portava pocs seguidors (*Fets*, caps. 120, 183 i 317), era contrari als covards (*Fets*, cap. 227) i als saquejadors (*Fets*, cap. 315), i resistia fins i tot les ferides de sageta en la testa (*Fets*, cap. 266). Sabia tenir deferències amb aquells que lluitaven bé, com aquella torre a Borriana o com València mateix, quan es va retre (*Fets*, caps. 268 i 276-278). Rei protector —per interès— de *moros* (*Fets*, cap. 335 i pàssim), que s'estimava més pactar —havia de fer-ho— (*Fets*, cap. 441) i que, com en el cas de Xàtiva, va ser savi (Desclot, cap. 49). És cert que, per no haver-los defensat contra els francesos croats, Jaume I no tenia tan bona fama entre els occitans. També és cert, emperò, que era un rei que volia representar els ideals de la cavalleria, que tenia la vocació de la construcció d'un estat i que tenia predicament internacional, i, encara que no sabia gaire (o no gens) escriure, sabia parlar molt bé, eficaçment (Argenter 2004 i 2006). Jaume I ens reconta que va seure, en el Concili de Lleó de França, a la dreta del papa i que va desfilar, vantantse'n, pels carrers d'aqueixa ciutat (caps. 531-535); sabia fer servir casualitats, com ara l'eclipsi que va coincidir amb una estada seua a Montpeller, en què havia

de fer una delicada gestió d'estat i, amb aqueixa efemèride astronòmica, va saber presentar-se com un elegit o ungit (Pavia Alemany); a més, la croada a Terra Santa que havia de fer era en entesa amb el cap dels mogols, i no cap follia de vell. Sabia revestir-se del mite de l'heroi, que en el seu cas era real (Pujol 2003).

Pere el Gran també va ser un gran cavaller. Tant que, com ens diu Ramon Muntaner (cap. 51), «anc Rotlan, ne Oliver, ne Tristany, Llançalot, ne Galeàs, ne Perceval, ne Palamides, ne Boors, ne Estors de Mares, ne el Morat de Gaunes, ne neguns d'altres poguessen fer tots dies ço que el rei En Pere feia». La seua actuació durant el desafiament de Carles d'Anjou a causa de Sicília també és prova alhora del seu esperit cavalleresc, de l'escassa qualitat del francès, que, tanmateix, va mostrar ací una habilitat política molt superior (Desclot, cap. 104).

Ells encarnaven la cavalleria. No eren els únics, hi ha llegendes i testimonis de cavallers que vivien com els romans o com deien els tractats (Riquer 1968). De fet, aquesta citació de Desclot ens fa veure que els cavallers literaris i ideals eren ben coneguts per aquells que havien de rebre la *Crònica*—i ell escriu conscientment per a un públic molt ample—; altrament la comparació, quasi hipèrbol, que hi estableix entre Pere el Gran i aqueixos cavallers tan magnífics no seria gens efectiva. Els herois del *roman* cortés ja eren molt anomenats arreu a començaments del segle XIV en la literatura de la Corona d'Aragó, fins i tot d'ençà de la segona meitat del segle, és a dir, quasi des del moment mateix que van sorgir. En obres d'autors de la nostra corona, ja a començaments del segle XIII, trobem citacions i referències a cavallers com ara Tristany, Perceval, Lancelot. Tot plegat ens remarca la connexió —quasi osmosi— entre la cavalleria literària i la cavalleria de la realitat, és a dir, entre els models de la cavalleria i els motlles de la realitat.

Ara, però, podem avançar que el *roman courtois* complia una funció anàloga a la de la cavalleria: la representació ideal de la cort i del cavaller. Una representació fictícia però versemblant que hom pretenia que esdevingués realitat. Així, no és per atzar que el desenvolupament del *roman* coincideix amb el capvespre de l'èpica. La cultura cortés i la seua expressió literària esdevenen un universal, un espill on

1. En les referències al *Llibre dels fets*, seguim Bruguera (ed.) 1991. En les referències a les altres cròniques, Soldevila (ed.) 1983.

les corts (reials i feudals) volen mirar-se. La cort del rei Artús es fa el símbol d'un regne ideal que tots els regnes reals han d'assolir. Però a mesura que s'aferma l'ambient de la cort i s'allunya del feu immadur i inestable, el rei Artús i els seus cavallers canvien. Varien, camí de la Vulgata i de la *novella*, els bagatges d'alguns conceptes fonamentals: l'amor, l'aventura i la recerca. Hi ha una tendència a l'espiritualització de l'amor dels cavallers i de la resta dels habitants de la cort; els valors que la conformen ideològicament es mistifiquen, s'apropen a Déu. L'aventura també és diferent. Ens apropem a la idea de la perfecció en el servei i relligadura amb Déu, que podem trobar en la *Queste del Saint Grail*. Llavors la cavalleria s'ompli de transcendència. Els actes dels cavallers literaris ja tendeixen cap a la transcendència, al llarg del segle XIII, mentre que els models cavallerescos que volen encarnar els cavallers reals tenen transcendència i poden influir en la realitat i bescanviar-ne el motlle, i fins i tot arribar a ser transcendents per als pobles.

Així, el *Llibre dels fets* del rei Jaume I esdevé com un espill determinat i determinant de la realitat que conté i reporta, el millor instrument per a emmotllar l'ideal cavalleresc del rei, del Casal de Barcelona i dels designis divins que des de la seua mateixa concepció van fer que Jaume I fóra el rei que va ser.

2. UN FET TRANSCENDENTAL: UNA CROADA AMB L'OBJECTIU DE CONQUERIR VALÈNCIA

El dia 17 de safar de l'any 636 d'ençà l'hègira, Zaiià, *walí* de València, va saber com és d'amarg el tast de la fel. No només deixava una ciutat, no sols un regne, no sols un terreny. Eixia del paradís en la terra... El dia 9 d'octubre de 1238, Jaume I, el Conqueridor, va entrar en València.

València va caure en poder dels *rum*, per segona volta, després del setge a què la tingué sotmesa el tirà Jaqmu al-Barxaluni, de dijous cinc de ramadan de l'any 635 fins a dimarts dèsset de safar de l'any 36. En aquest dia, Abu Jumail Zaiyan ibn Mudafa Ibn Yúsuf ibn Sad al-Judami isqué de la ciutat —n'era l'emir, aleshores— al cap dels seus parents i xecs dels talebs i de l'exèrcit; el tirà, ataviat amb les seues millors robes, i al front dels seus generals,

avançà des de la Russafa, on havia acampat en iniciar el setge, i ambdós van trobar-se a la *Walaja* i acordaren que el tirà deixaria el terreny lliure per vint dies, per tal que les gentes del país pogueren traslladar-se amb llurs béns i efectes. Jo vaig presenciar tot açò i signe l'acta de capitulació per banda d'Abu Jumail.²

Aquestes paraules són un testimoni valuós. Testimonien la consecució d'un desig. Jaume I entrarà vencedor a València i assolirà un èxit que, com ell diu, «totstemps havia desitjat nostre llinyatge d'haver e de prendre» (*Fets*, cap. 278).

L'expedició de 1238 no era cap improvisació. Tampoc no era cap gest generat espontàniament i sense tradició a la Corona d'Aragó. Hi havia hagut vora dos segles de contactes, relacions, interessos i enteses militars, assalts, combats, arranjaments amb, per i contra les terres d'Al-Àndalus i especialment amb les orientals, les xarquines. Ara també es tractava d'una croada. Aquesta expedició es va proposar a les Corts de Montsó de 1232. Des del plantejament, ja no seria cap ràtzia, ni cap saqueig només. En atorgar el papa Gregori IX el privilegi que hi calia, es va iniciar la croada. Ares i Morella, primer; Borriana, més tard, el 1233; el Puig; València, el 1238; Xàtiva, Alzira, Cocentaina, Xixona, Biar, Elx, més avant...

Els *rum*, els 'romans', els catalans i els aragonesos, van entrar en aquesta part del Xarq andalusí. No volien sols cobrar un lloguer militar, o un tribut, o ports per a comerciar més i millor. Ara hi volien viure, per la força si calia. Els processos simbiòtics i d'osmosi s'intensificaren molt i molt. El territori de la croada, amb les posteriors incorporacions d'Alacant i de Múrcia, va esdevenir un espai d'osmosi i de convivència físiques i reals. Ibn al-Abbar, el visir, en va ser un veritable testimoni. En firmar la capitulació de València, feia de frontissa: de València eixia un món dominant fins aleshores, i n'hi entrava un altre.

2. Ibn al-Abbār: *Kitāb al-Hullat as-siyarā'*, ed. àr. Husayn Mu'nīs, el Caire: ed. La Société Arabe de Publications, 1963-1964, vol. II, p. 127. Identificació i control de la traducció, i ortoèpia en àrab per al projecte IVITRA: Mustafà Jarmouni (Universitat de Tunis), amb la col·laboració de Francisco Franco Sánchez & Francisco Curtillas (UA).

3. L'IDEAL DE CROADA: LA CONQUESTA PERQUÈ DÉU HO VOL, DE TERRES QUE COBEGEN ELS HOMES

Les croades, en general, van ser uns temps magnífics per a la cruïlla i l'intercanvi; perquè Europa acabà de conèixer unes terres molt més riques, unes tecnologies i unes cultures molt més avançades. Molts han estat els estudiosos que s'han esforçat a estudiar-les. Les seues causes, les seues conseqüències i els seus desenvolupaments. La majoria, però, s'han preocupat d'estudiar-les com si fossen, ells mateixos, croats. Hi han vist una mena de gran empresa d'«aotramar» sovint disfressada amb la vocació divina (F. Wilken i G. Michaud). Ives le Fevre (1946) ens voldrà dir que tenien un objectiu únic: el triomf de la religió. Sovint s'ha cregut que eren manifestacions de la profunda religiositat dels pobles europeus nord i centroccidentals, sense fer èmfasi en el fet que no havia passat massa temps d'ençà que aqueixos pobles (germànics, saxons, anglesos, normands, francians...) havien deixat del tot de ser pagans i infidels.

Sembla que hi devia comptar força el desig pietós i fidel de voler alliberar Terra Santa... Conon de Béthune, un *trouvère* que degué viure entre (Artois) 1155 i 1219 o 1220, va escriure una cançó de plany perquè se separava de la seua estimada (Alvar 1987³, pp. 248-249). Se n'anava a la croada; de fet, va prendre part ben activa en dues: la tercera, a Terra Santa (1189-1192), amb Ricard Cor de Lleó, rei d'Anglaterra, Frederic Barbarossa, emperador germànic, i Felip August, rei de França, i contra Saladí, i la quarta (1204). Aquesta, que també tenia per objectiu Terra Santa, es va *entretenir* a Constantinoble: la van assetjar i prendre, en van depositar la nissaga bizantina que hi regnava per dret i n'hi instauraren una de *llatina*; ningú va tenir escrúpols perquè una croada ataqués terra de cristians i ortodoxos... De fet, aquest *trouvère* hi va ser molt important, tant per la seua capacitat marcial com pel seu talent com a orador: home de confiança de Balduí, comte de Flandes, que esdevindrà primer emperador llatí d'Orient, Béthune serà regent d'aqueix imperi i governador d'Adrinòpolis.

Béthune dona les *raons religioses* de la seua professió com a croat i, sabent les seues altes responsabilitats en la quarta croada, potser haurem de tenir ben clar que caldrà matisar aquesta professió de fe croada...:

Dieus est assis en son Saint iretaige;
ore i parra con cil le socorront
cui il jeta de la prison ombraje,
quant il fu mis ens la crois ke turc ont,
Honi soient tot chil ki remanront,
s'il n'ont poverte ou vellece ou malaige!
Et cil ki sain et jone et riche sont
ne povent pas demorer sans hontaige. (vv. 17-24)

Però sembla que, al capdavant, aquesta no n'era la raó: potser sols un motiu de superfície. Conon de Béthune, encara que es deixava l'estimada, se n'anava satisfet:³

ke la doit on faire chevalerie
ou on conquiert Paradis et honor
et pris et los et l'amor de s'amie. (vv.14-16)

Hi havia, a més, la política papal i la primera expansió feudal del nord-occident; l'agreujament de les contradiccions en la classe dominant mateix i entre els seus membres i la massa; els canvis econòmics iniciats en el segle XI... I a més, com diu Braudel (1987: 47, «la curiosidad, la aventura, el lucro, las políticas ambiciosas y desmesuradas de los estados acabaron e impusieron esta conquista», la de la Mediterrània per les croades. Interessos que esperonaven la cobejança fins i tot, la gòmia del que no es posseïa i ni tan sols es coneixia.

El parlament d'Urbà II a Clermont embolcallava amb ecumenisme i amb la lluita per la creu les seues manifestacions per l'imperi papal. L'Església s'ocupa, conscientment, d'inspirar, guiar i potenciar la conquesta del Sepulcre Sant, el de l'altra banda de la Mediterrània i l'intern. Bé ens ho demostrà, això, el fragment del sermó del papa Urbà II a Clermont.

Les croades no sols pretenien la Terra Santa violada pels infidels,⁴ sinó també la terra santa interior i interna, individual. Pretenien afermar la benestança políticomilitar dels feus i regnes a més a més, l'abastament d'una mena de santetat personal, és a dir, el conreu de l'esperit i del cos amb

3. Vegeu també la seua *Chanson de croisade*: <http://www.medievalenfrance.com/site/auteurs/affauteur.php?nom=conondebethune>.

4. Seguiu Cartellieri (1901), que, malgrat el temps que ha passat des de la seua publicació, encara ens informarà sobre alguns dels detalls més interessants d'aquesta croada, tan primerenca.

l'exercici de les armes.⁵ Aquesta santedat serà la que trobarem literaturitzada en tot el cicle artúric més encara, en la recerca del Greal (Troyes 1961, 1985, 1989, 1990; Martines [ed.] 1993; Alvar 1984; Riquer 1968; Ponsoye 1984). Es tractarà d'un viarany de conquestes, físiques i místiques, que no poques vegades feia emmalaltir els iniciats amb al·lucinacions produïdes per crisis ascètiques: hipoglucèmia per dejunis (no més això?).

L'afany d'Urbà II ens evidencia el padrinatge que, al més alt nivell i *in extensu*, va oferir l'Església a la croada d'Orient i a la interna. No hi haurà res més... Un crit ho resumeix tot: «Deus le volt!». ⁶ Aquest crit ho incloïa i ho determinava tot; les relacions amoroses també.

Un Albrecht von Johansdorf,⁷ que degué viure entre 1180 i 1209, se separa de l'estimada. Se'n va a fer de croat i espera tornar sa i estalvi:

Ich hân dur gut daz crûce an mich genomen
und var dâ hin durch mine missetât.
Nu helfe er mir, ob ich her wider kome,
ein wip diu grôzen kumber von mir hât,
daz ich si vinde an ir êren:
só wert er mich der bete gar.
Sûl aber si ir leben verkêren,
só gebe got, daz ich vervar.

Déu ho volia, la millor raó, i el parlament d'Urbà II, el més efectiu. La croada no sols és necessària, sinó bona. Rinaldo d'Aquino (Montella?, 1227/1228 - 1279/1281), pertanyent a la Scuola Siciliana de Frederic II, autor de diversos sonets i *canzonette*, i afalagat fins i tot per Dante Alighieri en

la seua influent *De vulgari eloquentia*,⁸ en la seua *canzonetta* «Già ma' i' non mi conforto», dirà que «La Croce salva la gente» (v. 25). I això no deixa de ser simptomàtic en uns versos de qui, com Rinaldo D'Aquino, ben possiblement degué ser germà de Sant Tomàs i va ser ben considerat com a creador per la seua eloquència; va tenir una vida política ben agitada: falconer reial de l'emperador Manfred (1240) —recordem que Ausiàs March també va ser falconer del seu rei, Alfons el Magnànim, càrrec que indica una gran confiança entre ells—, que, tanmateix, després trairà i s'aliarà amb Carles I d'Anjou, que li premiarà el canvi de lleialtat amb el feu de Roccasecca, que és on es creu que va nàixer son germà, el Doctor Angelicus de l'Església.

Les croades no sols es van dirigir cap a Orient. Pel que ens fa al cas, ens interessa la croada contra els albigesos. Aquesta campanya va ser molt més que una acomesa contra l'heretgia càtara. En realitat va ser una veritable invasió, expansió i annexió territorial, econòmica i ideològica d'una àmplia zona d'influència a càrrec del Nord, aleshores ja rampant. Hi havia molt a guanyar, l'Occitània, i un rival a desplaçar, la Corona d'Aragó.

Hi va haver, a més, l'enfrontament de dues concepcions de món, de dues cultures distintes, i la desfeta de Muret ens en diu massa clarament el resultat.

La cultura d'Occitània i la seua valedora, la Corona d'Aragó, van haver d'acotar el cap davant l'empenta dels croats de Simó de Montfort. La meridional tenia un caràcter més aviat tancat, fins i tot tendent a l'esoterisme, estètica. No s'orientava, espontàniament, a l'acció. Cap a les terres francianes i anglonormandes, la cortesia integrà i revaloritzà el codi de l'honor militar; li esqueia l'acció cavalleresca.

Però no oblidem que Occitània també tenia un i una i la seua; que no tota Occitània era heretge i els que ho eren, ho eren perquè no es creien del tot el poder papal i perquè van esdevenir una excusa. No oblidem que Pere I mai no es va iden-

5. Es tracta de la croada de caires individuals que podem incloure en el pentagrama potser encara gregorià de l'anomenada «croada de pensament». Sant Ramon de Penyafort i el mallorquí *fantàstic* van tenir molt a veure en la concepció i intents de realització generalitzada d'aquesta modalitat croada, la qual preveia accions no militars de repressió i de control dels musulmans i dels jueus: aïllament en els calls i moreries, debats/judicis sobre l'Alcorà, el Talmud i la Bíblia...

6. Vegeu Benoît Lacroix, «Deus le volt!: La théologie d'un cri», *Melanges E.-R. Laborde*, París, Université de Paris, 1975, pp. 461-470.

7. Carlos Alvar (ed.), *Poesía de Trovadores...*, pp. 312-313: «Me he hecho cruzado por Dios / y voy allá por mi pecado. / Que Él me cuide, para que vuelva, / pues una dama tiene gran pena por mí, / y que yo la encuentre con honor: / tal es mi petición; / pero si ella cambia de amor, / que Dios me permita morir.»

8. Fernando Carmona & Carmen Hernández & José A. Trigueros, *Lírica Románica Medieval. Desde los orígenes hasta finales del siglo XIII*, Murcia, Universidad de Murcia, 1986, p. 491.

tificar amb els fins dels albigesos,⁹ però es va enfrontar a tota ultrança amb els alfils de l'Església romana.

La croada contra els albigesos va ser un exemple típic de la pugna entre la Mediterrània i els bàrbars —en aquesta ocasió— del Nord. Va ser un genocidi —com la majoria de les campanyes militars— amb unes conseqüències especialment significatives, que van anar més enllà de l'estrictament marcial: la maduració dels mitjans expeditius de la Inquisició, la crema dels vençuts càtars, la condemna —uns quants anys més tard— de l'amor cortés, la retallada de l'ús de la llengua dels trobadors. Com en diu Lluís Racionero, una mica exaltat,¹⁰ «De fet fou una lluita d'amor contra Roma i d'Occitània contra França.»

Occitània, el sud, es degenera, la noblesa i el llinatge s'embruten, s'embastardenen amb els del Nord. Almenys això diu Bernart Sicart de Maijerols en un sirventés¹¹ en el qual, d'altra banda, aprofita el metre i una part de la rima de la cèlebre cançó de Guillem de Cabestany:¹²

Si quo 'l salvatges
Per lag temps mov son chan,
Es mos coratges
Qu' ieu chante derenan;
E quar paratges
Si vai aderrairan,
E bos linhatges
Decazen e Falsan,
E creys la malvestatz
E 'ls barós rebusats,
Bauzadors e bauzatz

9. Odilo Engels, «El rei Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, p. 222.

10. La Mediterrània i els bàrbars del Nord, Barcelona, Laia, 1988⁶, p. 97. Aquest és un llibre sovint encisador. Però hem de reprovar del tot unes reflexions erròniament fonamentades sobre els orígens de les llengües romàniques. Els seus arguments sobre l'osc i els seus *derivats* (pp. 92-93) ni poden ser un exercici interessant de *lingüística-ficció*.

11. Seguim el text establert per Manuel Milà i Fontanals, *De los trovadores en España*, a cura de Martí de Riquer, Madrid, CSIC, 1966, p. 168.

12. Al qual, segons la llegenda i la seua *Vida*, el marit de la seua estimada, després de matar-lo perquè festejava la seua esposa, li va traure el cor i el va cuinar amb una salsa ben feta i li la va servir, a ella.

Valor mé non derreira
E deshonor primeyra;
Avols ricx e malvatz
Es de mal heretatz.

(vv. 31-45)

Bernart Sicart de Maijerols, com don Toni, el senyor de Bearn, protagonista de Llorenç Villalonga, tampoc no volia barrejar la sang.

Els bàrbars del Nord es van omplir de Mediterrània. podrien ser els que van cremar els càtars; els que, en el setge de Beziers, van matar a tots, dones, xiquets, vells, malalts, cavallers fossen cristians ortodoxos o hereges: «Mateu-los tots, Déu ja triarà els seus!».¹³ serien aquells croats que volien Terra Santa i van saquejar Constantinoble;¹⁴ o aquells que, després de combatre contra Orient o Occident, sols van saber traure la frustració d'uns regnes quimera i efímers, unes bosses no tan plenes com comptaven o com els havien fet creure, unes batalles contra els per a contar en tornar a casa; o, simplement i el més greu de tot, uns paisatges i uns mons viscuts sense tenir-ne consciència, sense copsar-los.

També serien aquells que formaven les expedicions contra Al-Àndalus, expedicions que tantes conseqüències van

13. Hi ha un munt de bibliografia... Ara us adrecem a Jacques Berlioz, «'... Dio riconoscerà i suoi'», *Storia e Dossier*, 40 (1990), pp. 25-28, que —encara que amb una concepció ben parcial de l'assumpte— és una *generalia* correcta i àgil sobre «coure i perchè cristiani ed eretici di una cittadina francese del Midi si trovarono accomunati nella strage ordinata dal legato papale Armaury durante la crociata degli albigeni» (p. 35).

14. Gianluca Formichi, «La crociata del disonore», *Storia e Dossier*, 42 (1990), 30-31 fa història sumària i no menys apassionant del disegni i desenvolupament d'aquesta quarta croada. Com l'Imperi Bizantí ja no podia assegurar via franca pel seu territori als exèrcits de la creu i aquests van haver de buscar l'ajut venecià. Vuitanta-cinc mil marcs d'or serien el preu i la mesura, aquesta vegada, de l'interés de la Sereníssima a participar en l'alliberament de Terra Santa. Però el *dogo*, el vell Enrico Dabdoło, no degué cobrar tota aquesta quasi increïble quantitat. Els croats li van oferir la conquesta de Zara, encara que era fora de la seua ruta. La van saquejar després, les riqueses mítiques i reals de la capital de l'Imperi Grec i la feblesa de la nissaga que aleshores la governava, van temptar els cobejosos barons francs. Les naus van fer cap a Constantinoble. La van assetjar, sagnar i fins i tot -famolencs de terres i honors- els francs van voler quedar-s'hi com a emperadors. Acre, Trípoli, Damasc, Jerusalem, el Sant Sepulcre... massa riscs.

tenir per a la història de la cultura i la literatura de l'Occident de la Romània mediterrània. Aquestes campanyes no han tingut l'anomenada de les orientals, però van tenir unes repercussions més intenses —insistim—. La difusió de la música àrab, de l'arquitectura, la importació — sovint— d'esclaus i d'esclaves cantores... Compareu l'esperit cavalleresc dels àrabs amb el de la literatura de la Corona d'Aragó, l'occitana, la italiana, i —en no pocs aspectes no gens menyspreables— de la francesa.¹⁵

4. DE LA TRAGÈDIA DE MURET, A LES CONQUESTES DE MALLORCA I VALÈNCIA

4.1. MURET

Les croades xarquines de Jaume I no eren ben bé com aquelles altres. L'11 de setembre de 1213, el rei Pere I va morir a Muret. Com Lluís Racionero fa que ens ho narre el protagonista de la seua novel·la:¹⁶ «Alguna poderosa raó impulsà el valeros rei Jaume contra el Sud per cercar un país nou, en comptes de defensar al Nord allò que havia estat herència del seu pare i reialme del seu avi, el cast rei Anfós, el país pirinenc dels avantpassats, la nissaga dels Belló de Carcassona. Aquell origen llunyà de la seua raça fou oblidat pel rei en Jaume sense que mai els abandonats cantaires de la seva terra arribassen a saber per què.»

Debades li ho van demanar... El rei Catòlic, Pere I no hi va poder vèncer i va morir. Va perdre a Muret la vida, un país i quasi la corona. No va voler escoltar les propostes per a una pau negociada que li van fer els bisbes i el legat pontifici que formaven amb la host de Simó de Montfort.

Pere el Catòlic tampoc no va voler escoltar els consells prudents del comte Ramon VI de Tolosa perquè fortifiqués el campament i prengués totes les precaucions:

15. Seguiu, per exemple, el clàssic J. von Hammer-Purgstall, «Sur la chevalerie des arabes antérieure à celle d'Europe, sur l'influence de la première à la seconde», *Journal Asiatique*, 4 (1849), pp. 1-14.

16. Barcelona, Edicions 62, 1984, p. 176. Podeu conèixer el Cercamón de veritat, un dels primers trobadors (de l'anomenada etapa *preclàssica*), si veieu el seu retrat que podeu trobar en Robert Briffault, *op. cit.*, p. 91; es tracta del manuscrit fr. 12.473 de la Biblioteca Nacional de París.

I el comte de Tolosa començà a enraonar:

—«Senyor rei d'Aragó, si em volíeu escoltar, us vull dir el meu parer i què hi caldrà fer: fem a l'entorn del campament barreres alçar, que ningú a cavall ací dins pugui entrar; e si venien els francesos, que ens vulguen assaltar, nosaltres amb les ballestes els farem tots nafrar, quan faran mitja volta, els podrem encalçar, i els podrem a tots així desbaratar.»

Això digué Miquel de Lucia: «Per no res crec

que el rei d'Aragó faci aquesta indignitat;

i és molt gran pecat que tingueu encara on estar, car per vostra covardia us deixeu desposseir.»

—«Senyors —féu el comte—, una altra cosa no us puc dir; que siga com vulgueu, que abans del capvespre veurem bé qui serà el darrer a deixar el camp.»

(Martines [trad.], 2003, *Cançó de la croada*, 139, 8-24)

A més, en la batalla, va disposar malament les seues forces, els seus no van justar com calia i sembla que no estaven en gràcia:

Tots se'n van cap a les tendes per enmig de la marjal,

senyeres desplegadas i penons estesos;

pels escuts i pels elms, on hi ha or batut,

pels ausbergs i per les espases, tota la plana rellueix.

El bon rei d'Aragó, quan les ha vistos,

amb pocs companyons contra ells se n'ha anat.

Els homes de Tolosa, tots, hi han corregut,

que, ni el comte ni el rei, gens no han escoltat;

ni sabien quants francesos hi venien

hi van tots cap allà on el rei havia corregut.

I ell crida: «Jo sóc el rei!» Però no fou entès

i fou tan malament nafrat i ferit

que per enmig de la terra la sang se n'escampà

i llavors caigué mort aquí tot estès.

Els altres, quan ho veieren, es tingueren per perduts;

uns fugen per aquí, altres fugen per allà: no cap s'ha defensat,

i els francesos els encalquen i a tots els han destruïts,

de mala manera els han combatuts.

(Martines [trad.]: 2003, *Cançó de la croada*, 140, 1-18)

CALIDOSCOPI DE TEXTOS SOBRE MURET			
Jordi Bruguera (ed.), <i>Llibre dels fets del rei en Jaume, 2</i> , Barcelona, Editorial Barcino, 1991.	James I (The Conqueror) King of Aragon, <i>Chronicle</i> , traduïda per John Forster, amb introducció i notes de Pascual de Gayangos, Londres, 1883.	Jaime I, <i>Libro de los hechos</i> , traducció, estudi i notes de Julia Butinyà, Madrid, Gredos («Clásicos Universales», 2003).	Agnès i Robert Vinas, <i>El 'Llibre dels fets' de Jaume el Conqueridor</i> , versió actualitzada de Josep Maria Pujol, Mallorca, Editorial Moll, 2008.
[cap. 6] Nostre pare lo rei en Pere, fo lo pus franc rei que anc fo en Espanya, el pus cortès, e el pus avinent, si que tant donava que ses rendes e ses terres ne valien menys. E era bon cavaller d'armes, si bo n'havia al món. De les altres bones costumes que ell havia no volem parlar per allongament de l'escrit.	[cap. 6] My father, the King En Pere, was the most bounteous king there ever was in Spain, the most courteous and the most gracious, so that he gave away much treasure, through which his revenue and lands were diminished. He was a good man at arms, as good as any in the world. Of his other good qualities I will not speak, not to lengthen this writing.	[cap. 6] Nuestro padre, el rey don Pedro, fue el más afable que hubo nunca en España, así como también el más cortés y el más generoso; hasta tal punto era desprendido que sus rentas y sus tierras disminuían. Era además buen caballero, experto en armas como ninguno en el mundo. De las otras buenas costumbres que tenía no queremos hablar para no alargar este escrito.	[cap. 6] El nostre pare, el rei don Pere, fou el rei més generós que mai hi hagué a Espanya, i el més cortès, i el més afable, fins al punt que era tan pròdig que les seves rendes i el seu patromini anaven minvant. I era bon cavaller per a les armes, com el millor que hi hagués al món. De les qualitats que tenia, no volem parlar-ne per no allargar aquest escrit.
[cap. 9] E aquel dia que féu la batayla havia jagut ab una dona, sí que nós hoim dir depuys a son reboster, qui havia nom Gil, e fo puys frare de l'Espital, qui havia estat en aquel conseyl, e a altres qui ho viren per sos uyls, que anch a l'evangeli no poc estar en peus, ans s'asech en son seti mentre-s deya. E, ans que fos la batayla, volie's mentre En Simon de Montfort en son poder per fer sa voluntat, e volia's avenir ab él. E nostre pare no u volch pendre. E, quan viren açò lo comte Simon e aquels de dins, preseren penitència e reeberen lo cors de Jhesuchrist e dixeren que més amaven morir al camp que en la vila. E sobre açò, exiren combatre ensemps en una. E aquels de la part del rey no saberen rengar la batayla ni anar justats, e ferien cada un rich hom per si e ferien contra natura d'armes. E per lo mal ordonament e per lo peccat que era en ells, hach-se a vençre la batayla. Car axí ho ha usat nostre llinatge totz temps, que en les batayles qu'els han feytes ne nós farem, de vençre o morir. E nós romanguem en Carcassona en poder del comte, car él nos nodria e tenia aquel loch.	[cap. 9] The night of the day that the battle was fought the King had passed in debauchery, so that as I afterwards heard his own seneschal, called Gill (who became afterwards Knight Hospitaller), and many other eye-witnesses say, the King was so exhausted by the preceding debauch, that he could not stand up [at mass], when it came to the Gospel, but kept his seat all the while it was read. And before the battle, En Simon de Montfort wished to put himself in his power, and do his will. He wanted to come to terms with him, but my father would not accept of them. And when Count Simon and those within (Murel) saw that, they confessed and received the body of Jesus Christ, and said, «We will rather die in the field than here, shut up in this town.» And thereon they came out to fight in a body. On my father's side the men did not know how to range for the battle, nor how to move together; every baron fought by himself and against the order of war (natura darmes). Thus, through bad order, through our sins, and through the Murelians fighting desperately since they found no mercy at my father's hands, the battle was lost. There died my father, such has ever been the fate of my race, to conquer or die in battle. During this time I was in Carcassona, in the Count's power, for he was, as I said, bringing me up, and had possession of that place.	[cap. 9] El día que tuvo lugar la batalla había yacido con una mujer, hasta el punto que —según después oímos decir a su despensero (Gil de nombre, quien sería fraile del Hospital), que fue testigo presencial, al igual que otros que lo vieron por sus ojos— a lo largo de todo el Evangelio no pudo ponerse en pie y tuvo que permanecer sentado en su sitio mientras se leía. Antes de trabarse la batalla, don Simón de Montfort le propuso un convenio, pues quería ganárselo; pero nuestro padre no se avino a ello. Cuando viero esto, el conde Simón y los que estaban en el recinto bélico confesaron y comulgaron, pues dijeron que más valía morir en el campo de batalla que en la ciudad. Tras ello, salieron a combatir como un solo hombre. Pero los partidarios del rey no supieron ordenar la batalla ni ir conjuntados, y cada ricohombre embestía por su cuenta y atacaba contra ley de armas. De este modo, por la mala organización y por el pecado de que eran culpables, y también porque los de dentro combatieron sin compasión, fueron vencidos en la batalla. Ahí murió nuestro padre; pues así ha ocurrido en nuestro linaje desde siempre, en las batallas que hicieron y Nos haremos: se trata de vencer o morir. Y nos permanecemos en Carcassona, en poder del conde, dado que él nos educaba y poseía en aquel lugar.	[cap. 9] El dia que féu la batalla havia jagut amb una dona, de tal manera que Nós sentírem a dir després al seu reboster (que es deia Gil i després va ésser frare de l'Hospital), que hi havia estat present, i a d'altres que ho varen veure amb els seus ulls, que ni a la lectura de l'evangeli pogué estar dret, sinó que estigué assegut mentre el deie. Abans que es fés la batalla, En Simó de Montfort volia sotmetre's a la seva autoritat per complir la seva voluntat i es volia avenir amb ell, però el nostre pare no ho volgué acceptar. I quan ho varen veure el compte Simó i els de dins de la vila, es confessaren i reberen el cos de Jesucrist, dient que s'estimaven més morir lluitant que dins de la vila. I després eixiren a combatre tots ensems. Els de la part del rei no saberen disposar llurs forces ni anar junts, i cada rico home atacava pel seu cantó, i escometien contra les lleis de la guerra. I el desordre i el pecat en què estaven, i la manca de clemència envers els de la vila determinaren el desenllaç de la batalla. I allí morí el nostre pare, car així ho han usat totstemps els del nostre llinatge den les batalles que han fet i Nós en les que farem: o vèncer o morir. I Nós romanguérem a Carcassona en poder del comte, car ell ens educava i era senyor d'aquell lloc.

4.2. EL SUD TAMBÉ EXISTEIX: ENVERS MALLORCA I VALÈNCIA

4.2.1. DEL DESASTRE DE PENÍSCOLA A LA CONQUESTA DE MALLORCA

El desastre de Muret degué influir molt en Jaume I; tant que no va moure un dit contra el francès. Per a Albert Hauf,¹⁷ també hi devia haver l'obediència al papa, amb el qual son pare i ell mateix sempre van tenir unes relacions delicades; i, també, l'intent d'evitar un enfrontament militar directe amb una potència cristiana com França.

Muret no va significar la fi immediata de les relacions catalanooccitanes. Els vincles minven a poc a poc, però sense atura, acompanyant l'esvaïda de l'ordre que havia estat comuna fins aleshores. Fins que no va firmar el Tractat de Corbeil, Jaume I no va deixar de creure en la possibilitat de regnar en les terres del Roine ençà.¹⁸

Però el probable catalano-aragonés-occità va topat amb França i el papa. La croada contra l'heretgia albígesa era l'excusa i l'eina per a evitar-lo. Jaume I va veure amenaçat el seu reialme, interiorment i externament; va haver d'estendre's per unes altres terres. Albert Hauf ho il·lumina:¹⁹ «es podria argumentar que les conquestes dels regnes de Mallorca (1229) i de València són en més d'un sentit el resultat lògic de la derrota de Muret.»

Hi calia restaurar la fama. La derrota de Muret hi devia pesar encara en especial, el fracàs del setge de Peníscola. Aquest fet afectava directament el rei, tan jove. I, de segur, devia ser tema de xafardeig en les corts. Un mercader genovès va dir al de Mallorca que no havia d'«haver temor del rei d'Aragó, que és rei de poc poder, que gran temps tenc assetjat un castelló qui ha nom Peníscola e hac-se'n a partir, que no el poc prendre».²⁰ I és que el 13 d'agost de 1225, Jaume I ja intentava fer via cap a València. Havia parat setge a «un castell molt fort

riba mar, de la part de Tortosa, qui havia nom Peníscola, qui era de sarraïns».²¹ Però no hi va reeixir. Si mai heu estat a Peníscola, deveu saber que és un penyal massís, una península, defensa natural que amb les muralles d'aleshores —com ara— esdevenia fortalesa inexpugnable, «Lo rei estec aquí gran temps que no hi poc res fer».²² Cap a mitjan setembre d'aqueix any, Jaume I va alçar el setge... Hi havia topat amb penya.

Hi calia resoldre les lluites internes, fins i tot els dreçaments contra el monarca que fuetejaven aquells temps. Tot plegat podia fer arribar a un punt d'ebullició no gens recomanable. Feia ...Un regne «dins en mar» com ara Mallorca era adequat —entre altres raons— per a ser cap de pont, un port, una nau immillorable, si bé no per a una expansió a escala mediterrània que aleshores no era gens clara, sí per a controlar el passadís del cap de Creus:²³ guanyar la partida a genovesos i pisans. Alvaro Santamaría²⁴ creu que Mallorca oferia la possibilitat, almenys, d'iniciar la culminació del procés de recuperació dels territoris que corresponien a la Corona D'Aragó segons els pactes convinguts amb Castella. Feia tot això mentre que, al Nord i per terra, hi havia França, massa poderosa.²⁵

Caldrà que recordem com va nàixer el disseny i el projecte de la conquesta de Mallorca. Ja hi havia plans, projectes i converses anteriors, però el fa referència a la conversa de sobretaula del 16 de desembre de 1228. Jaume I era a Tarragona amb ell, «la major partida dels nobles de Catalunya»:²⁶

21. Desclot, cap. 13, p. 42la.

22. *Ib.*, *loc. cit.*

23. Controlar el que Braudel anomena el «Canal de la Mànega mediterrani», el Xarq al-Andalus, les illes, el Nord d'Àfrica... l'eixida cap a Orient. Mikel de Epalza en diu «Porta d'Al-andalus a Orient».

24. «La expansión político-militar de la Corona de Aragón bajo la dirección de Jaime I: Baleares», *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, p. 106; vegeu P. Bertán i Roigé, «L'ordre de Sant Joan de Jerusalem i l'expansió de la Corona d'Aragó per la Mediterrània», dins Odilo Engels (ed.), *Els Ordres Equestres militars i marítims i les marines menors de la Mediterrània durant els segles XIII-XVII*, 1989; vegeu també, autors diversos, *Història de Mallorca*, Palma de Mallorca, Moll, 1989, pp. 165-209.

25. Si llegiu Odilo Engels, *op. cit.*, pp. 221-230, comprovareu el joc diplomàtic i fred amb França, per a expandir-se —fins i tot a pesar d'ella— sense entrar mai en conflicte obert i directe amb ella. Jaume I no era un diplomàtic ingenu...

26. *Feits*, cap. 47, p. 27.

17. «La poesia valenciana fins al segle XV», dins autors diversos, *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, València, Generalitat Valenciana (Consell Valencià de Cultura), 1989, p. 322.

18. Vegeu Robert I. Burns, Moros, cristians i jueus en el regne croat de València, València, Editorial 3i4, 1987, pp. 377-379.

19. *Op. cit.*, p. 315.

20. Bernat Desclot, «Libre del Rei En Pere» [Desclot], cap. 14, p. 422a, dins Ferran Soldevila (ed.), *op. cit.*

CALIDOSCOPI DE TEXTOS SOBRE LA CONQUESTA DE MALLORCA			
Jordi Bruguera (ed.), <i>Llibre dels fets del rei en Jaume</i> , 2, Barcelona, Editorial Barcino, 1991.	James I (The Conqueror) King of Aragon, <i>Chronicle</i> , traduïda per John Forster, amb Introducció i notes de Pascual de Gayangos, Londres, 1883.	Jaime I, <i>Libro de los hechos</i> , trad., estudi i notes de Julia Butinyà, Madrid, Gredos (Clásicos Universales, 2003).	Agnès i Robert Vinas, <i>El 'Llibre dels fets' de Jaume el Conqueridor</i> , versió actualitzada de Josep Maria Pujol, Mallorca, Editorial Moll, 2008.
[Pere Martel descriu Mallorca, cap. 47:] E afaçonava que la ila de Maylorques tenia tro a .ccc. miles que la volien entorn, e Manorcha era contra la part de Serdeyna, contra aquella yla que era a la part de grech, e Eviça, que era a la part de garbí; e Maylorcha era cap de les altres yles, e faÿen ço que'l seyor de Maylorques los manava; e havia-hi una altra yla en què habitaven sarraïns, que havia nom la Formentera, e era prop de Ivissa; e havia de freu de mar entre Iviça e la Formentera una mila.	He supposed the island of Mallorca to be about three hundred miles round. Minorca was on the side of Sardinia, facing the north-east []; and Iviça was towards Morocco. Mallorca ruled over the other neirghbouring islands, and they did what the Lord of Mallorca commanded. There was another island inhabited by Saracencs, named Formentera, near Iviça, from which it was separated by a strait a mile wide.	Calculaba que la isla de Mallorca tenía unas trescientas millas de contorno; que Menorca miraba hacia Cerdeña, en dirección a aquella isla, la cual se orienta hacia gregal, y que Ibiza estaba situada hacia garbino. Mallorca era la principal de las islas, las cuales hacían lo que el señor de Mallorca disponía; había aún otra isla, habitada por sarracenos, llamada Formentera, cercana a Ibiza, pues entre Ibiza y Formentera había una franja de mar de una milla.	Calculava que l'illa de Mallorca tenia unes 300 milles de costa, Menorca estava cap a la banda de Sardenya (davant aquella illa que estava a la part de gregal), i Eivissa estava a la part de garbí; i Mallorca era cap de les altres illes, que obeïen el que els manava el senyor de Mallorca; i hi havia una altra illa habitada per sarraïns, anomenada la Formentera, que estava prop d'Eivissa, i entre Eivissa i la Formentera hi havia un freu de mar d'una milla.

Guillem i Ramon de Montcada, Guerau de Cervelló, Ramon Alamany, Guillem de Claramunt i Bernat de Sancta Eugènia. Hi havia, també, Pere Martell «ciutadà de Barcelona, e que sabia molt de mar»²⁷ perquè era «còmit de galees».

Els senyors catalans li preguntaran «Quina terra es Mallorques, ni quant té son regne?».²⁸ Pere Martell, que hi havia estat una o dues vegades, va dir que²⁹ «afaçonava que de Mallorques tenia tro a tres-centes milles que la volien en torn; e Menorca era contra la part de Grec; e Eivissa que era a la part de Garbí; e Mallorca era cap de les altres illes, e feïen ço que el senyor de Mallorques los manava, e havia-hi una altra illa en què habitaven sarraïns, que havia nom la Formentera, e era prop d'Eivissa, e havia de freu de mar entre Eivissa e la Formentera una milla».

Els senyors, en escoltar-ho, li van dir al rei:³⁰ «tindrem per bo que vós aquella illa conquirats per dues raons: la primera que vós ne valrets més e nós, l'altra que serà cosa meravellosa aquesta conquesta que prengats terra e regne dins en la mar on Déus lo volc formar».

En aquelles circumstàncies, era força important la conquesta d'un regne en la mar. El dia abans de les Corts que Jaume I va convocar tot seguit, el comte d'Empúries, en Guillem de Montcada, ho deixarà molt clar:³¹ «—Açò us diré jo ans de la resposta que us deuen fer los vostres nobles: si hòmens del món han mala fortuna, ni sí l'havem bona, ço és, que la solíem haver; e vós [Jaume I] sots ven-guts entre nós com nostre senyor natural, e és mester que vós fassats talc obres ab nostra ajuda, que el pretz que havem perdut que el cobrem, en esta manera lo cobrarem si vós prenets un regne de sarraïns, ab ajuda de nós, que sia dins la mar».

A l'endemà aquest mateix senyor insisteix, ara davant les Corts:³² «aquest feit de què vós nos havets parlat de conquerir lo regne de Mallorques qui és dins mar, que us serà major honrament que si en conquiríets tres en terra.»

Jaume I mateix hi insisteix, ja guanyada Mallorca:³³ «E, pus Déus nos ha feita tanta de gràcia que ens ha donat regne dins en mar, ço que anc rei d'Espanya no poc acabar».

27. *Ib.*, loc. cit.

28. *Ib.*, loc. cit.

29. *Ib.*, loc. cit.

30. *Ib.*, loc. cit.

31. *Feits*, cap. 49, p. 29.

32. *Feits*, cap. 54, p. 31.

33. *Feits*, cap. 105, p. 55; llegiu també *Feits*, caps. 128 i 167.

<p>[Els nobles insisteixen a Jaume I sobre Mallorca, cap. 47:]</p> <p>E plaer-vos ha, e tindrem per bo que vós aquela yla conquirats per dues raons: la primera, que vós ne valrets més e nós; l'altra, que serà cosa maraveylosa a les gents que oyran aquesta conquesta que prengats terra e regne dins en la mar, on Déus lo volch formar»</p>	<p>And, so please you, we hold it right that you conquer that island for two reasons: the first, that you and we thereby increase in power; the other, that those who hear of the conquest will think it a marvel you can take land and a kingdom in the sea where God please tu put it.</p>	<p>Os tiene que agradar y nosotros veremos con buenos ojos que vos la conquistéis por dos razones: la primera, porque tanto para vos como para nos será ocasión de aumentar nuestra valía; y la otra, porque será asombroso para cuantos oigan hablar de esta conquista, ya que os adueñaríais de un territorio y un reino que están mar adentro. Donde Dios quiso ponerlo.</p>	<p>També nosaltres tindrem per bo que conqueriu aquella illa per dues raons: la primera, perquè això augmentarà el prestigi vostre i nostre; la segona[,] perquè la gent que senti parlar d'aquesta conquesta restarà admirada que us hàgiu apoderat d'un regne i d'una terra dins la mar, allí on Déu volgué formar-lo.</p>
<p>[Guillem de Montcada, comte d'Empúries, cap. 49, davant les Corts:]</p> <p>Açò us diré jo ans de la resposta que us deuen fer los vostres nobles: si hòmens del món han mala fama, nós sí la havem bona, ço és, que la solíem haver; e vós sots vengut entre nós con nostre seyor natural; e és mester que vós fassats tals obres ab nostra ajuda, que-l pretz que havem perdut, que-l cobrem; e en esta manera lo cobrarem, si vós prenets .i. regne de sarraïns ab ajuda de nós, que sia dins mar.</p>	<p>I will tell you, before the answer your barons make; if any men in the world have evil reputé, we have, instead of the good reputé we once used to have. You have to come among us as our liege Lord, and it behoves yo to do such works, with our help, that the good name we have lost we do recover it; and we will recover it in this way: if you conquer a Saracen kingdom in the sea with our help.</p>	<p>Me anticiparé yo a lo que os respondan vuestros nobles: si hay quienes en el mundo tienen mal nombre, nosotros lo tenemos bueno; es decir, lo solíamos tener bueno. Vos habéis venido a nos como nuestro señor natural y es preciso que vos, con nuestra ayuda, hagáis obras tales que recobremos el buen nombre que hemos perdido. Y podemos recuperarlo si vos, gracias a nuestra ayuda, conquistáis a los sarracenos un reino que está en el mar.</p>	<p>Una cosa us vull dir abans de la resposta que han de fer els vostres nobles: si algú del món té mala fama, nosaltres la tenim bona; és a dir: la teníem.</p> <p>Vós heu vingut aquí entre nosaltres com a senyor natural nostra, i cal que vós, amb la nostra ajuda, feu coses tals que ens permetin recuperar l'honra que hem perdut.</p> <p>I la recuperarem si vós conqueriu amb la nostra ajuda un regne sarraí que estigui dins la mar.</p>
<p>[Guillem de Montcada, comte d'Empúries, cap. 50, davant les Corts:]</p> <p>Aquest feyt de què vós nos avets parlat, de conquerir lo regne de Maylorques, qui és dins mar, que-ns serà major honrament que si-n conqueríets .III. en terra.</p>	<p>The enterprise of which you have spoken to us, conquering the kingdom of Mallorca in the sea, will be a greater honour than if you conquered three kingdoms on land.</p>	<p>Y en cuanto a la gesta de que nos habéis hablado, la conquista del reino de Mallorca, que está en medio del mar, os será de mayor gloria que si conquistarais tres en tierra firme.</p>	<p>L'empresa de què vós ens heu parlat —la conquesta del regne de Mallorca, que està dins la mar— us serà més honrosa que si en conqueríeu tres dins la terra.</p>
<p>[Quan Jaume I entra en la Ciutat de Mallorca, els musulmans estaven espaordits (cap. 86)]</p> <p>E els altres sarraïns, quan viren que aquel loch havien esvaït los cavallers ab cavals armats e-ls hòmens de peu, anaren-se amagar per les cases, cascú com mils podia;</p> <p>[L'entrada dels catalans en la ciutat degué ser, de segur, rampant i irada. Els assetjats s'encovardeixen (<i>ib.</i>, <i>loc. cit.</i>)]</p> <p>Sí que, cant nós fom a la porta de la Almudayna, trobam-ne bé .ccc. morts que, cant se cuydaven recuytir en la Almudayna, los altres tancaven la porta, e venien los nostres christians e oceyen-los.</p>	<p>As to the other Saracens, when they saw that the knights with teir armoured horses had to go within the breach, they hid themselves in the houses of the city, each as best he could.</p> <p>When we got to the gate of the Almudaina, we found fully three hundred dead, against whom the others had closed the gate at their trying to get in.</p>	<p>Los demás sarracenos, viendo que los caballeros con caballos armados y los hombres de a pie habían asaltado el lugar, corrieron a esconderse por las casas lo mejor que podían.</p> <p>Así fue que, al llegar a la puerta de la Almudaina, encontramos unos trescientos muertos, pues, cuando esperaban refugiarse en este castillo, como los suyos habían cerrado la puerta, vinieron los nuestros, los cristianos, y los mataron.</p>	<p>I la resta dels sarraïns, en veure que els cavalls armats i els peons havien triomfat en aquell lloc, fugiren a amagar-se pels edificis de la millor manera que pogueren.</p> <p>De tal manera que quan Nós arribàrem a la porta de l'Almudaina en trobàrem tres-cents de morts, que en cuitar de refugiar-se a l'Almudaina, els altres els tancaven les portes, i venien els nostres cristians i els mataven!</p>
<p>[Diu Jaume I, ja guanyada Mallorca, cap. 105:]</p> <p>E, pus Déus nos ha feyta tanta de gràcia que-ns ha donat regne dins en mar, ço que anch rei d'Espanya no poch acabar.</p>	<p>And since God has done me such grace, and given me such a kingdom in the sea as no King of Spain was able to conquer.</p>	<p>Y ya que Dios nos ha dado tal gracia que nos ha regalado un reino en pleno mar —cosa que ningún rey de España pudo alcanzar antes—.</p>	<p>I, ja que Déu ens ha fet tanta de gràcia de donar-nos un regne dins la mar, cosa que cap rei d'Espanya no pogué aconseguir mai.</p>

4.3. EL DESIGNI DE LA CONQUESTA DE VALÈNCIA:
CAVALLERIA D'HONOR PER AL REI, CÀLCUL DE GUANYES
PER ALS MAGNATS

Animat per l'èxit illenc, Jaume I torna a provar sort a l'altra banda de l'Ebre, Tortosa avall. Seran també uns magnats qui li proposaran aquest nou disseny. A Alcanyís, en gener de 1232, el mestre de l'Hospital, n'Hug de Fullarquer, i Don Blasco d'Alagó. Aquell li va recordar que el Regne de València havia «estat de cara tots temps e de front a vostre llinatge, e no l'han pogut haver».³⁴ Així, suscitat l'interés genètic i cavalleresc del rei, un altre va parlar a València. Don Blasco d'Alagó «va fer un parlament que potser siga un dels elogis més enarxats d'aquestes terres. L'aragonés diu quines són les gràcies i la riquesa que Jaume I s'hi trobarà, el poder que n'haurà també, els castells que hi haurà de prendre».³⁵

E és la millor terra, e la pus bella del món: que jo, senyor, he estat en València bé dos anys o pus, quan vós me gitàs de

vostra terra. E no ha vui dejús Déus tan delitós llogar com és la ciutat de València, e tot aquell regne, e té bé set jornades de terra de llonc: e si Déus vol que aquell conquerits, e volrà-ho, la millor cosa haurets conquesta de delits e de forts castells que sia al món.

València és una mena de paradís, també per als cristians. El rei no s'ho acaba de creure. Ell encara té els ulls i l'esperit plens de Mallorca. Don Sanç d'Horta, però, ho acabarà d'adobar. Ell, home d'armes, valora la riquesa de València perquè pot armar una host (de ballesters, sobretot) molt poderosa:³⁶ «—Senyor, vós gabats tot dia Mallorques e el regne de Mallorques, mas conquerits València e tot aquell regne, que tot és nient contra aquell: que vós trobarets en València, que vos eixiran cinc milia o sis milia ballesters de dos peus, o dels altres més de compte, que no lleixen acostar host de la vila, tant és lo poder de les ballestes, e el poder que hi és. E si aquella prenets, podets ben dir que sots lo millor Rei del món, e aquell qui tant ha feit».

34. *Feits*, cap. 127, p. 62.

35. *Feits*, cap. 128, p. 63.

36. *Ib.*, cap. 129, p. 63.

CALIDOSCOPI DE TEXTOS SOBRE EL DESIGNI DE LA CONQUESTA DE VALÈNCIA				
Jordi Bruguera (ed.), <i>Llibre dels fets del rei en Jaume</i> , 2, Barcelona, Editorial Barcino, 1991.	Pere Marsili, <i>Chronica illustrissimi regis Aragonum domini Iacobi uictoriosissimi principis</i> . [<i>De rebus gestis regis Iacobi prmi</i>], transcripció i puntuació a cura d'Antoni Biosca i Bas (UA), ms. 1018 de la BC, cap. 40, ff. 105v-107v.	James I (The Conqueror) King of Aragon, <i>Chronicle</i> , traduïda per John Forster amb Introducció i notes de Pascual de Gayangos, Londres, 1883.	Jaime I, <i>Libro de los hechos</i> , traducció, estudi i notes de Julia Butinyà, Madrid, Gredos (Clásicos Universales, 2003).	Angès i Robert Vinas, <i>El 'Llibre dels fets' de Jaume el Conqueridor</i> , versió actualitzada de Josep Maria Pujol, Mallorca, Editorial Moll, 2008.
[A Alcanyís, en gener de 1232, el mestre de l'Hospital, n'Hug de Fullarquer, i Don Blasco d'Alagó. Aquell li va recordar que el Regne de València havia (cap. 127):] estat de cara tots temps e de frontera a vostre llinatge, e tots temps han punyat d'aver aquel e no l'han pogut haver?	quod fuit semper infestum predecessoribus uestris? Et exercuerunt uires suas ad plenum patres uestri contra ipsum, et non potuerunt in illud.	which has been for such considerable time affronting us and your house? Even your ancestors have striven to have it, and could not.	que siempre os ha hecho frente y ha sido frontera para vuestro linaje, que ha perseguido de continuo poseerlo y no le ha sido nunca posible?	que sempre ha estat davant i ha fet front al vostre llinatge, que sempre han maldat per conseguir-lo i no ho han pogut fer mai?

<p>[Don Blasco d'Alagó va fer un parlament que potser siga un dels elogis més enardits del nostre país. L'aragonés diu quines són les gràcies i la riquesa que Jaume I s'hi trobarà, el poder que n'haurà també, els castells que hi haurà de prendre (cap. 128)]:</p> <p>E és la meylor terra e la pus bela del món. Que jo, senyor, he estat en València bé .ii. anys o pus, quan vós me gitàs de terra. E no ha vuy dejús Déu tan delitós logar com és la ciutat de València e tot aquel regne; e ten bé .viii. jornades de terra de lonch. E, si Déus vol que aquel conquirats, e volrà-ho, la meylor cosa haurets conquesta de delits e de forts castells que sia e-l món.</p>	<p>Ego scio que dico. Ego uidi que narro. Duobus annis fui ibi peregrinus et aduena, quando uos me de uestro dominio expulistis. Si itaque assentiret uobis Deus et faciet quod hoc etiam regnum Dei et uestro subiugaretis dominio, esset uobis et nobis honor multipliciter augmentatus. Habet enim regnum hoc in longum septem dietas, unde, domine, incipite et facite, et erit uobiscum Dominus sicut iam fuit in regno alio quod cepistis.</p>	<p>Valencia is the best land and the finest in the world. My lord, I stayed two years or more in it, when you drove me from tou land. There is not now-a-days so desirable a place as the city of Valencia and the surrounding territory; the land is full seven journeys long; if it be God's will that you conquer it, I can assure you that no land of more fertile and luxurious plains and stronger castles is to be found in the whole world.</p>	<p>Es la mejor y la más bella tierra del mundo. Pues yo, señor, he estado en Valencia durante más de dos años, cuando me mandasteis fuera de vuestras tierras, y puedo decir que no hay hoy bajo la capa del cielo lugar tan delicioso como la ciudad de Valencia y todo aquel reino, que tiene unas siete jornadas de longitud.</p> <p>Si Dios quiere que lo conquistéis —y así lo querrá—, habréis conquistado lo mejor del mundo en deleites y los castillos más potentes que hay en el mundo.</p>	<p>I és la millor terra del món i la més bella, que jo, senyor, he estat durant dos anys o més a València, quan m'expulsàreu de la vostra terra, i no hi ha avui sota la capa del cel cap lloc tan delitós com és la ciutat de València i tot aquest regne, i la seva terra té ben bé una longitud de set jornades. I si Déu vol que el conqueriu —i és clar que ho ha de voler!— haureu conquerit la millor cosa del món de tdelits i de poderosos castells.</p>
<p>[Don Sanç d'Horta, home d'armes, valora la riquesa de València perquè pot armar una host (de ballesters, sobretot) molt poderosa (cap. 129)]:</p> <p>Senyor, vós guabats tot dia Maylorques e-l regne de Maylorques; mas conquerits València e tot aquel regne, que tot és nient contra aquell: que vós trobarets en València que vos eixiran .v. milia o .vi. milia balesters de .iii. peus, e dels altres més de comte, que no lexen acostar ost de la vila, tant és lo poder de les balestes e del poder que y és. E, si aquesta prenets, podets ben dir que sots lo meylor rey del món e aquell qui tant han feyt.</p>	<p>—Domine, uos quotidie magnis extollitis laudibus regnum Maioricarum, et non contradico. Sed acquirite Valentiam et regnum illud, quia in illius regni comparatione istud quasi quid modicum reputatur. Certe uos inueniretis Valentie sex milia ballistarum duorum pedum et aliarum sine numero, que quasi inibirem sagitarum emittunt contra uolentes accedere adeo ut nullus ad ciuitatem sit inimicorum accessus. Et si istam superare possetis, tunc uobis a quibuscunque negari non posset *** inter Regis mundi magnam excellentiam haberetis.</p>	<p>My lord, you are praising and extolling all the day the kingdom of Mallorca; but if you conquer Valencia, you will find that this island, good and fertile as it is, is nought in comparison with yonder kingdom across the sea. In Valencia you will find five or six thousand cross bowmen, with two-footed crossbowa and men innumerable who will not allow an army to approach the walls of their city, such is the strength of the crossbows and the of the power therer. And if you take tant, you can well say that you are the greatest King in the world, and the one who has done most.</p>	<p>Señor, vos alabáis todo el día Mallorca y el reino de Mallorca, mas conquistad Valencia y todo aquel reino, que todo es poco en comparación con él. En Valencia, vos encontraréis que os saldrán al paso cinco mil o seis mil ballesteros con ballestas de dos pies y mayor número aún de ballesteros corrientes, impidiéndoos el paso a la villa; tan grande es el poder de sus ballestas y tanta su potencia. Si la tomáis, bien podréis decir que sois el mejor rey del mundo y el que tal gesta hizo</p>	<p>—Senyor, tothora esteu lloant la Ciutat i el regne de Mallorca, però conqueriu València i tot el seu regne, que no hi ha res que sigui res en comparació amb aquell, que a València us trobareu que us eixiran cinc o sis mil ballesters de dos peus i innombrables dels altres que no deixaran cap host s'atansi a la ciutat, tan gran és la potència de les balestes i de les forces que hi ha. Si la preneu podreu ben dir que sou el rei més important del món i el que ha aconseguit de fer-ho.</p>

5. CLOENDA: *UT PICTURA POIESIS?*

Les conquestes de Mallorca i de València són un procés històric i polític, culturals i estètics diferents. Malgrat els privilegis que les reconeixien com a tals, aquestes campanyes, de fet, no seran ben bé croades. S'hi tracta de veritables incorporacions de territoris, pretensions fermes i convençudes de fer propis i per sempre uns dominis; d'aplicar-hi les mesures de temps i d'espai pròpies.

No hi fa res que, per això, els occitans blasmassen Jaume I i que arribassen a dir-ne . No era prudent entestar-se a foragitar el francès. Podia ser una empresa suïcida. El protagonista de ,elegíac i elegantment descoratjat, fa que barons pirenaics, trobadors, joglars i belles dames arriben a Saragossa, on el rei Jaume «havia cort» aleshores. Fugien de la desfeta i buscaven la força del seu senyor, la reacció: «Foren rebuts al palau arabesc de l'alcassaba, on la frescor dels patis musulmans apaivaga l'aspror de cor dels exiliats, retornant-los per un moment la dolçor de les perdudes terres on celebraven antany corts d'amor. El rei els donà audiència i demanà als trobadors que delectessin la companyia amb les seues composicions».

No hi fa res que aquest text no siga document històric ni literari d'aleshores. Reflecteix ben bé com devien ser d'asimètrics i de no coincidents ni la realitat ni les expectatives de futur del rei i d'uns vassalls que no acabaven de trobar-se en una situació no definida encara del tot però que ja se sospitava inapel·lable. Hi ha no poques cançons que retrauen a Jaume I la seua deixadesa.

Però Jaume I era el millor governant que podia tenir la corona. No se'n faria arrere, ni de Mallorca ni de València. Aleshores hi havia totes les condicions perquè s'hi interessàs. Es tractava de conquerir uns regnes que els seus ja havien anhelat i que, a més, eren poderosos i rics; continuacions naturals —pel sud— del seu reialme. Els nous regnes de Mallorca i de València s'inseriren plenament en l'àmbit cultural de la Corona d'Aragó. El missatge que traspuen aquests projectes, els preparatius que s'hi van fer i el desenvolupament —malgrat les diferències entre les dues campanyes— no s'assemblen als de les croades «a l'ús» o, fins i tot, a la croada de Terra Santa que Jaume I mateix va preparar amb Aga Khan. Tota una constatació del prestigi, de la fama i l'honor —i citem termes molt avinents als cavallers literaris, que Jaume I vivia i hi creia— força presents en el ; ahora, aqueixa mampresa a ultramarina, també representa

com de fort era en realitat i en la realitat el sentiment cavalleresc de conquesta per i per a la creu, que tant havia nodrit la literatura cavalleresca. Tanmateix, la tempesta que tant va treballar l'estol reial, que la va barrejar i esbandir va ser una prova insuperable que la realitat pot vèncer i superar els ideals de la ficció. La petita part de l'estol que va reeixir a arribar a Terra Santa, va poder participar en la defensa d'Acre del setge que patia pels anomenats infidels —que eren fidels a la seua fe—, tan literaturitzat de manera tan convenient per als croats. Tanmateix, la realitat dura de la lluita en la llunyania de terres que tenien senyors naturals i en les quals els invasors eren els croats, sense suports ni intendència avinents, sense arrels reals, més enllà d'una fe pretesament viva en alguna cosa més elevada que els béns materials que tant cobejaven, va relativitzar els models literaris i ho va il·luminar amb els contrastos dels motles de la realitat. Els estats croats de Terra Santa van ser més aïna efímers, mentre que el rei Jaume I, cavaller real i profitós, que no es complau en la cavalleria de pomposos actes (Martines 1999), pragmàtic governant i home amb una clara percepció del que era possible, va conquerir tres regnes, i, amb la Corona d'Aragó tota, els va fer duradors, i el és l'obra literària que dona fe d'aqueixa realitat.

6. BIBLIOGRAFIA

- ALVAR, Carlos (1984): *Demanda del Santo Graal*, a cura de Carlos Alvar, Madrid: Alianza.
- ALVAR, Carlos (1987³): *Poesía de trovadores, de trouvères i de Minnensünger*, Madrid: Alianza.
- ARGENTER, Joan A. (2004): «Cultura verbal i responsabilitat en el discurs en el *Llibre dels fets*: recursos gramaticals, pragmàtics i discursius a LRJ 388-389», dins *Miscel·lània Joan Veny*, iv, Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», XLVIII), pp. 5-21.
- (2006): «Responsability in discourse: Evidence, report and entitlement to speak in the *Book of Deeds of King James*», *Language in Society* 35 (1), pp. 1-25.
- BERLIOZ, Jacques (1990): «'...Dio riconoscerà i suoi'», *Storia e Dossier* 40, pp. 25-28.
- BÉTHUNE, Conon de (2009): *Chanson de Croisade*, en línia <http://www.medievalenfrance.com/site/auteurs/affauteur.php?nom=conondebethue>.
- BRAUDEL (1989): *El Mediterraneo*, Madrid: Espasa-Calpe.
- BURNS, Robert I. (1987): *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València: Editorial 3i4.

- (1981): «La vida espiritual de Jaume I el Conquistador», dins *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València: Tres i Quatre (Biblioteca d'Estudis i Investigacions, 3), pp. 3-49.
- CARMONA, Fernando & Carmen HERNÁNDEZ & José A. TRIGUEROS (1986): *Lírica Romànica Medieval. Desde los orígenes hasta finales del siglo XIII*, Murcia: Universidad de Murcia.
- CARTELLIERI, Al (1901): «L'ordenance sur la dême de croisade de 1184», *Revue Hispanique*, 75, pp. 329-330.
- CHINER GIMENO, Jaume J. (1995): *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell (amb un fragment d'un ms. de «Tirant lo Blanch»)*, pròleg de Martí de Riquer, Alcoi: Marfil.
- DIVERSOS AUTORS (1989): *Història de Mallorca*, Palma de Mallorca: Moll.
- ENGELS, Odilo (ed.) (1989): *Els Ordres Equestres militars i marítims i les marines menors de la Mediterrània durant els segles XIII-XVII*.
- FEITS (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*, a cura de J. Bruguera, 2 vols., Barcelona: Barcino (ENC).
- FORMICHI, Gianluca (1990): «La crociata del disonore», *Storia e Dossier*, 42, pp. 30-31.
- HAMMER-PURGSTALL, J. Von (1849): «Sur la chevalerie des arabes antérieure à celle d'Europe, sur l'influence de la première à la seconde», *Journal Asiatique* 4, pp. 1-14.
- HAUF, Albert (1986): «Més sobre la intencionalitat dels textos historiogràfics catalans medievals», diversos autors, *Medieval and Renaissance Studies in Honour of R. B. Tate*, Oxford.
- (1989): «La poesia Valenciana fins al segle XV», dins diversos autors, *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, València: Generalitat Valenciana - Consell Valencià de Cultura.
- LACROIX, Benoît (1975): «Deus le volt!': La théologie d'un cri», *Mélanges E. -R. Laborde*, París: Université de Paris, pp. 461-470.
- LEFEVRE, Ives (1946): *Pierre l'Ermite et la croisade*, Amiens.
- MARTINES, Vicent (1990): *Temps de croada, temps creuats. El Xarq Al-Andalus, un espai d'osmosi* (I Premi d'Investigació Ibn Al-Abbar), Onda: Ajuntament d'Onda.
- (1995): *Els cavallers literaris. Assaig sobre literatura cavalleresca catalana medieval (Premio de Ensayo de Catalán, Gallegó y Vasco. Fundación Ortega y Gasset, Madrid)*, Madrid: UNED.
- (2000): «Cavalleria de pomposos actes versus cavalleria honesta en Joan Roís de Corella: més elements sobre la mimesi literària», dins *Actas del VIII Congreso Internacional de la AHLM (Santander, 1999)*.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1966): *De los trovadores en España*, a cura de Martí de Riquer, Madrid: CSIC.
- PAVIA ALEMANY, Francisco, «El rey Don Jaime I y el eclipse solar en Montpellier» [article en Internet].
- Ponsoye, Pierre (1984): *El Islam y el Grial*, Madrid: Ediciones de la Tradición Unánime.
- PUJOL, Josep M. (2003): «El mite de l'heroi a la casa de Barcelona: Guifred I i Jaume I», dins Maria Bargalló i Joana Saragossa (eds), *Mites i llegendes*. Valls: Cossetània Edicions, pp. 113-133.
- RACIONERO, Lluís (1984): *Cercamón*, Barcelona: Edicions 62.
- RENEDO, Xavier & Josep M. PUJOL (coords.) (2008): «Del 'Llibre dels fets' al rei en Jaume», curs d'estiu on line, Universitat de Girona: <http://www.lletresibits.cat/> (consulta 2/5/2009).
- RIQUER, Martí de (1968): *La leyenda del Graal y otros temas épicos medievales*, Madrid: Editorial Prensa Española.
- (1968): *Caballeros andantes españoles*, Madrid.
- RUCIMAN, S. (1980²): *Historia de las cruzadas*, 1, Madrid.
- SOLDEVILA, Ferran (2008): *Cròniques*, a cura de Ma Teresa Ferrer Mallol, Barcelona: IEC.
- TROYES, Chrétien de (1961): *Perceval o el cuento del Graal*, Madrid: Espasa Calpe.
- (1985): *Li contes del Graal / El cuento del Grial*, a cura de Martí de Riquer, Barcelona: Quaderns Crema.
- (1989): *El Cuento del Graal de Chrétien de Troyes y sus continuaciones*, a cura de Martí de Riquer & Isabel de Riquer, Madrid: Siruela.
- (1990): *El conte del Graal*, a cura de Martí de Riquer, Barcelona: Quaderns Crema. Vegeu Vicent Martines (ed.) (1993): *Inchiesta del San Graal*, tesi doctoral de G. Rexach, Alacant: UA.

poblats gran raho ne vo d'poblar
la de xpians / e dir vossem co que
nos hi hauem penssat retene
vre consell tota via si mellor es
ql nre

231 **N**os hauem axi penssat q
haia tro en. Carr. ca
uallrs de que stabliscam los
castlls que nos retenym co es
xatua e els alts / E qnt los hau
rem stablits q tingam aquesta
festa de apia denant q verra
q deu ess daquy. a. j. mes. E
denat tots copludamet e pblica
en la esgleya de nra dona sca. o. m.
mostran primer los torts e les
injuries q ell nos han feytes vo
vull tornar la ira e poblar de
xpians / E qn los homes d'nre
Regne e dels altres tres oran

232

JAUME I ES CONFESSA (SERRA DE CARRASCOI, PRINCIPIS DE GENER DEL 1266)*

Xavier Renedo Puig

[Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Universitat de Girona]

A la memòria de Xavier Fàbregas

RESUM

En aquest article s'analitza la confessió frustrada de Jaume I en mans del dominic fra Arnau de Segarra tal com es narra en el paràgraf 426 del *Llibre dels fets* i en la traducció llatina, de principis del segle XIV, del també dominic fra Pere Marsili. Es posa en relleu com unes paraules, en aparença intranscendents, adreçades al rei per un almogàver anònim i recollides al principi del paràgraf, són el detonant que sacseja la consciència del rei, que, sentint-se en fals a causa de la seva relació adúltera i incestuosa amb Berenguera Alfonso, s'afanya a confessar-se amb Arnau de Segarra.

L'anàlisi de les paraules del rei, tant en el *Llibre dels fets* com en la traducció de Pere Marsili, posen en relleu l'estat de *conscientia erronea* en què es troba Jaume I, que està angoixat, sobretot, per la possibilitat que Déu li giri l'esquena en la campanya de conquesta de Múrcia. Jaume I en realitat no sent dolor de cap mena pel pecat comès, no té cap intenció de separar-se de Berenguera Alfonso i creu que els riscos que assumeix en la campanya militar que està a punt de començar, i els beneficis que pot reportar pel cristianisme, són suficients per fer-lo digne del perdó. Arnau de Segarra, tanmateix, es nega a concedir l'absolució a Jaume I, que s'ha de conformar amb una benedicció *in extremis*. La comparació de la confessió del rei amb episodis de la *Queste del Saint Graal* i de la *Vita prima* de sant Bernat de Claravall

permet d'entendre millor l'actitud de Jaume I en aquest episodi tan singular.

INTRODUCCIÓ

Quan em va convidar a participar en aquest volum, el professor Albert Hauf em va demanar que fes un comentari literari d'alguns episodis del *Llibre dels fets* i n'analitzés algunes claus estilístiques.¹ He triat un únic episodi, que comprèn el paràgraf 426 del *LF* i que recull alguns dels fets que van tenir lloc un matí de principis del mes de gener del 1266, quan el rei estava a punt de començar l'assalt definitiu a la ciutat i al regne de Múrcia. La campanya havia començat, de fet, un parell de mesos abans, quan Jaume I va sortir de València i va començar a prendre possessió, a través de converses i negociacions que no van ser massa complicades, de places tan importants com Villena, Elda, Petrer, Alacant, Elx i Oriola. Quedava encara, però, la ciutat de Múrcia i la seva àrea d'influència més immediata, que no semblava que s'anés a rendir amb tanta facilitat. Tot feia pensar que Múrcia oposaria resistència a les tropes cristianes i que no hi hauria més remei que

* Aquest article forma part del projecte d'investigació FFI-2008-0556-C03-03/FILO finançat pel MEC. Agraïxo a Marco Pedretti les observacions i els consells que m'ha donat mentre escrivia aquests papers.

1. A partir d'ara em referiré sempre al *Llibre dels fets* usant les sigles *LF*.

recórrer a un setge per pendre'n possessió. Abans d'arribar, però, a les envistes de Múrcia i d'instal·lar-hi el campament per dur a terme el setge, van tenir lloc les escenes que em proposo de comentar.

Una nit de principis del 1266, dos almogàvers que venien de Lorca van despertar el rei, que dormia a Oriola, i li anunciaren que un contingent de vuit-cents genets musulmans, dues mil bèsties carregades de queviures i vuit-cents peons havia passat prop de Lorca, camí de Múrcia. Els almogàvers van fer saber al rei que, si s'afanyava, encara era a temps d'interceptar el comboi i capturar-ne una bona part abans no arribés al seu destí. El rei va convocar de seguida els seus fills, els mestres dels ordes militars i tota la seva plana major.

A punta d'alba, després d'haver fet un xic de camí, l'exèrcit de Jaume I es trobava, segons F. Soldevila (2007: 434), a la serra de Carrascoi, al sud-est de la ciutat de Múrcia. En una alqueria d'aquesta serra, que J. Torres Fontes (1987: 133-134) ha identificat amb l'actual alqueria de la Voz Negra, va tenir lloc un consell d'urgència per decidir l'estratègia a seguir. L'actitud del rei en aquesta reunió és pròpia d'un home assenyat i prudent que, amb l'experiència que li han donat els anys, opta per no precipitar-se i calcular al mil·límetre cada moviment. Bon coneixedor de la manera de combatre dels *zenetes* musulmans, Jaume I fixa, amb l'aprovació de tots els membres del consell, un pla de combat ordenat, amb els seus fills col·locats a l'avantguarda i ell, a la reraguarda, dirigint les operacions i els moviments de la cavalleria. Com ha posat en relleu Josep Antoni Aguilar en un treball publicat en aquest mateix volum, en aquestes deliberacions Jaume I es mostra «molt ben informat sobre els usos guerrers dels genets lleugers sarraïns, experts a enganyar i a fustigar la teòricament superior cavalleria cristiana, molt més pesada i lenta, quan aquesta s'entesta a perseguir-la sense cap tipus de prudència».

Més tard, un cop acabat el consell, arriben notícies que el comboi musulmà s'acosta. El Mestre d'Uclés i Alfonso García, «adelantado mayor en el regno de Murcia», insten el rei a atacar de seguida, però Jaume I s'hi oposa i proposa, en canvi, d'esperar-los prop de la ciutat de Múrcia per mirar de capturar, amb el mínim esforç possible, les atzembles carregades amb les provisions. Segons Jaume I, l'atac que se li proposa és molt arriscat, com molt bé diu en una frase que gairebé

sembla un aforisme militar: «moltes celades se fan que són perdudes en lo segle per ravata d'exir!» (LF § 425, Bruguera 1991: 314).² Malgrat la ferma confiança del rei en el seu pla, el Mestre d'Uclés insisteix tant que Jaume I es veu obligat a canviar de plantejament i a preparar l'exèrcit per a l'atac.

Som molt lluny del Jaume I de la batalla de Portopí, que es moria de ganes d'entrar en combat mentre veia com don Nunó, Pero Pomar i Rui Ximenes de Luèsia li prenien les regnes del cavall per frenar-lo tot dient-li: —«Vuy nos oçiu-rets tots, e la vostra ravata nos matarà!» (LF § 64, Bruguera 1991: 77). Han passat gairebé quaranta anys de la batalla i de la conquesta de Mallorca, i el vell guerrer, que potser recorda el vell adagi bíblic que diu que «Melior est sapientia quam arma bellica», comença a estar cansat, però alhora sap compensar amb la saviesa que li han donat els anys la força que també amb el pas dels anys ha anat perdent. Els qui no ho estan tant, de cansats, i que tenen l'ímpetu i les mateixes ganes d'entrar en combat que Jaume I havia tingut a Portopí, són els seus fills, els infants Jaume i Pere, que, aquell mateix dia, «a ora del sol post» (LF § 431, Bruguera 1991: 317), mantenen una forta discussió amb el seu pare a propòsit d'uns núvols de pols que s'havien vist en la llunyania. Segons els infants Pere i Jaume, i també segons els mestres d'Uclés i de l'Hospital, es tractava de pols aixecada pels *zenetes* musulmans, que no eren gaire lluny i que havien de ser atacats de seguida. Jaume I s'oposa de nou a l'atac tot dient que «nós creem que el pols no sia re, mas quant fa vent, e per ço és lo pols» (LF § 431, Bruguera 1991: 318). La discussió va ser tan forta que els seus fills fins i tot van arribar a acusar-lo de destorbar els moviments de l'exèrcit. Al final, almenys segons el relat del LF, els fets van acabar donant la raó a Jaume I, perquè «provam per veritat que alò que ells deyen era pols de vent» (LF § 431, Bruguera 1991: 318).

El Jaume I de la campanya de Múrcia és, com diria Josep Carner, un heroi «colrat pel sol, esparracat pels vents», pel sol i pels vents dels camps de batalla i dels camins on havia anat aprenent tot sol allò que no es podia aprendre en els llibres i que uns prínceps de vint i pocs anys, gairebé els

2. Cito sempre segons l'edició de Jordi Bruguera (1991) donant entre parèntesis, al final de cada cita, el número de paràgraf i la plana segons aquesta edició.

mateixos que tenia el seu pare a Portopí, estaven condemnats a ignorar.

L'ALMOGÀVER I LES ALBÍXERES

En les dues escenes del *LF* que em proposo de comentar tenim, doncs, un rei savi i madur, colrat pel sol i carregat d'experiència, però també un rei esparracat pels dubtes i les angoixes que la seva vida amorosa i familiar li devia fer néixer. Es tracta de dues anècdotes que en principi poden semblar dues menudalles, sobretot la primera, que tenen lloc just abans de començar l'ofensiva que havia d'acabar en pocs dies amb el setge de Múrcia i, també en pocs dies, amb la seva conquesta. Dues anècdotes que pot semblar que no tenen cap relació l'una amb l'altra. En primer lloc, un almogàver demana a Jaume I, quan l'exèrcit ja està format i a punt de partir, una «albíxera», és a dir, una gratificació, com era costum aleshores, per les bones notícies que li du. Quan el rei, sorprès, li pregunta a quines bones notícies es refereix, l'almogàver li assenyala el comboi sarraí que es devia veure en la llunyania. Jaume I, però, ajorna el pagament de les albíxeres fins que la victòria hagi tingut lloc de debò:

E quan nós fom defora, arregats, vench-nos ·i· almogàver e dix-nos: —«Seyor, albíxera!». E nós dixem: —«¿De què?» —«¡Veus los moros —dix ell— aquí, qui vénen!». E nós dixem: —«Amichs, lexats-nos vençre la batayla, e puys donar-vos em albíxera».

Tot seguit el rei es confessa amb el dominic fra Arnau de Segarra a propòsit de la seva nova relació amorosa amb Berenguera Alfonso, la dama castellana que feia ben pocs dies que havia conegut. Fra Arnau, després d'un estira-i-arronsa amb el rei, no veient clar que Jaume I estigui de debò penedit, li nega l'absolució i només li concedeix, de nou a petició del rei, una benedicció d'urgència.

E·l bisbe de Barcelona anava ab nós, e demanam frare Arnau de Segarra, que era prehicador, e dixem-li que volíem penre penitència d'ell, e ell dix que diguéssim. E nós dixem-li que a nostre Seyor no li cuydàvem tenir altre tort per què nós deguéssim ésser perdut, sinó tant solament de Dona Beren-

guera. E nós haviem en cor d'ésser ab ella meyns de pecat, així con hom deu ésser ab sa moller; e ell sabia ja que nós haviem propòsit de conquerir Múrcia e tot aquell regne, e aquela mercè que nós faÿem de conquerir aquel regne e tornar a christians, que·ns valria, e aquest peccat que no·ns tenia dan en lo dia de la batayla. E d'aquest peccat li demanam que·ns des penitència; e ell dix-nos que peccat mortal era gran cosa, mas, si nós érem en cor que·ns en tolguéssim, que ell nos perdonaria. E nós dixem-li que ab aquela fe entrariem en la batayla, que exeriem de peccat mortal o per una guisa o per altra; que serviríem tant Déu en aquel dia e en aquella conquesta, car d'als nós no haviem mala volentat a negú, e a ell bastava. E dixem-li nós que·ns donàs la sua benedicció, que a Déu nos comanàvem, e féu·ho. (*LF* § 426, Bruguera 1991: 314-315)

Pot semblar que es tracta de dues anècdotes que no tenen gaire relació entre elles, dos records de segon ordre que afloren en la memòria del rei en el moment de començar a narrar l'entrada en un regne enemic, i que tant podrien seguir l'ordre amb què apareixen en el *LF* com l'ordre invers. L'inici d'una campanya militar, de fet l'inici de l'última gran campanya militar victoriosa del rei, és un moment d'una certa solemnitat. Per això Jaume I l'evoca, i de la mateixa manera que reproduïx les arengues que es van dir aquell matí de gener del 1266, recorda també una conversa pública amb un almogàver i una confessió, per descomptat privada, però de transcendència pública, amb un frare dominic, però, com passa en alguns episodis del *LF*, l'ordre en què es narren els fets no sempre ha de coincidir amb l'ordre cronològic. Ras i curt, la confessió també podria haver tingut lloc abans de la conversa entre el rei i l'almogàver.

El paràgraf 426 del *LF* es pot llegir d'aquesta manera, és a dir, sense establir una relació de dependència entre tots dos episodis, però, si ho féssim així, em sembla que en fariem una lectura superficial, perquè en realitat hi ha un fil conductor molt subtil entre la conversa amb l'almogàver anònim i la confessió amb Arnau de Segarra. Les paraules de l'almogàver, que dona per segura la victòria en una batalla, i potser fins i tot en un setge, que encara no ha començat, fan pensar a Jau-

me l que la victòria que es dóna per feta està en perill: el rei no està massa segur de no estar en pecat, un pecat que podria ser d'una certa gravetat i que podria posar en perill l'èxit de la campanya i fins i tot la seva pròpia vida. En una obra sovint tan concisa i tan franciscana com el *LF* la mera juxtaposició de la conversa del rei amb l'almogàver i de la seva confessió, tot seguit, amb el frare dominic estableix, a la manera d'un guió de cinema, un vincle profund entre totes dues escenes. Una de les grans virtuts literàries del *LF* és la subtileza amb què es juxtaposen els episodis segons un propòsit ben definit. En el cas que ens ocupa, totes dues escenes estan disposades per ordre cronològic, però no és aquesta la raó fonamental que va impulsar Jaume I a recollir-les en el *LF*. Per a Jaume I gairebé tan important com la confessió amb fra Arnau de Segarra va ser la conversa anterior amb l'almogàver, que va fer renéixer, de forma accidental, els records i les angoixes que volia oblidar, però que no hi havia manera d'oblidar.

El fil conductor, el propòsit ben definit, que uneix totes dues escenes no és la cronologia, o un capritx de la memòria, sinó el contrast entre la cega confiança en la victòria posada en boca d'un almogàver i els temors i les angoixes d'un rei cristià. Les paraules, per una banda innocents, per l'altra interessades, del guerrer musulmà fan aflorar de bell nou a la consciència del rei els remordiments per una relació amorosa que no sap si és, o no és, un *tort*, un *pecat* o un *pecat mortal*, però que, sigui com sigui, i sigui el que sigui, podria posar en perill l'èxit de la seva empresa. Dit d'una altra manera, Jaume I, un rei cristià fins al moll dels ossos, es confessa perquè les *albíxeres* que demana l'almogàver, que potser era, a més, musulmà, fan que se li encenguin totes les alarmes. En aquest sentit es podria dir que les paraules de l'almogàver juguen un paper en realitat no massa diferent del que juguen les paraules del vell religiós de la *Queste del Saint Graal* quan s'adreça als cavallers de la Taula Rodona la nit abans que surtin a la recerca del Graal:

Oiez, seignor chevalier de la Table Reonde qui avez juree la Queste del Saint Graal! Ce vos mande par moi Nacienz li hermites que nus en ceste Queste ne maint dame ne damoisele qu'il ne chie en pechié mortal: ne nus n'i entre qui ne soit confés ou qui n'aille a confesse, car nus en si haut service ne doit entrer devant qu'il ne soit netoiez et espur-

giez de totes vilanies et de toz pechiés mortex. Car ceste queste n'est mie queste de terriennes choses, ainz doit estre li encerchemenz des grans secrez et des privetez Nostre Seignor et des grans repostailles que li Hauz Mestres mostrera les granz merveilles dou Saint Graal, et fera veoir ce que cuers mortex ne porroit penser ne langue d'ome terrien deviser. (Pauphilet 1980: 19)³

No vull pas insinuar que Jaume I recordés aquesta escena de la *Queste* després de sentir la petició d'albíxeres de l'almogàver. El que vull dir és que hi ha una atmosfera comuna. Per una banda, el discurs del vell ermità posa en relleu el que Jean Frappier (1954: 197) va definir com l'oposició dramàtica entre la cavalleria *terrestre* i la cavalleria *celestial*, un dels temes centrals del *Lancelot* en prosa i de la *Queste*. Els cavallers que estan a punt de sortir a la recerca del Graal han de formar part de la «cavalleria celestial» i, per tant, s'han de confessar i no poden dur dames ni donzelles al seu costat. En la campanya de Múrcia Jaume I creu formar part també d'una *cavalleria celestial* similar, però, du Berenguera Alfonso, la seva amant, com a acompanyant i encara no s'ha confessat.

Per altra banda, les paraules de l'almogàver, la confiança cega que s'hi expressa en una victòria que sembla que s'ha de produir, com diria Helenio Herrera, sense baixar de l'autobús, fan que Jaume I tingui por que la providència divina, que fins ara sempre l'havia afavorit, li giri l'esquena perquè està en pecat o, més ben dit, perquè li sembla que potser podria estar en pecat. Per dir-ho amb les seves mateixes paraules, Jaume espera que «aquest [hipotètic] peccat [...] no ens tenia dan en lo dia de la batalla»; ho espera, però alhora també té por que el pecat l'acabi perjudicant.

3. «Escolteu, senyors de la Taula Rodona, que heu jurat la recerca del Sant Graal! Això és el que m'envia a dir-vos l'ermità Nacien: que ningú no dugui en la seva recerca dama ni donzella, perquè caurà en pecat mortal, i que ningú no s'hi aventuri si no s'ha confessat o pensa fer-ho, perquè ningú no ha de lluitar al servei d'una tan alta empresa si no està net de totes les vileses i de tots els pecats mortals. Aquesta empresa no està dedicada a la recerca de béns terrenals, sinó que ha de perseguir els grans secrets i misteris de Nostre Senyor que l'alt Mestre revelarà, permetent veure allò que cap mortal no podria pensar ni cap llengua humana dir» (traducció meua).

En el fons, Jaume I d'alguna manera podia sentir-se en aquells moments a prop del seu pare, que, com es recorda en el mateix *LF*, la nit abans de la batalla de Muret «havia jagut ab una dona» de manera tan apassionada, i tan pecaminosa, que a la missa que es va oficiar abans del combat «anc a l'evangeli no poc estar en peus, ans s'assec en son seti mentre es deia» (*LF* § 9, Bruguera 1991: 13). El resultat de la batalla el coneix tothom —el coneixia tothom— i el rei insinua que, entre d'altres circumstàncies, potser hi va influir el pecat del seu pare. Jaume I podia sentir-se també a prop del cavaller aragonès Miquel Peris d'Isor, o d'Isuerre, com acaba de suggerir M. T. Ferrer Mallol,⁴ que a l'estiu del 1238, en els moments finals del setge de València, va demanar de participar en unes justes que havien proposat dos cavallers sarraïns. El rei, tot i que al final va acabar acceptant la participació de Miquel Peris en les justes a causa de la insistència d'Eiximèn Peres de Tarassona, al principi es negava en rodó a donar el vistiplau a un «hom qui era tan peccador con ell e de tan mala vida, que paor nos dàvem que en fóssem escarnits» (*LF* § 273, Bruguera 1991: 225). Jaume I, per descomptat, no es devia sentir, ni de bon tros, un home tan pecador com Miquel Peris d'Isuerre, però, com veurem en la confessió, se sentia tanmateix, si no en pecat, almenys en fals, una situació que volia resoldre de seguida perquè tenia por que no li acabés passant el mateix que a Miquel Peris, que «junyí amb lo sarraí, e el sarraí enderrocà-l» (*LF* § 273, Bruguera 1991: 225).

El rei, que tan bé va saber preveure la derrota de Miquel Peris, preveu per a ell com a mínim la possibilitat d'una desgràcia similar, però potser de més llarg abast. L'espurna que fa néixer en l'ànima del rei aquests dubtes i aquestes pors em sembla que són les prediccions fetes una mica a la babalà per un almogàver anònim. A. Hauf (2004: 54-56), analitzant de forma subtil aquests episodis en relació amb la confessió del rei amb fra Arnau de Segarra, ha parlat del «concepte feudal del judici de Déu»: el cavaller, o fins i tot el rei, que ha trencat el pacte de fidelitat amb Déu té por que el Senyor li giri l'esquena quan més ho necessiti i com més estigui en perill la seva vida. La petició d'albíxeres de l'almogàver va fer, per tant, que Jaume I recordés allò que és molt probable que

volgués oblidar: que potser havia vulnerat el pacte de fidelitat amb Déu, i que tingués, per tant, por de les conseqüències d'aquest trencament. Per això es va afanyar a confessar-se.

¿Quin era el pecat que feia néixer aquests dubtes i aquestes angories en la consciència de Jaume I? ¿Quin era el pecat que podia posar en perill la vida o la integritat física del rei, i de retruc la conquesta de Múrcia? Doncs un més que probable pecat d'adulteri agreujat amb l'estigma de l'incest. Jaume I, com és sabut, estava casat amb Teresa Gil, la seva tercera esposa, des del 1255. Es tractava d'un matrimoni morganàtic, donat que Teresa Gil no tenia el rang de princesa. A finals del 1265, molt pocs dies abans dels fets que estic comentant, Jaume I va conèixer Berenguera Alfonso en una trobada amb el rei Alfons X, el seu gendre, a Alcarràs (Alcaraz), tal com s'explica en el paràgraf 432 del *LF*. Berenguera, que formava part del seguici que acompanyava els reis de Castella, era filla il·legítima de l'infant Alfons, germà del rei Ferran III, i, per tant, la seva àvia paterna era la reina Berenguera, la germana d'Elionor de Castella, la primera esposa de Jaume I. Berenguera Alfonso era, doncs, parenta, per afinitat, no pas per consanguinitat, d'Elionor de Castella, d'Alfons X i de Violant d'Aragó, la filla del Conqueridor, i fins i tot era parenta llunyana del mateix rei, ja que en última instància tots dos descendien de Ramon Berenguer III.⁵ Aquests vincles familiars no caurien en la categoria de l'incest en els nostres dies, però aleshores sí. Jaume I cometia, doncs, un pecat d'adulteri i alhora un d'incest en les seves relacions amb la seva nova amant.

Aquesta era la situació que Jaume I temia que pogués posar en perill la conquesta de Múrcia: un adulteri amb derivacions incestuoses. Jaume I tenia, doncs, raons per estar preocupat. De tota manera, cal dir també que sembla que el rei confiava que la petició de dissolució del seu matrimoni amb Teresa Gil, que ja devia haver enviat a Roma, o que estava a punt d'enviar, s'acabaria aprovant i que, per tant, podria

4. Cf. F. Soldevila 2007: 333, nota 1584.

5. Innocenci III, el millor papa, segons Jaume I, en molt de temps (*LF* § 10), va enrigidir més la legislació sobre el matrimoni i els seus impediments en el IV Concili de Letrà (1215). Si fins aleshores estava prohibit el matrimoni entre persones lligades per sota del setè grau de parentiu, a partir del 1215 la frontera es va fixar en el quart grau. Per a totes aquestes qüestions cf. J. Brundage 1987: 355-356.

acabar casant-se amb la dama castellana que feia pocs dies que havia conegut a Alcarràs.

FRA ARNAU DE SEGARRA, EL CONFESSOR DEL REI

Jaume I sabia que la resposta de la cúria romana triaria a arribar —de fet la carta de resposta del papa Climent IV està datada el 17 de febrer del 1266—, de manera que, mentrestant, s'imposava l'exercici de la confessió o, com diu ell mateix, de «penre penitència» per tranquil·litzar la seva consciència i, sobretot, per calmar la ira divina. Es podria haver confessat amb Arnau de Gurb, bisbe de Barcelona, que acompanyava el rei des de l'inici de la campanya i que en aquells moments, com el mateix *LF* indica, estava al seu costat, però Jaume I va triar Arnau de Segarra, un frare prestigiós, membre d'un orde especialitzat en l'administració del sagrament de la confessió entre els laics. Com que no era prop seu en aquells moments, el va haver de cridar per poder-s'hi confessar. El pare R. I. Burns (1981: 22) creia que l'origen d'aquesta tria era que fra Arnau «probablement era més acomodaticí». Tot i que és una interpretació molt intel·ligent de la decisió del rei, m'inclino a creure que Jaume I va triar Arnau de Segarra perquè ja s'hi devia haver confessat altres cops. És molt probable que tingués predilecció, com ha suggerit J. Le Goff (1996: 748) en relació amb Lluís IX de França, per triar els seus confessors entre frares dels ordes mendicants.⁶

La lectura del relat de la confessió del rei és un cas singular a les lletres catalanes medievals, i també a les europees, a causa del secret de confessió. Sant Vicent Ferrer recordava en els seus sermons que, si la penitència era llarga, els penitents la podien demanar per escrit.⁷ I en la «Manera de memorial per fer confessió» que es pot llegir al final del *Cercapou*, obra atribuïda a Eiximenis, però que en realitat no és seva, se suggereix la possibilitat de fer una llista per escrit dels pecats per preparar bé la confessió i de fer-la posant-hi només les inicials a tall de precaució perquè ningú més no la pugui

entendre.⁸ No ens ha arribat, que jo sàpiga, cap penitència per escrit, ni cap llista de pecats, o si ens han arribat no les hem sabudes identificar. I de confessions com la de Jaume I ens n'han arribat ben poques, i la majoria formen part d'exemples i d'obres de ficció, i per tant, de fet, no són massa similars al que podem llegir en el paràgraf 426 del *LF*. Això fa d'aquesta escena un document d'una singularitat excepcional.

Sens dubte, en aquest text tenim només un record, un «residu» o «un vestigi escrit», com en diria Joan Fuster, del que va ser de debò la confessió del rei. Tinguem també en compte, però, que el que importa en l'acte de la confessió és, tant o més que el pecat en si mateix, la consciència que el penitent té dels seus actes i el dolor que sent per haverlos comès. I la consciència i la sensibilitat de Jaume I no crec que haguessin canviat massa entre aquell matí de principis del 1266 i els últims mesos de la vida del rei, que és quan es devia escriure el *LF*, tal com sempre ha defensat J. M. Pujol.⁹ Hi ha, doncs, uns deu anys de diferència entre la confessió de debò i el seu «vestigi escrit». Deu anys és un període de temps prou llarg, que permet que hi puguin haver molts canvis de perspectiva i d'interpretació dels fets, però jo diria que el que no va canviar gairebé gens va ser la valoració moral que feia Jaume I de la seva relació amb Berenguera Alfonso. Tot i això, la dama castellana va continuar al seu costat fins que, sis anys més tard, la mort els va separar. M'inclino a creure, per tant, que la versió de la confessió que es recull en el *LF* s'acosta molt a la realitat. És, sens dubte, un «vestigi

6. En el punt de la mort Jaume I es va confessar, segons el relat del *LF*, «moltes vegades de bisbes, e de preicadors e de frares menors» (*LF* § 560; Bruguera 1991: 389).

7. «E si per ton deffalliment la trenquaràs, deus-te confessar altra vegada, encara que per oblit no la faces, e tornar a fer penitència, encara que sie de xxx o xl anys; e axí prenets-la per scrit, si gran és» (Schib 1975: 254).

8. El que en concret es recomana en aquesta obra és que, després d'haver fet un examen de consciència rigorós, «per ço com la memòria humanal és frèvol e tanta moltitud de offenses són fetes a Déu, per ventura no-t membra-rien al temps que deuen ésser dites distintament a clara al confessor, deus ab sobirana cura, axí com aquell qui ha a donar compte de alguna gran adminis-tració a un senyor fort oculat e avisat, reduhir en scrit, per memorial fet per cap de mots en tal manera que per altri sinó per tu no puxa ésser entès, tota la tua mala e miserable vida, per ço que'l teu compte sia vertader e complit davant nostre senyor Déu» (Sansone 1958: 34-35). Els «caps de mots» són les inicials amb què s'havien d'escriure, i amagar als ulls dels altres, els pecats.

9. El *LF* «va ser *narrat* pel seu autor de la creu a la data, sense cap excepció: fins que li va caure la ploma dels dits, si se'm permet l'expressió; i crec haver-ho demostrat pel que fa al pròleg (Pujol 2001), un dels tres passatges (amb la conquesta d'Eivissa i «els capítols finals») que se li solen discutir» (Pujol 2008: 260).

escrit», però un vestigi escrit amb les empremtes digitals i morals del rei en Jaume.

La interpretació d'aquest relat tan singular no és, tanmateix, fàcil. No sé quina anàlisi en faria un teòleg, o un confessor de debò. La meua interpretació, la d'un laic, és que Jaume I, un altre laic, no acabava de tenir ben bé clara la seva situació: sabia que potser havia comès una falta, però no en coneixia les dimensions exactes. Semblava, li semblava, que es tractava d'un pecat, però creia, o volia creure, que el pecat es podia esmenar, o compensar, amb el seu ferm propòsit de regularitzar la seva situació i d'acabar-se casant, amb el permís del papa, després de l'anul·lació del seu matrimoni anterior, amb dona Berenguera. De la mateixa manera Jaume I també creia, o volia creure, que la conquesta de Múrcia pel cristianisme, en una croada a petita escala, també podia esmenar o compensar la seva falta. En realitat, la gran preocupació de Jaume I no era pas tant el «tort», com el qualifica en primer lloc, o el «pecat», com l'anomena dues vegades, o el «pecat mortal», com el denomina l'última vegada que se'n parla, com les seves possibles conseqüències, per descomptat funestes, en el camp de batalla.¹⁰ Ras i curt, el rei tenia por que el càstig diví fos la derrota, la seva primera gran derrota i potser fins i tot la seva mort. Jaume I volia atenuar el que A. Hauf, com ja hem vist, ha definit com el «concepte feudal del judici de Déu» amb la pràctica del sagrament de la confessió i dels beneficis saludables de l'absolució.

Si se'm permet l'anacronisme d'avançar cent quaranta o cent cinquanta anys en el temps, podríem jugar al joc d'imaginar com hagués interpretat les paraules del rei un frare tan sever com sant Vicent Ferrer, dominic com el mateix Arnau de Segarra. La seva predicació era, com és prou sabut, una predicació de penitència, on molt sovint es parlava del sagrament de la confessió i es donaven consells, i fins i tot esquemes, per ajudar el seu auditori a preparar una bona confessió. Podem agafar un d'aquests esquemes i mirar d'aplicar-lo al relat del LF per veure què en resulta.

10. Cal tenir en compte, però, que qui en realitat parla de «pecat mortal» no és pas el rei, sinó fra Arnau de Segarra, que recorda a Jaume I que «pecat mortal era gran cosa» (LF § 426, Bruguera 1991: 315). Per tant, *sensu stricto*, Jaume I no parla en cap moment de pecat mortal en aquesta escena.

Devem anar ·iiii· passos, ço és ·iii· coses o obres que són necessàries. *Primo*, haver desplaer dels peccats comesos. Hun fadrí que cau en hun fanch, ja-s pren a plorar. E tu, malvat de hom, que caus en luxúria, en aquell fangaç, no plores, ans te'n guabaràs ça e lla. La IIª, pendre ferm prepòsit de no tornar més a peccar: morir abans. La IIIª, confessar de boqua tots los peccats, per vergonyosos que sien, no amagar-ne degú, ne partir-los entre dos confessors. La IIIª, pendre la penitència de tot cor, que'l confessor te darà. Aquests ·iii· passos són per anar a paraís; e estant en aquest punt, pots haver confiança gran que trobaràs gràcia e misericòrdia. (Schib 1975: 38)

¿Quins d'aquests quatre requisits compleix la confessió de Jaume I? El tercer —la confessió «de boqua»— el satisfà sense cap mena de dubte, tot i que potser amb una mica de vergonya, que fa que el rei comenci parlant, gairebé a tall d'hipòtesi, d'un «tort» i que només al final reconegui de forma més clara el pecat. El primer requisit, però, Jaume I no el compleix de cap de les maneres: no hi ha en les seves paraules la més mínima manifestació de dolor pels pecats comesos. Només hi ha una por latent per la possibilitat de fracassar en la conquesta del Regne de Múrcia, i fins i tot de perdre-hi la vida o de sortir-ne malferit.

Tampoc no es pot dir que hi hagi «ferm prepòsit de no tornar més a pecar» en les paraules de Jaume I. Arnau de Segarra li recorda que només li pot donar l'absolució «si nós érem en cor que-ns en tolguéssem», i això queda ben clar que vol dir que només hi hauria absolució si el rei tenia la intenció de no tornar a cometre aquest pecat, és a dir, de separar-se de dona Berenguera i de posar fi de forma definitiva al seu adulteri. En aquest cas, i només en aquest cas, Arnau de Segarra podria concedir-li l'absolució.

La resposta del rei a les sàvies paraules de fra Arnau deixa ben clar que, de la mateixa manera que no sentia dolor pel pecat, tampoc no hi havia propòsit d'esmena: no hi havia, en efecte, cap intenció de tallar de soca-rel la causa del mal. Jaume I assegura que entrarà en la batalla amb la intenció de sortir del pecat sigui com sigui, «o per una guisa o per altra», però no concreta de quina manera ho pensa fer. I dóna tota la impressió que aquesta manca de concreció és

una finta dialèctica per no haver de confessar que no pensa separar-se de cap de les maneres de dona Berenguera i que, en tot cas, confia regularitzar la seva situació de la manera que sigui per poder-s'hi casar. De fet, el rei comença reconeixent el seu *tort* envers Déu per tot seguit afirmar d'una forma prou clara de quina manera el seu *tort* es podria redreçar: «e nós haviem en cor d'èsser ab ella menys de pecat, axí com hom deu ésser ab sa muller». I, per acabar-ho d'adobar, Jaume I tanca el seu discurs tornant a expressar la seva confiança que els riscos assumits en la conquesta de Múrcia, i les conseqüències glorioses pel cristianisme que se'n derivarien, el farien digne del perdó.

Si comparem la confessió del rei amb la de Lançalot amb l'ermità de la *Queste del Saint Graal* veurem de forma encara més clara i contrastada els errors de Jaume I. Lançalot, conscient de debò dels seus pecats, sobretot del seu pecat de luxúria, després d'una nova visió del Graal, es confessa amb l'ermità. El seu confessor li demana un penediment de debò i li recorda que la confessió no serà vàlida si no hi ha propòsit d'esmena.¹¹ El comportament de Lançalot és en tot moment exemplar: sent dolor pels pecats comesos, es menysprea a ell mateix i manifesta dues vegades de forma inequívoca la seva ferma decisió de no tornar mai més als braços de la reina Ginebra ni de cap altra dama.

Mes por ce que vos m'avez dit que je n'ai mie en-core tant alé que je ne puisse retourner, se je me vueil garder de renchaoir en pechié mortel, creant ja premierement a Dieu et a vos après que ja mes a la vie que je ai menee si longuement ne retournerai, ans tendrai chasteé et garderai mon cors au plus netement que je porrai. Mes de sivre chevalerie et

11. «Ceste parole vos ai je trete por le large don que Nostre Sires vos a doné. Car je voi qu'il vos a fet plus bel que nul autre et meilleur, ce m'est avis par les choses qui defors en aperent. Et se vos de cest don qu'il vos a fet estes ses anemis, sachiez qu'il vos tornera a noient en assez petit de tens, se vos prochainement ne li criez merci en confession veraie et en repentance de cuer et en amendement de vie» (Pauphilet 1980: 64). («Aquesta paràbola us l'he explicada pels molts dons que Nostre Senyor us ha atorgat, perquè veig que us ha fet més bell i millor que ningú, segons es pot deduir del vostre aspecte. I si vós, malgrat aquests dons que us ha concedit, li sou enemic, sapigieu que en poc temps us reduirà a no res si no li demaneu de seguida perdó en una confessió veritable, penedint-vos de tot cor i procurant canviar de vida»).

de fere d'armes ne me porroie je tenir tant com je fusse si sains et si haitiez come je sui.

Et quan li preudons ot ceste parole, si est mout liez et dist a Lancelot: —Certes, si vos le pechié de la roine voliez leisser, je vous di por voir que Nostre Sires vos ameroit encore et vos envoieroit secors et vos regarderoit en pitié, et vos donroit pooir d'achever mainte chose ou vos ne poez avenir par vostre pechié.

—Sire, fet Lancelot, je le les, en tel maniere que ja mes ne pecherai en li ne en autre.

Et quant li preudons l'ot, si li enjoint tel penitance com il cuide que il puisse fere, et l'assoult et benedist et li prie que il remaigne hui mes o lui. (Pauphilet 1980: 70-71)¹²

Una enorme distància separa, en les paraules i en l'actitud, el Lançalot de la *Queste* del Jaume I del *LF*. Una de les causes d'aquesta distància, però no l'única, és que l'anònim autor de la *Queste* tenia una formació en matèries teològiques i morals molt més sòlida que no pas el Jaume I que es confessava amb Arnau de Segarra un matí de gener del 1266 i que uns quants anys més tard, poc abans de morir, relatava aquest episodi. Una de les raons que va donar el pare R. I. Burns (1981: 9) per defensar l'atribució del *LF* a Jaume I era que «l'espiritualitat i la teologia bàsica del *Llibre* del rei, encara que estiguin disfressades d'erudició clerical, són llegendes i primitives». L'episodi que estic comentant em sembla

12. —Però, segons el que m'heu explicat, encara no he anat tan lluny que no pugui retornar si vull guardar-me de recaure en pecat mortal. Per això prometo en primer lloc a Déu, i després a vós, que mai més no tornaré a la vida que he menat durant tant de temps, sinó que respectaré la castedat i conservaré el meu cor tan net com pugui, però no podré estar-me de seguir l'orde de la cavalleria i de dedicar-me a l'exercici de les armes mentre estigui, com ho estic en aquest moment, bo i sa. Quan el vell ermità va sentir aquestes paraules se'n va alegrar molt i va dir a Lancelot: —Si voleu deixar de debò el pecat de la reina, us puc assegurar que Nostre Senyor encara us estimarà, us procurarà ajuda, i us tractarà amb compassió i us donarà les forces suficients per acabar moltes coses que ara no podeu dur a terme per culpa dels vostres pecats. —Senyor, va dir Lancelot, jo l'abandono de tal manera que mai més no pecaré amb ella ni amb cap altra dama. I quan el bon home ho va sentir, li va donar una penitència adequada a les seves forces, el va absoldre, el va beneir i li va pregar que passés tot el dia al seu costat (traducció meua).

que n'és una bona mostra, perquè s'hi reflecteix amb una nitidesa excepcional la consciència d'un rei cristià incapaç de reconèixer la gravetat del seu pecat. A. Hauf (2004: 56) ho ha sintetitzat molt bé parlant de «l'estira-i-arronsa mental del rei amb un Déu amb el qual sembla voler intercanviar favors, i que espera o desitja que li perdonin un pecat que no sent com a tal, a canvi del nou reialme que està a punt de conquerir».

Es tracta d'un cas que els moralistes i confessors medievals haguessin qualificat de «conscientia erronea», la consciència de qui troba com a mínim justificable una acció sancionada com a pecat per l'Església.¹³ Pierre Michaud-Quantin (1968), en un article magnífic dedicat, en part, a aquesta qüestió, va posar en relleu que la solució prevista pels moralistes medievals en aquests casos era «deponere conscientiam», és a dir, treure el pecador del seu error per fer-lo entrar en raó. Això és el que intenta fer, sense èxit, fra Arnau de Segarra, que, en constatar el seu fracàs, es nega a administrar l'absolució al rei. Si el *LF* l'hagués escrit un eclesiàstic com ara Jaume Sarroca, ben segur que hagués descrit aquesta escena amb uns altres termes i hagués posat en relleu de forma molt més clara, com de fet va fer, uns quants anys més tard, l'autor de la traducció llatina, l'estat de *consciència errònia* de Jaume I.¹⁴

13. Charles de Tourtoulon en el seu vell, però encara útil llibre sobre Jaume I, va analitzar molt bé en aquest episodi la confiança alhora presumptuosa i naïf d'un rei que creia tenir dret, gràcies al seu impecable full de serveis, a certes concessions, o favors particulars, per part del creador: «Le souverain de l'Aragon était arrivé à ce degré de puissance où l'homme, enivré de sa propre gloire, se regarde comme supérieur aux lois que Dieu a imposées au commun des creatures. Ses flatteurs laïques ou clercs avaient tellement exalté ses victoires, qu'ils en étaient venus au point de représenter Dieu comme l'obligé de celui qui avait conquis deux royaumes au profit de la religion chrétienne: aussi Jacme finissait-il par se croire des droits à quelques faveurs particulières de la part du Souverain Juge. Cette confiance, à la fois présumptueuse et naïve, perce dans le récit que nous donne la chroniques royale d'une confession faite par le *Conquistador* au moment où il se prepare à livrer une bataille dans le royaume de Murcie» (1867: 357-358).

14. Ja he dit que l'episodi de la confessió no és, ni de bon tros, fàcil d'interpretar. Per això la lectura que n'estic fent en aquest article, tot i coincidir amb la de medievalistes tan prestigiosos com A. Hauf o R. I. Burns, s'allunya de la d'un altre gran especialista en la figura de Jaume I: José Luis Villacañas (2003: 595), que sosté que Arnau de Segarra «le perdonó de forma muy elemental: le aseguró que el gran servicio que hacía a Dios le procuraría el perdón de sus pecados tan pronto entrara en combate». Segons J. L. Villacañas, fra Arnau

És possible que també tingui relació amb aquest estat de consciència l'absència de referències al pecat d'incest en la versió escrita de la confessió. Com ha fet notar C. L. Chamberlin (1993: 314), tampoc no hi ha cap referència a aquest pecat en la petició que Jaume I va enviar al papa Climent IV per aconseguir l'anul·lació del seu matrimoni amb Teresa Gil. Aquests lapsus, sobretot en la confessió amb Arnau de Segarra, poden ser molt bé una nova manifestació de la consciència errònia del rei. Sobta, però, la manca de referències al pecat d'incest en les paraules d'Arnau de Segarra tant en el *LF* com en la traducció llatina. Qui no va tenir cap lapsus en aquest sentit va ser el papa Climent IV, que va enviar a Jaume I una carta de resposta que E. Marcos (2006: 130) ha qualificat amb encert de «demolidora», una carta de rebuig radical d'una petició de matrimoni, qualificada per Climent IV de «tan contrària a Déu, tan abominable davant dels àngels, tan monstruosa davant dels homes» (Marcos 2006: 130).

FRA PERE MARSILI COM A CONFESSOR DEL REI

El més probable és que sant Vicent no arribés mai a llegir el *LF* i que, per tant, desconegués el paràgraf que estic analitzant. Va haver-hi, però, un altre dominic que sí que se'l va haver de llegir, ja que va traduir al llatí tot el *LF*, i en la seva traducció hi ha —no podia ser d'una altra manera— una valoració crítica de la confessió frustrada de Jaume I. Em refereixo a fra Pere Marsili, que va escriure el *Liber gestarum* a principis del segle XIV.¹⁵ No tenim gaires dades sobre la seva biografia ni sobre la seva trajectòria intel·lectual, però podem estar ben segurs que, essent com era un frare dominic, havia rebut una sòlida formació teològica i que, per tant, devia conèixer de memòria la doctrina sobre l'administració dels sagraments, i potser fins i tot tenia una llarga experiència en la pràctica de la confessió.

La traducció de fra Pere presenta de forma molt clara, a diferència de la traducció aragonesa medieval del *LF*, molt acostada a l'original català, la confrontació entre Jaume I, un

hauria actuat d'aquesta manera administrant la indulgència plenària dels pecats pròpia de la croada.

15. A partir d'ara em referiré sempre al *Liber gestarum* usant les sigles *LG*.

rex anxius, i fra Arnau de Sagarra, un *prudens confessor*.¹⁶ (Segons Tomàs d'Aquino, la prudència era un dels atributs que havia de tenir el bon confessor, que havia de ser també «dulcis, affabilis, atque suavis, discretus, mitis, pius atque benignus».)¹⁷ Fra Pere presenta la confessió de forma força més clara que en el *LF*, interpretant molt bé l'episodi gràcies a la seva sòlida formació teològica. Tenim, doncs, un rei *anxius*, però amb una angouxa molt particular, ja que prové més de la por del futur que no pas dels pecats del passat. I tenim davant seu un confessor *prudens*, que sap interrogar Jaume I, sap analitzar la consciència que té dels seus actes i arriba de seguida a la conclusió que no se li pot concedir de cap manera l'absolució.

Eratque cum rege episcopus barchinonensis. Accersiri fecit rex fratrem Arnaldum de Segarra, ordinis ffratrum predicatorum de territorio barchinonensi oriundum, virum venerabilem, opinione et fama preclarum, lectorem sollempnem, qui et fuit prior provincialis sui ordinis in Yspania, quem ipse rex habebat secum in exercitu, et voluit confiteri. Dixitque ffratri hec verba rex, sicut postea aliquibus revelavit ipsemet rex, cum de hac materia loqueretur: —Cum nullus mundus sit a peccato, non habemus in consciencia nostra peccatum adeo grave propter quod in vindictam debeamus Omnipotentis cadere, et in instantis prelii discrimine deperire, nisi solum ffactum Domine Berengarie, cum qua esse proponimus absque peccato, sicut vir habitat cum uxore. Misericors autem Deus, qui novit propositum nostrum pium in adquisitione huius regni Murciensis et reductione ad Christum, non imputabit nobis hac vice ad ultionem, sed peccatum nostrum delebit expositio nostra ad instans periculum pro suo nomine exaltando.

Petebat rex absolutionis beneficium, et prudens confessor sibi totaliter denegabat nisi se a dicta domina haberet propositum separandi. Cui rex: —Cum hoc proposito ad instans prelium accedimus, quod

sine peccato mortali vivamus vel per unam viam, vel per aliam, Domino serviamus, et tantum in hoc regno Deo prestemus obsequium quod hanc nobis iniuriam pius ipse ignoscat. Sed cum confessor eum non decerneret de hac re vere fuisse contritum, nec vellet sibi huiusmodi beneficium impartiri, anxius rex ait: —Date nobis saltem benedictionem vestram.

Benedixit regi ffrater Arnaldus clamans ad Dominum pro eo concussis visceribus, ut inter tot bellorum eventus varios eum divina pietas incolumen preservaret. (Martínez San Pedro 1984: 354)¹⁸

En la versió del *LG* Jaume I comença expressant de forma diàfana, molt més que no pas en el *LF*, la seva consciència de ser un home, com els altres, pecador («Cum nullus mundus sit a peccato»). En les paraules del rei també queda força clar que la seva és una consciència laxa, que creu que la falta comesa es pot compensar amb el «propositum nostrum pium» (la conquesta de Múrcia), i que en tot cas la solució passa per la regularització canònica, tan immediata com sigui possible, de la seva relació amb dona Berenguera, «cum qua esse proponimus absque peccato, sicut vir habitat cum uxore». En el relat del *LG* Jaume I justifica d'una manera més clara que en el *LF* la seva conducta i en redueix la gravetat. En aquest sentit, les primeres paraules del rei en la traducció de fra Pere Marsili fan pensar en uns versos d'una famosa estrofa del *Libro de buen amor*, l'estrofa 76, on culmina, com ha demostrat Francisco Rico (2002), la presentació d'una visió naturalista de l'amor:

E yo, como so omne como otro, pecador,
ove de las mugeres a las vezes grand amor.

Jaume I, però, no arriba, ni de bon tros, tan lluny com el *Libro de buen amor*. El rei, reconeixent-se «omne, como otro, pecador», admet un únic pecat greu —el «factum domine Berengarie»— per tot seguit intentar rebaixar-ne la gravetat amb la intenció de regularitzar la seva relació amorosa

16. Reprodueixo la traducció aragonesa medieval com a apèndix d'aquest article.

17. In *IVum librum sententiarum*, dist. 17 (cf. Jean Delumeau 1992: 29).

18. He introduït alguns canvis en la puntuació i en l'edició del text del *LG*. Agraïxo a Damien Ruiz les observacions que m'ha fet en aquest sentit.

amb Berenguera i de compensar la seva falta amb la conquesta de Múrcia pel cristianisme.

Un altre detall afegit per P. Marsili en el relat de la confessió és un concepte teològic (*contritum*), un element clau per entendre per què Arnau de Segarra, veient l'estat d'ànim del rei, acaba denegant-li l'absolució: «cum confessor eum non decerneret de hac re vere fuisse contritum, nec vellet sibi huiusmodi beneficium impartiri». L'Església ja distingia aleshores entre dues menes de dolor: la contrició i l'atrició. La *contrició* és l'estat ideal del penitent, el dolor per l'ofensa feta a Déu amb el pecat. Un segle més tard, Francesc Eiximenis va explicar molt bé en les planes del *Terç del Crestià* la virtut del dolor de contrició amb un símil de bon predicador popular: «axí és lo dolor sobre lo peccat comès com passar la lima sobre lo roveyl del ferre, qui tostemps ne leva un poch».¹⁹ L'*atrició*, en canvi, és una contrició imperfecta, un dolor només provocat per la lletgesa del pecat o per la por a les penes infernals que se'n poden derivar. Es tracta d'un dolor de segon ordre, que *no lleva* gaire el rovell del pecat i que, per tant, està molt per sota de la contrició. Quina mena de dolor sentia Jaume I per la seva relació amorosa amb dona Berenguera?

No pot tractar-se de contrició, perquè fra Arnau de Segarra ho descarta, sobretot en la traducció de fra Pere Marsili, de forma molt clara. Només es pot tractar, per tant, d'un dolor d'atrició, però d'una *atrició* de molt baixa qualitat, ja que el rei no abomina, ni de bon tros, de la lletgesa de la seva relació adúltera amb Berenguera Alfonso, ni tan sols té por de les penes de l'infern. L'únic que li fa por són les conseqüències immediates que podia tenir la seva relació amorosa amb Berenguera en la campanya militar contra Múrcia. Jaume I només té por, en definitiva, de posar en perill la seva victòria, que les paraules de l'almogàver ja donen gairebé per feta, i fins i tot la seva vida.

Si s'ha definit l'atrició com una contrició imperfecta, l'atrició de Jaume I aquell matí de principis de gener del 1266 és, tal com està recollida en el *LF*, la més imperfecta de les atricions. En realitat no sembla pas que el rei estigui

massa convençut d'haver comès de debò un pecat i, en tot cas, el que creu és que, si l'ha comès, amb el seu «pium propositum» (la conquesta de Múrcia) i amb el seu propòsit, també pietós, de casar-se amb dona Berenguera, un cop anul·lat el matrimoni amb Teresa Gil, ja n'hi ha prou per resoldre la situació. En certa manera es podria dir que Jaume I gairebé vol imposar-se ell mateix la penitència pel pecat comès i l'únic que demana al seu confessor és que li doni el benefici de l'absolució. Fra Arnau, és clar, s'hi nega i, per tant, la confessió queda truncada.

Podríem pensar que, en uns moments en què tot just s'estava generalitzant la pràctica de la confessió obligatòria, com a mínim un cop a l'any, estipulada en el IV Concili de Letrà (1215), Jaume I no tenia gens clares totes aquestes subtilitats. Això podia ser cert per molts dels súbdits del rei, però no pas per Jaume I, un home educat pels templers que fa tot l'efecte, sobretot llegint les planes del *LF*, que era de missa i de sermó diaris, tot i que potser no de comunió diària. El mateix *LF* demostra que Jaume I coneixia prou bé la doctrina sobre aquest sagrament, perquè quan explica la seva última confessió, ja a les portes de la mort, a Alzira, a finals de juliol del 1276, ens diu el següent:

E aquí pujà'ns e cresc-nos la malaltia, enaixí que gràcies a nostre senyor Jesucrist, en nostra bona e plena memòria nos confessam moltes vegades de bisbes, e de preicadors e de frares menors ab gran contrició de nostres pecats e ab grans llàgremes. E depuis nós, purgats dels pecats mundanals per raó de la confessió damunt dita, ab gran pagament reebem lo cos de Nostre Senyor Déu Jesucrist (*LF* § 560, Bruguera 1991: 389).

En aquest cas, donada la gravetat del moment, Jaume I es confessa amb tota mena de religiosos: amb bisbes, amb dominics i fins i tot amb franciscans. I com que en aquest cas sí que sent de debò, segons el *LF*, contrició pels pecats comesos, se li concedeix el benefici de l'absolució i pot rebre, per tant, el cos de Crist. Em sembla, doncs, que Jaume I coneixia prou bé la diferència entre la contrició i l'atrició i la resta d'elements que intervenien en l'administració de la confessió. I de la mateixa manera també devia saber que era molt difícil que se li concedís l'absolució que demanava sense

19. Cito segons la meua edició de treball del *Terç del Crestià*, basada en el manuscrit 91 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

que manifestés de forma clara la seva voluntat de separar-se de Berenguer Alfonso. I com que no hi ha ni contrició, ni tan sols una atrició d'una certa solidesa, ni tampoc desig de tallar en sec la seva relació adúltera, i per tant de sortir del pecat en què el rei viu, ni Arnau de Segarra no li pot donar l'absolució ni el rei pot «penre penitència». I ben segur que fra Pere Marsili hagués actuat de la mateixa manera si hagués ocupat el lloc de fra Arnau.

Un altre detall afegit en el *LG* que permet de fer més evident l'estat de *consciència errònia* en què viu el rei és que de fet queda ben clar que és el propi Jaume I el qui es posa, o intenta posar-se, la penitència per un pecat comès en el passat, però ara ja acabat, segons el rei, gràcies al seu ferm propòsit de regularitzar la seva situació primer amb Teresa Gil i, després, amb Berenguer Alfonso. Jaume I assegura, en efecte, que confia que el «peccatum nostrum delebit expositio nostra ad instans periculum pro suo nomine exaltando». Pere Marsili posa en boca del rei el verb *delere*, que vol dir esborrar, un terme que en el llenguatge de l'escolàstica d'aleshores es feia servir com a sinònim de *dimittere* per a designar l'acció de perdonar els pecats. Crec que Pere Marsili interpreta molt bé el relat de la confessió segons el *LF* i en la seva traducció fa més evidents els plantejaments erronis de Jaume I. Dit d'una altra manera, fra Pere Marsili, tot i narrar l'episodi en tercera persona, es posa de fet en la pell de fra Arnau de Segarra i explica millor que el mateix *LF* per què no se li podia concedir l'absolució, és a dir, Pere Marsili sabia i entenia molt bé allò que Jaume I no podia i, sobretot, no volia entendre.

Potser per això Pere Marsili introdueix un matís en la seva traducció que em sembla que té força importància. El rei, en adonar-se, a la fi, que no hi ha cap possibilitat d'aconseguir que fra Arnau l'absolgui, li diu: «Date nobis saltem benedictionem vestram» (Doneu-nos almenys la vostra benedicció). I, detall també important, és en aquest precís moment que Pere Marsili qualifica el rei d'*anxiatus*.²⁰ Per tant, Jaume I, de-

sesperat en aquest moment, i jo diria que sobretot en aquest moment, a causa del fracàs de la seva confessió, demana almenys la benedicció com a succedani de l'absolució que no havia pogut obtenir amb fra Arnau i que tampoc no hagués pogut obtenir amb fra Pere Marsili.

JAUME I I AMALRIC DE JERUSALEM

Hi ha un episodi de la *Vita prima* de sant Bernat de Claravall escrita pel notari Godofré que em sembla que es pot posar en relació amb l'escena de la confessió de Jaume I amb Arnau de Segarra. Els seus protagonistes són, en primeríssima instància, el rei Amalric i sant Bernat i, en la llunyania, les tropes musulmanes del cabdill kurd Shirkuh. *Mutatis mutandis*, el rei de Jerusalem hi juga un paper molt semblant al de Jaume I, mentre que sant Bernat està molt a la vora d'Arnau de Segarra. Les tropes de Shirkuh fan el paper de les tropes i dels *zenetes* musulmans que defensaven Múrcia.

El marc històric en què cal situar l'episodi que narra el notari Godofré és la incursió en territori egipci de l'exèrcit de Shirkuh, que comptava amb el suport del califat de Bagdad i de Nur-al-Din, atabeg d'Alep, que aleshores dominava també Damasc.²¹ Per repel·lir l'atac, Shawar, el visir fatimita d'Egipte, es va veure obligat a demanar l'ajut militar del regne croat de Jerusalem. El rei Amalric li va donar de seguida tot el suport que va poder perquè estava molt preocupat pel perill que representava una hipotètica aliança d'Egipte amb Nur-al-Din i amb Damasc. Tant les tropes musulmanes de Shirkuh com les cristianes d'Amalric van entrar en territori egipci a principis de l'any 1167, gairebé cent anys abans de l'episodi del *LF* que comento en aquest article. El 18 de març del 1167 els dos exèrcits es van acabar enfrontant en la batalla d'Al-Babein, a la vora del Nil. Tot i que en el relat de Godofré no es dona cap indicació cronològica exacta, les coordenades geogràfiques i els moviments de les tropes permeten de fer encaixar l'epi-

20. És possible que la qualificació de Jaume I com a *anxiatus rex* vingui d'una mala lectura, o potser d'una esmena *ope ingenii*, de Pere Marsili. En el manuscrit N del *LF*, conservat a la Real Academia de la Historia, i en l'edició prínceps de València, la frase «e ell bastava», situada just abans del moment en què el rei demana l'absolució a fra Arnau, s'ha transformat en «e ell bas-

cava». L'afinitat semàntica entre el verb *bascar* ('angoixar-se') i l'adjectiu *anxiatus* em fan pensar que potser Marsili va llegir «e ell bascava», tot i que el subjecte de *bascava* en el manuscrit N i en l'edició del 1557 és Arnau de Segarra, no pas el rei.

21. La meua presentació d'aquesta campanya militar i de la batalla d'Al-Babein es basa en J. Richard (1996: 193-196) i Chr. Tyerman (2007: 440-442).

sodi que es narra a la *Vita prima* de sant Bernat, i que tantes similituds té amb la confessió de Jaume I a la serra de Carrascoi, amb la batalla d'Al-Babein.²² El notari Godofré va narrar aquest episodi en els termes següents.

Adveniente autem nocte castrametati sunt juxta aquas, quae utrumque exercitum stricto satis alveo dirimebant. Cumque obdormisset rex, in ipso clypei sui concavo requiescens, confestim sibi in somnis beatus Bernardus apparuit, exprobrans et improprians ei peccata sua, et quod non esset dignus vivificae crucis lignum (quod de consuetudine appensum collo gestabat) in illo certamine circumferre. Statimque Rex territus et turbatus veniam petit, et Sancto qui loquebatur ad eum, peccata sua flebiliter confitetur. Tunc beatus Bernardus admota proprius manu crucem sanctam quae collo Regis pendebat, accepit, et benedicens ei trino signaculo sanctae crucis, consolabatur eum dicens: —Confide, rex, in hoc signo vinces, et in periculo timoris magni, quale nunquam hactenus expertus es, sine laesione tui hostes evades.

Cumque hoc dixisset, visus est velle discedere, crucem quam a collo regis acceperat portans secum. Rex autem apprehendens eum ait: —Non dimittam te nisi crucem dimiseris mihi.

Ad quem sanctus: —Noli, inquit, noli, rex, alios filios habeo quos oportet crucis hujus signaculo benedici.

Et his dictis somnus abiit, et fulgor matutinus illuxit, factaque copia splendoris et lucis, uterque exercitus sibi invicem ad ineunda certamina propinquavit. Aggreditur regis cuneus multitudinem copiosam, et in medio ejus qui in pelago maris absortus inimicos crucis Christi sub crucis vexillo prostravit. Cadunt a latere suo mille, et multa millia a dextris ejus, et discurrunt undique triumphantes in Christi nomine Christiani, ita ut dum illi diversis

pugnae partibus dividuntur, rex ipse solus in quodam congesti sabuli tumulto remaneret tam morti et internecioni proximus, quam longe erat suorum omnium solatio destitutus. Cernebat ex eminenti stationis suae loco turcos undique concursantes. Nam jamque imminentem sibi exspectabat interitum, nisi quia in eo quodammodo confidebat, quod se illis non ignorabat ignotum. Recordatus illico praeteritae visionis, et pia intra se vota conficiens, pollicitus est Deo et beato Bernardo, quod si de mano inimicorum vivus evaderet, crucem quam sanctus petierat filliis ejus Clarae-Vallensibus destinaret. Continuo igitur triginta de militibus suis regem ipsum a longe cognoscentes, acri in se certamine trucos provocant ad pugnandum, ut vergente in illos fortitudine tota, conflictus rex iterum ab hostibus et ignotus persisteret et securus. Quod cum quindecim milites de sacra Christi militia conspexissent, per confertissimos hostes violenter irrumpunt, persequentes juxta quod scriptum est unus mille, et duo fugantes decem millia in millibus suis (Deut xxxii, 30). Associati ergo aliis triginta militibus, divisus et caesis occurrentibus inimicis, ad regem suum cum laetitia et victoria pervenerunt. Sicque factum est, quod et rex juxta verbum sancti Patris nostri de beneficio sanctae crucis donum ejusdem sancti Patris meritis apprehendit.

Porro supradictae ordinem visionis idem ipse rex Richero abbati Salvationis ore proprio diligenter exposuit, qui eam postmodum in gallicanis partibus fideliter nuntiavit; vir utique testimonii boni et conversationis honestae, tam a mendacii suspicione remotus quam a vitae corruptionibus alienus. Deo gratias. Amen. (Migne 1987: 366-368)

Segons el relat de Godofré, la nit abans de la batalla sant Bernat es va aparèixer en somnis al rei Amalric i el va blasmar pels seus pecats («exprobrans et improprians ei peccata sua»), que el feien indigne de portar la relíquia de la Santa Creu que duia penjada del coll. La *Vita Prima* no aclareix quins eren els greus pecats del rei de Jerusalem, però si recorrem a la *Crònica* de Guillem de Tir, que va conèixer

22. A més a més, el relat de la *Vita prima* també coincideix en molts punts amb la versió que Guillem de Tir dona de la batalla d'Al-Babein en la seva *Crònica* (xix, 22-25. Cf. l'edició de R.B.C. Huygens 1986: 892-901).

molt bé Amalric, ja que va ser tutor del seu fill, conclourem que és molt probable que es tractés de pecats de la mateixa mena que els de Jaume I. En efecte, segons Guillem de Tir, tot i que Amalric era una persona devota que, com el rei en Jaume, escoltava missa cada dia, tanmateix també es deia que es lliurava de forma desenfrenada als pecats de la carn i que havia seduït més d'una vegada dones casades.²³ Amalric, home devot i pecador alhora, es va confessar amb el cor compungit («peccata sua flebiliter confitetur»), i sant Bernat el va absoldre, el va beneir i li va assegurar que amb la relíquia de la Santa Creu aconseguiria la victòria. Si comparem la confessió de tots dos reis, veurem que comencen i acaben de forma diferent, però, tanmateix, en tots dos casos tenim un rei «territus et turbatus», segons el notari Godofré, o «anxiatus» segons fra Pere Marsili, a causa dels pecats de la carn. La por tant d'Amalric com de Jaume I és, sobretot, la por a la derrota i a la mort.

Amalric només decideix de confessar-se després de sentir les crítiques i els retrets de sant Bernat. En aquest precís moment el rei de Jerusalem, «territus et turbatus», es confessa amb el cor contrit de debò a sant Bernat i n'obté l'absolució. Podria semblar que, a diferència del rei de Jerusalem, Jaume I es confessa *motu proprio*, però no n'estic gens segur. És evident que no ho fa perquè un sant se li hagi aparegut en una visió en somnis per recriminar-li els seus greus pecats, però també és evident, almenys des del meu punt de vista, que es confessa perquè unes paraules, en aparença trivials, d'un almogàver li han sacsejat la consciència i li han fet sentir-se en fals. Amalric, a diferència de Jaume I, obté l'absolució de les mans de sant Bernat perquè les crítiques del sant l'espanten. Sent horror pels seus pecats i, en conseqüència, està en condicions de rebre l'absolució. Jau-

me I no està, ni de bon tros, en la mateixa situació. Tot i que sap que no té l'expedient net, mira d'aconseguir l'absolució de mans d'Arnau de Segarra i fins i tot sembla que arriba a suggerir la penitència —els riscos assumits en la campanya— per la seva falta. El rei només comença a posar-se nerviós —«anxiatus» en la traducció de fra Pere Marsili— quan s'adona que fra Arnau no li donarà de cap de les maneres l'absolució. Aleshores demana —potser hauríem de dir *negocia*— al seu confessor la benedicció. Fra Pere Marsili posa en relleu aquesta *negociació* quan passa a l'estil directe les paraules del rei, segons el relat del LF, i hi afegeix l'adverbi *saltem* ('almenys'):

LF: E dixem-le que-ns donàs la sua benedicció, que a Déu nos comanàvem, e féu-ho.

LG: anxiatu rex ait: —Date nobis saltem benedictionem vestram.

Fra Pere Marsili afegeix a la seva traducció un parell de frases en què queda ben clar quins són els efectes desitjats de la benedicció que, com a mínim, espera obtenir Jaume I: la protecció divina, que permeti que el rei surti intacte de les batalles que sembla que s'acosten.

L'endemà el rei Amalric participa en la batalla d'Al-Babein, es queda tot sol en una duna enmig del combat i, per tant, en greu perill de mort, però, després de recordar la visió de la nit anterior, s'incorpora de bell nou a la lluita amb l'ajut de trenta cavallers que apareixen de sobte i acaba aconseguint la victòria.²⁴ En el cas de Jaume I, en canvi, la batalla no s'arriba a produir i es transforma en un setge que acaba de seguida amb la capitulació de Múrcia. No hi ha, per tant, perill, sinó una victòria més fàcil del previst. En la *Vita prima* la visió i la confessió d'Amalric posaven en relleu

23. «Missam omni die, nisi egritudo aut ingruens prepediret necessitas, audiebat devotus. [...] Lubrico etiam carnis, ut dicitur, impatienter laborans, quod ei clementer indulgeat dominus, aliena attemptare matrimonia dicebatur» (*Cronica* xix, 2. R. B. C. Huygens 1986: 865-866). En la traducció francesa medieval de la *Crònica* de Guillem de Tir aquest passatge es va traduir de la següent manera: «La messe et le servise Nostre Seingneur ooit touzjorz, et bien i entendoit se il n'estoit destourbez par maladie ou tresgran besoing ne le hastat [...] Du pechié de son cors fu trop lasches et abandonez, si que maintes foiz, selonc ce que l'en disoit, pechoit en femmes mariés» (Paris 1880: 253-254).

24. Cal dir que la versió que es dona de la batalla d'Al-Babein a la *Vita prima* és molt parcial, ja que reputats historiadors dels nostres dies com ara J. Richard (1996: 195-196) i Ch. Tyerman (2007: 441-442) coincideixen a assenyalar que en realitat les tropes de Shirkuh van ser les guanyadores. Guillem de Tir va ser menys parcial que el notari Godofré en la seva *Crònica* (xix, 25; R. B. C. Huygens 1986: 900), ja que, després d'indicar que la batalla es va fragmentar en mil combats entre les dunes, assegura que Amalric va vèncer en els llocs on havia combatut, però que en les altres zones del camp de batalla el resultat va ser variable, de manera que al final la victòria no es va decantar sobre cap dels dos bàndols.

que el rei, malgrat els seus pecats, s'havia fet digne tant de la relíquia de la Santa Creu que duia penjada al coll com de la victòria en la batalla d'Al-Babein. Quina finalitat tenen, doncs, els episodis de l'almogàver i de la frustrada confessió del rei en el paràgraf 426 del *LF*? Em sembla que, malgrat les diferències assenyalades, tenen una funció similar. El rei, tot i no haver rebut l'absolució, està convençut d'haver resolt d'alguna manera amb la benedicció els seus problemes, i, per tant, creu estar en condicions de dur a terme la conquesta de Múrcia sota la protecció divina. La relativa facilitat amb què es va dur a terme la campanya es podria interpretar en aquest mateix sentit.

CONCLUSIÓ

Les dues escenes del paràgraf 426 del *LF* que he comentat en aquests papers estan relacionades d'una forma molt subtil. Les paraules i la cega confiança de l'almogàver en la victòria en la batalla que s'acosta sembla que obliguen Jaume I a recordar allò que volia oblidar: els problemes de consciència nascuts arran de la seva nova relació amorosa amb Berenguera Alfonso, una relació adúltera i incestuosa que podia posar en perill la conquesta de Múrcia. Per això el rei es va afanyar a confessar-se amb Arnau de Segarra, que, en no percebre cap símptoma de penediment ni cap propòsit d'esmena en la consciència del rei, no li dóna l'absolució. En el *LF* Jaume I descriu, gairebé segur que sense adonar-se'n, l'estat de *conscientia erronea* en què viu i que fa gairebé impossible que se li concedeixi l'absolució. El rei, més que sentir penediment pel seu pecat, té por de les seves conseqüències, de la possibilitat de ser castigat per Deu amb una derrota. Per això, en negar-se-li l'absolució, Jaume I demana a fra Arnau, com a mínim, una benedicció que li permeti sortir sa i estalvi de les hostilitats que estan a punt de començar.

El que es narra en el paràgraf 426 del *LF* va tenir lloc a principis del 1266. Trenta-i-sis anys més tard, podríem dir que la confessió es va tornar a repetir. Aquest cop qui va examinar la consciència del rei no va ser pas Arnau de Segarra, sinó un altre dominic: fra Pere Marsili, el traductor al llatí del *LF*, que nega de forma encara més rotunda l'absolució al rei. Jaume I, contrariat i ple de neguit (*anxiatus*), demana com a

mínim (*saltem*) els beneficis de l'absolució per poder sortir *incolumen* dels camps de batalla. Sant Vicent Ferrer criticava de vegades en els seus sermons els costums d'alguns fidels de dividir els seus pecats més greus entre dos confessors per vèncer la vergonya i, sobretot, per aconseguir amb més facilitat l'absolució.²⁵ Jaume I es va confessar dues vegades, amb dos confessors diferents, del seu pecat d'adulteri amb derivacions incestuoses —el primer cop, recollit en el *LF*, en vida, el segon, recollit en el *LG*, *post mortem*— i en cap dels dos casos va aconseguir l'absolució.

Com ha posat en relleu Roberto Rusconi (2002: 26), mentre que en els *libri poenitenciales* de l'alta Edat Mitjana es parla del confessor com d'un metge, a partir del segle XIII es va anar generalitzant la metàfora del confessor com a jutge. En certa manera es podria dir que en el paràgraf 426 del *LF* Jaume I busca en Arnau de Segarra més un metge que no pas un jutge, i només hi troba un jutge amable, però inflexible. Quan, trenta-i-tants anys més tard, la confessió es va tornar a repetir en les planes del *LG*, l'Arnau de Segarra que va sorgir de la ploma de fra Pere Marsili va tornar a endevinar en les paraules i en l'actitud de Jaume I, per dir-ho un altre cop a la manera de Josep Carner, «cobejança en el prec, culpa en el plor» i va ser encara més inflexible.

APÈNDIX

TRADUCCIÓ ARAGONESA MEDIEVAL DEL PARÀGRAF 426 DEL *LF*

Et tanto le dixerón, que el rey se movio su bandera
estendida et ordeno su batalla, segunt dicho es de
part de suso. Et estando assi, vino ael un almoga-
var et demandole albricias, diziendo que los moros
eran alli cerca. Et dixo el rey: —Amigo, dexa nos
vençer la batalla, et despues darte hemos albricias
por las buenas nuevas que aduzes.

Et el vispo de Barcelona non se partía del rey, et
demandando el rey que li fiziessen venir fray Arnao

25. «La IIIa. confessar de boqua tots los peccats, per vergonyosos que sien; no amagar-ne degú, ne partir-los entre dos confessors» (Schib 1975: 39).

de Sagarra, qui era freyre predicador, que querie confessarse ael; et el freyre vino ael, et dixole que dixiesse lo que le plazia. Et el rey dixo que ya sea el fuesse hombre peccador, empero que en aquel passo el non cuydava tener tal tuerto a Dios, porque el se deviesse perder, sino era tan solament el fecho de donya Berenguera, et que el avie bien en voluntad de seyer conella sin peccado, assi como hombre debe fazer con su muller, et que Dios bien sabie que ya avie en si buen proposito de conquerir Murcia et tornar aquel regno a christianos, et que el non dubdava que por aquel bien que el farie, Dios no le huviesse mercet, et que aquel peccado non le podrie nozer enel dia dela batalla; empero que de aquel le demandava absolucion de penitencia.

Et el freyre le dixo que peccado mortal era grieve cosa et desplaient a Dios, mas si el avie en coraçon de tirarse de aquel peccado, que el lo absolverie. Dixo el rey que con aquella fe et entencion entrava enla batalla de sallir de peccado mortal, et que entendie tanto treballar en servir a Dios en aquel dia et en aquella conquista, que Dios aurie mercet del et lo perdonarie, porque el non tenie mala voluntat a christiano del mundo. Et dixo al freyre que le dasse su bendición et que el se recomendava a Dios, et el freyre gela dio. (Foulché-Desbosc 1909: 284-285).

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR, Josep Antoni (en premsa): «*The Lion in Winter*. La figura de Jaume I: del *Llibre dels feits* a la *Crònica* de Ramon Muntaner», en *El 'Llibre dels feits'. Una aproximació crítica*, València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- BRUGUERA, Jordi (ed.) (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*, volum II, text i glossari, Barcelona: Barcino (ENC, col·lecció B, 11).
- BRUNDAGE, James A. (1987): *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago: University of Chicago Press.
- BURNS, Robert Ignatius, (1981): «Vida espiritual de Jaume el Conquistador», en *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València: Tres i Quatre, pp. 3-49.
- CHAMBERLIN, Cynthia L., (1993): «The 'Sainted Queen' and the 'sin of Berenguela': Teresa Gil de Vidaure and Berenguela Alfonso in documents of the Crown of Aragon», en Larry J. Simon (ed.), *Iberia and the Mediterranean world of the Middle Ages. Studies in Honor of Robert I. Burns*, Leiden-Nova York-Colònia: E. J. Brill, pp. 303-321.
- DELUMEAU, Jean, (1992): *La confesión y el perdón. Las dificultades de la confesión, siglos XIII a XVIII*, Madrid: Alianza Editorial (traducció de *L'aveu et le pardon. Les difficultés de la confession XIIIe-XVIIIe siècle*, París: Fayard, 1990).
- FRAPPIER, Jean, (1954): «Le graal et la chevalerie», *Romania*, LXXV, pp. 165-210.
- FOULCHÉ-DESBOSC, Raymond (ed.) (1909): *Gestas del rey Don Jayme de Aragón*. Madrid: Sociedad de Bibliófilos Madrileños.
- HAUF I VALLS, Albert G. (2004), «Les cròniques catalanes medievals. Notes entorn a la seva intencionalitat», en Albert Balcells (ed.), *Història de la historiografia catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, pp. 39-75.
- HUYGENS, R. B. C. (ed.) (1986): *Chronique*, de Guillaume de Tyr, edició crítica de Huygens i determinació de les dates per H. E. Mayer i G. Rösch, Turnolht: Brepols (*Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis*, LXII A).
- LE GOFF, Jacques (1996): *Saint Louis*, París: Gallimard.
- MARCOS, Ernest, (2006), *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*, Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- MARTÍNEZ SAN PEDRO, M.^a de los Desamparados (ed.) (1984): *La crónica latina de Jaime I. Edición crítica, estudio preliminar e índices*, Almería: Gráficas Ortiz.
- MICHAUD-QUANTIN, Pierre (1968): «La conscience individuelle et ses droits chez les moralistes de la fin du Moyen-Âge», en *Universalismus und Partikularismus im Mittelalter*, Berlin: Walter de Gruyter, pp. 42-55.
- MIGNE, Jean Paul (ed.) (1879): *Sancti Bernardi Abbatis Clarae-Vallensis Vita et res gestae. Libris septem comprehensae (variis auctoribus). Liber quintus autore Gaufrido monacho Clarae-Vallensi*, Patrologia Latina, 165.
- PARIS, Paulin (ed.), (1880): *Guillaume de Tyr et ses continuateurs. Texte français du XIIIe siècle, revu et annoté. Tome deuxième*, París: Librairie de Firmin-Didot et Cie.
- PAUPHILET, Albert (ed.) (1980): *La queste del saint Graal. Roman du XIIIe siècle*, París: Librairie Honoré Champion (Les classiques Français du Moyen Âge, 33).
- PUJOL, Josep M. (2001): «¿Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei En Jaume», *Estudis Romànics*, 23, pp. 147-172.
- PUJOL, Josep M. (2008): «El programa narratiu del *Llibre del rei En Jaume*», en Germà Colón i Tomàs Martínez: *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló-Barcelona: Fundació Germà Colón - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 257-286.
- RICHARD, Jean, (1996): *Histoire des Croisades*, París: Fayard.

- RICO, Francisco, (2002), «"Por aver mantenencia". El aristotelismo heterodoxo en el *Libro de Buen Amor*», en *Estudios de literatura y otras cosas*, Barcelona: Crítica, pp. 55-91.
- RUSCONI, Roberto, (2002): *L'ordine dei peccati. La confessione tra Medioevo ed età moderna*, Bolonya: Il Mulino (Saggi, 562).
- SANSONE, Giuseppe (ed.) (1958): Francesc Eiximenis, *Cercapou*, volum II, Barcelona: Barcino (ENC, 84).
- SCHIB, Gret (ed.) (1975): *Sermons de sant Vicent Ferrer*, volum III, Barcelona: Barcino (ENC, col·lecció B, 6).
- SOLDEVILA, Ferran (ed.) (2007): *Les quatre grans cròniques. I. Llibre dels feits del rei En Jaume*, revisió filològica de Jordi Bruguera i històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- TORRES FONTES, Juan, (1987): *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Múrcia: Academia Alfonso X el Sabio.
- TOURTOULON, Charles de (1868): *Jacme Ier Le Conquérant. Roi d'Aragon, comte de Barcelone, seigneur de Montpellier d'après les chroniques et les documents inédits. Seconde partie (1239 à 1276)*, Montpellier: Imprimerie Typographique de Gras Éditeur.
- TYERMAN, Christopher, (2007): *Las guerras de Dios. Una nueva historia de las cruzadas*, Barcelona: Crítica (traducció de *God's war. A New History of the Crusades*. Harvard University Press, 2006).
- VILLACAÑAS, José Luis (2003): *Jaume I el Conquistador*, Madrid: Espasa Calpe.

Ben sabets vos Rey q nos
altres Reys no leuam mes
daquest mon quant ue ala hora
dla mort sino sengles lancols mas
q son de millor tela q los dela
altra gent mas aco nos roman
de mes p lo gran poder q hauem
quen poden fuir a deus r lexar
bon pu p les bones obres q farem

ELS MUSULMANS I L'ISLAM

VISTOS COM A ALTERITAT EN EL 'LLIBRE DELS FEITS'

Francisco Franco Sánchez
[Estudis Àrabs i Islàmics. Universitat d'Alacant]

0. INTRODUCCIÓ¹

L'Edat Mitjana a la península Ibèrica es presenta a l'investigador com un retaule extremament variat, en grups humans i en circumstàncies. Des d'un punt de vista actual, es pot contemplar com un cresol de grups socials, culturals i religiosos heterogenis, i esta circumstància esdevé categoria quan algun grup (generalment el col·lectiu preponderant) usa esta diferència com a argument per a la marginació. És llavors quan parlem d'alteritat.

«La alteridad en la historia» va ser el discurs del meu mestre Eloy Benito Ruano en el seu ingrés solemne a la Reial Acadèmia de la Història.² Amb aquell text ens va regalar una excel·lent anàlisi d'estos fenòmens d'alteritat a l'Edat Mitjana. Que servisquen, doncs, estes paraules meues com a homenat-

ge tant a la seua figura com també, i en especial, a la del meu mestre en l'arabisme i en la islamologia Mikel de Epalza, recentment desaparegut, qui va dedicar molts dels seus treballs a l'Islam i a la qüestió musulmana com a element de diferenciació, tant des de la pròpia identitat dels musulmans, com des de fora (des de la denominada per alguns *identitat occidental*).

Perquè, a l'Edat Mitjana hispana, per a les societats cristianes del nord peninsular el gran element de diferenciació, d'alteritat, és l'Islam i el fet musulmà, identitat diferencial que comprén la qüestió religiosa, però també els aspectes socials i humans.³ En suma, reunit quasi tots els elements de diferenciació possibles. I així continuaria sent fins fa poques dècades.

En este sentit, es pot afirmar que no hi ha una història peninsular, sinó dos maneres radicalment diferents d'observar el passat medieval hispà: la dels territoris del nord, amb una història originada en essència en la lluita contra el musulmà del sud, les cròniques, la ideologia i la idiosincràsia dels quals s'ha articularat precisament com una gesta antimusulmana, bèl·lica, però també religiosa; i el migjorn i el llevant

1. La realització d'este estudi s'inserix dins del marc del projecte «Biblioteca Digital Multilingüe del Mediterrani - IVITRA» (ref. FFI2010-09064-E), integrat dins del projecte d'investigació PROMETEO/2009-042 i desenvolupat al si de l'IVITRA.

2. *La alteridad en la historia. Discurso leído el día 22 de mayo de 1988 en la recepción pública de D. Eloy Benito Ruano y contestación por el Excmo. Sr. D. Antonio Rumeu de Armas*, Madrid, ed. Real Academia de la Historia, 1988. Eloy Benito Ruano va tornar sobre bona part d'estes idees en *Tópicos y realidades de la Edad Media (I)*, Madrid, 2000, i en «Aspectos de la marginalidad medieval», *II Curso de Cultura Medieval. Aguilar de Campoo. 1-6 octubre 1990. Seminario «Alfonso VIII y su época»*, Madrid, ed. Centro de Estudios del Románico, 1991, pp. 53-60.

3. Respecte d'això, remetem al paradigmàtic llibre de John V. Tolan *Sarracens. Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, 2002 (trad. esp. *Sarracenos. El Islam en la imaginación medieval europea*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007), on s'estudia precisament este aspecte.

Camp	Identitat	Alteritat
Ètnic	El blanc, l'europeu	Negritud, races exòtiques
Religiós	El cristià	Paganisme. Islam. Heretgia. Infidelitat. Incredulitat
Cultural	L'home occidental	Barbàrie. Orientalisme. Salvatgisme. Aborigenisme
Social	Nivells alt i mitjà. L'home lliure	Nivells baix i ínfim. Semillibertat. Esclavitud. Servitud. Presó. Penalització
Econòmic	Nivell de suficiència	Pobresa. Mendicitat. misèria
Naturalesa	L'indígena	Alienigenisme. Estrangerisme. Foraster. No veí
Sexe	Masculí. Sexualitat normal (heterosexualitat)	Feminisme. Homosexualitat
Edat	Adult	Infància. Joventut. Ancianitat
Formació	Lletrat	Analfabetisme, semianalfabetisme
Salut	Efectiva	Malaltia: malalt, tolit, tarat. Demència. Discapacitat
Ideològic	D'ideologia dominant	Ideologia adversària. Indiferent

peninsular, que guarda una memòria d'eixa història del passat *moro* com una història pròpia i identitària, com un passat d'esplendor econòmica i històrica, l'únic element d'alteritat del qual és el fet religiós: és un passat musulmà, però considerat com d'un rang d'alteritat menor, sense donar a eixe fet una importància excessiva (que es veu com una peculiaritat, no com una diferència marcada i excloent).

És esta mirada o consideració cap a la diferència que significa el fet musulmà, en la religió i en les persones, la que analitzarem tal com apareix arreglada en la Crònica de Jaume I, perquè ens proporcionarà la perspectiva sobre quina era la mentalitat de l'època a la Corona catalanoaragonesa respecte a la qüestió musulmana (entesa com a fet religiós i social) i cap als musulmans, i quina és la presentació que se'ns ha volgut fer d'este col·lectiu en esta mateixa obra.

1. EL CONCEPTE D'ALTERITAT I LA SEUA APLICACIÓ AL MUSULMÀ PENINSULAR

Eloy Benito Ruano va sintetitzar en el seu discurs sobre «La alteridad en la historia» els diversos elements de l'activitat humana que s'han utilitzat tradicionalment com a fenòmens d'alterització i producció d'imatges d'un «altre» complementari o contraposat. Vegem-ho en la taula següent:⁴

Com bé aclarix, el punt de vista se centra en el subjecte cristià occidental, i de manera més específica en l'àmbit

hispànic medieval. D'esta taula es podria deduir clarament quin és l'«u» arquetípic i dominant, que es configura com el subjecte històric per antonomàsia, que posseiria les qualitats de ser mascle, sa, adult, de raça blanca, il·lustrat, lliure, d'ideologia dominant (o afí a la de l'historiador), nivell social mitjà (com a mínim), econòmicament suficient i de formació cultural i religiosa cristianooccidental.⁵

La mera enunciació d'estos elements que conformen la personalitat dominant a l'Edat Mitjana hispana ens fa veure en quina mesura ha avançat la valoració de la diferència en l'actualitat, avanç que en alguns aspectes és evident, encara que en alguns altres encara queda molt per fer.

Doncs bé, esta és la línia d'anàlisi que ens marquem com a objectiu per a aplicar-la al *Llibre dels feits*, crònica susceptible de multitud d'acostaments i d'anàlisis, però que conté una sèrie de valors dominants que configuren la idea de l'individu-tipus, d'una banda, i una altra sèrie d'apreciacions respecte a la diferència que, d'una altra banda, conceptuen la figura de l'«altre», que al seu torn qualifiquen i avaluen continuament. Ens fixarem en l'element d'alteritat potser més radicalment diferent: el de la religió musulmana, que configura alhora la pertinença a un altre estat i a una altra societat absolutament diferent en tot a la societat catalanoaragonesa imperant.

4. *La alteridad...*, op. cit., 24-25.

5. *Ibid.*, 24.

Com hem apuntat anteriorment, la conquesta i implantació d'un estat musulmà en la península Ibèrica suposarà la nota diferencial i característica de la història medieval peninsular. El resultat serà l'existència de dos estats ben diferents, potser menys en l'aspecte polític que en el social i en el religiós. Encara que en origen hi hagué un component racial diferent (aportacions humanes àrabs i berbers) i que existiren esquemes polítics, socials i econòmics diferents, al final l'element de diferenciació essencial serà el religiós, un element que no cal entendre com a absolut, sinó com una evolució en el temps cap a una major separació de les dos fes, en especial a partir del segle XI, quan s'instaura un esperit de croada, d'una banda, i un gihad almoràvit, d'una altra. «Islam y cristiandad son, en efecto, los apelativos con que se denominan del modo más general e integrador las dos unidades históricas cuya confrontación dialéctica colma y caracteriza, precisamente, la época y la categoría histórica que entendemos como Edad Media».⁶

Per a la mentalitat del cristianisme de l'època, l'Islam i els seus adeptes es presenten com l'encarnació del mal absolut, oposat al bé que ells mateixos representen. Com ha assenyalat Philippe Sénac, la simplicitat d'eixa equació va assegurar l'èxit i la perennitat de la imatge.⁷ En esta consideració representa una aportació decisiva el Beat de Liébana, que assimilarà els temes islàmics a la representació gràfica dels fets apocalíptics, amb l'acompliment dels quals tracta d'interpretar la realitat imperant en el seu temps. Així, es presenta la instauració de l'Estat islàmic ni més ni menys que com la realització de les profecies bíbliques (ruïna dels Quatre Imperis i del colós dels peus de fang del Llibre de Daniel, etc.).⁸ D'esta manera, s'encunya una associació que no pot pensar-se radicalment més pejorativa i excloent. En l'àrea hispana en especial, les imatges que durant molt de temps ofereixen els representants d'eixe poder als cristians

conterrànies són absolutament pejoratives: conceptualment constitueixen per a ells un *virus pestiferum*, una malaltia contagiosa que és obligat desemmascarar. En conseqüència, la lluita contra el seu reis és entesa com una forma de servici diví, i l'aliança amb ells només es justifica com a excepció i com a necessitat: «El musulmán estereotipado por los cronistas castellanos del siglo XIII es, pues, el enemigo», ha escrit Bernard Richard.⁹ El mateix ocorre en les cròniques catalanes del mateix segle: hi ha una coincidència de juís i de criteris respecte a tot allò que siga musulmà.

La croada és l'àpex ideològic del sentiment medieval de contraposició cristiana a l'Islam. És un fet bèl·lic, però sobretot és un moviment ideològic intensament viscut per les societats cristianes occidentals. Als teòrics, majoritàriament eclesiàstics, de la croada va correspondre, no obstant això, articular-la dins d'un nivell racional. Perquè la veritat és que la idea de croada va associada a un «odio zoológico y biológico», encara que religiós, i «su exaltación histórica condicionó por entero la actitud europea en su confrontación con los árabes, y lo hizo, sobre todo a nivel pasional, es decir, en lo profundo de lo inconsciente y de lo expreso»,¹⁰ de l'imaginari, en definitiva.

En l'actualitat és difícil comprendre els pressupòsits religiosos que pogueren justificar guerres d'una envergadura tan gran com les de les croades. Es pot dir que la primera que s'organitzà de manera internacional fou la croada contra Barbastre (1064-1065 E.C. / 456-457 H.), en el solar peninsular, prèvia a les proclamades després en la península Ibèrica, totes destinades a la conquesta territorial de l'Estat andalusí. Esta justificació de la guerra contra l'infidel venia donada per l'associació de l'Islam com a *summa culpabilis*, contra la qual la croada resultava un *bellum justissimum*, la guerra justa per excel·lència, i el *ius gladii* i l'*effusio sanguinis*, el mitjà. La conseqüència, per tant, era l'ús de la *vis armata*, que legitimarà la defensa del cristianisme institucionalitzat en l'Església i les

6. *Ibid.*, 49.

7. Philippe Sénac: *L'image de l'autre. Histoire de l'Occident médiéval face à l'Islam*, Poitiers, 1983, p. 35.

8. Cf. sobre això Jean Flori: *El Islam y el fin de los tiempos. La interpretación profética de las invasiones musulmanas en la Cristiandad medieval*, Madrid, ed. Akal, 2010.

9. Bernard Richard: «L'Islam et les musulmans chez les chroniqueurs castillans du milieu du Moyen Âge», *Hespéris-Tamuda*, núm. XII, 1971, pp. 107-132., *apud. La alteridad...*, *op. cit.*, 53.

10. Norman Daniel: *Gli Arabi e l'Europa nel Medio Evo*, Bolonya, 1981, pp. 352 i 136, *apud. La alteridad...*, *op. cit.*, 62.

accions militars en l'exterior de cada estat, primerament en la península Ibèrica i després en la mateixa Terra Santa.¹¹

Ara bé, enfront de la ideologia dels croats europeus, que passen a degolla els musulmans a Barbastre o dels croats nouvinguts a Toledo, que es delixen per atacar l'infidel començant pels jueus fidels vassalls d'Alfons VIII, en els regnes peninsulars es té una visió més pràctica del tracte a l'altre: una cosa és la doctrina i una altra atacar a qui ja és un vassall fidel. Així, Alfons VIII va protegir sense dubtar-ho els *seus fidels* jueus de Toledo enfront dels croats francs arribats per combatre en la batalla de Las Navas de Tolosa (1212), continuant amb la política general duta a terme pels reis castellans i catalanoaragonesos precedents: la de la incorporació dels valuosos contingents humans a la població vassalla i tributària de la Corona, fins i tot a vegades amb la concessió afegida d'estatuts de protecció especials. Idèntic tracte rebran els vassalls musulmans per part dels reis catalanoaragonesos.

2. L'ISLAM, ELS MUSULMANS I EL FET MUSULMÀ COM A ELEMENTS D'ALTERITAT, SEGONS ES DESPRENEN DEL LLIBRE DELS FEITS

2.1. EL LLIBRE DELS FEITS

El *Llibre dels feits*, també conegut com a *Crònica del rei en Jaume*, ha sigut objecte de multitud d'estudis, entre els quals hem de destacar els de R. I. Burns,¹² A. Ferrando¹³ i tants altres. Ferrando, glossant Burns, posa de manifest l'estructura literària del *Llibre dels feits* com una autobiografia influïda per la literatura històrica àrab immediata, que hauria conegut el rei en les seues estades a les Balears o a València. És este un

aspecte complex que, atés el seu abast, hauria de ser estudiat més en profunditat, un aspecte que parla d'un major contacte intercultural del que ens donen a entendre les cròniques catalanes i els textos escrits en general.

R. I. Burns accepta les conclusions d'altres estudiosos anteriors respecte a la redacció de l'obra: la primera part s'hauria redactat al Regne de València entorn del 1244, i la segona a Barcelona en 1274, havent-se concebut el projecte original probablement durant la mateixa conquesta de Mallorca: la seua «autobiography is essentially the story of the Balearics and Valencian crusades, with half the space going to Valencia», encara que el conjunt de l'obra fou «polished and structured over many years of the king's career».¹⁴

Jaume Riera i Sans havia proposat abans una autoria de Jaume Sarroca, el bisbe d'Osca, probablement fill natural del rei, amb l'argument que la rica espiritualitat i les denses anàlisis teològiques invaliden l'autoria bàsica només del rei.¹⁵ R. I. Burns al final rebutja esta idea, amb arguments diversos, potser el més important dels quals és que un universitari com Sarroca «would not have chosen Catalan over Latin for so major a work», i que «the specific piety of the *Llibre dels Feits* is the strongest argument against a clerical or bourgeois intervention except at a formal and secretarial level».¹⁶ Es tracta, al seu parer, d'un «lay-knight's book, religiously naive, militaristic in focus, centered on the life of camp and weaponry and honor, dovetailing exactly with the mentality in much of the king's independent documentation, and bearing the stamp of his education by the Templars in their monastery-barracks».¹⁷ En conseqüència, Burns conclou que s'ha de posar en relació amb el gènere autobiogràfic existent entre els governants islàmics, seguint la pauta d'anàlisi marcada per Franz Rosenthal en la seua *History of Muslim*

11. *La alteridad...*, op. cit., 64.

12. R. I. Burns: *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier*, Harvard University, Cambridge (Massachusetts), 1967, i R. I. Burns: *Medieval Colonialism. Postcrusade exploitation of Islamic Valencia*, Princeton University Press, Princeton, 1975 (trad. cat. *Colonialisme medieval*, Tres i Quatre, Biblioteca d'Estudis i Investigacions, València, 1987).

13. Estudi historiogràfic molt documentat i d'enorme interès sobre les diverses aportacions dels historiadors, en especial de R. I. Burns, al coneixement de la *Crònica*, el d'Antoni Ferrando i Francés «Les interrelacions lingüístiques en la València doscentista. Comentaris a les aportacions de Robert I. Burns», *Afers*, Catarroja, ed. *Afers*, vol. 7, 1988-1989, pp. 215-229.

14. R. I. Burns: *The Crusader Kingdom...*, op. cit., apud. Ferrando: «Interrelacions...», p. 224.

15. J. Riera i Sans: «La personalitat eclesiàstica del redactor del *Llibre dels Feits*», *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Diputación Provincial de Zaragoza, Saragossa, 1979, pp. 575-589.

16. R. I. Burns: *The Crusader Kingdom...*, op. cit., apud. Ferrando: «Interrelacions...», p. 225.

17. *Loc. cit.*

Historiography.¹⁸ Però hi trobem com a principal escull probatori el fet que l'arabista F. Rosenthal analitza en la seua obra models exclusivament orientals (bona part dels quals emparentats amb l'àmbit cultural persa), contràriament als molt comptats exemples que han perdurat del gènere autobiogràfic escrit a Al-Àndalus pels historiadors i poetes de cort. Potser el *Memorial* del rei zírida Abd-Al-lah ibn Bulugguín de Granada siga un exemple andalusí equiparable, si no fóra perquè va ser escrit un segle abans durant el seu desterrament al Magrib per qui havia perdut el seu regne, motiu pel qual creiem que és impossible que el redactor del *Llibre dels feits* poguera conèixer-lo.

2.2. LA DENOMINACIÓ DEL MUSULMÀ

2.2.1. En l'obra trobem que la denominació més comuna dels musulmans és la de *sarraj*, *sarrajns* —no hi ha cap menció del femení singular *sarrajna*, però sí del plural *sarrajnes*—, que es fa equivaldre en tot moment a *moro*, *moros* —no hi apareix el femení, ni en singular ni en plural, ni tampoc el diminutiu. La diferència que podem fer en l'actualitat respecte a la confessionalitat (*musulmà*) i a la procedència ètnica (*àrab*, *berber*, d'ací *moro*) no la trobem en la Crònica, però tampoc era habitual a l'Edat Mitjana. Tant en el cristianisme com en l'Islam la confessionalitat era el tret que atorgava el caràcter legal i social primordial a la persona, i al costat d'esta, però en segon orde d'importància, podien anar altres circumstàncies associades, com ara l'origen racial, l'estament social, etc.

És lògic per tant, l'ús d'ambdós termes, *sarraj* i *moro* com a sinònims, obviant les connotacions essencialment religioses del primer i racials o geogràfiques del segon. És curiós com en castellà, en el passat, però sobretot en el present, sí que s'han marcat estes diferències semàntiques dels dos termes, però no així en català. En els àmbits cronístics, el referent comú són les cròniques llatines, en les quals *sarraceno*, *sarracenorum* sí que és una qualificació essencialment religiosa.

Són tan nombroses en el *Llibre dels feits* les mencions d'estos termes que n'obviarem l'enunciació.¹⁹

2.2.2. *Sarraj* també és l'Estat en què viuen els musulmans, un estat alié i enemic al de la Corona catalanoaragonesa.

Potser les referències més explícites són les que veiem en dos confirmacions de l'*statu quo* de l'època precedent. En trobem una a Alzira: «E nós dixem-los que-ns plaÿa, car éls tam bé avenien en nostra fazenda, e que-ls amariem e-ls fariem bé. E faeren ses cartes ab nós con romasessen en Algezira ab *aquels furs e costumes que eren en temps de los almohades*; e que poguessen fer lur offici en les mesquites així con solien; e que tot catiu sarraj que vingués a Algezira, que fos alforro, e que nós no-l poguéssim cobrar, ne nuyl hom per nós. E donar-en-nos dia, que a ·v· dies que vinguéssim cobrar la torre. E nós dixem-los que y seríem a aquel dia, e que faessen exir tots los veyls de la vila e l'altre poble e que-s jurassen faeltat e que-ns serien leyls, a nós e als nostres, e als nostres hòmens. E sobre açò nós vinguem al dia; e exiren a nós tots los veyls e juren sobre-l libre de l'Alcorà que-ns serien bons e leyls e que guardarien nostre cors e nostres membres e els nostres hòmens que y metríem, que tinguessen nostre loch.» (134v).

I l'altra menció és la del topònim *Al-Àndalus*, de Xàtiva estant, posat en boca d'un musulmà local: «Seyor, seyor, l'alcait e-ls altres veyls de Xàtiva vos saluden molt e dien-vos, sobre el dia que vós los manàs que vinguessen denant vós, e fan-vos aquesta resposta: que aquel malefici de què vós vos clamats d'él no-s faeren sinó ab raó, que-ls christians prenien tan bé d'açò de l'alcait de Xàtiva con de ço de la guerra; e sobre apelido que havien, agueren a exir alà, e cobraren ço que éls havien pres e no-ls faeren altre mal. E él respon-vos a la demanda que vós li demandats del castell de Xàtiva, que vós sabets bé lo castell de Xàtiva qual és, que no n'à altre meylor en tota la *Endeluzia*; e que ell retés lo castell per tan poch, tenrien-lo-li los moros e los crestians en mal. E jassia que l'alcait no sia de la vostra ley ni los moros, vergonya hau-

18. R. I. Burns: *The Crusader Kingdom...*, op. cit., apud. Ferrando: «Inter-relacions...», p. 226.

19. Tot seguit, s'utilitzen i copien les referències a la Crònica de Jaume I procedents de l'edició de Jordi Bruguera, *Llibre dels fets del rei en Jaume*, Barcelona, Barcino, 1991, 2 vols.

rien de vós, si faÿen ço que leg los estegués; e preguen-vos que vós no vuylats que ells fassen açò» (136r).

2.2.3. Les referències a la religió musulmana són nul·les, però sí que s'al·ludix a «la seua llei» i als seus costums. És a dir, s'atorga carta de naturalesa a l'Islam com a conjunt d'usos socials i legals, més que no com a religió.

Unes quantes referències a això són les següents:

- «E nós atorgam-los lur ley e aqueles franquees que solien haver en temps de sarraïns; e éls dixerren que eren apparaylats de liurar a nós la vila e el castell. E nós dixem-los que-ls escrivans nostres no eren aquí, per ço con nos veníem tan coyotosament; mas que escrivíssem aqueles coses que-ns demanarien, e nós que-ns avenríem ab éls; e, quant nós fóssem avenguts ab éls, que-ls prometríem que-ls ho compliríem e-ls ho atendríem. E éls dixerren-nos: "Seyor, queres-lo tu així? e nós lo queremos e-ns fiaremos en tu e dar t'emos lo castello en la tua fe". E éls triaren ·ii· sarraïns, l'alfaquim e ·i· altre, e nós donam-los tota nostra companya, que pujassen lassús. E-ls altres sarrahins romangueren ab nós, qui eren bé ·cc·, e estaven-nos denant; e nós guardàvem-nos bé que negun d'éls no-ns pogués pendre a les regnes del caval» (87r);

- «E atorgam-los lur ley e lur[s] franquees, així con en lur temps ho solien haver de sarraïns» (111r);

- a Bailén, l'alcaid, per convèncer-los d'entrar a la ciutat, «juraria ab los meylors ·xx· veyls dels sarraïns» (128r).

Com a conclusió podem apuntar que els usos de la llei musulmana sí que tenen reconeixement com a espai de possible entesa. No parlem, però, de la xaria, sinó del dret civil i penal musulmà, és a dir, no es contempla com a llei musulmana sinó aquella que afecta el dret de propietat o el dret civil de les persones, fonamentalment.

3. ALGUNS ELEMENTS D'ALTERITAT REFERITS AL MUSULMÀ I ALS MUSULMANS

Són molt nombroses les circumstàncies en què els musulmans apareixen en escena, i sempre hi són presentats

com un element alié a la realitat social i política de l'Estat. Una primera diferència es fa entre musulmans vassalls i els que no ho són, que són els enemics (entre estos hi ha un grup més bel·ligerant, objecte d'especials invectives: el dels revoltats amb al-Azraq).

Tots ells tenen en comú la seua no-pertinença a la societat dominant, la catalanoaragonesa, perquè la seua qualitat primordial és la confessional, intrínsecament exclouent de la societat preponderant. No-pertinença no vol dir exclusió radical, perquè se'ls tolera en la seua qualitat de vassalls; amb ells hi ha condescendència sempre que complisquen els seus deures de pagar els impostos i que no causen problemes als senyors. Quan no són vassalls, se'ls considera pertanyents a un altre estat, la qual cosa s'explica perquè entre els elements configuradors de la identitat social el més transcendent és el de la ciutadania religiosa, definida per la pertinença a la cristiandat.²⁰

Partint d'estos pressupòsits, les casuístiques i la presentació dels musulmans són redundants, totes segons les línies exposades, i no oferixen una gran variació, la qual cosa podem entendre de dos maneres: en primer lloc, hi ha una clara, uniforme i ben definida concepció de l'espai musulmà en l'entramat politicosocial de l'època, sense que hi haja disfuncions ni elements diferents respecte de la seua presentació en el relat. En segon lloc, esta homogeneïtat contribuiria a confirmar una autoria única de la Crònica, el redactor de la qual traspua una coherència expositiva i unes idees molt coherents.

A partir d'un repàs al *Llibre dels feits* trobem com a primera gran gesta la de la conquesta de les Balears. S'hi dedica prou d'espai, encara que molt menor que el destinat a narrar la gesta de la conquesta de València.²¹

20. En la línia expressada per Miguel Ángel Ladero Quesada en «Sociedad y poder real en tiempos de Isabel la Católica», *Medievalismo*, Madrid, ed. Sociedad Española de Estudios Medievales, any 14, núm. 13-14, 2004, pp. 11-28.

21. Vid. Rafael Alemany: «La conquesta del regne de València en la historiografia catalana medieval», *L'Aiguadolç*, Marina Alta, ed. Institut d'Estudis Juan Gil Albert / IEMA, núm. 7, 1988 tardor, pp. 9-32; i més concretament sobre l'actitud enfront dels musulmans, Vicente García Edo: «Actitud de Jaime I en relación con los musulmanes del Reino de Valencia durante los años de la conquista (1232-1245) (Notas para su estudio)», *Ibn al-Abbar. Polític*

En estes gestes els musulmans són presentats amb escasses, quasi nul·les, característiques o traços positius, enfront dels trets negatius, que són els majoritaris en la descripció de la seua personalitat, individual i col·lectiva.

Com a cas extraordinari hi ha la menció d'un convers a l'islam que fa de mediador en la rendició de la ciutat de Mallorca:

«"Guil d'Alagó, qui ha nom Mahomet, m'à enviat missatge ·ii· vegades que vol parlar ab mi; e, si vós ho volets, jo hi parlaré, e per aventura descobrirenos ha tal cosa que a vós tenrà prou". E dixem nós que·ns plahia. E anà là. E altre dia, bon matí, que él fo vengut, dix-nos tot ço que *Guil d'Alagó li havia dit, qui era estat chrestian primerament e cavalier e puy era·s tornat sarraý*; e havia·l dit enaxí: que él aguisaria ab lo rey de Maylorques e ab tots los sarraïns e ab los veyls de la vila e de la terra que·s darien tota la messiò que nós ni els richs hòmens havien feyta per lo passatge e que·ns lexarien recuytir salvament e segura, e açò que·ns assegurarien en tal manera, que nós nos en tendríem bé per segurs» (43r-44v).

Entre la caracterització dels musulmans:

- posseïxen tecnologia militar, almenys els de la vila de Mallorca, al nivell de la que tenen els catalans: «E els sarraïns faeren ·ii· trabuquets e ·xiii· algarrades; e havia una d'aqueles algarrades, la meyllor que anch hom pogués veer, que ben passava de ·v· tro a ·vi· tendes, que entrava dins en la ost; e la ·i· trabuquet que nós aduxem per mar tirava pus luny que neguns dels lurs» (41r);
- igualment destaquen en algunes tàctiques de guerra: «e ·i· serraí de la ila, qui havia nom Ifantilla, *ajustà tots los de la muntanya*, que eren bé ·v· milia, e havia·hi ben ·c· hòmens a caval; e vench·se·n sus a ·i· pug que era fort e que era sobre la font de Maylorques, e aquí parà ses tendes; e havia·n·i bé

de ·xxx· tro a ·xxxv· fins en ·xl·. *E féu anar los sarraïns ab exades e trencà l'aygua de la font qui venia a la vila*» (41r);

- una vegada conquistats els principals llocs de Mallorca, la resta dels musulmans de l'illa: «E, quan los sarraïns viren que nós faïem tan bo capteniment, no gosaven venir a nós» (53v);

En essència, són gent que viu en un territori veí i susceptible de ser conquistat. És per això que no podem estranyar-nos de trobar referències com esta:

- una vegada conquistada la ciutat de Mallorca, posen els ulls en les de la resta de l'illa: «E açò fer s'à en ·viii· dies, e depuys anem sobre·ls sarraïns de fora e conquiram·los» (51r).

Cal anotar que al rendir Almenara en una algarà, els catalans es veuen obligats a refugiar-se en una mesquita, sense que es faça en la Crònica cap altra anotació (109v).

La majoria de les referències positives als musulmans són de caràcter militar (com ara que són bons guerrers o que posseïxen tropes terribles), encara que en alguns casos esta conclusió es presente en negatiu, arran de la notícia d'alguna derrota de les tropes catalanes, que és mostrada com una traïció dels musulmans:

- altres vegades es destaca el seu valor militar, per a subratllar al seu torn el dels catalans, que els vençen, com en el cas següent, en què es descriu com fan el torna-fuig els musulmans: «E, quan foren tam prop los chrestians dels moros con serien ·iiii· astes de lança de lonch, *giraren les testes los moros e fugiren*, e éls pensaren de dar en éls. *E moriren dels sarraïns més de ·md·*, sí que negú no·n volien retenir a presó» (35v);
- «E dixem nós: "E sabets·n'als?". "Och, que ·iiii· vegades àn vençut los chrestians als sarraïns, e·ls sarraïns als chrestians ·iiii· vegades"» (38v);
- «E sempra faeren ses *alimares* los sarraïns en ves la montanya hon era la major partida dels sarraïns» (55v);

i escriptor àrab valencià (1199-1260), València, ed. Conselleria d'Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1990, pp. 289-321.

- prop de la Vall de Segó s'afirma que «"jo us ho diré —dixem nós. Jo no fui anch en esta frontera, e sembla-m que aquests sarraïns saben d'armes e que són molt maestres; e les armes àn ·i· cuscum: que manera és de luytar, que ab la manya que hom li parará, si l'altra-l sap bé desparar, que-l derrocarà; e aquests nostres no han sinó les lances, e els sarraïns han lançes e balestes, e correm meylor que ells. Mas jo us diré con los talarem, que no u poran deffendre: metam ·xx· cavals armats en aquella carrera dessús e altres ·xx· en aquella carrera dejús e liurem los escuts als escuders, e-ls balesters vinguen a les espatles dels escudats, e-ls taladors ab dos dels balesters"» (76v);

- els musulmans bons són els que poblen les nostres terres i no causen problemes: «e que-ls sarraïns poblassen en la terra, los que poblar volien ab nós, e aquels qui no volían fer sa voluntat ni volrien ésser en son pleyt, que-n faéssem a nostra voluntat» (61r), enfront dels rebels a Mallorca: «E-ls sarraïns responeren per carta que negun temps no-s retrien a éls sinó al rey qui havia goanyada la terra» (61v);

- però el resultat final és de lloança a la rendició: «E els sarraïns, can açò hoïren, feeren deseparar totes les armes als sarraïns e metre en terra. E dixerren que ben fossen venguts e que exissen saus e segurs sobre lurs testes, e que-ls farien plaers e honor e amor» (63r);

- les referències als musulmans són positives quan estos es disposen a sotmetre's, com a Menorca: «E, quan vench al matí, que hagren feyta lur oració los sarraïns, exiren l'alcayt e son frare e l'almoixerif e els veyls e bé ·ccc· dels moros, dels meylors hòmens de la ila, e dixerren que graïen molt a Déu e a nós lo bon missatge que-ls enviàvem, car bé conexien que longament no-s podien deffendre a nós» (63v);

- o com a Peníscola: «E tantost enviam nostre missatge als sarraïns que nós érem aquí, e éls foren

molt alegres. E exiren a nós ·iiii· e dixerren que eren molt pagats de la nostra venguda e que-ns volien enviar lur present, e que labores era tart e al matí farien a nostra voluntat. E tornaren-se-n e aduyxeren-nos ·c· pans e ·ii· alcolles de vi e panses e figures e ·x· galines de present que-ns enviaven los veyls qui aquí eren» (86v).

Però són més habituals les referències negatives:

- en la campanya de Mallorca es produïx una fugida en el camp militar: «E els sarraïns *fugiren*. E trobam bé ·ii· mília de sarrahins que *anaven denant nós a peu e fugien*» (39r).

Es presenta un bon nombre de personatges traïdors a les seues creences i als seus veïns. En el seu individualisme, els musulmans no dubten a aliar-se amb el rei per a entregar els seus castells o ciutats d'origen. En alguns casos s'afirma que ho fan a canvi d'un bon estatus social, mentres que en altres no es referix més que el seu comportament:

- en la campanya de Mallorca: «lo digmenge a hora de mig dia vench ·i· sarrahí qui havia nom Alí, de la Palomera, nadan a nós, e comtà-ns noves de la yla e del rey e de la ciutat» (35r);

- «E sobre açò, ·i· *sarraý de la ila, qui havia nom Ben Abet, envià-ns messatge per ·i· serraý qui aportà una sua carta, que él venria a nós e que faria tant, que la una partida de la ila, de ·xii· que n'í havia, que-ns adurien conduyt a la ost e açò que éls porien haver*» (42r); i el mateix «e trobaren-lo en aquel loch. E vench ab son present e adux bé ·xx· bèsties carregades entre civada e cabrits e galines e raïms; e els raïms eren aytals, que-ls aduyem en sachs, e no-s trencaven ni ss'afolaven. E aquel present que él adux, partim-ho pels nobles de la ost. *E açò féu aquel àngel que Déus nos envià; e, quan dich àngel, él era sarraý, mas tant nos tench bon loch, que per àngel lo prenguem*, e per açò li faem con semblança d'àngel» (42v);

- respecte a Menorca: «E els sarraïns, can açò hoïren, feeren deseparar totes les armes als sarraïns

e metre en terra. E dixeren que ben fossen venguts e que exissen saus e segurs sobre lurs testes, e que-ls farien plaers e honor e amor. [...] E exiren tots -iii- de les galees e -i- jueu que nós los havíem liurat per trujanmà. E l'alcayt e son frare e-l moxerif, lo qual nós puys faem *raiz de Manorca*, qui era natural de Xibília, e tots los veyls escoltaren molt bé la carta e-l missatge que nós los enviam, e ab gran devoció, e dixeren que s'acordarien» (63r);

- el mateix ocorre a Peníscola, València, Xàtiva, Biar, etc.

És freqüent la utilització d'arabismes, i en alguna ocasió de termes àrabs:

- així, es menciona *adalil* (55v), *alimares* (55v), «*alqueries dels sarraïns*» (56r), *talayes* (60v), *almexies* (84r), *anafil* (84r), «*ràpita de Bayrén*» (128r) —la qual cosa indica coneixement d'esta institució religiosa pels catalans—;

- en la campanya de Mallorca els esperaven els musulmans a la costa: «E açò se feÿa, car denant nós a la riba estaven bé -v- milia sarraïns; e havia-n'í bé -cc- a caval, e lurs tendes parades. E quan vench a la mija nuyt, diriets que en tot lo nostre navili no parlava nuyl hom. E les galees, -xii- que n'í havia, cada una tirava sa tarida, e anaven traén les tarides del port gent e suau. *E els sarraïns sentiren-ho e ar-ravataren-se*» (35v);

- en la campanya de Mallorca: «E, nós appareylan-nos d'açò a fer, vench Don Pero Lobera e lexà-s córrer al sarraý; e el sarraý, que-l veé venir, dreçà-li la lança e donà-li tal per los pits del caval de la lança, que bé li-n mès mija braça, e él donà-li del pits del caval e derrocà-l; e él volch-se levar e mès mà a la espaa. E, en tant, nós fom sobr-él, e anch no-s volch retre tro que morí, ans con hom li deÿa: "Ren-te", él deÿa: "*le*", que vol dir: "*No*". E moriren-n'í d'altres bé -lxxx-» (36r);

- en la lluita contra el rei de Mallorca: «Ab tant fou vengut lo rey de Maylorques cavalcan en -i- caval blanch, e él havia nom *Xech Abohehie*; e cridà los

seus: "*Roddo!*", que vol tan dir chon: "*Estar!*". E en aquels de peu dels chrestians ach bé -xx- o -xxx- qui tenien los escuts abraçats e d'altres servents que y havia mesclats ab éls; e de l'altra part estaven los sarraïns ab les *adargues* e espaes treytes de la -i_-a e de la altra part e no-s gosaven escometre» (49v);

- «E els sarraïns hoïren que les trompes tocaven e viren bulir la ost e començaren-se d'escriidar e tocaren tantost lur *anafil*» (84r).

També és freqüent l'ús dels servicis dels traductors o torsimanys, en els tractes diversos:

- abans d'entregar Mallorca: «E sobre açò viren los sarraïns que no u podien defendre e enviaren-nos missatge que volien *parlar ab missatge que nós los enviàssem*, e que fossen tals en qui nós nos fiàssem. [...] E enviam-hi Don Nuno ab -x- cavallers seus e -i- *juheu de Saragoça qui sabia al-garavia, per trujanman*, e havia nom Don Bahihel» (44v-44r);

- en les negociacions per a la rendició de Mallorca: «E quan se foren acostats, lo rey de Maylorques e Don Nuno devalaren en la tenda. E parlaren lo rey tan solament ab -ii- de sos veyls. E Don Nuno e l'alfaquim qui anava per trujanmà; e els cavallers qui eren ab Don Nuno estaven de fora ab alguns sarraïns qui estaven ab éls» (44v-45r);

- a Peníscola: «"E envia-us mi aquí ab la carta que-ls sarraïns li enviaren". E nós faem-la ligir a -i- sarrahí que havia en Terol, qui sabia ligir d'algaravia, e trobam les paraules de la carta segons que-l missatge les deÿa.» (86r)

- envien cartes a tots els castells i als seus vassalls: «E manam que establissen Xàtiva e tots los altres castells que nós teníem. E assignam al castell de Xàtiva En Guillem de Muntcada ab -lx- cavallers e escuders ab armes. E manam encara que establissen los altres castells, aquels que nós podem tenir bé enfortidament; e als altres trametièm compaña tanta tro hagués bastament a cada -i- loch. *E enviam les cartes e missatges en aràbich con los*

manàvem e·ls donàvem dia que, a ·i· mes, s'aparay-lassen d'exir de nostra terra ab tota lur roba e ab aver e ab tot ço que levar en porien, quar no volíem que y romanguessen, pus éls així s'eren captenguts de nós. E sobre açò enviaren-nos, d'alcuns lochs honrats, los» (145v).

També es donava el cas de musulmans que sabien romanç, com es diu d'un que els ajuda a eixir de l'Almudaina a Mallorca: «mas dix-nos ·i· sarraí, qui sabia nostre latí, que·ls donàssem hòmens que·ls guardasen de mort, e que retrien l'Almudayna» (50r).

Hi apareix sovint la característica de la unió dels musulmans amb els seus coreligionaris de mar enllà. Així, en la conquesta de Mallorca queda patent la por que els arribe esta ajuda de Barbaria o de Tunis: «E demanam-los si hi era vengut l'estol del rey de Túniç, e dixeren que no havia negun sarraý estrany en la ila» (60r).

Finalment, és curiós el relat posat en boca dels mateixos musulmans de Mallorca, referent a l'entrada dels vençedors a la ciutat: «E, segons que·ls sarraïns nos comtaren, deýen que viren entrar primer a caval ·i· cavaller blanch ab armes blanques; e açò deu ésser nostra creença que fos Sent Jordi, car en estòrias trobam que en altres batayles l'àn vist de chrestians e de sarraïns moltes vegades» (49v).

4. ALGUNES CONCLUSIONS PRECIPITADES

El present estudi és una primera aproximació i avanç metodològic del que hauria de ser una classificació sistemàtica, analítica i completa de l'aplicació de la metodologia de l'anàlisi de les alteritats a esta obra capital de la literatura i la cronística històrica catalana, com és el *Llibre dels feits* de Jaume I.

A partir de la classificació per categories d'alteritat, trobem que els musulmans adquirixen una personalitat pròpia i ben matisada, molt més definida que quan es llig l'obra en la seua totalitat. Esta és la bondat de l'anàlisi per categories d'alteritat: que evidencia les peculiaritats amb què és presentat el col·lectiu socioreligiós dels musulmans per part de l'autor i del grup socialment preponderant i dirigent (al si del qual es gesta la Crònica). Quedarà per a una ocasió ulterior esta anàlisi detallada, de la qual avancem unes pri-

meres idees metodològiques i alguns exemples del resultat en este treball.

Segons el que hem arreplegat sobre el debat historiogràfic al voltant del *Llibre dels feits* en l'epígraf 2.1 (seguint en bona mesura el resum que ja fa temps ens oferí el professor Antoni Ferrando), hem d'apuntar que a partir d'una lectura assossegada de l'obra, realitzada amb un criteri d'arabista-islamòleg i historiador, hi trobem certes manipulacions, quan no inversemblances (com ara que els musulmans entreguen les seues localitats abans que hi arribe la comitiva reial), en la caracterització del comportament dels musulmans del Xarq Al-Àndalus. D'ací el nostre interès en l'anàlisi minuciosa de l'alteritat com un element probatori que el que se'ns presenta en esta obra és una història novel·lada, açò és, uns fets reformulats *ad maiorem regis gloriam*, una realitat en què se silencien moltes circumstàncies i se'n magnifiquen d'altres, per tal de crear una imatge històrica encunyada perquè les generacions futures creguen que així va ser com es van gestar i van discórrer realment els fets de la gesta de conquesta.

No estariem davant d'una influència dels models autobiogràfics àrabs —gènere quasi inexistent a Al-Àndalus, on sí que abunda el currículum d'estudis (sota la denominació de *rihla*), però no el relat d'una vida fet en primera persona—, sinó davant d'una recreació interessada d'una realitat que no degué ser molt diferent, però que ens és presentada de manera tendenciosa i amb evident parcialitat, almenys pel que fa a la presentació dels musulmans andalusins vençuts.

Quant vench al man eniuar
 nos missatge q'ells eren
 appellats z q' manassent com ho
 farien. **E**nos dixem lurs este
 appellats que ades tocaran les tro
 pes. **E** puy quant les oren
 tocar penssen de punar en bo
 na venta puy vench aaco q't
 dia se anava esclarin z feem to
 char les trompes z ells exren

JAUME I I LA GUERRA DE MÚRCIA EN LES CRÒNIQUES I EN LA HISTORIOGRAFIA

José Vicente Cabezuelo Pliego
[Universitat d'Alacant]

E posà son setge sobre la ciutat de Múrcia, qui és ciutat
molt noble e honrada e molt forts e mills murada que
ciutat gaire qui sia e'l món.

BERNAT DESCLOT

E pot hom bé dir que aquell [Múrcia] és dels gracioses
regnes del món.

RAMON MUNTANER

1. El pare Burns deia que si s'haguera preguntat a Jaume I sobre què li havia proporcionat més satisfacció, s'hauria decantat pel *Llibre dels fets*, la seua autobiografia.¹ La veritat és que l'opinió del jesuïta nord-americà, encara que puga semblar sorprenent, és raonable en la mentalitat d'un rei obstinat a deixar un retrat a la posteritat, lògicament retocat, de la seua persona i del temps en què li va tocar viure. El segle XIII, època de canvis transcendents per a la Corona d'Aragó i la península Ibèrica, és el període que marca el gran salt dels poders cristians sobre Al-Àndalus. El procés d'expansió de la cristiandat llatina sobre les regions perifèriques d'Europa que arranca en els albors del segon mil·lenni de la nostra era, arriba en terres hispanes al seu moment de màxima acceleració

en les dècades centrals del dos-cents. L'adquisició de la Bètica per part castellana i dels regnes de Mallorca i València per part aragonesa no va ser, com la tradició historiogràfica va establir amb força en el passat, només producte d'un projecte privatiu *hispana* enfront de l'Islam andalusí, sinó que s'emmarca clarament dins del procés d'eixamplament de la societat feudal europea que arriba del Bàltic als dos extrems del Mediterrani. La implantació de les formes feudals en l'àmbit descrit es va produir sobre, *grosso modo*, dos models socials ben referits per R. Barlett. Un model septentrional, bàsicament rural i pagà, on l'*occidentalització* va ser més senzilla perquè l'adoptaren les mateixes elits sotmeses. L'altre, el model meridional, urbà i musulmà, cas de l'andalusí, on els vençuts no sols no s'assimilaren de manera religiosa i social, sinó que durant dècades van lluitar contra el patró imposat per la nova senyoria.²

1. R. I. Burns, «Castillo de Razón, Castillo de Fuerza: Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador», en R. I. Burns (comp.) *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador. Razón y fuerza en la Edad Media*, València, 1990, p. 33.

2. Cf. R. Barlett, *La formación de Europa. Conquista, civilización y cambio cultural, 950-1350*, València-Granada, 2003, cap. XII.

Estos avanços cristians en matèria territorial es van produir, a través de la tensió militar, mitjançant la guerra dins d'un projecte que implicava l'aniquilació de les estructures polítiques existents per a assegurar el domini del nou espai adquirit,³ en què, a diferència del que havia passat en l'alta Edat Mitjana, la victòria per capitulació possibilitava que bona part de la població vençuda continuara sotmesa al control dels vencedors. El model social feudal, en general, i en concret el dels regnes cristians peninsulars, es va ordenar per a la guerra⁴ en una doble dimensió: religiosa, perquè combatia contra els enemics de la fe, i territorial, de dominació estàtica, segons G. Jehel,⁵ perquè eixamplava les bases espacials dels regnes. A pesar d'això, R. MacDonald escrivia que «Los reyes no viven sólo de guerras. Las conquistas, y el rico patronazgo que conllevan, constituyen un débil fundamento de grandeza».⁶ Encara que la idea és única, ofereix dos vessants. Per al cas que ens ocupa, estic totalment d'acord amb el primer, però discrepe un poc del segon, ja que per a determinats monarques medievals, entre els quals hi ha Jaume I, els fets d'armes que representen l'ampliació dels seus dominis sobre possessions musulmanes sí que són fonament de grandesa. Mallorca i València sens dubte van significar per al rei d'Aragó el reconeixement internacional de paladí cristià, no rubricat pel fracàs croat a Terra Santa quasi al final dels seus dies. Enmig d'eixos fets es troba l'aventura militar de Múrcia, la conquesta d'un regne cristià en poder de musulmans. Si bé, la guerra de Múrcia, a diferència de les mantingudes feia dècades amb els musulmans insulars i valencians, no significaria del costat de la victòria l'adquisició d'un nou domini, d'uns nous vassalls i d'unes noves rendes,

sinó la recuperació per a la cristiandat d'un espai ja conquistat per un regne cristià, Castella, i perdut per culpa d'un rosari de raons, endògenes i exògenes.

2. El procés conquistador peninsular de la Corona d'Aragó experimenta una forta acceleració com a conseqüència de dos esdeveniments fonamentals. Un de caràcter general, com va ser la victòria cristiana sobre els almohades en Las Navas de Tolosa (1212), que va contribuir a precipitar la descomposició del poder musulmà en Al-Àndalus. I un segon de caire més particular, el que es referix a la derrota i mort de Pere I a Muret (1213), fet que va significar la fi de l'hegemonia catalana en el Midi francès.⁷ La rapidesa amb què les monarquies castellana i catalanoaragonesa van incorporar dominis musulmans els va obligar a fixar de forma nítida el límit màxim de les seues conquestes per a, alhora que es reconeixien mútuament un dret exclusiu *ad futurum* sobre les terres, evitar el xoc d'interessos d'estes terres.⁸ En este cas, la conquesta de València i de l'espai que quedava per davall del Xúquer —l'antic Regne de Dénia— podia provocar tal conflicte d'interessos territorials. El conflicte quedà resolt amb la firma del Tractat d'Almirra, de març del 1244, en què s'establia el límit sud del Regne de València en una línia imaginària que es traça des del port de Biar fins al Barranc d'Aigües. *Grosso modo*, el que es va pactar a Almirra ratificava l'acord a Cazola sis dècades abans (1179) entre el castellà Alfons VIII i el primer rei catalanoaragonés, Alfons II, que al seu torn rectificava un pacte anterior, el de Tudellén (1151), que incorporava el Regne de Múrcia a l'àrea d'expansió catalana. Em sembla important subratllar la idea que en gran manera la fisonomia del regne cristià de València fundat per Jaume I apareix concretada en el Tractat de Cazola,⁹ deixant les terres que quedaven al sud del

3. F. García Fitz, «La guerra en Andalucía durante la época de las grandes conquistas (siglo XIII)», en Manuel Fernández García (Ed.) *Encuentro de Historia Medieval de Andalucía*, Sevilla, 1999, p. 92.

4. E. Lourie, «A Society Organized for War: Medieval Spain», en *Past and Present*, 35 (1966), pp. 54-76.

5. G. Jehel, «Propositions pour une théorie du partage du monde, l'exemple génois» en Michel Balard i Alain Ducellier (dirs.), *Le partage du Monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, París, 1998, p. 373.

6. R.A. Macdonald, «Derecho y política: El programa de reforma política de Alfonso X», en R. I. Burns (comp.), *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador. Razón y fuerza en la Edad Media*, València, 1990, p. 179.

7. Pel que fa a les dos grans batalles referides, i a pesar de l'existència d'una abundant bibliografia sobre la qüestió, cf. per la novetat i la qualitat en la seua reflexió: M. Alvira Cabrer, *El jueves de Muret, 12 de septiembre de 1213*, Barcelona (2002) i F. García Fitz, *Las Navas de Tolosa*, Barcelona (2005).

8. Una visió de frontera com a lloc on es manifesten els antagonismes de les parts que hi conflueixen, en P. Toubert, «Frontière et Frontières: un objet historique», en *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le Monde Méditerranéen au Moyen Âge*, Roma-Madrid (1992), pp. 12-13.

9. E. Guinot Rodríguez, *Els límits del regne. El procés de formació territorial del país valencià medieval (1238-1500)*, València, 1995, p. 22.

port de Biar, per l'interior, i de Calp, pel litoral, per a Castella. Múrcia, a pesar que en 1151 quedava per a Ramon Berenguer IV, era, diu P. Guichard, en qualitat de donació d'Alfons VII al comte català, i això fa referència al fet que el dret de conquesta primigeni era castellà.¹⁰

A pesar de l'acord de 1179, van ser necessaris els tractes d'Almirra, ja que l'ànim conquistador dels regnes hispans va vulnerar el que s'havia estipulat, quan Jaume I, en plena voràgine conquistadora sobre terres xarquies, va permetre que alguns dels seus cavallers atacaren Villena i altres places d'eixa frontera, sempre del costat teòricament castellà (1239 i 1240)¹¹, i Ferran III, potser com a resposta, va penetrar fins al Xúquer atacant Alzira, Xàtiva, Enguera i Moixent. En les vistes d'Almirra, de març del 1244, es van ratificar les fronteres de Cazola i van quedar la línia de Biar, Busot, Barranc d'Aigües com a frontera meridional de la Corona d'Aragó.¹² Es van ratificar, repetisc, perquè, almenys, ja des del 1240 la frontera sud del Regne de València se situava a Biar, població no conquistada fins al 1245.¹³

A mitjan dècada, si Jaume I ha arribat al límit màxim acordat de la seua expansió peninsular, Fernando de Castella està en procés d'obtindre tot el baix Guadalquivir, fet que culmina amb la conquesta de Sevilla en 1248. Mentres que el rei castellà porta personalment les operacions militars sobre

la Bètica, el seu fill Alfonso s'ocupa en nom seu de procedir sobre el flanc oriental peninsular, Múrcia, que, oferida a Castella per les elits musulmanes s'incorpora a este regne en virtut del Pacte d'Alcaraz del 1243. En termes generals, l'acord significava l'entrega de la mitat de les rendes públiques del regne —l'altra mitat quedava per a Ibn Hud i per als arraixos aliats—; la possessió de les principals fortaleses en mans castellanes; el cessament de tota acció en política exterior; l'obligació d'auxili amb contingents armats en la guerra i el pagament de tributs en la pau. Per la seua banda, els senyors musulmans firmants veien assegurada la seua permanència al capdavant de les seues respectives jurisdiccions i quedaven igualment protegits contra qualsevol acció interior o exterior; mentres que la resta de la població veuria respectada la seua religió, propietats, govern i costums.¹⁴

La veritat és que l'ocupació del regne murcià no hagué de ser tan fàcil com preveia la lectura de l'acord que s'havia firmat a Alcaraz. I no ho va ser perquè molts dels musulmans que no firmaren el tractat es negaren a acceptar-lo, i fins i tot alguns dels que l'havien firmat es van desdir a última hora. Per este motiu, l'infant de Castella es va veure obligat a recórrer a les armes per a fer respectar el pacte. Així ho recull la *Primera crónica general de España*, quan explica com els castellans iniciaren les seues primeres campanyes contra els insurrectes a mitjan 1243. En esta primera campanya les intencions d'Alfons eren ocupar l'extensió territorial més gran possible i intentar controlar els punts més estratègics, aquells que sense lluita o amb la simple presència armada castellana s'entregaven sense oposar massa resistència. La veritat és que l'escassetat de tropes en eixe temps va impedir a l'infant atacar les principals fortaleses del regne, cas d'Alacant, Oriola, Lorca, Cartagena, Aledo o Ricote, que hagué d'esperar més contingents per a emprendre una ofensiva amb certes garan-

10. P. Guichard, «Avant Tordesillas: La délimitation des terres de reconquête dans l'Espagne des XIIe et XIIIe siècles», en Michel Balard i Alain Ducellier (dirs.), *Le partage du Monde...*, p. 456.

11. P. López Elum, seguint el raonament de E. Molina López, considera que este atac es va deure a un possible castic a Zayyan, ja rei de Múrcia, per la seua política d'acostament a Castella que el que perseguia era un enfrontament entre Castella i la Corona d'Aragó per la possessió de la zona fronterera pactada a Cazola. E. Molina López, «El gobierno de Zayyan B. Mardanis en Murcia (1239-1241)», en *Miscelánea Medieval Murciana*, VII (1981), p. 175. P. López Elum, *Conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*, València (1995), pp. 70-71. Encara que, curiosament, quan en eixe últim any els musulmans d'Alacant oferixen rendir-se davant de Jaume I, este rebutja la invitació al·legant el respecte als acords fronterers amb Castella.

12. Una reflexió sobre el Tractat d'Almirra en J. Ferrándiz Lozano, *Data Almirano... Siete siglos y medio de historiografía valenciana sobre el Tratado de Almirra (1244-1994)*, Alacant, 1994.

13. M. Dualde Serrano, *Fori Antiqui Valentiae*, rúbrica del terme «regni et civitatis Valentie», I, Madrid, 1950-1967, p. 5. E. Guinot Rodríguez, *Els límits...*, pp. 31-35.

14. Sobre el Pacte d'Alcaraz cf. J. Torres Fontes, «El reino musulmán de Murcia en el siglo XIII», en *Anales de la Universidad*, Facultat de Filosofia i Lletres, Múrcia (1951-1952), pp. 260-274. Íd., *Incorporación de Murcia a la corona de Castilla*, Murcia, 1973. El primer objectiu de l'infant al flamant Regne de Múrcia serà la concessió de les principals fortaleses a vassalls reials. Cf. M. González Jiménez, «La tenencia de castillos en tiempos de Alfonso X», en J. V. Cabezuelo Pliego (ed.), *Alcaidías y fortalezas en la España medieval*, Alcoi, 2006, pp. 38-39.

ties d'èxit.¹⁵ Estes places de rebels que mencionem hagueren de ser preses per l'espasa; Castella va necessitar uns quants anys per a aconseguir-ho.

Entre 1264 i 1266 es va produir en totes les terres de l'antic Regne de Múrcia i en tota la Bètica castellana la rebel·lió de la major part dels seus pobladors musulmans contra el domini cristià. Les raons d'este gran alçament, com bé va explicar el malaguanyat M. Rodríguez, van estar en relació directa amb la política coercitiva cap a la comunitat islàmica mampresa pels poders feudals després d'haver pujat al tron Alfons X i que implicava un incompliment clar de l'acord a Alcaraz. La concessió d'importants dominis a grans senyors castellans, entre els quals l'infant Manuel, i al mateix temps un progressiu enfortiment del patrimoni reial quant al creixement de determinades poblacions del regne que engolia dins del seu raval comunitats llauradores fins ara independents, va provocar un seriós empitjorament en les condicions de vida de la població autòctona.¹⁶ Este malestar va ser aprofitat per un grup de pressió islàmic, alié a les autoritats regnícoles que s'havien sotmés a Castella anys abans, per a encendre la metxa de l'agitació. Múrcia era en aquell moment un territori nominalment cristià, però amb una presència escassa d'este col·lectiu més enllà de la capital del regne i de les principals places fortes. I és que durant les dos primeres dècades post-conquesta el domini feudal es fonamentava en el control militar i en la posada en pràctica d'un model administratiu nou. La immensa majoria de la població continuava sent musulmana, perquè Castella no posseïa una base demogràfica tan important per a suplir amb rapidesa als pobladors islàmics de les terres conquistades per colons procedents del nord, tret que potser hi havia una jerarquització quant a la colonització i que la vall del Guadalquivir resultara més atractiva a autoritats i colons que les terres que s'emmarquen entre la línia d'Almirra i el curs del Guadalentín. No obstant això, és ben sabut que a finals de la dècada de 1250 el rei Savi du a

terme una política d'atenció sobre el territori murcià d'orde privilegiat que pretenia la consolidació com a domini cristià del territori;¹⁷ fet que sens dubte contribuiria a accelerar les tensions entre conquistadors i sotmesos.

La revolta es va iniciar de manera unísona en tot el regne a la primavera de 1264. La situació era molt difícil, perquè a l'èxit de l'alçament en si mateix, magnificat per la importància numèrica de la població rebel, s'unia el fet que Andalusia es trobe en idèntica situació, que la sublevació comptara amb la inspiració i el suport logístic i humà de Granada i d'importants contingents marínides —la «solució nord-africana» de l'Islam andalusí, segons García Fitz—¹⁸ i que les tropes castellanes decidiren actuar inicialment en les terres de la Bètica. La simultaneïtat de l'alçament musulmà va obligar Alfons X a demanar auxili al seu sogre, el rei d'Aragó, estranyat per la virulència de la sublevació, així com també perquè era sorprenent, que diu molt de la planificació dels sublevats, coordinats a tres bandes —Granada, el Marroc i les aljames mudèjars andaluses i murcianes—, del secretisme amb què es dissenyà i de la dèbil intel·ligència cristiana, bàsicament castellana, que no va intuir el greu perill fins que no s'hi topetà de cara.¹⁹

3. La participació aragonesa en el conflicte murcià la coneixem sobretot pel que conta el mateix rei d'Aragó en la seua autobiografia, ja que la documentació de la Cancelleria, a pesar de l'existència de documents seriatos des del 1257, com va assenyalar el pare Burns en un dels seus últims treballs, fa referència més a les finances i a la logística de la campanya que a les accions plenament guerreres.²⁰ A partir, com dic, de

15. *Primera crònica general de España*, editada per Menéndez Pidal, II, Madrid, 1977, pp. 741-742.

16. M. Rodríguez Llopis, «Repercusiones de la política alfonsí en el desarrollo histórico de la región de Murcia», en M. Rodríguez Llopis (coord.), *Alfonso X. Aportaciones de un rey castellano a la construcción de Europa*, Múrcia, 1997, p. 181.

17. M. Rodríguez Llopis, «Repercusiones de la política alfonsí en el desarrollo histórico de la región de Murcia», en M. Rodríguez Llopis (coord.), *Alfonso X. Aportaciones de un rey castellano a la construcción de Europa*, Múrcia, 1997, p. 181.

18. F. García Fitz, «Estrategias internacionales en el contexto de sociedades de fronteras. La amenaza africana en las relaciones castellano-andaluses, siglos XI-XIII», en *II Estudios de frontera. Actividad y vida en la frontera*, Jaén, 1998, pp. 269-292, en concreto pp. 281-284.

19. Per a una visió de conjunt sobre el cas andalusí, cf. M. González Jiménez, *Alfonso X, 1262-1284*, Palencia, 1993, pp. 77-79.

20. R. I. Burns, «The crusade against Murcia: provisioning the armies of James the Conqueror, 1264-1267», en H. J. HAMES (ed.), *Jews, Muslims and*

la *Crònica* i del que escriuen temps després Bernat Desclot i Ramon Muntaner, la historiografia ha reconstruït la campanya de Jaume I a Múrcia; això sí, amb diferents interpretacions que analitzem a continuació.

D'entrada, cal parlar d'un fet que no és gens anecdòtic o trivial des del punt de vista històric, i quasi diria personal per al rei d'Aragó, que no és altre que la transcendència que Jaume dóna a participar en la recuperació de Múrcia, pensant, fonamentalment, que, llevat del prestigi militar que eixa victòria li podia ocasionar, no va afegir a la seua corona el nom de les terres conquistades. Hi ha diversos capítols en què la qüestió murciana es convertix en vertebral en la narració jaumina. Això, com dic, obeeix a alguna cosa més que a oferir a la posteritat la reeixida projecció militar del rei. No sorprén el fet generós de Jaume quan ajuda el seu veí castellà, més encara tractant-se del marit de la seua filla Violant, i a més, si és ella qui sol·licita per escrit l'ajuda —verb que el rei fa servir unes quantes vegades en el passatge en què descriu la carta que rep de Violant—, com es llig en el *Llibre dels fets*, o pel mateix rei castellà, segons ens explica Desclot, que requerix «assí com a pare, que li ajudàs de la guerra dels sarraïns d'aquella part vers ell e magerment del regne de Múrcia».²¹ Tampoc sorprén la celeritat amb què aborda la petició, ja que, com s'assenyala en la *Crònica*, a Jaume i al seu Consell sens dubte els va inquietar que la magnitud de la revolta arribara a terres valencianes i que la seua inestable població islàmica, absolutament majoritària per davall del Xúquer, l'abraçara. Este fet és més que factible que fóra vist com una possibilitat de reequilibri politicodiplomàtic de Jaume enfront del procés hegemònic peninsular projectat per Alfons, adornat en el pla internacional per les seues pretensions a la corona imperial. C. de Ayala ha demostrat que la distància política entre sogre i gendre, sobretot des de la coronació d'este el 1252, va generar desconfiança en l'un i l'altre costat del Sistema Ibèric, que creixia a mesura que una part donava suport als enemics de l'altra, i viceversa, tant si

era al-Azraq del costat castellà com la dissidència nobiliària castellana per part aragonesa, tamisada en els pactes de Sòria del 1256, però latent fins als primers anys de la dècada del 1260 producte de la pressió hegemònica alfonsina.²² Esta hostilitat va ser aparellada pels nombrosos conflictes fronterers entre les diferents comunitats enfrontades per la línia divisòria que separava les corones d'Aragó i de Castella des de les terres sorianes fins a la murcianes. Pel que fa a estes últimes, el 1257 Jaume I persevera a reconèixer com a frontera ferma l'establida a Almirra.²³

El 1259 Alfons X convoca les corts a Toledo per a informar el regne de la seua intenció d'anar a Roma a ser coronat emperador pel papa. El seu sogre aragonés es posiciona contrari a qualsevol projecte imperial que li supose supeditació, i inicia una acció diplomàtica internacional de caràcter polític i comercial que culminarà amb un doble enllaç matrimonial, un se celebra a Montpeller en 1262 entre el seu fill Pere, primogènit des de la mort del seu germà Alfons feia dos anys, i la filla de Conrad de Sicília,²⁴ i l'altre, a Clermont-Ferrand en els primers dies de juliol d'este any entre la seua filla Isabel i l'hereu de Sant Lluís, que serà conegut com a Felip l'Atrevit, que a més de sancionar el pacte a Corbeil el 1258 aplacava una França altament preocupada pel primer dels matrimonis.²⁵ El *fecho del imperio* era, sens dubte, la punta de l'iceberg en les discrepàncies polítiques entre Castella i la Corona d'Aragó, causada per la constant pressió diplomàtica, ibèrica i internacional, exercida per Alfons contra el seu sogre. Però, tot i això, a partir dels primers anys de la dècada del 1260 s'obri pas a una certa concurrència d'interessos entre

Christians In and Around the Crown of Aragón. Essays in Honor of Professor Elena Lourie, Leiden-Boston, 2004, p. 50.

21. F. Soldevila, *Crònica*, en *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1971, cap. lxxv, p. 452.

22. C. de Ayala Martínez, *Directrices fundamentales...* Dins d'esta política distant es poden situar els pactes entre Aragó i Portugal del 1255. Cf. L. Adao da Fonseca, «Contribución para el estudio de las relaciones diplomáticas entre Portugal y Aragón en la Edad Media: el tratado de alianza de 1255», en *Jaime I y su época*, 1 i 2, X Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Saragossa, 1980, pp. 547-558.

23. F. Valls Taberner, *Relacions familiars i polítiques entre Jaume el Conqueridor i Alfons el Savi*, Barcelona, 1961, p. 272. B. Palacios Martín, «La frontera de Aragón con Castilla en la época de Jaime I», en *Jaime I y su época*, pp. 478-479.

24. Cf. F. Giunta, *Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo*, Barcelona, 1989.

25. F. Soldevila, *Pere el Gran*, I, Barcelona, 1950, pp. 103-106.

els dos reis quant a qüestions intrapeninsulars i extrapeninsulars. D'estes últimes, als dos reis els unia sens dubte el seu gibel·linisme, encara que per raons diferents. De les primeres, potser producte de les segones, una aproximació de postures en l'orde fronterer. Hi ha qui ha vist, no sense raó, la unió de les dos en l'acceptació de Jaume de col·laborar en la campanya contra els mudèjars sublevats en terra castellana,²⁶ i també la mateixa guerra de Múrcia com un *turning point* en les seues relacions amb Alfons, i viceversa, que canvien de tenses a cordials.²⁷

De les tres raons que fa servir el rei d'Aragó per a justificar la seua decisió d'ajudar Castella —la petició de la seua filla i l'interés dels seus néts, i l'extensió de la revolta als seus dominis, que torna a explicar en l'exposició de motius a catalans i a aragonesos tenint en compte la sol·licitud d'ajuda econòmica—, i encara que totes ajudaren a la decisió final, la que potser més hi va poder influir seria la que apuntava al reequilibri diplomàtic que hem dit adés. La subtileza de la *Crònica* en este punt es torna alarmant, perquè el rei escriu que en cas de no col·laborar amb Castella els seus regnes es podien veure seriosament amenaçats per Alfons, «un dels pús poderosos hòmens del món». Jaume I anava comprovant des de feia més d'una dècada que el projecte hegemònic elaborat per Castella no feia distincions amb Aragó per molt que hi haguera entre els reis una relació familiar. Si bé, l'acceptació sense pal·liatius de la sol·licitud castellana no s'esdevenia per por al veí, sinó per l'oportunitat que el fet li oferia de sotmetre amb magnanimitat, com escriu literàriament S. Cingolani,²⁸ a eixe rei poderós que estava lluitant per cenyir-se el ceptre imperial, però que no podia enfrontar-se amb garanties a un conflicte intern, encara que de dimensions internacionals, que implicava revertir el procés conquistador cristià en la península Ibèrica. Si bé este autor entén la decisió adoptada, que amb matisos era acceptada pels més íntims al rei, com «una raó

del tot personal», ordenada sobre criteris de glòria i prestigi, i allunyada, per tant, del més mínim sentit polític.²⁹ No obstant això, considere que la determinació d'anar a Múrcia va tindre un marcat caràcter polític, de rearmament diplomàtic enfront de Castella i d'Europa en un moment en què la figura d'Alfons enlluernava la resta de monarques ibèrics. Més enllà que fóra la seua filla qui ho demanara, fet que dóna més càrrega emotiva, i del perill de contagi a un Regne de València que acabava de viure un conflicte semblant acabadilat per al-Azraq que posava de manifest que la conquesta estava inacabada una dècada després de la presa de Biar,³⁰ Jaume no tenia més eixida que oferir l'ajuda, amb la sol·licitud de compensacions, com se li demanava, o sense esta, com, de fet, seria. La cristiandat no hauria entés que un rei guerrer haguera negat tal col·laboració militar enfront de l'Islam. Jaume havia de tornar l'obligació en avantatge, polític, en el fet de projectar la Corona d'Aragó com a potència conquistadora, i per descomptat personal, ja que es presentava a si mateix com a paladí de la cristiandat. En este àmbit s'ha d'entendre el paral·lelisme que estableix, per boca del bisbe d'Osca, entre la campanya murciana i la batalla de Las Navas de Tolosa, que no respon més que a un excés literari.

Jaume I estableix en la seua *Crònica* les tres raons que l'inclinen a participar en favor de Castella, que els historiadors hem analitzat fins a la sacietat. R. Muntaner n'apunta una quarta, que no és una altra que el vincle jurídic, sempre suposadament, que hi havia entre la Corona d'Aragó i el regne de Múrcia, o una part d'este. El cronista empordanés reproduïx en estil directe una conversa entre sogre i gendre celebrada a València en la qual el rei de Castella sol·licita ajuda per a recuperar un regne, el murcià, sobre el qual, segons assenyala, Jaume I té certs drets «E és veritat que en lo dit regne havets vós bona part en la conquesta», que especifica en esta geografia com l'espai que quedava immediatament al sud de la línia d'Almirra «entrò sus al camp de Muntagut».

26. C. Ayala Martínez, *Directrices fundamentele...*, p. 330 i ss. Íd., «Jaime I y la sublevación mudéjar-granadina de 1264», en *Homenaje al Profesor Juan Torres Fontes*, I, Murcia, 1987, p. 94, nota 5.

27. R. I. Burns, «The crusade against Murcia...», pp. 71-72.

28. R. I. Cingolani, *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona, 2007, pp. 324-325.

29. *Ibidem*, p. 325.

30. El pare Burns subratlla la fonda preocupació que niava en el rei Jaume respecte a l'evolució dels esdeveniments murcians i andalusos i de la seua possible expansió al Regne de València. R. I. Burns, «The crusade against Murcia...», p. 72.

Muntaner posa en boca del rei Savi la petició d'ajuda en el sotmetiment dels musulmans i l'ulterior repartiment del territori en reconeixement al dret de conquesta catalanoaragonés sobre la part nord del mateix («e con conquest sia, vós hajats los llocs que són de la vostra conquesta, e nós los nostres»).³¹ Sempre en la ficció cronística, les terres de l'Alacantí, el Vinalopó i el Baix Segura van passar a Castella, per via de cessió, en qualitat de dot de la infanta Constança d'Aragó en les seues esposalles amb el germà d'Alfons X, l'infant Manuel, encara que amb el compromís per part castellana de reversió al seu primer propietari en el cas que del matrimoni no hi haguera descendència legítima.³² A pesar que algun historiador ha donat credibilitat a estos pretesos drets sobre territori murcià,³³ no hi ha cap prova documental d'esta intenció. Opine que Muntaner utilitza esta ficció per a justificar no sols la presència de l'exèrcit de Jaume II a Múrcia trenta anys després, ara sí amb l'ànim d'incorporar este regne a la seua corona, sinó la legalitat dels acords entre Castella i Aragó sobre la divisió del Regne de Múrcia establits en l'aldea de Torrellas a l'estiu de 1304, quan escriu: «E ara lo senyor rey d'Aragó volc-ho cobrar, e gran raon e dret que era; e així en aquestes paus recobrà-ho, ço és, Alacant, Elx, Asp, Petrer, la vall d'Etila e de Noetla, e la Mola, Crivileny, Favarella, Callosa, Oriola, Guardamar».³⁴

Generositat de Jaume I a la sol·licitud castellana és la qualificació que, potser, més bé identifica l'opinió de la

historiografia catalana al fet que ací s'apunta.³⁵ Del costat de la historiografia castellana la qualificació és menys generosa, llevat d'A. Ballesteros que la considera *magnànima*;³⁶ en canvi, tant J. Torres Fontes com C. de Ayala, encara que reconeixen el suport incondicional de sogre a gendre, parlen de l'ajuda aragonesa dins d'una aliança entre els dos regnes.³⁷ Mentrestant, R. I. Burns va entendre que la participació aragonesa en la campanya murciana és clarament interessada, «with attendant echoes in Valencia», que va tindre caràcter de croada i, més important encara, que des de la perspectiva del rei d'Aragó ha de ser considerada com a continuïtat de la croada valenciana.³⁸

Però una cosa és el rei i una altra el regne. Això vol dir que Jaume I sabia ben bé que per molt d'interés que posara personalment en el projecte murcià, necessitava del suport, que no de la complicitat, dels regnes de la seua corona, perquè aportaren hòmens i diners a l'empresa.³⁹ El rei es trobava a Aragó quan rep la notícia de l'alçament mudèjar a Múrcia i a Andalusia. Decidida la seua participació en la repressió dels

31. F. Soldevila, *Crònica*, cap. XII, p. 677.

32. Ídem, *Crònica de Ramon Muntaner*, cap. CCXLV, pp. 886-887.

33. J. D. Garrido i Valls, *Jaume I i el regne de Múrcia*, Barcelona, 1997, pp. 61-68.

34. F. Soldevila, *Crònica de Ramon Muntaner*, cap. CCXLV, p. 887. Cf. respecte a això, A. Giménez Soler, *Don Juan Manuel. Biografía y estudio crítico*, Saragossa, 1932, p. 684. M. T. Ferrer i Mallol, «Notes sobre la conquesta del regne de Múrcia per Jaume II (1296-1304)», en *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio Sáez. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*, Barcelona, 1989, p. 27. Íd., *Entre la paz y la guerra. La Corona catalano-aragonesa y Castilla en la baja Edad Media*, Barcelona, 1995, pp. 28-38. J. V. Cabezuelo Pliego, «Jaime II y la nueva articulación política y territorial del reino de Valencia, 1291-1308», en J. A. Barrio (ed.), *Los cimientos del estado en la Edad Media. Cancillerías, notariado y privilegios en la construcción del Estado en la Edad Media*, Alacant, 2004, pp. 187-188. Íd., «La proyección del tratado de Torrellas. Entre el revisionismo político y la negación mental», en prensa.

35. J. V. Soldevila, *Jaume I. Pere el Gran*, Història de Catalunya. Biografies Catalanes, 5, Barcelona, 1985, p. 28. Alguns historiadors han adornat la qualificació amb un adverbi de quantitat: *excessiva*. J. D. Garrido i Valls, *Jaume I i el regne de Múrcia*, Barcelona, 1997, p. 71.

36. A. Ballesteros Beretta, *Alfonso X el Sabio*, Barcelona, 1984, p. 388.

37. J. Torres Fontes, *La reconquista de Murcia...*, p. 184 i ss. C. de Ayala Martínez, *Directrices fundamentales...*

38. R. I. Burns, «The many crusades of Valencia's conquest (1225-1280): an historiographical labyrinth», en D. J. Kagaay and T. M. Vann (eds.), *On the social origins of medieval institutions. Essays in Honor of Joseph F. O'Callaghan*, Leiden-Boston-Köln, 1998, pp. 175-175. Esta visió essencialment religiosa de la conquesta valenciana, ampliable a les terres murcianes, ha sigut durament criticada per J. Torró, ja que entén que en l'occident medieval el discurs eclesiàstic era un aspecte més de l'orde feudal i que, per tant, la butla de croada no era sinó un mecanisme utilitzat per la societat feudal per a facilitar la «formació dels exèrcits de conquesta», dins d'un ampli procés que anava des de la presència de tropes, nacionals i internacionals, fins a l'ampliació de la base econòmica de les monarquies a través de la derivació a eixa comesa militar de part de la renda eclesiàstica. J. Torró Abad, «Jaume I i la formació del regne de València. Una perspectiva general», en G. Colom i T. Martínez Romero (eds.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. VIII centenari del naixement del rei en Jaume I, Castelló - Barcelona, 2008, pp. 16-17.

39. Cf. J. Speed, «Emotion and negotiation during the reign of Jaume I», en M. T. Ferrer, J. M. Moeglin, S. Pequignot i M. Sánchez (eds.), *Negociar en la Edad Media / Négocier au Moyen Âge*, Barcelona, 2005, pp. 79-84.

rebels musulmans, Jaume I acudix primer als catalans buscant assistència econòmica, probablement en la creença que havia de trobar més empatia que a Aragó. No sense reserves, els catalans oferixen al rei els diners procedents de l'impost del bovatge, però li recorden que ho fan com a gràcia i no com a obligació. Amb els fons que asseguraven el finançament de la campanya el rei viatja fins a Saragossa, on la resposta dels aragonesos en les corts seria radicalment diferent. Més enllà que l'oferiment regi de rebre dels aragonesos el mateix dret que els catalans li havien brindat fóra percebut per aquells com una vulneració del seu orde jurídic, ja que el bovatge no es coneixia a Aragó, la verdadera distància entre l'alta noblesa aragonesa, els rics hòmens, i el rei s'establix entorn del xoc dels vells valors feudals enfront de la nova construcció política de base romanista ordenada per Jaume, que limitava, si no exclòia, als primers. Fets com ara la concessió de ric home a Ximeno Pérez de Tarazona⁴⁰ i el desplegament d'una legislació pròpia per al Regne de València entesa com lesiva per al dret foral aragonés, van ser motius suficients perquè la noblesa aragonesa ajustara comptes amb el rei negant-li la seua col·laboració en un moment delicat per a ell, ja que Jaume ja havia compromés la seua ajuda a Castella.⁴¹ Sense oblidar, potser, un aspecte que supera la teòrica incomprensió de la noblesa feudal, a la qual algun historiador ha anomenat justament com a «raó d'Estat»,⁴² i és que l'interés de Jaume a ajudar Castella, que considere que és més polític que cavalleresc, no reportava cap benefici econòmic a eixos nobles, i per tant no percebien cap estímul positiu en la seua contribució en eixa campanya. Amb el suport de tropes catalanes, Jaume I pressiona militarment els nobles en un acte clarament de força per part de la monarquia. Una i altres cedixen en les seues posicions, fet que permet la firma d'una treva que facilitava la

participació dels aragonesos en la campanya. Jaume veu fora de perill el seu compromís amb Castella, alhora que es compromet amb l'aristocràcia, en un acte d'una certa debilitat, que les parts tornarien a la mesa de negociació quan acabara l'empresa murciana; amb això la guerra de Múrcia significava un *stand by* dins del xoc d'interessos entre monarca i nobles, que lluny d'amainar creix fins a convertir-se en un verdader conflicte polític.⁴³

Solucionats els problemes interns a què faig referència i amb el suport dels catalans i més tebi dels aragonesos, Jaume arriba a finals d'octubre del 1265 a València per a iniciar les operacions contra Múrcia. La realitat és que, des que Jaume rep la sol·licitud d'ajuda castellana, que accepta des d'un principi, transcorre més d'un any fins que el rei es posa en marxa al capdavant d'un exèrcit;⁴⁴ i això és significatiu. Ho és perquè més enllà que no resultara fàcil en l'època organitzar en poc de temps una host en condicions, en este cas este exèrcit eixia de les terres de la corona en favor d'una altra potència. A més, cal afegir-hi el desencontre del rei amb l'aristocràcia aragonesa per raó de la conquesta valenciana i del procedir de Jaume en l'organització d'este regne.

El que transcendeix del *Llibre dels fets* és la generositat del rei Jaume respecte del problema castellà, i també el seu compromís com a monarca cristià d'impedir que conquestes cristianes revertiren a les mans musulmanes una altra vegada, fet que no cessa de repetir en la seua autobiografia. Però la veritat és que, abans d'estos esdeveniments, el rei aragonés ja estava involucrat en actes de guerra amb els musulmans, però no andalusins —o no sols amb ells—, sinó amb els hàfsides i els abdalwadites; el que passa és que eixa guerra de cors s'activa amb la revolta murciana, cas de les accions contra els marínides.⁴⁵ En els primers dies de 1264 hi ha notícies relatives a l'armament d'una flota de galeres «contra sarraïns», algunes de les quals eren privades, com les

40. J. de Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, Saragossa, 1961, 1, III, XXXIX, p. 543. Ch. de Tourtoulon, *Don Jaime el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpellier, según las crónicas y documentos inéditos*, València, 1874, II, pp. 34-36. J. V. Cabezuelo Pliego, *Poder público y administración territorial en el reino de Valencia, 1239-1348. El oficio de la Procuración*, València, 1998, pp. 51-52. Íd., «El gobierno de Valencia después de la conquista, 1239-1276», en premsa.

41. F. Soldevila, *Crònica...*, cap. 397, p. 147.

42. C. Ayala Martínez, «Jaime I y la sublevación...», p. 95.

43. L. González Antón, *Las uniones aragonesas y las cortes del reino (1283-1302)*, Saragossa, 1975, 2 vols.

44. J. Miret i Sans, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, ed. facsimil, Barcelona, 2007, pp. 353-380.

45. Ch. E. Dufourcq, *L'expansió catalana a la Mediterrània Occidental. Segles XIII i XIV*, Barcelona, 1969, pp. 90-92, 119-120 i 132.

armades pel bisbe de Barcelona i l'arquebisbe de Tarragona i que fins i tot en l'armada catalana tenien llicència de cors i dret, per tant, a retindre el producte del seu espoli. Un dels seus fills bastards, Pere Ferrandis d'Híxar queda al comandament de la flotilla en qualitat d'almirall, amb el nomenament de febrer renovat al maig del mateix any.⁴⁶ El pare Burns assenyalava la importància de la marina catalana en els primers moments de la contesa, en accions de tipus corsari que tenien com a missió debilitar les estructures defensives de l'enemic. La necessitat de desgast militar del rival es féu evident, i alhora que es practica per mar es fa per terra. És així que des del començament del 1265, i una vegada dutes a terme una sèrie d'accions tendents a assegurar la frontera valenciana amb Múrcia, tant des d'un punt de vista militar com estratègic, fixant places fortes a través de la millora de les seues guarnicions i també de la fidelitat d'algunes aljames musulmanes,⁴⁷ tropes catalanoaragoneses assolen els camps i les viles de la mitat nord del regne murcià. Este tipus d'estratègia va ser molt comú en la guerra medieval, perquè, com escriu F. García Fitz, «con los medios financieros, administrativos, técnicos, humanos e institucionales con que se contaba, la conquista directa de un lugar por la simple aplicación de la fuerza era habitualmente una empresa desproporcionada en relación con los recursos disponibles».⁴⁸ Però

en este cas no es tracta d'una mainada qualsevol, sinó d'un cos d'exèrcit capitanejat per l'infant Pere, el primogènit de Jaume I. La participació de l'infant en eixos primers actes de guerra no ha passat desapercebuda a la historiografia, encara que sí que ho és per al seu propi pare, el rei, que en un oblit clarament conscient no menciona l'important protagonisme del seu fill en els primers moments de l'empresa murciana. Evidentment, esta omisió diu molt de la importància que el rei donà a este fet d'armes, en el sentit d'arrogar-se tot el protagonisme de la victòria. Això enfront de les cròniques catalanes immediatament posteriors, en la narració de les quals la figura del primogènit es convertix en vertebral de cara a l'èxit de son pare. Descloit, per exemple, titula el capítol que dedica a la campanya murciana de Jaume I «Com lo rei En Jacme d'Aragó ab l'infant En Pere, son fill, preseren Múrcia ab tot lo regne, e fo en l'any MCCLVI XVII d'agost».⁴⁹ Muntaner no queda a la saga quan descriu la participació de l'infant, que obri les hostilitats en terra murciana per orde del rei («Sí que encontinen ordonà que el dit senyor infant En Pere feés una correguda en lo regne de Múrcia per çó que regonegués lo dit regne de Múrcia entró a la ciutat»)⁵⁰ És possible que l'ardent relat de l'empordanés, pel que fa als fets que narra, vorege l'exageració, més enllà del conflicte cronològic que vincula la revolta murciana amb una altra revolta valenciana alhora anterior i posterior en el temps, però és ben cert que la seua presència va ser d'una importància vital per a la campanya. Trobe coherent el criteri de F. Soldevila quan considera que a la primavera del 1265 el rei, mentres està en ple conflicte amb els nobles aragonesos, però ja compta amb el suport català, enviara el seu fill a Múrcia a devastar el terreny, dins de l'estratègia militar, mencionada abans, de desgast de l'enemic sobre la base d'atacs selectius tendents a destruir-ne les bases econòmiques.⁵¹ El treball de sapa de l'infant sobre terres murcianes es du a terme en dos expedicions, una primaveral i una altra estiuenc; els seus resultats

46. Cf. J. de Zurita, *Anales...*, 1, I, III, p. 613. Ch. E. Tourtoulon, *Don Jaime I el Conquistador...*, II, pp. 265-266. J. Miret i Sans, *Itinerari...*, p. 347. Ayala Martínez, C. de, «Jaime I y la sublevación...», pp. 97-99. R. I. Burns, «The crusade against Murcia...», pp. 50-51.

47. Zurita, J. de, *Anales...*, 1, III, LXIV, p. 613. C. de Ayala Martínez, «Jaime I y la sublevación...», pp. 99-101. R. I. Burns, «The crusade against Murcia...», pp. 50-54. J. V. Cabezuelo Pliego, «La señorialización de la frontera sur valenciana, 1270-1330», en *Imago temporis. Medium Aevum*, 4 (en prensa). Íd., *Entre el mar y la montaña. Formación y declive del estado señorial de Bernat de Sarrià* (inédito).

48. F. García Fitz, «La guerra en Andalucía ...», p. 92. El mismo autor presenta la cabalgada como un tipo de acción muy estandarizado en la guerra medieval. Cf. íd., *Castilla y León frente al Islam. Estrategias de expansión, técnicas militares (siglos XI-XIII)*, Sevilla, 1998, cap. I. Pel que fa a això, cf. també J. Torres Fontes, «Apellido y cabalgada en la frontera de Granada», en *Estudios de Historia y Arqueología Medievales*, V-VI (1985-1986), pp. 177-190. M.ª, Martínez Martínez, «La cabalgada: un medio de vida en la frontera murciano-granadina (siglo XIII)», en *Miscelánea Medieval Murciana*, XIII (1986), pp. 49-62. Ma. D., Martínez San Pedro, «El fuero de las cabalgadas», en *III Estudios de*

Frontera. Convivencia, defensa y comunicación en la frontera, Jaén, 2000, pp. 461-474.

49. F. Soldevila, *Llibre del rei En Pere*, cap. LXV, p. 452.

50. Ídem, *Crònica*, cap. XIII, p. 678.

51. Ídem, *Pere el Gran*, I, p. 125.

hagueren de ser realment els esperats, perquè la informació sobre estes campanyes de castic arriben fins a Climent IV, que les rep amb la màxima alegria i demana que es persevere contra els musulmans.⁵²

Com escriu Muntaner,⁵³ Pere, al capdavant de les operacions militars, terrestres i marítimes contra les terres murcianes, per al finançament de les quals assumix deutes fins a una suma important, «correc tot lo regne e tallà e afogà tota la terra» i arriba fins a la ciutat de Múrcia, on es va veure frenat per un contingent musulmà. Esta opinió, repetisc, és compartida per B. Descloit i R. Muntaner; el primer l'oferix de manera més ruda, i el segon, més literària i hiperbòlica. El de Perelada assenyala que la primera de les entrades va durar més d'un mes, i encara que pareix que el seu objectiu era destruir infraestructures i collites —dominar per la fam, perquè a la primavera les messes ja estarien altes—,⁵⁴ es narren no pocs enfrontaments amb forces islàmiques.⁵⁵ Que este era l'objectiu i no la conquesta directa és obvi, en primer lloc perquè una fita tal havia de quedar per al rei. També per la constitució de la seua tropa, composta en gran manera no sols per cavallers i peons, sinó també per almogàvers, per professionals de la guerra assentats en terres valencianes, poc de temps abans producte de la conquesta i que encara mantenien l'almogaveria, si no com a únic mitjà de vida sí almenys com un complement certament important de les seues economies.⁵⁶ La insistència en l'estratègia: «e anà assetjar

Múrcia e tallà-llur tota l'horta e tallà tot los blats e els béns qui eren en la terra; e cremaren viles e aldeyes e tot quant era entorn de Múrcia, e combatien la ciutat molt fort de jorn e de nit», escriu Descloit;⁵⁷ «tallà e afogà [...]. Un més tot entegre, ab ses hosts cremant e afogant, estec en lo dit regne» relata Ramon Muntaner,⁵⁸ és la pròpia de desgast. L'esmentat cronista la posa en boca del primogènit quan després del que qualifica com a *victòria* respecte dels resultats de la primera cavalcada de l'infant en terra murciana —d'un mes de duració— torna a València i, enmig de grans festejos per l'èxit, intercanvia parers amb el rei respecte al moment de dur a terme la conquesta definitiva. El text de Muntaner no presenta cap dubte al format de guerra ideat, més enllà, repetisc, de la seua versemblança històrica: «Lo meu consell, pare senyor, seria aquest: que vós a la bona ventura pensàssets d'anar visitar Aragó e Catalunya e Montpeitller e totes les altres terres vostres, e lleixats a mi ací en la frontera, e jo fer-los he guerra guerrejada en tal manera que res no poran sembrar, e si ho sembren no ho colliran; e d'aquí a un any vós, senyor, ab gran re de vostre poder, siats tornar en València e en bona hora, en lo mes d'abril, con ells deuen començar a recollir llurs béns, per ço com ja en abril comença hom a segar ordís en aquelles terres qui són primerenques, llavors, vós, senyor, enrarets e no pensarets d'aturar tro que siats sobre la ciutat de Múrcia, e, mentre vós estarets al setge jo correré tota la terra e tendré los passos, que secors del rei de Granada no li pusca venir; a així destirorets la ciutat e tot lo regne».⁵⁹ Y així ho fa, perquè, tal com assenyala el gironí, fins que la host reial pren el relleu en eixes terres, l'infant hi posa en pràctica constants accions de desgast, que sens dubte fan referència a la segona campanya duta a terme per Pere a l'estiu del 1265: «així que los

52. *Ibidem*, pp. 125-130 i doc. núm. 22. R. I. Burns, «The crusade against Murcia...», p. 47.

53. F. Soldevila, *Crònica*, cap. XIII, p. 678.

54. Al començament del segle XIV se sol·licita la presència de les ordes militars en la frontera d'Oriola, en els últims dies de la primavera i primers de l'estiu —la mateixa terra que ara l'infant «tallà e afogà», preveient un atac granadí—, a fi que pogueren arrebregar-se les collites. J. V. Cabezuolo Pliego, «Las Órdenes Militares y la frontera valenciana. Ss. XIII-XIV», en *Las órdenes militares: un puntal de la historia de occidente*, Sòria, 2006, p. 92. Íd., «Guerra y violencia en un espacio frontero», en *Canelobre*, 52, *Vivir en el Alicante medieval*, Alacant (2007), pp. 42-57.

55. F. Soldevila, *Crònica*, cap. XIII, p. 678.

56. Sobre estos hòmens de guerra cf. F. Soldevila, *Crònica*, cap. LXXIX, p. 476. J. Torres Fontes, «El adalid en la frontera de Granada», en *Anuario de Estudios Medievales*, 15 (1985), pp. 345-366. Íd., «Adalides granadinos en la frontera murciana», en *Homenaje al P. Tapia. Almería en la Historia, I Encuentro de*

Cultura Mediterránea, Almería, 1988, pp. 257-267. M. T. Ferrer i Mallol, *Organització i defensa d'un territori fronterer. La Governació d'Oriola en el segle XIV*, Barcelona, 1990, cap. 7. J. V. Cabezuolo Pliego, «El negocio del rapto en la frontera de Orihuela a principios del siglo XIV», en *Miscelánea Medieval Murciana*, 21-22 (1997-1998), pp. 43-58. Íd., «Guerra y violencia...», íd., «La señorialización de la frontera sur valenciana...».

57. F. Soldevila, *Llibre del rei en Pere*, cap. LXV, pp. 452-453.

58. Ídem, *Crònica*, cap. I.

59. *Ibidem*, cap. XIII, p. 678.

sarraïns no sabien a què se'n prenguessen: que com ells se pensaven que el senyor infant los fo deu jornades lluny, con se llevaven ells veïen córrer tots llurs llocs e pendre e afogar tot quant havien: així que ell los havia més lo glai e'l ventre. E així seguí aquesta vida tot aquell any, que el senyor rei se n'anava deportant per sos regnes, e ell tranuitava e soferia freds, calors, fams e desaires sobre los sarraïns: que en son cor no es pensava que un jorn de repós degués haver, mas lla on era major festa nostra, que els sarraïns se pensaven que ell feés festa, aquell dia era sobre ells, e ells confonia en captivar e en destruccions de béns».⁶⁰ Muntaner també narra els resultats d'eixes entrades: «e tots aquells que hi eren ab ell foren rics e benanants de les grans presses que tragueren, així de catius e de catives e robes e bestiar que n'amenaren. Sí que el senyor infant ne tramés al senyor rei son pare bé mil cabeces de bestiar gros, e bé vint milia de bestiar menut, e bé mil catius sarraïns, e bé mil catives sarraïnes».⁶¹

4. No hi ha dubtes a l'hora d'afirmar que la labor duta a terme en eixa frontera per la host del primogènit va ser de capital importància pensant en el resultat final de la campanya, de manera fonamental sobre la ciutat i l'horta murciana, perquè les fortaleeses principals del nord del Segura, Oriola i Alacant, continuaren en poder dels castellans. Així ho manifesta el mateix rei de Castella quan a finals d'agost del 1265 escriu al Consell d'Oriola per a informarlo que li concediria els furs i les franquícies que ja tenia la veïna Alacant resepcte del servici prestat per la població «en esta guerra».⁶² Una altra cosa és el que passava a Elx, on la sublevació sí que s'havia notat. El 20 del mateix mes, cinc dies abans de la carta del rei castellà als oriolans, l'infant

Manuel, senyor de la vila, concedix un perdó general, un indult, a tots els veïns de la població per tots els excessos que hagueren comés durant la revolta, els observa els drets, tal com els havien pactat abans de la guerra, i els absol del que devien del passat.⁶³

La veritat és que, mentres l'infant Pere combatia contra l'enemic debilitant la seua resistència, el rei embastava unes difícils relacions amb els rics hòmens aragonesos buscant la seua complicitat amb el compromís regi cap a Castella. Després d'haver-ho aconseguit les dos coses, Jaume es va posar al capdavant de l'exèrcit que havia de recuperar el Regne de Múrcia, però, per a Castella? Este assumpte, és a dir, la intervenció aragonesa en terres murcianes, relacionada amb la que s'havia de produir tres dècades més tard i que culmina amb la incorporació a la Corona d'Aragó d'una part d'eixe regne, ha fet córrer rius de tinta entre els historiadors, que han intentat saber, no tant el que va passar, sinó el que va operar en qualitat de projecte polític en la ment del rei d'Aragó. Sabem que la historiografia catalana ha qualificat eixa intervenció i els seus resultats de *generosa*. Sense negar-ho, la historiografia castellana ha matisat esta *generositat* sobre la base d'uns acords d'orde diplomàtics internacionals que vinculaven Castella i Aragó. No obstant això, C. de Ayala suggerix que en la campanya feta pel rei d'Aragó en terres murcianes, en concret en les comarques que més tard es van a incorporar al domini de Jaume II, hi ha elements que destil·len una estratègia molt diferent de la duta a terme per Castella en les seues accions sobre els rebels andalusos,⁶⁴ i jo hi afig que a l'executada per l'infant Pere, si acceptem el que, obviant distorsions i exageracions, ens narren els cronistes catalans Desclot i Muntaner.

Jaume I havia eixit de València al començament de novembre del 1265 al capdavant d'un important exèrcit al qual s'uniran contingents castellans. Baixa per la via Augusta fins a Xàtiva, on es queda uns quants dies incorporant tropes, i des d'ací per eixa mateixa ruta arriba a la frontera de Biar. Abans de guanyar la primera població murciana, Villena, el rei

60. *Ibidem*, cap. xv, p. 680.

61. *Ibidem*, cap. xiii, p. 678. Més enllà del projecte panegirista de R. Muntaner cap a l'infant Pere, i de la utilització d'una cronologia confusa en tots estos esdeveniments, un fet important és que, sempre segons el cronista, l'èxit de la campanya murciana li va reportar al primogènit el nomenament de procurador del Regne de València. Sobre esta qüestió cf. J. V. Cabezuelo Pliego, «El gobierno de Valencia...».

62. J. Torres Fontes, *Fueros y privilegios de Alfonso X el sabio al reino de Murcia*, CODOM, III, Múrcia, 1973, doc. núm. LXIX. J. M. del Estal Gutiérrez, *Documentos Inéditos de Alfonso X el sabio y del Infante, su hijo Don Sancho*, Alacant, 1984, pp. 154-159. Íd., *Alicante de villa a ciudad*, Alacant, 1990, doc. núm. 11, pp. 152-154.

63. J. Hinojosa Montalvo, *Textos para la historia de Alicante. Historia Medieval*, Alacant, 1990, doc. 17, pp. 84-85.

64. C. Ayala Martínez, «Jaime I y la sublevación...», pp. 102-104.

va disposar un pla d'actuació que tendia a l'obtenció de les plaques rebels a través de mitjans pacífics, és a dir, de capitulacions, abans d'utilitzar la força militar, encara que per a aconseguir el primer s'haguera d'amenaçar amb el segon. «En la victoria más luce la clemencia que el castigo», dirà Zurita segles després, lloant l'estratègia del rei d'Aragó.⁶⁵ I així els rebels de Villena, al requeriment de Jaume I, es van afanyar a presentar-se davant d'ell i fer-lo partícip de les seues queixes, que tenien molt a veure amb el domini que el seu senyor, l'infant Manuel, exercia sobre ells. Després d'assegurar-los la seua situació anterior, pel que fa al manteniment de religió, costums, drets i propietats, així com al perdó del seu gendre —el senyor Manuel—, els musulmans villeners van prometre sotmetre's una altra vegada al seu senyor, encara que després d'haver fracassat en l'intent de ser incorporats al domini del rei d'Aragó: «però si nós los juràvem que no tornàssem Villena al rei de Castilla ni a don Manuel, que anàssem lla, e que la'ns retrien».⁶⁶

La host de Jaume va passar de Villena a Elda, on els musulmans ja havien iniciat contactes amb la senyoria per a rendir-se. O al revés, sol·licitant la seua rendició, perquè sabem que cap al 20 de desembre el rei Jaume enviava un missatge als eldencs a través d'un torsimany anomenat l'Eixea a fi de pactar el seu sotmetiment. Acampat l'exèrcit en les proximitats de la població, «van assegurar els moros que l'entregarien» —dirà Zurita—⁶⁷ temorosos de veure arrasats els seus camps i assaltada la vila. Així d'explícita és la *Crònica* del rei Jaume: «E moguem d'aquí [es referix a Villena] e anam a Ella, e no albergam dins la vila, per ço quant los sarraïns encara no s'eren ben renduts a don Manuel, de qui eren. E enviaren-nos a pregar que hom no els talàs ne els faés mal, e que ells farien a nostra voluntat. E vengren a nós que els déssem porters e hòmens que els guardassen llur horta, e que no els faés hom mal, e faem-ho».⁶⁸

El pas següent seria la pròxima Petrer. A la sol·licitud de rendició per Jaume I, els petrerins van contraposar reivindicacions més elevades, i van fer arribar fins al rei d'Aragó tres

negociadors designats per la població rebel, dos vells de la comunitat musulmana i un jueu, que van exposar davant del rei Conquistador les raons de la sublevació, que no eren altres que l'incompliment per part de la senyoria, encarnada en Jofré de Loaysa, dels pactes que hi havia hagut amb ells. Els emissaris van pretendre entregar la vila a Jaume I, però el rei no va acceptar, encara que els va assegurar que serien respectats els seus acords amb el *dominus loci* si rendien la plaça. «Confiados en su palabra [assenyala Torres Fontes] entregaron el castillo a los representantes de don Jofré que iban en la hueste del rey de Aragón»,⁶⁹ si bé, es llig en la *Crònica* jaumina que el pendó que va ondejar en eixa fortalesa era el del rei d'Aragó.⁷⁰

El *Llibre dels fets* ens explica com Jaume I, en l'auxili al seu gendre, va anar de Villena a Alacant per Elda i Montfort. En la vila costanera i abans de prosseguir camí el rei va establir unes pautes de compliment obligatori als seus cavallers, entre els quals hi havia els seus fills Pere i Jaume, «en la esgleia d'Alacant, en la novella de fora, no en la maior» —en clara referència a Sant Nicolau—, relatives a l'ordenació en batalla i a evitar possibles conflictes entre els seus cavallers, entre altres tantes raons, pel «pleit de cavalcades» o, el que és el mateix, diferències per beneficis via botí, i això demostra la ben coneguda voracitat baronial.⁷¹ La raó d'estes especificacions potser estarà relacionada amb la previsió del rei, que a partir d'ara podria trobar més resistència musulmana i hauria de fer servir la seua host militarment, cosa que no s'havia produït fins a eixe moment i per això no hi havia hagut possibilitat de botí de guerra. La desconfiança del rei d'Aragó respecte dels seus nobles, provada des dels temps de la minoritat i demostrada en anteriors campanyes militars —recordem la capitulació de València—, torna ara a aparèixer en el *Llibre dels fets* de manera fefaent per voluntat del seu autor. Jaume té com al següent objectiu Elx, que vol prendre sense vessament de sang. Per a això crida els representants de l'aljama i pacta amb ells, a esquena dels seus nobles, la capitulació de la vila, i entrega a un dels seus interlocutors, de manera oculta,

65. J. de Zurita, *Anales...*, 1, III, LXVIII, p. 631.

66. F. Soldevila, *Crònica...*, cap. 411, p. 150.

67. Zurita, J. de, *Anales...*, 1, III, LXVIII, p. 631.

68. F. Soldevila, *Crònica...*, cap. 413, pp. 150-151.

69. J. Torres Fontes, *La reconquista...*, p. 122.

70. Soldevila, F., *Crònica...*, cap. 414, p. 151.

71. *Ibidem*, cap. 415, p. 151.

una important quantitat de diners prometent-li l'ostentació de càrrecs dins de la comunitat musulmana i l'engrandiment del seu llinatge.⁷² D'Elx a Oriola i d'ací a la ciutat de Múrcia, on «hi havia gran poder d'hòmens a cavall e a peu»,⁷³ acrescuts per l'ajuda que va arribar de Granada al Regne de Múrcia per a socórrer la seua capital, que el rei d'Aragó va entendre oportú no atacar.⁷⁴

En poc menys d'un mes Jaume s'havia fet amb bona part del Regne de Múrcia en una campanya certament triomfal, perquè més enllà del que en la seua autobiografia s'havia exagerat pel que fa a la manera com se li oferien les aljames rebels al seu pas, la veritat és que no van ser necessàries accions militars per a recuperar estes terres. Aconseguida la línia del Segura des d'Oriola, davant quedava la capital del regne. Coincidisc amb J. Torres Fontes en el sentit que Jaume I sabia que la ciutat de Múrcia en estos moments de la guerra: «Significaba el último esfuerzo, pero también el más peligroso».⁷⁵ El rei d'Aragó va fer un parada en la seua campanya, ja estipulada per endavant, per a veure's amb el seu gendre, el castellà, a Alcaraz. Estes vistes, celebrades en els primers dies de desembre, van poder ser determinants en l'ànim de Jaume. Acompanyat d'un seguici militar important en el qual hi havia els infants Pere i Jaume, es va trobar en la vila d'Albacete amb el rei Alfons, i també amb la seua filla i els seus néts. Sens dubte serien dies d'alegria pel retrobament familiar, però també es va parlar de política. Jaume ens narra que la trobada va tractar del «feit del sarraïns», amb la qual cosa al mateix temps que informava el castellà dels avanços sobre Múrcia —avanços que Alfons havia de conèixer atenent que eixa host estava nodrida d'un important contingent castellà—, rebia informes de com anaven les coses a Andalusia. Alfons X li explicaria amb un cert detall l'acord a què havia arribat amb Granada a Alcalá de Benzaide, que representava l'allunyament de la cort de l'Alhambra de qualsevol suport als

mudèjars rebels murcians; acord del qual potser el rei d'Aragó tenia coneixement si, com opina A. Ballesteros, va ser establert entre agost i setembre anterior.⁷⁶ Això bàsicament significava que la revolta tocava a la seua fi perquè la seua principal valedora, Granada, deixava de finançar-la. La duplicitat d'al-Ahmar en la seua aposta diplomàtica per Castella, a pesar que esperava més ajuda dels marínides, es manifesta en la rècua que a finals de novembre entra a Múrcia des del flanc oriental nassarita amb hòmens i queviures. Però més enllà d'això, del que sí que va poder ser informat Jaume és de l'aproximació del rebel murcià a Alfons i de la presència de tropes castellanes en la frontera occidental d'este regne.⁷⁷ Si Jaume I alguna vegada tingué la idea de trencar el que s'havia firmat a Almirra incorporant Múrcia o una part al seu domini, això ho va desbaratar, si no abans, Alcaraz.

Quan va tornar de terres manxegues cap a Oriola va iniciar l'entrega del seu domini a l'infant Manuel, que l'havia acompanyat. Mentrestant, la host que havia quedat a les portes de Múrcia va dur a terme diferents cavalcades sobre el seu terme, i això reportà als seus participants importants beneficis. Este és el motiu pel qual el rei diu que quan arribà a Oriola la tropa es trobava «alegra e pagada».⁷⁸ Després de les festes de Nadal es van fer els preparatius per a l'assetjament definitiu a la capital murciana. No obstant això, la idea que guiava al rei era rendir la ciutat per capitulació. Es va seguir el protocol habitual: l'emplaçament a ambaixadors de la ciutat assetjada per a establir els acords de rendició, i això volia temps. Els musulmans murcians van iniciar les negociacions amb Jaume I excloent-ne la màxima autoritat militar de la ciutat, aleshores el representant del rei de Granada en esta ciutat, cosa que sens dubte revela, més enllà de qualsevol distanciament amb el criteri del nassarita, l'interés de resoldre la situació amb una certa urgència. Les exigències dels rebels eren semblants a les ja escoltades pel rei d'Aragó en altres

72. *Ibidem*, caps. 416-417, pp. 151-152.

73. *Ibidem*, cap. 430, p. 155.

74. Sobre l'arribada a la ciutat de Múrcia d'un contingent granadí i de la seua repercussió en l'exèrcit cristià cf. *ibidem*, Crònica..., caps. 423-432, pp. 153-156. J. Torres Fontes, *La reconquesta...*, pp. 133-137.

75. J. Torres Fontes, *La reconquesta...*, p. 133.

76. A. Ballesteros, *Alfonso X...*, p. 386. Cf. també F. García Fitz, «Alfonso X, el reino de Granada y los Banu Asqilula. Estrategias políticas de disolución durante la segunda mitad del siglo XIII», en *Anuario de Estudios Medievales*, 27 (1997), pp. 215-238.

77. A. Ballesteros, *Alfonso X...*, p. 387.

78. F. Soldevila, *Crònica...*, cap. 433, p. 156.

punts del regne: el lliure exercici de la seua llei i costums, el perdó per l'alçament i el reconeixement del mateix estatus que havien establert feia dos dècades en temps de la conquesta. Van sol·licitar al rei enviar un correu a Alfons X amb eixes pretensions, i llavors li entregarien l'alcàsser. Però Jaume va entendre que esta última qüestió s'havia de resoldre al revés. Va exigir l'entrega de l'alcàsser i els va amenaçar amb una atac a la ciutat si no tenien en compte esta possibilitat. I és que arribats a este punt, el rei d'Aragó havia de mostrar a Castella i a la cristiandat sencera que era ell qui havia aconseguit la recuperació de Múrcia. Així va ser establert, i d'esta manera ho recollí en la seua *Crònica*: «E quan nós haguem estat una gran peça, nós vim la nostra senyera llassús en l'alcàsser, e les torres guarnides ben e gent d'hòmens e de ballesters nostres. E davallam en terra de nostre cavall e graïm a Nostre Senyor Déu la mercè que ell nos havia feita».⁷⁹

Una vegada ocupada Múrcia, i altres castells i llocs entre esta ciutat i Lorca, la conquesta havia arribat a la seua fi. Això va ocórrer en els primers dies de febrer del 1266 i així va ser comunicat a Alfons X. Totes les places van ser entregades a castellans per al seu govern. Desclot assenyala que la ciutat es rendí per fam, «Sí que els sarraïns de la ciutat foren si destrets de fam que els cans e els gats menjaven e els mateis», i que l'entrada catalanoaragonesa a l'urbs va provocar un exili de musulmans cap a Granada, la comitiva dels quals, a pesar de comptar amb salconduït regi, es va veure assaltada per forces almogàvers d'eixe exèrcit, que hi van produir danys importants.⁸⁰ La visió del cronista català no amaga que a pesar de la capitulació alguns dels seus habitants musulmans l'evacuarien, perquè Jaume va dividir-la immediatament deixant una part per a la població cristiana.⁸¹

Jaume I va estar uns quants dies a Múrcia ciutat, on va entregar concessions, algunes en connivència amb el rei de

Castella, a particulars.⁸² Amb l'objectiu complert s'imposava la tornada, fonamentalment per una raó d'orde econòmic.⁸³ A principis de març va iniciar el camí cap a València, no sense que es quedaren alguns dels que l'havien acompanyat a Múrcia poblant ciutat i regne.⁸⁴ La *Crònica* n'apunta una quantitat, deu mil, sobre la qual no especularé en el sentit de quin percentatge estaria compost per castellans que acompanyaven el rei, atés que ell mateix reconeix que esta quantitat, sempre aproximada es referia a «bé deu milia hòmens d'armes entre de nostra terra e d'altres».⁸⁵ Va ser esta la tasca conscient de Jaume I pel que fa al que passà tres dècades després? Ho seria el record que va quedar entre els musulmans sotmesos del bon tracte rebut de Jaume? L'última acció militar proposada pel rei d'Aragó és l'oferiment als seus cavallers, en concret per mitjà dels seus fills Pere i Jaume, de dur a terme una incursió amb efectes econòmics a terres d'Almeria, que els nobles rebutgen. La *Crònica* diu que el debat tracta del temps que havia de durar la «bassa cavalcada» en relació amb les vitualles que duia. Però la realitat és que, més enllà que els senyors volgueren tornar com més prompte millor als seus dominis a) per cansament, b) per evitar més gastos a les seues magres hisendes, o c) decebuts pel nul benefici obtingut, no pareixia que l'oferiment regi, que sens dubte pretenia reparar això últim, es produïra en el moment més oportú. Sembla evident que el granadí hauria blindat les seues fronteres des dels pactes d'Alcalá de Benzaide, i en un estat de guerra el factor sorpresa d'una cavalcada de rapinya tindria molt poc èxit. Esta és potser la raó per la qual els rics hòmens van rebutjar l'oferta del rei i van preferir tornar a casa.⁸⁶

82. Ídem, *La reconquista...*, pp. 163-166.

83. M. Rojas assenyala amb encert que «la usual insuficiència crònica de fondos para sostener de modo indefinido las hostilidades» van ser un dels «problemas de fondo», si no el principal, dels exèrcits medievals. M. Rojas Gabriel, «Estrategia y guerra de posición en la Edad Media. El ejemplo de la frontera occidental de Granada (c. 1275 - c. 1481)», en *VEstudios de frontera. Funciones de la red castral fronteriza*, Jaén, 2004, p. 670.

84. Sobre el modelo colonitzador de Jaume I en la ciudad cf. J. Torres Fontes, *Repartimiento y repoblación de Murcia en el siglo XIII*, Múrcia, 1990, pp. 96-98 i 211-221.

85. F. Soldevila, *Crònica...*, cap. 453, p. 161.

86. Ídem, cap. 454, pp. 161-162. J. Torres Fontes *La reconquista...*, p. 180.

79. Ídem, cap. 433, p. 156.

80. Ídem, *Llibre...*, cap. lxxv, p. 453.

81. J. Torres Fontes assenyala que Ibn Idari recull la mateixa notícia, encara que la data dos dècades després. L'autor murcià considera correcta la del cronista català. J. Torres Fontes, *La reconquista...*, pp. 158-160. Ídem, *Repartimiento de Lorca*, Múrcia, 1994, p. lxx, n. 35.

La recuperació per part de Castella d'un regne de Múrcia conquistat i repoblat per aragonesos després de la revolta, va provocar importants canvis de tot tipus; demogràfics, ja que a la marxa d'alguns contingents musulmans es van unir noves repoblacions castellanques que venien a pal·liar l'escassetat d'elements cristians i a compensar la presència, d'altra banda no massa important, de catalanoaragonesos; socioeconòmics, amb una modificació dràstica de l'estructura del poblament que va conduir a la despoblació i ulterior abandó d'aldees i centres comarcals i a la concentració de la població en les viles emmurallades, així com a una reordenació de la xarxa de comunicacions, que va originar un aïllament del territori murcià en els seus fronts nord, amb València, i sud, amb Granada; i per a acabar, producte de la implantació de l'hegemonia feudal, un canvi cultural produït per l'establiment d'una estructura eclesiàstica i una política evangelitzadora. En definitiva, i com escriu M. Rodríguez: «Las estructuras feudales avanzaron rápidamente desde 1266 sobre la sociedad musulmana».⁸⁷

87. M. Rodríguez Llopis «La expansión territorial castellana sobre la cuenca del Segura (1235-1325)», en *Miscelánea Medieval Murciana*, xii, Múrcia (1985), pp. 105-138, en concret p. 116.

